

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Дубравка В. Ђукановић

**ПОРЕКЛО И РАЗВОЈ
АРХИТЕКТОНСКЕ ФОРМЕ
РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА XVIII И
XIX ВЕКА У ВОЈВОДИНИ**

докторска дисертација

Београд, 2012

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Дубравка В. Ђукановић

**ПОРЕКЛО И РАЗВОЈ
АРХИТЕКТОНСКЕ ФОРМЕ
РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА XVIII И
XIX ВЕКА У ВОЈВОДИНИ**

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Dubravka V. Đukanović

**THE ORIGINS AND DEVELOPMENT OF
THE ARCHITECTURAL FORM OF
ROMAN CATHOLIC CHURCHES IN
VOJVODINA
IN THE 18th AND 19th CENTURIES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

МЕНТОР:

др Мирјана РОТЕР-БЛАГОЈЕВИЋ, ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др Гордана МИЛОШЕВИЋ, доцент Архитектонског факултета Универзитета у Београду

др Александар КАДИЈЕВИЋ, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

dr Rudolf Klein, редовни професор Ybl Miklos School of Building Sciences, Saint Steven University, Budapest, Hungary

Датум одбране: _____

Датум промоције: _____

Докторска теза

ПОРЕКЛО И РАЗВОЈ АРХИТЕКТОНСКЕ ФОРМЕ РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА XVIII И XIX ВЕКА У ВОЈВОДИНИ

РЕЗИМЕ

Предмет рада је проучавање архитектуре римокатоличких цркава грађених у периоду од 1699. до 1939. године на подручју Војводине. У временима која су уследила по завршетку аустро-турских ратова и коначног престанка доминације Отоманске империје на простору Хабсбуршке монархије (1745-1918, односно царевине Аустрије од 1804. и Аустро-Угарске монархистичке уније од 1867), са потписивањем Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718), створени су услови за обнову јужних Угарских области. Време друштвеног и економског просперитета, који је трајао све до избијања Првог светског рата, створило је услове за свеобухватну експанзију градитељских активности. Континуитет изградње сакралних грађевина државно доминантне римокатоличке конфесије, може се пратити и након овог периода, све до избијања Другог светског рата (1939.). Током скоро два и по века изграђен је на подручју Војводине 231 римокатолички сакрални објекат, од чега 3 катедрална храма, 184 жупне цркве и 44 заветне, породичне или гробљанске капеле, у 166 војвођанских градова и села. Проучавање просторног концепта и односа функције и форме ових објеката, порекло и типологија архитектонских облика, трасирање утицаја из центара средње Европе и непосредног окружења и научно аргументовано утврђивање и објашњавање начина на који се дискурзивна културолошка, друштвено-политичка и религиозна клима манифестовала у архитектури проучаваних црквених грађевина, основни су проблеми на које је истраживање фокусирано. Теоријски оквир истраживању представља феномен савремене, доминантне државне културне политике – дискурс официјелне културе, уметности и архитектуре монархије (Аустрије и Аустро-Угарске) са једне стране, и хришћанске теологије, симболике и литургијских парадигми као одредница архитектонског богослужбеног

простора са друге. Дефинисању општих теоријских знања претходио је комплексан истраживачки процес (22 архива и музеја у 6 земаља) и обимна анализа информација о предмету истраживања (коришћена и референтна литература обухвата 414 библиографске јединице и 88 јединица објављених извора, евиденције архивске грађе и шематизама). У периоду од три године за већину проучаваних објеката (162) урађена је комплетна фотодокументација ентеријера и екстеријера и делимична техничка документација постојећег стања. Проучавањем великог броја примера и њиховом проценом из угла различитих вредносних аспеката извојили су се узорни / репрезентативни објекти, на шта је поред формалих одлика архитектуре, архитектонског израза, стила и историјског значаја, утицала и улога објекта у оквирима урбаног профила насеља у коме је храм изграђен и улога објекта у оквирима црквене организације. Као коначни резултат истраживачког поступка урађена је, кроз сагледавање процеса развоја црквених грађевина, типолошка систематизација истраживаних објеката, према специфичностима просторног концепта и других формалних одлика архитектуре, као и односа грађевине са њеним непосредним и ширим окружењем, у седам основних типолошких група. Констатовано је да су кључни фактори који одређују тип: а) развој плана, као резултат унутрашње функционалне организације простора, б) употреба конструкције у функцији обликовања унутрашњег простора, ц) архитектонска композиција маса која одређује спољни волумен и д) друштвена клима и урбани контекстуални фактори. Архитектонски језик ентеријера и екстеријера, који су одређени владајућим стилем у архитектури, нису од пресудног значаја за систематизацију архитектонских типова, али доминација одређених стилова у појединим временским периодима одређује не само примену стилско-декоративног програма него и будући карактер унутрашњег простора. Однос грађевине према ширем окружењу има великог значаја код проучавања начина и токова преношења утицаја и омогућава да се географски омеђе и трасирају главне промене у истраживаном периоду. Примењени матрични метод, који укључује

анализу сваког проучаваног објекта по основу осам утврђених критеријума у целости је потврдио постављену хипотезу да се истраживањем просторног концепта римокатоличких цркава подигнутих у периоду 18, 19. и првих деценија 20. века (1699-1939) на подручју Војводине може се пратити еволуција у схватању организације просторног решења црквене грађевине и владајућих стилских вредности током посматрног периода.

Кључне речи: **САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА – РИМОКАТЛИЧКА**
 ЦРКВА – АРХИТЕКТОНСКА ТИПОЛОГИЈА –
 ЛИТУРГИЈА - БАРОК – КЛАСИЦИЗАМ – НЕОГОТИКА

ДОКТОРАТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА
ОБЛАСТ АРХИТЕКТУРЕ И УРБАНИЗМА
УДК _____

Doctoral Disertation

THE ORIGINS AND DEVELOPMENT OF THE ARCHITECTURAL FORM OF ROMAN CATHOLIC CHURCHES IN VOJVODINA IN THE 18th AND 19th CENTURY

ABSTRACT

The aim of the paper is to present an architectonic study of Roman Catholic churches built in Vojvodina in years 1699. to 1939. The revitalization of the southern Hungarian region followed the end of the domination of the Ottoman Empire in the lands of the Habsburg Monarchy (1745-1918, Austrian Empire, 1804-1867. & Austro-Hungarian Empire, 1867-1918.) in the times after the Austro-Turkish wars and the signing of the Karlovci (1699.) and Pozarevac (1718.) Peace Treats. The period of political and economic stability, which lasted until the outbreak of the First World War, was favorable time for a comprehensive expansion of constructing activities. The continuity of the construction of religious buildings of the state-dominant Roman Catholic religion, can be followed after this period, until the outbreak of the Second World War (1939). For nearly two and a half centuries on the territory of Vojvodina, 231 Roman Catholic religious buildings were built, including 3 cathedrals, 184 parish churches and 44 covenant, family or cemetery chapels, in 166 towns and villages in Vojvodina. The main problems the research was focused in were the spatial concepts and correlation between form and function of these structures, origins and typology of architectural forms, the influence of the Central European centers and the surrounding areas and the ways in which discursive cultural, socio-political and religious climate manifested in architecture of studied ecclesiastical buildings. The theoretical framework of the research was a phenomenon of the contemporary, dominant national cultural policy - the discourse of official culture, art and architecture of the Monarchy (1745-1918.), later Austria (1804-1867.) and the Austro-Hungarian Empire (1867/1918.) on the one side and Christian theology, symbolism and liturgical paradigm as a determinant of architectural formation of the liturgical space on the other. A

complex research process (22 archives and museums in 6 countries) and an extensive analysis of information on the researched subject (414 used and referent bibliography units and 88 units of published sources, archival documents and records and Schematisms were collected) preceded the definition of general theoretical knowledge. Photo and technical documentation of the interior and exterior of the current situation for most of the studied objects (162) was completed during three years terrain research period. Having studied a large number of examples and having observed them from different value aspects the exemplary that is representative buildings were sorted out. Beside formal architectural nature, architectural expression, style and historical significance, the examples were chosen by the role of a sacral object in the urban space of a village as well as the role of the object within the church organization. As a final result of the research, a typological systematization of the studied objects was presented according to the specific features of the spatial concept, the other formal architectonic characteristics, as well as according to correlation of a building with its immediate and wider environment. Seven major typological groups were sorted out. The key factors that determine a type were defined as: a) plan development, as a result of the internal functional spatial organization, b) use of constructions in the function of an interior design, c) architectural composition that determines the mass of the outer volume and d) social climate and urban contextual factors. Architectural language in interior and exterior design, determined by dominant style in architecture, turns out not to be crucial for systematization of the architectural types. However, the dominance of certain styles in certain time periods determines not only the application of the style and decoration, but also the character of the internal space. Correlation of a sacral building to the wider environment had great importance in the study of transmission and flow of influence and allows geographic hedging and paving the main changes in the period. Applied Matrix method, including a systematic study of each researched object according to eight established criteria, has completely confirmed the hypotheses set at the beginning. The investigation work conducted on the spatial concept of Roman Catholic churches built during the 18, 19. and

the first decades of the 20. century (1699-1939.) in Vojvodina can identify the evolution of thought and the guiding principle of the spatial organization solutions and the dominant style in ecclesiastical architecture during the researched period.

Key words: **SACRAL ARCHITECTURE – ROMAN CATHOLIC CHURCH**
 – ARCHITECTURAL TYPOLOGY – NEW ERA – BAROCK –
 CLASICISAM – NEOGOTHIC

DOCTORATE OF TECHNICAL SCIENCE
FIELD OF ARCHITECTURE AND URBANISM
UDK _____

САДРАЖАЈ РАДА:

1. УВОД.....	1
1.1. Дефинисање предмета истраживања.....	1
1.1.1. Образложење избора теме истраживања.....	1
1.1.2. Циљ и предмет истраживања.....	11
1.1.3. Очекивани резултати истраживања.....	14
1.1.4. Систем радних хипотеза.....	15
1.1.5. Примењена методологија – приказ методолошког приступа и поступака у истраживању.....	18
1.2. Критички приказ извора и претходних истраживања.....	21
1.2.1. Значај теме истраживања у научном, методолошком и друштвеном погледу.....	21
1.2.2. Историјски преглед досадашњих истраживања.....	23
1.2.3. Систематизација досадашњих истраживања.....	27
1.2.4. Критичка анализа досадашњих теорија и резултата истраживања.....	30
1.2.5. Осврт на проблеме коришћења и тумачења историјских извора.....	33
2. ИСТОРИЈСКИ УСЛОВИ ПОЈАВЕ И РАЗВОЈА РИМОКАТЧКИХ ЦРКАВА У ВОЈВОДИНИ.....	50
2.1. Дефинисање граница истраживаног простора.....	50
2.2. Историјске, друштвене и културне прилике - правни положај становништва, статус насељених места у Аустријској царевини / Аустро-Угарској монархији и Привилегије.....	53
2.3. Организација римокатоличке верске заједнице.....	69
2.3.1. Црквена организација и хијерархија и однос цркве и државе.....	69
2.3.2. Црквени редови.....	72
2.3.3. Марија Терезија и унитаризам.....	76
2.4. Верски обред и утицај његове промене на просторну организацију грађевине.....	77
2.5. Основни елементи развоја римокатоличких цркава у Аустријској царевини и Аустро Угарској монархији.....	86
2.6. Основни функционални и конструктивни елементи грађевина.....	96
3. ПРЕГЛЕД РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА XVIII, XIX и првих деценија XX ВЕКА У ВОЈВОДИНИ.....	109
3.1. Римокатоличке цркве XVIII и XIX века у Банату.....	112
3.2. Римокатоличке цркве XVIII и XIX века у Бачкој.....	126

3.3.	Римокатоличке цркве XVIII и XIX века у Срему.....	155
4.	АНАЛИЗА ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ - ТИПОЛОГИЈА РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА XVIII и XIX ВЕКА У ВОЈВОДИНИ.....	163
4.1.	Дефиниција типа и основни критеријуми типолошке анализе.....	163
4.1.1.	Дефиниција основног типа црквене грађевине.....	163
4.1.2.	Критеријуми за типологију.....	165
4.2.	Основна типологија и варијантна решења према облику основе, карактеристикама просторне организације и примењене конструкције.....	198
4.3.	Територијална распрострањеност типова.....	229
4.4.	Утицај стила на просторне карактеристике типова.....	235
5.	КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА УТИЦАЈА И ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИМЕЊЕНИХ ПРОСТОРНИХ ОБЛИКА.....	260
5.1.	Порекло облика просторне организације и утицаји појединих типова црквених грађевина из непосредног окружења.....	260
5.1.1.	Утицај традиционалних / средњовековних облика.....	260
5.1.2.	Историјска скица војвођанске црквене архитектуре.....	263
5.2.	Приказ најзначајнијих типова и просторних решења и упоредна анализа са црквеним грађевинама из непосредног и ширег окружења.....	273
5.2.1.	Приказ најзначајнијих типова и просторних решења	273
5.2.2.	Упоредна анализа са црквеним грађевинама из непосредног и ширег окружења.....	278
6.	ЗАКЉУЧАК.....	315
	ИЗВОРИ.....	324
	ПОПИС И ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА.....	326
	ПОПИС ХРАМОВА.....	334
	СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ.....	344
	ПРИЛОЗИ.....	357
	НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА.....	359
	БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА.....	385

ПОПСИ ОЗНАКА, СКРАЋЕНИЦА И СИМБОЛА

АВ	Архив Војводине
АЂБ	Архив Ђаковачке надбискупије
АТБ	Архив Темишварске бискупије (<i>Archivum Dioecesanum Timisoara</i>)
ЗПМ	Збирка планова и мапа
ЗМП	Збирка мапа и планова
МДА	Мађарски државни архив (<i>Magyar Országos Levéltár</i>)
ПЗЗСК	Покрајински завод за заштиту споменика културе
ХДА	Хрватски државни архив

1. УВОД

1.1. ДЕФИНИСАЊЕ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА

1.1.1. Образложење избора теме истраживања

Потреба за истраживањем порекла и развоја архитектонске форме римокатоличких објеката, грађених у стилу барока, класицизма и историзма - претежно неоготике, током 18. и 19., и у првим деценијама 20. века, у Војводини произашла је из чињенице да је ова тематика у ранијој стручној и научној литератури била веома мало заступљена, а и да су јој се истраживачки тимови у установама заштите само спорадично посвећивали, махом истражујући појединачне објекте. Бавећи се архитектонском формом сакралних објеката овог периода кроз истраживање православних храмова грађених током 18. и 19. века на подручју Бачке¹, неминовно сам се дотакла и проблема архитектонске форме сакралних објеката других конфесија грађених на овом подручју у истом периоду. Изузетно вредан споменички фонд, који чини 231 сачувани сакрални објекат римокатоличке конфесије на подручју Војводине, већином монументалних грађевина, од којих је већина и данас у богослужбеној употреби, остао је на маргини интересовања истраживача, који су се бавили историјом архитектуре на подручју Србије, у последњих више од седамдесет година. Досадашња истраживања су се углавном бавила стилем примењеним при изградњи ових објеката и покретним материјалом који се у њима чува, док је проблем порекла архитектонске форме и типологија архитектонских облика ових грађевина остала скоро потпуно неистражена. Из тога се наметнула потреба за израдом научне студије, која се бави пореклом и развојем архитектонске форме римокатоличких објеката, грађених у стилу барока, класицизма и историзма током 18. и 19. века, али и у првим деценијама 20. века, у Војводини.

С обзиром да су истраживањем обухвћени сви сачувани објекти грађени на проучаваном подручју у периоду од 1699. до 1939. године ова студија се на

својеврстан начин може посматрати и као антологија новије историје римокатоличких цркава у Војводини. Проучавањем великог броја примера и њиховом проценом из угла различитих вредносних аспеката извојили су се узорни – репрезентативни објекти, на шта је поред формалих одлика архитектуре, архитектонског израза, стила и историјског значаја, утицала и улога објекта у оквирима урбаног профила насеља у коме је храм изграђен и улога објекта у оквирима црквене организације. Код анализе објеката који су током свог постојања претрпели знатне измене или доградње, ређе због стварне потребе повећања капацитета, а чешће зарад прилагођавања модном тренду и владајућем уметничком укусу, вреднована је поред структуре настале реконструкцијом и оригинална структура објекта, уколико је читљива на самом објекту или кроз архивска документа.

Претходна алализа информација о предмету истраживања

Број објављених радова домаћих аутора, који се посредно или непосредно баве проблемом порекла облика и развоја архитектонске форме римокатоличких цркава 18. и 19. века са подручја Војводине је веома мали. Радови страних аутора, који се баве архитектуром римокатоличких цркава грађених у истом периоду у другим деловима тадашње Аустрије, односно Аустро-Угарске су далеко бројнији. Архивска грађа, која се чува у државним и црквеним институцијама са подручја целе тадашње државе, је такође обимна и веома драгоцену за ово истраживање. Из тог разлога је претходна анализа информација о предмету истраживања подељена на пет целина: у првом делу су представљени подаци добијени на основу теренског истраживања самих сачуваних објекта, у другом изворна историјска грађа која се односи на проучавану групу објеката, трећи и четврти део се односе на изворе који се баве архитектуром римокатоличких цркава са подручја Војводине и других делова монархије, док су у последњем, петом делу представљени извори који се односе на општу и културну историју подручја и проблематику везану за религијске каноне, богослужбени ритуал и црквене редове.

Прикупљање података (теренска снимања) о материјалним остацима везаним за проучавану проблематику

У првом реду ту спадају сведочанства материјалне културе, која говоре о присуству римокатоличке конфесије на подручју Војводине, од којих је до данас сачуван 231 сакрални објекат (3 катедралне цркве, 184 жупне цркве и 44 капеле)² изграђен током 18., 19. и у првим деценијама 20. века. За потребе овог рада урађена је током 2010., 2011. и 2012. године комплетна фотодокументација стања ентеријера и екстеријера скоро свих објеката. Такође је за све објекте прикупљена постојећа техничка и друга документација и урађено је теренско снимање објеката за које недостаје техничка документација затеченог стања, што чини већину од евидентрианог броја. Од априла до августа 2010. године завршена су снимања свих објеката на подручју Срема. Од септембра 2010. до маја 2011. године објеката на подручју Баната, а до краја 2012. године урађено је снимање и већине објеката на територији Бачке. У првој половини 2012. године снимани су појединачни, раније недоступни, објекти са територије целе Војводине. За потребе ове дисертације урађено је целовито (комплетна техничка документација, што подразумева израду цртежа свих карактеристичних основа, пресека и изгледа) или делимично техничко снимање (једна до две карактеристичне основе и евентуално попречни пресек) свих проучаваних објеката.

Преглед извора који су значајни за сам предмет истраживања и обухватају грађу која на непосредан начин третира архитектуру римокатоличких сакралних грађевина

За истраживање историјата и релевантну анализу и вредновање архитектуре римокатоличких цркава грађених у Војводини током XVIII и XIX века проналажење изворне историјске грађе и њена критичка анализа са више проблемских аспеката је од виталног значаја. Ту спадају махом одлуке и уговори о градњи, дозволе за изградњу цркава, административне забелешке, али и скице или пројекти за изградњу или реконструкцију објеката.

Најзначајнији извори ове групе налазе се у следећим институцијама и у највећем броју нису публиковани:

Архив Војводине у Новом Саду,

Архив Срема у Сремској Митровици,

Градски историјски Архиви и Техничке архиве града Новог Сада, Суботице, Сомбора, Сенте, Кикинде, Зрењанина, Вршца, Панчева и других војвођанских градова,

Архиви зрењанинске, суботичке и сремске бискупије у Зрењанину, Суботици и Петроварадину,

Архивама римокатоличких бискупија на подручју других земаља којима је у XVIII и XIX веку припадало подручје Војводине у Ђакову и Загребу (Хрватска), Калочи, Естегхому, Будимпешти (Мађарска) и Темишвару (Румунија),

Историјски архиви у Осијеку и Загребу

Државни и други архиви суседних земаља: Аустријски државни архив (*Das Österreichische Staatsarchiv*), Мађарски државни архив (*Magyar Országos Levéltár*), *Wiener Stadt- und Landesarchiv*, Војни архив у Бечу,

Музеј Војводине у Новом Саду

Граски Историјски музеји у Новом Саду, Суботици, Зрењанину, Кикинди, Сенти, Вршцу, Сремској Митровици, Панчеву, Мољу и другим војвођанским градовима

Хрватски музејски документациони центар и Музејска удруга Источне Хрватске

Државна мађарска библиотека Сечењи (*Országos Széchényi Könyvtár*)

У црквеним, односно жупним архивама су углавном сачуване матичне књиге рођених, венчаних и умрлих. У неколицини жупних архива сачувана је и Историја храма (*Historium Templum*) у виду записника и бележака везаних за одлуке црквеног одбора, која је и данас у употреби. Званична документа

везана за оснивање жупе и изградњу црквених објеката, као и планови за изградњу, углавном се чувају у бискупским архивама. У државним архивама Мађарске и Аустрије могу се наћи и планови старијих објекта који су замењеним данас посојећим.

Преглед документације и литературе која се непосредно односе на проучавање објекте на подручју Војводине

Да би драгоцену прикупљену документацију о садашњем стању објекта била на прави начин верификована неопходно је спровести упоредне анализе са подацима из релевантних архивских, историјских, библиографских или писаних извора, те ова група извора обухвата велики број библиографских јединица и чланака објављених у стручној периодици који се непосредно односе на саме црквене објекте, као и низ монографија посвећених местима или римокатоличким жупама у којима су храмови подигнути. Од преко сто библиографских јединица релевантних за истраживану тему посебно се издвајају двотомна монографија *Војводина* (ед. Д.Ј.Поповић) из 1939.године и књига Оливере Милановић Јовић *Уметност у Бачкој у XVIII и првој половини XIX века – архитектура*, издата 1988.године, у којој је ауторка у поглављима *Архитектура у Бачкој; Манастири, самостани и парохijske цркве прве половине XVIII века; Римокатоличке цркве 1750.-1800. и Римокатоличке цркве 1780.-1820.* поред приказа појединачних објеката дала и критичку анализу порекла облика и остварене архитектонске форме. Важан извор података представљају и чланци Светлане Бакић о споменичком фонду војвођанских општина у којима су појединачно описани сви објекти унутар заштићене зоне, објављени у *Грађи за проучавање споменика културе Војводине*, уметничке топографије места међу којима се издвајају монографије и описи подручја, чији су аутори Павле Васић и Славко Гавриловић и монографије жупа, које се истина више баве историјским подацима него архитектуром црквених објеката, међу којима се издвајају дела Антуна Девића и Емерика Гашића.³ Такође ту спада и обимна грађа која се чува у надлежним локалним музејским установама и архивама, као и истим институцијама ширег

подручја које је, у проучаваном временском периоду, чинило друштвено-политичке, односно административне јединице у чијем је саставу било подручје Војводине.

Преглед литературе која се односи на сродне грађевине изграђене у истом периоду на другим (суседним подручјима).

Посебна група извора обухвата бројне библиографске јединице и чланке објављене у стручној периодици, као и објављене изворе и архивску грађу која се односи на римокатоличке црквене грађевине грађене у истом периоду на подручју данашње Мађарске, источне Румуније и Славоније. Ова документација је драгоцене као основ за упоредно истраживање римокатоличких објеката грађених током XVIII и XIX века на подручју Хабсбуршке монархије (од 1745-1918., односно Аустрије царевине од 1804. и Аустро-Угарске монархије од 1867.)⁴. Међу иностраним библиографским изворима најприсутнији су радови који се баве свеукупним развојем архитектуре у Мађарској, односно Хрватској, чији су делови посвећени архитектури 18. и 19. века. Ови извори нам указују на порекло могућих утицаја на архитектонско стваралаштво у Војводини.

Архитектура на подручју Мађарске први пут је свеобухватно представљена у две монографије *Magyarország Vármegyei, es Varosai, Básc-Bodrogh / Torontál Vármegye*, које је 1909/1910. године уредио dr Samu Borovszky. Више од века касније, штампана је, 2001. године, монографија *Magyar Építészet* у шест томова коју је уредио Pál Ritoók и која такође представља објекте монументалне архитектуре на подручју Мађарске.⁵ Као посебно значајне за ово истраживање издвајају се четврта и пета књига *A barokk, a rokokó és a corf* – *A szatmári békétől József nádor koráig (1711-1808)*, чији је аутор Марта Веладић (Márta Velladics) и *Klasszicizmus, historizmus – A Szépitő Bizottmánytól az Ezredéves kiállításig (1808-1896)* аутора Пала Риток (Pál Ritoók). За упознавање са мађарском архитектуром 18. и 19. века драгоцене је дело *The architecture od Historic Hungary* из 1998. године аутора Доре Вибенсон (Dora Wiebenson) и Јожефа Шиша (József Sisa), где се у поглављима шесто, седмо и

осмо расправља о градитељским периодима који су битно утицали на архитектонско стваралаштво у Војводини. Најобухватнији новији приказ сакралних објеката у Мађарској свакако представља књига *Churches in Hungary* издата 2003. године у чијем обимном уводном тексту Ерно Мароши (Ernő Marosi) даје прегледну историју грађења мађарских цркава, а Балаж Дерчењи (Balázs Dercsényi) каталoшки обрађује најзначајније сачуване објекте од 11. века до данас.

Млађе стваралаштво земаља које су биле у саставу хабсбуршке монархије најцеловитије је описано у књизи Акоша Моравзански (*Akos Moravszanszky*) *Die Architektur der Donaumonarchie* из 1988. године. У овом истраживању, релевантном за проучавање објеката друге половине XIX века, Моравзански се бави градитељским наслеђем које припада периоду од 1867. (оснивање Аустро-Угарске монархије) до краја I светског рата 1918. године насталом на територијама данашње Аустрије, Мађарске, Словачке, Хрватске, Србије и Румуније.

За проучавање црквеног градитељства у Румунији 18. и 19. века најстарији извори у којима су представљени и појединачни објекти су две књиге Агоштона Барања, Торонталска жупанија у прошлости и Успомена Тамишке жупаније и Историја Тамишког Баната Леонарда Бом (*Böhm, Leonhard*), које се црквеном архитектуром баве само посредно, описујући историју ове две жупаније и управне јединице. За проучавање сакралног градитељства Баната битну основу представља обимна историографска студија „Кратка историја бискупије Чанад“ аутора Ерош Лајоша (*Eros Lajos*), која разматра историјат бискупије у њена четири главна развојна периода (I: од оснивања до турске окупације, од 1030. до 1551. године; II: турска времена од 1552. до 1716. године; III: од обнављања до краја првог светског рата, од 1716. до 1919. године и IV: најновије раздобље, од 1919. до наших дана), али и доноси кратак историјат о свим црквеним грађевинама са подручја бискупије. У овој деценији, у последњих пар година, су изашле две књиге од суштинске важности за проучавање развоја римокатоличких цркава на подручју

Румуније. Књига темишварског бискупа господина Мартина Роса (Martin Roos) *Die Alte Diözese Csanád – Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923.*, издата 2010. године, посвећена је историји Чанадске бискупије. Живот бискупије и црквених објеката, као и научна тумачења историјских појава, друштвеног, културног и уметничког дискурса и студија случаја представљена су у два развојна периода бискупије. Први том обухвата период од оснивања бискупије 1030. године до одласка Турака 1718. године. Други том се односи на периоду од барока (ослобођење од отоманске власти) до револуције, 1718-1850. године. Књига доноси бројне податке о историјату бискупије и изградње објеката у њој засноване на аутентичним историјским изворима, као и велики број фотографија и планова цркава, изграђених на простору чанадске бискупије. Друго незаобилазно дело за проучавање римокатоличких цркава на подручју Румуније је књига *Барок у Банату (Barock im Banat - Eine europäische Kulturlandschaft, 2012.)* проф. Р.В.Меделет. То је опширна студија, чије је друго поглавље „Сакрална архитектура“ посвећено изградњи објеката са одликама барконог стила на територији историјског Баната. Осталих пет поглавља су посвећена профаној архитектури, скулптури, црквеном сликарству, профаном сликарству и посебно уметности православних храмова. Проучавано је подручје између река Мориша, Тисе и Дунава и Карпата на истоку (данас у саставу трију земаља – Румуније, Србије и Мађарске). Студија обухвата историјски период релативно брзе социополитичке еманципације Баната након ослобођења од отоманске владавине 1716. године. Богато илустрована књига представља најзначајнија градитељска достигнућа проучаваног периода и тумачи правце преношења утицаја и модификовања типичних барокних форми у регионално-специфичне облике.

Појавни облици великих стилских епоха на подручју Хрватске представљени су приказом архитектонског стваралаштва у делима *Споменици Славоније из раздобља XVI до XIX стољећа* Вање Радауш, *Барок у континентаној Хрватској*, Анђеле Хорват (и низа њених других текстова⁶), *Барок у Хрватској*, чији су

аутори Анђела Хорват, Радмила Матејчић и Круно Пријатељ и *Сакрална архитектура Баковачке и сријемске бискупије у вријеме бискупа Јурја Strossmayera* Драгана Дамјановића. Битне податке доносе и *Повјесни опис Хрватске, Славоније и Сријема са свими градови, развалинама, опкопи, манастири, цквама, црквишћу, старинама и осталим знаменитостима* Ивана Кукуљевић Сакцински и *Хрватски сријемски мјестописци* др. Анте Секулћа. У оквиру целовитог приказа северних историјских хрватских територија и архитектуре из доба Аустријске царевине и касније Аустро Угарске монахије представљена је у монографији *Славонија, Барања и Сријем – врела еуропске цивилизације* из 2009. године, која је пратила истоимену изложбу, а чији је уредник Божо Бишкупич. Бројни аутори у појединачним поглављима представљају историјске и друштвене прилике, црквену организацију, развој насеља и градова, градитељство и уметност, али и архивску грађу, картографске податке, топономастичке белешке и друге основе истраживања, ослањајући се на сву раније објављену грађу везану за ово подручје и обрађивану тематику.

Преглед литературе у области опште историје подручја

Значајан извор информација је и објављена грађа о историји територије Војводине и шире грађа о историји суседних територија у оквиру Хабсбуршке монархије (од 1804 Аустријске царевине и од 1867. Аустро-Угарске монархије), која обухвата програмске изворе, јавне документе (друштвено-политичке нормативне одлуке, административне и друге забелешке), пропагандне текстове, као и читав комплекс релевантне литературе (политичке, историографске, културолошке, теолошке, социолошке, теоријске), која се тиче проблема, генезе и специфичности изградње римокатоличких црквених грађевина на територији Војводине. Ту је такође и литература о историји архитектуре и уметности на овом подручју од најранијих времена до краја XIX века, као и литература о историји и токовима архитектуре и уметности ширег, европског подручја од периода ренесансе до краја XIX века. За истраживање историјских услова појаве и

развоја проучаваних објеката издваја се књига *Хабсбуршка монархија* аутора Алана Џона Персивал Тејлор (Alan John Percivale Taylor), из 1990. године. Из обимне библиографије, као релевантни извор за упоредну анализу издваја се *Die Baukunst des 17. Und 18. Jahrhunderts in den romanischen Ländern* др А.Е.Бринкман (A.E. Brinckmann) из 1915. године, која представља градитељство романских земаља током XVII и XVIII века. Књига *Типологија црквених грађевина XVII и XVIII века у Истри*, аутора Владимира Марковића драгоцен је извор за упоредна типолошка проучавања, без обзира на изразите специфичности архитектуре којом се бави, јер даје детаљан преглед изградње и јасну типолошку класификацију цркава грађених на подручју Истре у периоду 17. и 18. века. Поред *Лексикона иконографије, литургије и симболике западног кришћанства*, који је за друго издање 1990. године приредио Анђелко Бадурин, за проучавање религијских оквира који су утицали на обликовање црквених објеката релевантан је низ извора који баве проблемом редова у римокатоличкој цркви, од којих се издва рад „Утјецаји на преобразбе кршћанске литургијске архитектуре до 20. стољећа“ аутора Зоране Сокол Гојник, Анте Црнчевић и Младена Обад Шћитароци, објављен у научном часопису *Простор* 2011. године. Од значаја су и радови *Бенедиктинци у Хрватској и осталим нашим крајевима* из 1965 аутора Ивана Остојић, каталог истоимене изложбе из 1992.године *Исусовачка баштина у Хрвата, чији је уредник Бисерка Ротер (Rauter) Планчић* и две књиге Леље Добронића *Витешки редови: темплари и ивановци у Хрватској* из 1984. И *Темплари и ивановци у Хрватској* из 2002.године. За проучавање проблематике уобличавања црквеног простора према одређеним владајућим друштвеним или религијским канонима битна је чињеница постојања наметнутих *Прописи о црквеној грађевној дужности...*, аутора Милана Новака из 1908.године. Од посебног значаја су и текстови о новопридошлим популацијама као истраживање о насељавању дунавских Шваба током јозефинске колонизације *Joseph II. und die Donauschwäbische Ansiedlung – dokumentation der kolonisation im Batscherland 1748-1787* Оскара Фелдтанцера (Feldtänzer: 1990.) или о насељавању Албанаца Клементинаца у Хртковцима и

Никинцима аутора Емилија Лазовски из 1923 или Фрока Зефик (Frok Zefiq) из 1997. године.

1.1.2. Циљ и предмет истраживања

Циљ истраживања

Основни циљ истраживања подразумева научно аргументовано утврђивање и објашњавање начина на који се дискурзивна културолошка, друштвено-политичка и религиозна клима која је владала у Хабсбуршкој монархији (1745-1918.) од половине 18. века (Аустријској царевини 1804-1867., односно Аустро-Угарској монархији 1867-1918.) и њеним провицијама манифестовала у архитектури црквених грађевина, државно доминантне римокатоличке конфесије.

Као подциљеви истраживања могу се издвојити:

Идентификација улоге и значаја литургијског ритуала и посебних религијских захтева у конципирању просторног концепта и изгледа црквених грађевина.

Идентификација улоге и значаја типских пројеката за изградњу црквених грађевина у светлу државно прокламованог става о религиозном унитаризму.

Дефинисање теоријских, методолошких и формалних приступа који ће обезбедити увид у порекло појединих црквених облика и правце њиховог распрострања и развоја. Сprovedена истраживања на објектима из ширег окружења и њихова упоредна анализа са групом објеката који су предмет овог истраживања могу се утврдити узроци и дефинисати путеви и облици преношења утицаја, који су изазвали промене архитектонског концепта.

Утврђивање улоге материјалне и духовне културе, друштвеног система и политичког аспекта у процесима организације римокатоличке верске заједнице, позиционирања њене друштвене улоге и последично изградње црквених објеката.

Проблем и предмет истраживања

Предмет овог истраживања је развој просторних и обликовних карактеристика архитектуре римокатоличких црквених грађевина грађених на подручју Војводине током 18. и 19. века. Основни проблем истраживања је просторни концепт, однос функције и форме објекта, порекло и утицаји из центара средње Европе.

Политичка историја и време стабилизације политичких и економских прилика у Аустро-Угарској након завршетка Аустро-турских ратова, наметнула је временски опсег истраживању. Проучавани период 18. и 19. века (1699.-1914.) је у току самог истраживања проширен (укључен је и период 1914.-1939) јер је уочено да замах изградње римокатоличких цркава⁷ траје и током друге и треће деценије 20. века и јењава тек пред почетак Другог светског рата. Просторни опсег истраживања дефинисан је данашњом административном територијом Аутономне покрајине Војводине, односно административном територијом Зрењанинске (*Dioecesis Zrenianensis*), Суботичке (*Dioecesis Suboticana*) и Сријемске (*Dioecesis Sirmiensis*) бискупије. Како је у време изградње истраживаних објеката подручје Војводине било у саставу других административно-политичких јединица, а организација и надлежност римокатоличких бискупија над овом територијом се од почетка XVIII века до данас у више наврата мењала, неопходно је у циљу сагледавања околности које су као последицу имале експанзију градње у Војводини, шире упознавање са градитељским активностима у водећим центрима монархије, као и другим аустро-угарским провицијама. Препознавање облика и типова црквених грађевина које су биле заступљене у наведеном периоду у непосредном окружењу и шире на подручју целе државе, чак и других држава централне Европе значајно је за сагледавање порекла облика и других примарних и секундарних одлика архитектуре римокатоличких цркава Војводине у проучаваном периоду. Такође је важно и

осветљавање ситуације у временима која су претходила проучаваном периоду - како утицаја средњевековног наслеђа, традиционалног градитељства, тако и утицаја из периода отоманске владавине овим подручјем. Теоријски оквир истраживању представља и феномен савремене, доминантне државне културне политике – дискурс официјелне културе, уметности и архитектуре Аустро-Угарске монархије, која се донекле развила из идеје религиозног унитаризма, коју је као неопходан предуслов мирног јавног живота, заступала аустријска царица Марија Терезија, експлицитно одбијајући постојање потребе за било каквим обликом религиозне толеранције.

Архитектонско стваралаштво јужних територија Угарске у XVIII и XIX веку представљено, је од стране аутора који су се овом темом бавили од 1759. до данас⁸, са различитих становишта. Проблем подизања црквених грађевина аутори су, зависно од личних опредељења, осветљавали са друштвено-правног аспекта, националне припадности, конфесионалне заступљености, историјске улоге места или жупе, културног, уметничког или стилског опредељења, али веома ретко са становишта анализе архитектонског концепта, организације простора или грађевинског склопа ових грађевина. Дубљом анализом порекла елемената, тражењем узора или дефинисањем одредница које класификују проучаване објекте у групе међусобно сродних грађевина бавила се само неколицина.

Основни проблем који ово истраживање третира у оквиру горе изнетог је проучавање архитектуре појединачних сачуваних грађевина које према примењеном просторном концепту, начину градње, материјализацији, констукцији и декорацији представљају или некритички одјек савремених стилских тенденција у архитектури западне европе или селективни развој затечених традиционалних архитектонских вредности и тако се издвајају у групе сродних грађевина. Даље је могуће, према специфичностима просторног концепта и другим формалним одликама архитектуре, препознати и дефинисати изразите типолошке одлике по којима се

римокатоличке црквене грађевине Војводине из периода XVIII и XIX века могу сврстати у подгрупе, односно варијетете основног типа.

1.1.3. Очекивани резултати истраживања

Задаци истраживања

Истраживањем просторног концепта римокатоличких цркава подигнутих у периоду 18., 19. и првих деценија 20. века (1699.-1939.) на подручју Војводине може се пратити еволуција у схватању организације просторног решења црквене грађевине и владајућих стилских вредности током посматрног периода. Промене у схватању просторне организације се манифестују кроз развој архитектонских облика и конструктивних решења и одређују унутрашњу поделу и функционалну организацију, начин формирања простора, избор конструктивних елемената и склопова, волумен и укупно просторно решење грађевине. Доминација одређених стилова у појединим временским периодима одредила је не само примену стилско-декоративног програма него и будући карактер унутрашњег простора, који дефинише примењен просторни концепт.

С обзиром на предвиђене циљеве истраживања и структуру проблема и предмета истраживања, дефинисане су основне групе задатака:

- Дефинисања и утврђивање механизма појаве и развоја архитектуре римокатоличких црквених објеката – дефинисање историјског контекста.
- Истраживање могућих утицаја промене религијског – литургијског ритуала на просторни склоп и међусобни однос функционалних делова грађевине.
- Дефинисање могућности примене, у досадашњим истраживањима, усвојене периодизације, односно подела на четири велика градитељска периода са изразитим стилским одликама архитектуре⁹, током скоро два и по века, у односу на истраживане објекте.

- Валоризација архитектуре црквених грађевина римокатоличке верске заједнице у контексту експанзије градитељских активности у датом периоду у Војводини, али и целој монархији, као и у односу на ниво централно-европског градитељства тог доба.
- Идентификација, систематизација, анализа и научно описивање сачуваних грађевина које припадју истраживаној области у дефинисаном временском оквиру.
- Типолошка анализа историјских, архитектонских грађевина. Аналитичко истраживање специфичности архитектуре појединих објеката, који се издвајају као узорци за изградњу у некој области у одређеном периоду и одређују постојање основног типа са својим варијететима. Учесталост примене и развој појединих архитектонских облика, преузимање и разрада примењених тема, као и облици у којима се основна идеја јавља дефинишу јачину утицаја примарно насталог објекта, што уз бројност и територијалну распрострањеност грађевина следбеника одређује заступљеност типа у контексту истраживаног периода на подручју Војводине.
- Проналажење, издвајање и класификација облика – типова грађевина којима је друштвени, културолошки или религиозни контекст наметнуо развојну улогу и њихов значај у непосредном и ширем окружењу.
- Систематизација проучаваних објеката са циљем да се докаже постојање више различитих група сродних грађевина у оквиру основне стилске и хронолошке поделе и дефинисање варијетета основног типа, зависно од просторног концепта, примењеног конструктивног склопа, начина примене отвора и декоративног програма.

1.1.4. Систем радних хипотеза

Радне (полазне) хипотезе

Овај рад је заснован од неколико основних хипотеза везаних за настанак, порекло, развој архитектонске форме, обликовање и значај римокатоличких црквених грађевина насталих под утицајем барока, класицизма и историцизма током 18. и 19. века. Као резултат спроведеног истраживања полазна претпоставка о завршетку проучаваног градитељског периода на прелау 19. у 20. век је промењена и истраживани период је обухватио и прве деценије 20. века у Војводини, све до почетка Другог светског рата 1939. године.

Основно полазиште за ово истраживање је хипотеза да се **римокатоличке црквене грађевине Војводине, подигнуте током 18. и 19. века, могу класификовати, као и црквени објекти других конфесија истог периода у Војводини, зависно од доминантног стилског одређења, на четири велике групе међусобно сродних објекта**, који обухватају грађевине чија је архитектура заснована на средњевековним узорима, барокним утицајима, стилу позног барока и класицизма. (Милановић, 1998: 110) На основу спроведеног истраживања усвојена је нешто другачија периодизација, заснована на детаљној анализи појединачних проучаваних објеката и тумачењу промена у архитектури војвођанских римокатоличких цркава у односу на кретања у архитектури великих градитељских центара, али и других рубних подручја монархије. Усвојена је подела на шест градитељских временских целина, које су прецизно везане за године почетка и завршетка одређеног периода. Предложена систематизација периода по годинама се, како је резултатима истраживања детаљно образложено, не може прихватити дословно, с обзиром да рана или касна изградња у одређеном периоду почиње пре или завршава након годинама оквирно дефинисаног периода. Изградња у првим деценијама 18. века, *„код које је препознатљива доминантна склоност ка средњевековним облицима“* (Милановић, 1998: 110) је, с обзиром на савременост примењеног градитељског концепта (у односу на грађевине истог периода грађене у другим деловима монархије) дефинисана као први период **раног барока** (1700.-1745.). Други период

зрелог барока почиње тридесетих година 18. века (1734. године почиње обнова средњовековне грађевине фрањевачког самостана у Бачу), али се доминантно везује за низ објеката грађених у другој половини 18. века (1745.-1795.).¹⁰ Трећи период (1795.-1845.) је везан за изградњу објеката богатијих и сложенијих просторних решења **позног барока** у последњим деценијама 18. века и објеката с почетка 19. века које карактерише **комбинација каснобарокних и класицистичких решења**. Четврти период (1845.-1895.) је време доминације **класицизма** у просторним решењима и обликовању римокатоличких цркава. Пети период **историзма/академизма** у црквеној архитектури почиње у другој половини 19. века, али се у усвојеној периодизацији везује за прелаз 19. у 20. век (1895.-1914.).¹¹ Једновремено са изградњом римокатоличких цркава у класицистичком духу, прхваћена су еклектичка схватања, а настају и прве грађевине са изразитим одликама романтизма и неоготике. Апсолутна доминација **неоготике** у римокатоличкој црквеној архитектури се може издвојити као шести период изградње (1895.-1939.) који траје све до краја проучаваног градитељског периода. Утицаји модерних праваца 20. века се срећу „у траговима“ на тако малом броју објеката да се овај период (осим због везе са историјким догађајима – време између два светска рата) не може издвојити због специфичних одлика и високих доемета архитектуре.

Друга радна хипотеза, да је **у оквиру основног типа грађевина могуће систематизовати подцелине као варијетете основног типа**, се заснива на богатству облика и решења насталих као резултат суочавања конструктивног и функционалног склопа грађевине, обликовања акцентовањем појединих делова објекта или њиховим концептуалним утапањем у целину и примене, некад промишљених, некад неселективних, унапред одређених просторних, димензионалних и пропорцијских, односа. Истраживањем се доказује да се досадашња научно усвојена класификација, која је резултат систематизације грађевина према њиховом основном архитектонском концепту и

примењеном декоративном програму, може, уз равноправни третман свих формалних одлика архитектуре, обогатити, односно допунити.

Трећа радна хипотеза на којој је истраживање засновано је да се **порекло и развој архитектонске форме римокатоличких црквених грађевина подигнутих током XVIII и XIX века у Војводини може несумњиво извести из кодова владајућих архитектонско-уметничких стилова на ширем географском подручју у проучаваном периоду са једне стране и доминантног духовног и литургијског концепта са друге стране.** Истраживањем је доказано да су промене у архитектонском обликовању проучаваних објеката настале као последица утицаја владајућих архитектонско-уметничких стилова преко новоизграђених објеката у урбаним или религијским центрима или посредством страних мајстора или аутора-градитеља, који доносе стилске новине и примењују нова техничко-технолошка решења и материјале. Такође је доказано да су промене у архитектонском обликовању истраживаних објеката настале и као последица промена у схватању улоге, потреба и концепта архитектуре као оквира богослужбеног ритуала. Истраживањем и систематизацијом проучаваних објеката по основу ова два критеријума доказано је и да је настанак и развој типа грађевина одређен јасним временским оквиром, бројем грађевина које припадају одређеном типу или су његов варијетет, територијалном распрострањеношћу типа и снагом идеја и утицаја које грађевине које припадају одређеном типу преносе.

1.1.5. Примењена методологија – приказ методолошког присуца и поступака у истраживању

Научне методе истраживања

Природа проучавања архитектуре римокатоличких црквених грађевина и њихова систематизација, као предмет истраживања, одредили су неколико научних метода истраживања који су систематски кориштени у оквиру

истраживачког рада и уз помоћ којих је перманентно проверавана научна заснованост постављених хипотеза.

Систематско проучавање објеката који су предмет истраживања – обухвата: теренска истраживања, прикупљање техничке и фото документације и прикупљање архивске и друге грађе.

Систематско проучавање прикупљених података о објектима који су предмет истраживања – применом методе класификације, аналитичког истраживања у циљу извођења научних закључака из аксиома по основу унапред сачињеног теоријског модела и примена индуктивне методе у циљу дефинисања општих теоријских сазнања на основу анализе појединачних конкретних случајева и чињеница.

Систематско проучавање објеката који су могли имати утицаја на појавне облике истраживаних објеката – синтетичко истраживање, као процес стварања теоријског знања у правцу од посебног ка општем и истраживање дедуктивним методом, односно системском применом анализе, синтезе, апстракције, генерализације и специјализације у циљу извођења посебних закључака из утврђених општих судова.

Истраживање постојеће литературе и доступне архивске грађе подразумевало је проналажење, утврђивање и систематизацију библиографских, архивских и других извора према одређеним критеријумима у циљу посредног прикупљања информација применом компаративног метода и метода посматрања. Како би се у што краћем року прикупили подаци из свих доступних извора претходно је, кроз више критеријума и параметара, сачињен теоријски модел класификације.

Компаративни метод је коришћен приликом упоредне анализе просторног концепта и обликовања истраживаних црквених грађевина у циљу дефинисања присутних историјских узора, реминисценција, носиоца развојног пута и следбеника и примењен је на више нивоа зависно од подручја на коме су истраживани објекти изграђени:

- на територији данашње Војводине,
- на подручју региона који је у истраживаном временском оквиру представљао окружење Војводине - рубна подручја шире друштвено-политичке целине – Аустријске царевине, односно Аустро-Угарске монарије: јужна Мађарска, Славонија и румунски Банат с једне стране, али и подручја римокатоличких бискупија у чијем су саставу Банат, Бачка и Срем у истраживаном времену били.
- У центрима, Минхену, Бечу, Прагу, Темишвару и Будимпешти, где су се тада владајући укуси формирали и одакле су се по целој држави ширили, снагом своје уметничке свежине или државно наметнутог опредељења.

Упоредна анализа свих појавних облика црквених грађевина, уз сагледавање и откривање узрочно-последичних веза између политике, идеологије, религије и друштвене улоге цркве и начина њиховог испољавања у дискурисма литургијског ритуала и архитектуре као његове сцене.

Типолошка систематизација истраживаних објеката, кроз сагледавање процеса развоја црквених грађевина у односу на решавање проблема функционалних, конструктивних, технолошких и ликовних захтева у архитектури црквених грађевина.

Оваква методолошка стратегија ће бити коришћена као основа за доношење одређених закључака који се тичу провере научних хипотеза и постављених проблема истраживања.

1.2. КРИТИЧКИ ПРИКАЗ ИЗВОРА И ПРЕТХОДНИХ ИСТРАЖИВАЊА

1.2.1. Значај теме истраживања у научном, методолошком и друштвеном погледу

Научна оправданост дисертације, очекивани резултати и практична примена резултата

Истраживачки рад је започет у циљу стицања нових сазнања о архитектури римокатоличких цркава грађених током 18. и 19. века на подручју Војводине. Недовољна истраженост поменуте тематике и будућа примена резултата оправдава овакво истраживање. Нова сазнања ће довести до извођења нове валоризације објеката који су предмет истраживања. Резултати дисертације треба да потврде почетне хипотезе, а моћи ће бити примењени као база за будућа истраживања у области историје архитектуре посматраног периода у другим деловима некадашње Аустро-Угарске монархије или сакралних објеката других конфесија на подручју Војводине, као и полазиште за валоризацију градитељског наслеђа Војводине која се спроводе у установама које се баве заштитом споменика културе. Рад ће такође бити значајан као основа за нова истраживања која се баве овом или сродном тематиком.

Истраживање архитектуре римокатоличких цркава подигнутих током 18. и 19. века на подручју Војводине као материјалног оквира доминантне и државно прихваћене религије, јесте последица потребе за промишљањем улоге архитектуре као дисциплине коришћене за дефинисање позиције и општег културолошког нивоа друштвене заједнице с једне стране и као оквира за изражавање статуса и моћи римокатоличке конфесије у оквиру државно прихваћених религија Аустро-Угарске монархије са друге стране.

До сада релативно мало истраживана област архитектуре римокатоличких цркава у Војводини допринеће у великој мери историографији монументалне сакралне архитектуре грађене у рубним подручјима монархије, посебно током два века обележена јаким привредним развојем и

изразитом градитељском експанзијом, која је као резултат оставила доминантно сачувано градитељско наслеђе на овом подручју. Ово ће истраживање такође осветлити и начине и средства којима је архитектура као дискурс одражавала владајуће друштвно-политичке, религиозне и културне тенденције и наметнула се, као облик конфесионалног изражавања, као један од чиниоца у конституисању друштвеног, културног и државног идентитета.

Полазећи од тезе да *„црква, од свог настанка до данас, представља пуни израз неке заједнице на одређеном подручју“* (Marosi, 2003: 9-11), може се, на основу претходних информација о предмету истраживања, закључити да постоје два основна полазишта за истраживање: идентификација и проучавање материјалних остатака културе посматраног периода и теоријско истраживање ширег историјског, друштвеног, културно-уметничког и градитељског корпуса у свим својим појавним облицима.

Као веома важни чиниоци овог истраживања издвајају се две целине: прикупљање података о свим проучаваним објектима и формирање актуелне фото и техничке документације о њима и анализа и систематизација прикупљених извора и литературе из области историјских и друштвених истраживања, културно-уметничких и архитектонских студија и религијског оквира. Од посебног значаја је чињеница да већи део извора и библиографије није на српском језику.

Јасно формулисани циљеви истраживања дефинишу оквир теоријског, историографског, критичког и практичног доприноса дисертације у области историје и теорије архитектуре. Поред коначних закључака везаних за проучавану тему, посебна вредност очекиваних резултата овог истраживања је у низу питања, којима се досадашња истраживања нису бавила, а на која ће ова дисертација или дати одговоре или поставити оквире за даља истраживања, како истраживачима на подручју Србије, тако и истраживачима у свим околним земљама које су током 18. и 19. века биле захваћене истим друштвеним, културним и градитељским токовима.

Овако формулисани циљеви, поред своје научне вредности, имају и своју практичну вредност у области заштите споменика културе – евиденцији и валоризацији споменичког фонда, едукацији и развоју критичког односа према затеченом градитељском наслеђу.

1.2.2. Историјски преглед досадашњих истраживања

Први период – објављени резултати истраживања пре Другог светског рата

Почетак систематског проучавања новијег црквеног градитељства у историјској Мађарској везано је за прву половину 20. века. Поред већ постојећег прегледа споменика Торонталске (Bárány, 1845; Bárány, 1848) и Бачко-Бодрошке жупаније (*Bács-Bodrogh vármegye-egyetemes Monografiája I-II*, 1896) објављени су обимни монографски прикази мађарских жупанија, Бачко-Бодрошке (Samu, 1903; Ивањи, 1909) и Торонталске (Samu, 1911) као и историја Славоније (Taube, 1777.) са посебним освртом на историју жупанија, међу којима и Сријемске (Bösendorfer, 1910). За проучавање архитектуре римокатоличких цркава на подручју Војводине ове монографије су од посебног значаја јер, иако дају релативно мало података о изградњи и изгледу самих објеката - углавном године изградње и обнове храма, бележе фактичко стање у периоду пре Првог светског рата. Крајем 19. века објављене су књиге о историји војвођанских центара Суботице (Tormasy, 1883.; Ивањи, 1892.), Вршца (Милекер, 1886.; 1930) и Новог Сада (Ердујхељи, 1894.). Између два рата су, у оквиру истраживања историјата појединих војвођанских места истраживане и историје жупа, односно изградње цркава. Резултати ових историјских истраживања објављивани су у виду монографија мањег обима посвећених историјату појединих места и жупа: Бачка Паланка (Непп, 1930), Каравуково (Непп, 1935), Бач (Барбарић, 1936), Моровић (Гашић, 1936), Сивац (Енг, 1936), Филипово (Лех, 1937), Петровград/Велики Бечкерек (Станојловић, 1938.), Апатин (Bassler, Becker, 1898; Jurg, 1940), Сомбор (Мухи, 1944.). И током Другог светског рата су се спорадично појављивала издања историографског карактера међу којима и

једна обимнија студија архитектуре класицизма у Мађарској (Zador, Radoš, 1943).

Други период – објављени резултати истраживања од Другог светског рата до половине осамдесетих година 20. века

Други велики истраживачки замах обухвата време након Другог светског рата и то махом период шесте, седме и осме деценије 20. века. Архитектура је тумачена у светлу наметнутих оквира, друштвених норми, али и прописа о црквеним грађевинама (Новак, 1962). Резултати тада спроведених истраживања знатно су значајнији за проучавању тему јер поред низа фактографских података доносе и прве критичке анализе црквених објеката. Поред историјских монографија Новог Сада (Стајић, 1947) и Сомбора (Антић, 1966.) и уметничких топографија Сремских Кароловаца (Васић, 1978.), Сомбора (Васић, 1984) и Митровице (Гавриловић, 1984) где су пописане и све римокатоличке цркве и капеле, у овом периоду су објављени резултати истраживања фрањевачких самостана у Суботици (Пашкал, 1977.; Секулић, 1978.) и Бачу (Секулић, 1978.; Пашкал, 1985.; Цвекан 1985.), као и резултати истраживања затечених урбаних структура војвођанских градова, која се махом свде на опис грађевине и покретног материјала који се у њој чува, уз основне податке о историјату храма. Седамдесетих година 20. века је у оквиру редовне делатности Покрајинског завода за заштиту споменика културе урађен је детаљан *Попис дела сликарства и примењене уметности*, који је објављен у неколико бројева публикације Грађа за проучавање споменика културе Војводине. Обимом и примењеним научним приступом издваја се студија сакралне архитектуре Бачке из периода 18. и прве половине 19. века (Милановић Јовић, 1988), у којој ауторка на основу упоредних анализ са примерима из окружења доноси закључке о пореклу форме и облика проучаваних објеката. У истом периоду је у Мађарској објављена обимна монографија о архитектури барока у Угарској (Voit, 1970), а низом издања су представљени и славонски споменици настали у периоду

барока (Радауш, 1975; Хорват, Матејчић, Пријатељ, 1982) и класицизма (Хорват, 1979).

Трећи период – најновија истраживања у последњих четврт века

Крајем 20. и почетком 21. века у оквиру институција које се баве заштитом споменика културе на подручју Војводине спроведена су опсежна истраживања и валоризација споменичког фонда у циљу израде студија заштите подручја или обнове и заштите појединачних споменика. Резултати ових истраживања су публиковани у више бројева Грађе за проучавање споменика културе (Кикинда 1996, Бечеј 2004, Сомбор ..., Зрењанин ..., Вршац...), изложби (Велики Бечкерек, 2006) или брошура (Капела св. Рока у Суботици, 2001.; св. Терезије Авилске у Суботици, 2003.). У истом периоду се појавио и низ значајних истраживања, како појединачних студија тако и историјских прегледа грађења цркава на просторима који су некада припадали хабсбуршкој монархији. За проучавање архитектуре римокатоличких цркава грађених на подручју данашње Војводине веома су важне објављене монографије или текстови о појединачним местима, жупама или архитектури појединих објеката. Објављена су истраживања о Новом Бечеју (1989), Бездану (Balla: 1993; 1994) Голубинцима (Кљајић, 1996.), Суботици (Крстић, 2000.), Фрањевачком самостану у Бачу (Хорват, 2000.), Кикинди (Пејин, 2000.; Илијашев, 2002.), Чуругу (2002), Банатском Двору (2002.), Сомбору (Степановић, 2003.), Торди (2003.), Кукујевицима (Девећ, 2006.), Черевећу (Девећ, 2008.), Беочину (Девећ, 2008.), Хртковицима и Никинцима (Девећ, 2010.), Вршцу (Рацков, 2012.). Нека од објављених истраживања се баве и проблемом историје миграција (Јанкулов, 2003.) или ширег подручја (*Банат кроз векове*, 2010.; *Срем кроз векове*, 2008. и необјављен зборник *Бачка кроз векове*, 2012.). Са становишта проучавања преношења утицаја и порекла форме и облика далеко су битније комплексне студије са прегледима сачуваних сакралних објеката некадашње Аустријске царевине, а касније аустријско мађарске монархистичке уније. Дела која комплексно третирају архитектуру насталу у оквирима „подунавске“

монахрије (Moravsanszky, 1988) су релативно ретка, тако да је данас углавном пратимо кроз приказе стваралаштва земаља у оквирима данашње административно политичке поделе.

Архитектура Аустрије, као доминантног центра архитектонско уметничког утицаја, богато је представљена низом монографија, али је за проучавање порекла форме и облика провинцијалних цркава, какве су грађене на нашем подручју, најдрагоценији извор топографски инвентар споменика данашње Аустрије представљен низом приручника о уметничким споменицима познат као „Дехајо-серија“ (*Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs*: Грац: Graz, 1979; Градишће: *Burgenland*, 1980; Тирол: *Tirol*, 1980; Форалберг: *Vorarlberg*, 1983; Салцбург: *Salzburg*, 1986; Доња Аустрија I: *Niederösterreich*, 1990; Беч, од II до IX и XX рејон: *Wien II. Bis IX und XX Bezirk*, 1993; Беч од X до XIX и од XXI до XXIII рејона: *Wien X. Bis XIX. Und XXI bis XXIII Bezirk*, 1996; Корушка: *Kärnten*, 2001; Доња Аустрија II: *Niederösterreich II*, 2003; Горња Аустрија I: *Oberösterreich I*, 2003; Беч, I рејон: *Wien I. Bezirk*, 2003; Штајерска (без Граца): *Steiermark (ohne Graz)*, 2006). На иницијативу ранијег Института за истраживање споменика Аустрије у периоду од 1979. до 2006. године у тринаест приручника тематски везаних за поједина аустријска подручја или градове Савезна управа за споменике и Одељење за истраживање споменика су објавили резултате истраживања наменски започетог 1971. године. Поред основних историјских података јасно је дефинисана и морфологија насеља, кроз опис структуре сваког појединог места, што је поткрепљено приложеним мапама и катастарским плановима. У уводном делу су приказани типови сеоских или градских насеља, најважнији типови кућа и имања, а описе најзначајнијих профаних и сакралних објекта прате цртежи основа.

На прелазу векова је, неколицином капиталних издања, представљена мађарска сакрална архитектура у виду комплексне историје мађарске архитектуре (Wiebenson, Sisa, 1998), шестотомног прегледа угарског градитељства средњег и новог века (Ritoók, 2001) или историјско-уметничке

студије развоја архитектонских и ликовних облика са прегледом најзначајнијих споменика (Marosi, Dercsényi, 2003). Поред главних центара, Аустрије и Мађарске, утицаји су посредно стизали у Војводину и из рубних подручја монархије са територија данашње Румуније и Славоније, која су са деловима Војводине улазила у састав територија истих жупанија или римокатоличких бискупија. У новије време су објављени резултати два обимна истраживања историјата бискупије Чанад. Ерош Лајош (*Eros Lajos*) поред исцрпних историјских тумачења у „Краткој историји бискупије Чанад“ доноси и основне податке о изграђеним римокатоличким црквама на територији бискупија. Истраживање темишварског бискупа Маритна Роса, засновано на бројној ранијој литератури и обимној сачуваној архивској грађи која се чува у дијецезанском архиву Темишварске бискупије, заокружено је 2010. године издавањем монографије Стара бискупија Чанад (*Die Alte Diözese Csanád*). Архитектура Румунског Баната је целовито представљена објављеним резултатима истраживања барокне уметности у Банату, који обухвата делове територија данашње Румуније, Мађарске и Србије. (Меделет, 2012.)

Поред низа монографија појединачних објеката и објављених дела која дају историјски преглед постојања хрватске жупаније (Голдстеин, 1996), босанско-ђаковачке и сријемске бискупије (Гашић, 2000) и присуства и деловања хришћанских редова (Добронић, 1984; 1987; 2002; Марушевић, 2000; Хошко, 2000), као веома значајна се издваја изложба из 2009. године посвећена историји и стваралаштву на подручју Славоније, Барање и Срема. Каталог који је пратио ову изложбу је објављен у виду двотомне монографије (Бишкупих, 2009), чији се аутори ослањају на ранију релевантну литературу везану за обрађену тему.

1.2.3. Систематизација досадашњих истраживања

Подручје Војводине, у проучаваном периоду, није егзистирало као јединствена територијална јединица, а и током времена су делови Војводине улазили у састав различитих црквених организација и административно-политичких

целина. Друштвена и културна клима централне Европе која се преносила на ова подручја, релативно уједначена и диригована социо-национална структура и врховна централна аустријска власт која је у свим периодима била за целу област иста, као и чињеница да се Војводина ни као целина нити у својим деловима није издигла изнад статуса удаљене, и у периоду врхунца свог развоја економски релативно слабе, провинције, учинили су да се архитектонско стваралаштво на подручју Војводине може посматрати и проучавати као јединствен историјско-градитељски корпус. Сходно овоме, за истраживање црквеног градитељства које је било одраз статуса и друштвене и економске моћи градитеља, суштински су важна три нивоа истраживања класификована као:

- истраживање опште историје подручја, локалног и ширег
- истраживање римокатоличких цркава свих хабсбуршких земаља у проучаваном периоду, почевши од средњег века, од када датирају најстарији сачувани објекти на проучаваном подручју
- истраживање архитектуре проучаваних објеката од стране домаћих истраживача и Завода за заштиту споменика културе, као и директно истраживање корпуса сачуваних објеката који припадају проучаваном периоду.

Истраживања историје подручја историјских јужних мађарских области чији је један део чинила и територија данашње Војводине од великог су значаја за предметно истраживање јер осветљавају стварно стање друштвених, политичких и конфесионалних односа у време настанка проучаваних објеката. Посебно су важни резултати истраживања који доносе податке о друштвено-политичкој организацији и управном статусу појединих територија и тумаче њихов положај у ондашњем свеукупном државном и друштвеном поретку. Не мање значајан основ за истраживање генезе изградње црквених грађевина представљају и резултати истраживања који су се бавили црквеном организацијом у оквиру Римокатоличке црквене заједнице, њеном хијерархијом и статусом појединих бискупија, али и самих

жупа у време настанка проучаваних објеката. Истраживања која тумаче друштвене и религијске каноне онога доба, општа нормативна акта, а посебно грађевинске прописе и уметничке приручнике такође су драгоцен основ за тумачење карактера, капацитета, величине, примењеног стила и појавних облика појединих склопова, а посебно декоративног програма на црквеним грађевинама.

Сва претходна истраживања која се баве архитектуром римокатоличких црквених грађевина у свим бившим земљама Аустријске царевине и касније Аустро-Угарске монархистичке уније, почевши од оних у којима се тумачи појава и историја римокатоличке цркве у централној Европи до појединчаних студија случаја драгоцен су и директан основ за истраживање историје жупе и саме црквене грађевине, али и порекла форме и облика групе проучаваних објеката. За класификацију и тумачење добијених резултата као основ су узети ранији релевантни радови који се баве типологијом архитектонских облика. У овом раду је прихваћен и доследно примењен „матични модел“ (Klain, 2011.) – комплексна типолошка анализа којом се равноправно третирају све одлике архитектуре објекта – просторни склоп и декорација екстеријера, просторни односи и стил/декорација ентеријејра и урбанистички однос објекта са микро и макро окружењем. Од великог су значаја и типолошке анализе спроведене на групи објеката истог или блиског временског периода на одређеном територијалном оквиру и то у смислу дефинисања карактера изразитог типа грађевина и препознавања тако дефинисаних типолошких карактеристика и на другим подручјима бивше монархије.

Формирање техничке документације на основу које су рађена даља архитектонска, стилска и типолошка истраживања која представљају окосницу овог рада заснована су већим делом на директном проучавању сачуваних споменика али и на документацији о актуелном стању проучаваних споменика, која је стварана, више *ad hoc* него систематски, у протеклих шест деценија у надлежним институцијама културе. Малобројне

публикације о овим уметничким споменицима, ретки планови и бројни текстуални записи стручњака о стању споменика, претежно из времена шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година 20. века, који се чувају у архивама надлежних Завода за заштиту споменика културе представљали су драгоцен основ за даље проучавање у оквиру овог истраживања. Такође су важна била и проучавања спроведена на једном броју проучаваних споменика (временом знатно оштећених цркава у подунавском делу Војводине) са циљем да се реконструише првобитни изглед и архитектонски склоп споменика уз употребу савмених начина фотометријских снимања и рачунарског моделовања.

1.2.4. Критичка анализа досадашњих теорија и резултата истраживања

Архитектуром сакралних објеката Војводине, насталих током 18. и 19. века, на нашем подручју се свеобухватно бавила једино Оливера Милановић Јовић, која је значајан део своје студије о сакралној и профаној архитектури Бачке из 1988. године посветила архитектури римокатоличких црквених грађевина. Поделом студије на поглавља, која представљају полувековне градитељске етапе током 18. и прве половине 19. века, ауторка хронолошки представља профане грађевине и црквене објекте пет конфесија заступљених у то време на подручју Бачке, у оквиру којих је представила и један број римокатоличких цркава. Како је и сама истакла у уводном делу књиге, за разлику од свих претходних истраживача ове тематике, покушала је да препозна и истакне све карактеристике барокне и класицистичке архитектуре, али је као историчар уметности, акценат свог истраживања ставила на дефинисање стилске припадности истраживаних објекта и истраживање оних архитектонских делова у њиховом облику, који се могу сматрати стилским одредницама (Милановић, 1988: 18-19), а не на изналажење порекла облика, развоја архитектонске форме и богатства просторних решења. Иако је ауторка своја тумачења просторних решења дала кроз описе појединих објеката (а не као један од резултата истраживања), што је за читаоца прилично нејасно и непрегледно, њено

свеобухватно виђење развојне линије просторног, ликовног и стилског квалитета и особености архитектуре појединих објеката, је оно што се у овом делу издваја као изузетан допринос проучавању архитектуре сакралних грађевина 18. и 19. века у Војводини.

Монографије Бачко-бодрошке жупаније Боровског и Ивањија, Торонталске жупаније Боровског и Барањија или Босендорферове историје Сријемске жупаније доносе штуре, али драгоцене податке о великом броју цркава са подручја ових трију жупанија. Кратки пасуси посвећени појединим споменицима дају основне податке о градњи и статусу објекта, осим за неколицину римокатоличких жупа и цркава које су нешто детаљније описане у поглављима посвећеним значајнијим местима. Иако се аутори не баве тумачењем архитектуре нити другим уметничко-вредносним аспектима црквених објеката, ове монографије, издате од друге половине 19. века до година непосредно пред Први светски рат, бележе постојање великог броја проучаваних објеката и документују њихов изглед с почетка 20. века низом објављених фотографија, што је за историографско проучавање војвођанских римокатоличких цркава од виталног значаја.

Истраживања барокне и класицистичке архитектуре северне Хрватске, које су спровели аутори Радауш, Хорват, Матејчић и Пријатељ у другој половини 20. века и неколицина капиталних дела у којима су резултати тих истраживања публиковани представљају незаобилазну основну литературу за истраживања архитектонског корпуса грађевина 18. и 19. века и у другим рубним подручјима некадашње, историјске Мађарске. Поред комплексних студија архитектуре и уметности за ово истраживање су била веома значајна тумачења вишевековног присуства, правног положаја, вере, културе и уметности хрватског народа на подручју Славоније, Барање и западног Срема, кроз бројна историјска, правна, верска и друга документа и изворе, објављена у двотомној монографији издатој 2009. године. С обзиром на сродност извора којима се баве аутори појединих поглавља ове монографије са изворима који су послужили за тумачење појавних облика војвођанских

храмова римокатоличке конфесије, јер се у време њиховог настанка радило о истој управној и државно-поличкој творевини којој су оба подручја припадала, ова монографија је битан извор података за упоредне анализе друштвених кретања и уметничког стварања у рубним подручјима Аустријске царевине, Мађарске краљевине и њихове касније монархистичке уније.

Низ, раније споменутих, дела мађарске историографије, која се баве уметничким стваралаштвом проучаваног, али и ранијих периода представљала су основ за истраживање римокатоличких цркава и кључни извор за тумачење порекла облика сакралних објеката са подручја историјске Мађарске. Пратећи развој архитектуре мађарских цркава, уз подробно тумачење друштвених и историјских збивања аутори монографија посвећених мађарској сакралној архиткетури, архитектури барока или архитектуре подунавских земаља бивше монархије, као што су Voit, Moravszansky или Ritoók, дају јасан преглед и систематизацију, како историјску, уметничку и архитектонску, проучаване групе објеката. За ово истраживање су посебно важне аналитичко-критичке студије историје мађарске архитектуре Wiebenson-ове, Sisa-e, Marosi-ја и Dercsényi-ја у којима су публиковани и многи грађевински планови најзначајнијих и развојно најутицајнијих црквених грађевина.

За истраживану тему, посебно за упоредну анализу типолошке матрице добијене систематизацијом проучаваних споменика са споменицима истог периода на другим просторима централне Европе, од највећег значаја су публиковани грађевински планови великог броја грађевина. Аутори (и то само они који се поред историјско-ументичког, баве и проучавањем архитектонско-грађевинског значаја објеката) за објављивање резултата спроведених обимних истраживања праве избор планова који ће бити представљени у оквиру публикације, тако да каснијим истраживачима углавном остају недоступни планови мање значајних парохијских цркава које су биле обухваћене истраживањем. Из тог разлога је топографски инвентар

споменика Аустрије, у коме је посебна пажња поклоњена плановима и основама грађевина и мапама и катастарским плановима који описују струкуру места, објављен (до сада) у четрнаест књига од још већег значаја. За ово исраживање су, поред књига које се баве архитектуром престонице Беча, од посебног значаја књиге посвећене покрајини Штајерска – једна у којој су представљени споменици града Граца и друга која покрива остатак територије без главног града покрајине. Значајан број планова римокатоличких цркава са подручја Баната приказан је кроз публиковане архивске пројекте објављене у монографијама посвећеним историји бискупије Чанад (Роос, 2010.) и барокној уметности Баната (Меделет, 2012.)

1.2.5. Осврт на проблеме/начин коришћења и тумачења историјских извора

Архивска грађа и други историјски извори

С обзиром на бурну историју Војводине, припадност њених појединих делова различитим друштвено-политичким и управно-територијалним творевинама током више од три века новије историје, грађа, посебно архивска, која представља основ за историјска и историографска проучавања и тумачења материјалних остатака уметности и културе овог подручја чува се у многим архивским и музејским институцијама са подручја историјске аустријске царевине, историјске мађарске краљевине и касније краљевине, па републике Југославије.

Свако проучавање историјских појава на подручју Војводине, под чиме, шире схваћено, подразумевамо и градитељску делатност, полази од проучавања извора похрањених у Архиву Војводине у Новом Саду. Поред основног архивског корпуса разврстаног у низ архивских фондова у овом архиву се налази и део грађе преузете из Мађарског државног архива и библиотеке Сечењи, који се односи на некадашње јужне мађарске области, односно подручје данашње Војводине. За најзначајније фондове Архива Војводине су израђена и публикована научно-информативна средства (сумарни

инвентари, регистри и аналитички инвентари), која знатно олакшавају рад, односно одабир архивске грађе.

За истраживање односа црквене и световне власти, положаја римокатоличке, али и других конфесија присутних на подручју Војводине, новије историје римокатоличких жупа и стања црквених грђавине од посебног значаја су документни који се чувају у **Архивском фонду Бачко-Бодрошке жупаније (1688-1849)**. У 248 књига, једног од најзначајнијих фондова који се чувају у Архиву Војводине, фрагментарно су сачувани записници, деловодници, регистри и други административни списи који сведоче о животу жупаније током једног и по века. (Матковић, 1993.) Документа овог фонда сведоче о потешкоћама око разграничења Бачке и Бодрошке жупаније, царским наредбама која регулишу однос међу поданицима разних вера ради регулисања међуверских свађа и сукоба и постизања слоге и јавног мира, присуству припадника разних редова на територији данашње Војводине, стицању права на изградњу молитвених домова и богомоља, донацијама и новчаним прилозима за изградњу цркава, као и предрачунае радова за изградњу цркава, пописе жупских прихода ради постављања нових жупника, пописе цркава и парохија и парохијских инвентара.

Два архивска фонда од изузетног значаја Архивски фонд број 10 Тамишка жупанија (1779-1849) и Архивски фонд број 11 Торонталска жупанија (1779-1849) су сачувана половично у 137, односно 145 књига и на десетине хиљада списа, писаних на латинском, немачком, мађарском и славеносрпском језику и представљају колекције списа који су настали као продукт рада тамишке и торонталске жупанијске администрације и судских органа. Грађа која припада Архивском фонду број 10 Тамишке жупаније махом је пренета из градских музеја у Вршцу и Зрењанину, где се иницијално чувала (Тодоровић, 2005.; Крејић, 2008.), док је грађа Архивског фонда број 11 Торонталске жупаније преузета из великобечкеречког жупанијског архива у Зрењанину (Јакшић, 2008.). Документа из ових фондова се претежно односе на подручје данашње Румуније. За ово истраживање је значајан део докумената који се

односе да подручје војвођанског Баната и то бискупски извештаји са пописом парохија, манастира и капеланија и примедбама где је потребно извршити структуралне промене, поправке оштећених цркава и парохијских домова, као и изградњу нових цркава, списи о могућностима оснивања нових цркава и парохија, захтеви за изградњу цркава са извештајима среских власти и комплетним предрачунима за изградњу.

О ратним разарањима у Бачкој и Банату за време Мађарског устанка и напорима да се опустошена подручја обнове сведоче документа (записници, деловодници, регистри) из периода од 1849. до 1853. године похрањени у три значајна архивска фонда: Комесаријата за Средњу и Доњу Бачку (1849-1853), једног од значајнијих фондова који се чува у Архиву Војводине, Комесаријат за Горњу Бачку (1850-1853) и Дистриктски врховни комесаријат за Бачку, Торонтал и Вршац (1849-1852). Документа су делимично сачувана и писана су претежно на немачком, а мање на мађарском и српском језику (ур. Радовановић, 1993., 1994., 1996. 1998.; Валрабенштајн, 1997., 1998.; Бранковић, 2002, 2003.). Из неколицине сачуваних аката (административне књига су углавном уништене), које се односе на проблематику којом се бави ово истраживање, сазнајемо о законским одредбама и наредбама Краљевине Угарске којима се регулише црквени персонал у Угарској и правила црквеног туторства, као и о јавним лицитацијама за радове на поправци разорених цркава и парохијских домова.

Три фонда Архива Војводине, која се углавном односе на живот и привилегије Срба у Монархији (у Карловачкој митрополији, Ердељу и другим крајевима који су били под турском влашћу), су такође значајна за ово истраживање јер садрже списе (по правној важности једнаки са списима осталих дворских канцеларија) којима су Срби давали изјаве о свом привилегованом положају и који у дужем временском периоду одсликавају живот на истраживаном подручју. У Архивским фондовима Илирска дворска комисија (Депутација), Илирска дворска канцеларија – Беч (1791-1792) и Архивски фонд Српско Војводство и Тамишки Банат чувају се, између

осталих, и списи који садрже периодичне извештаје о политичкој ситуацији у Војводини, појединим срезovima или насељима, податке о односима државне власти и цркве, решавању спорних питања између црквених власти различитих конфесија, уредбе о управљању црквеним приходима и имовином цркава, статусу појединих калуђера и парохијана, прихватању нових црквених редова на подручју Војводине, увођењу верске наставе и давању дозвола за реновирање цркава. Архивски фонд Илирска дворска комисија (Депутација) садржи списе који се односе на период рада Депутације од 1745. до 1777. године. Фонд је преузет из Државног (Земаљског) архива Мађарске, где је био у саставу фонда Угарске дворске канцеларије. Архивска грађа овог фонда, у 135 кутија, углавном садржи реферате, извештаје, промеморије, ноте и патенте, претежно на немачком и латинском језику. (Валрабенштајн, 2000.; Валрабенштајн, Караба, 2010.) Архивски фонд Илирска дворска канцеларија – Беч (1791-1792) садржи списе писане претежно на немачкој језику и сачуван је готово у целости. За ово истраживање посебно су интересантне тематске групе 1. *Догмација и Спитируалија*, 3. и 4. *Парохије*, 5. *Свештенство* и 8. *Градње*, које садрже списе из 1791. и 1792. године. (Валрабенштајн, 1997.) Документа везана за постојање аутономне српске територије у оквиру монархије у периоду између 1849. и 1860. године чувају се у Архивском фонду Српско Војводство и Тамишки Банат (Хауптман, 1961.; Гросингер, 1992.). Како је етничка структура ове територијалне творевине формиране од делова Срема, Бачке и Баната, између славонске и банатске војне границе на југу и Краљевине Угарске на северу, била сложена (већинско становништво су чинили Срби и Румуни) велики број списа из овог фонда односи се и на проучавање тематику.

Од посебног значаја за истраживање римокатоличких цркава на подручју Војводине је Збирка планова и мапа (1718-1956) 1-1134 Архива Војводине из које су за потребе овог истраживања преузети планови римокатоличких цркава у Старој Кањижи и Сент Андрашу, св. Рока и капеле у Новом Саду,

план кровне конструкције цркве у Ади и планови зграда римокатоличке парохије у Сонти и Брестовцу.

Један број оригиналних планова војвођанских римокатоличких цркава је преузет из Збирке мапа и планова (XVII-XX века), која се чува у Мађарском државном архиву (*Magyar Országos Levéltár*) у Будимпешти. За потребе овог истраживања из Одељка „Т“ који представља Збирку планова из Заоставштине Пец Шамија (Pecz Samu Hagyatéka) преузето је 86 документа међу којима планови римокатоличких цркава у Черевиху, Бачком Грачацу, Кравукову, Плавни, Српском Милетићу, Бездану, Чонопљи, Кљајићеву, Кули, Бечају и Србобрану. Један број ових планова се односи на грађевине које су претходиле постојећим и драгоцен су податак не само о појединачним споменицима него и о јачању римокатоличке заједнице на подручју Војводине и замени ранијих грађевина новим, које су својом монументалношћу и декоративношћу одсликавале моћ локалне верске заједнице. У оквиру Одељка „С“, који представља Збирку мапа посебно је важна колекција катастарских премера, које прати више од 3600 рукописних и литографисаних мапа, израђених за целу државну територију између 1851. и 1918. године. Проналажење докумената, релевантних за истраживање, у колекцији Збирка мапа и планова у великој мери је поједностављено с обзиром да је омогућено електронско претраживање целог фонда на основу назива државног или породичног архива из кога су планови преузети, независног референтног броја о оквиру одговарајућег одељка или на основу кључних података као што су име аутора, назив места или подручја, година настанка и сл.

Поред Збирке мапа и планова за истраживану тему су од значаја документа, која се чувају у Архивском фонду Краљевско угарско намесничко веће (од 17. века до 1848.)¹² - Одељак „Ц“ и Архивском фонду Доба Апсолутизма (1848-1867) – Одељак „Д“ Мађарског државног архива. У Архивском фонду Краљевско угарско намесничко веће се чувају документа као што су царски декрети и уредбе, као и наредбе Мађарске канцеларије, који су регулисали

живот и односе у држави током 17. века све до мађарске буне 1848. године. Како је, у име врховне царске управе, Мађарска канцеларија била надлежна за јавну администрацију, укључујући и економска питања, пореску политику, поседовање земљишта и политику насељавања целе територије Мађарске, Хрватске и румунског Баната од 1778. године (осим Трансилваније и пограничних подучја) наредбе ових управних докумената су се односиле и на територије којима се бави ово истраживање. Посебно су значајни подаци који се налазе у одељцима *Комуникације и грађевинарство*, *Гилде* и *Црква*. Документа политичке управне власти и административних канцеларија, које су биле активне у периоду царског централизма након Мађарског устанка 1848. године до 1867., чувају се највећим делом у Архивском фонду Доба Апсолутизма (грађа која обухвата документа Мађарске канцеларије, Канцеларије за Трансилванију и Краљевског угарског намесничког већа из истог периода похрањена су у тематским фондовима). Документа из Архивског фонда Краљевског угарског намесничког већа су писана махом на латинском језику, мање на немачком и мађарском, док су документа Архивског фонд Доба Апсолутизма писана већином на немачком, мање на мађарском језику. Претраживање грађе је олакшано јер су израђени и публиковани сумарни инвентари, регистри рукописа и индекси, као и електронска датотека за документе гилди.

Поред Мађарског државног архива за изучавање историје, па и градитељског наслеђа, Војводине, једнако је важан, ако не и значајнији, Аустријски државни архив (*Österreichisches Staatsarchiv*). Структура ове архивске установе (Филиповић, *Славнонија, Барања и Сријем*, 2009.) у великој мери одражава структуру управног уређење некадашње царевине и касније монархистичке уније, тако да одељења Аустријског државног архива носе називе историјских архива од чије је грађе формиран главни део архивског фонда: Кућни, дворски и државни архив (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), Архив Дворске коморе (*Hofkammerarchiv*), Ратни архив (*Kriegsarchiv*), Општи управни архив (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*) и Финансијски и коморски архив (*Finanz- und*

Hofkammerarchiv). О важности ове грађе за проучавање историје мађарских области (укључив и Војводину која је била у њеном саставу) најбоље говори чињеница да је у Аустријском државном архиву континуирано присутно Стално мађарско архивско изасланство у Бечу. Документа битна за проучавање положаја насеља и управно-територијалних јединица на подручју данашње Војводине махом припадају грађи Кућног, дворског и државног архива (питања дипломатије и спољне политике) и чувају се у Архивским фондовима царске Дворске канцеларије (*Reichshofkanzlei*) и Дворског већа (*Reichshofrat* или *kaiserlicher Hofrat* (преписка са провинцијским управним властима, повеље, привилегије...), у Одељењу за државе (*Staatenabteilungen*), у тематској целини Турска (*Türkei*) (дипломатски списи, текстови мировних уговора), Збирци исправа (*Urkundenreihen*) (ратификације османског султана текстова Кролвачког мира из 1699., Пожаревачког из 1718. и Београдског из 1739.) и Збирци Угарских списа (*Acta Hungarica*) (списи о визитацији Петроварадина 1717. године). Од посебног значаја је и грађа Ратног архива, разврстана у пет тематских целина, од којих је за ово истраживање најзначајнија Збирка географских карата (*Kartensammlung*).

У фондовима и збиркама Хрватског државног архива у Загребу се чува значајан број докумената и планова, насталих деловањем појединих тела државне управе, јавних установа и верских заједница, битних за предметно истраживање подручја данашњег Срема. Превасходно је то Архивски фонд Сријемска жупанија, који обухвата списе жупанијске, обласне и окружне управе у периоду од 1745. до 1850. године (Коларевић-Ковачић, 1997.), као и записнике жупанијске скупштине, насталих у периоду од 1861. до 1874. године. Документа похрањена у збирци Различити црквени списи (*Acta ecclesiastica varia*) (1499.-1915.) махом представљају списе везане за појединачне црквене установе и појединце, али се једна група докумената односи на рад Ђаковачко-сријемске бискупије у периоду од 1689. до 1745. године (време увођења грађанске управе на подручју Славоније). У овом архиву се чува и значајна збирка оригиналних рукописних катастарских

планова, картографски прикази катастарских општина, као и скице појединих парцела, од којих се на истраживано подручје односе поједини планови који се чувају у Архивском фонду Архив мапа за Хрватску и Славонију – катастарско градиво у серији Хрватска и Славонија, подсерија Сријемска жупанија. Документа су писана на латинском, немачком, мађарском, хрватском и српском језику. Претреживање докумената је знатно олакшано употребом публикованих информативних прегледа грађе, а посебно преко дигитализованог каталога архивских фондова и збирки – Националног архивског мрежног информацијског сустава „АРХиНЕТ“.

Како подручје данашње Војводине припада трима бискупијама - Зрењанинска, Суботичка и Сријемска, значајан извор архивске грађе представљају списи и планови који се чувају у дијецезанским архивама ових бискупија, а нарочито у центрима бискупија у чијем су саставу ове некада биле и из којих су се временом издвојиле као засебне бискупије.

1. Географско подручје данашње Војводине је крајем 18. века било у саставу територије трију римокатоличких бискупија јужне Угарске: Калочке са седиштем у Калочи, Чанадске са седиштем у Темишвару и Босанско Сријемске (касније Ђаковачке) са седиштем у Ђакову.

Архив Бискупије Ђаковачко-Осијечке у Ђакову, у Републици Хрватској, чува документа везана за рад и постојање жупанија на подручју данашњег Срема. Из Архивског фонда Духовни стол су за потребе овог истраживања преузети подаци о црквама у Сурчину, Ердевику, Путинцима, Голубинцима, Новом Саланкамену, Хртковцима и Петроварадину. У преписци између жупа и

Ординаријата у Ђакову уз списе (молбе за помоћ, радове или посвету цркве, добијене благослове, оставине и задужбине), писане махом на хрватском језику, су у појединим случајевима приложени и нацрти цркава, капела или олтара. Из групе докумената, који су извађени из својих књига, тако да немају инвентарни број под којим се воде, преузети су цртежи који се односе на неке комплексе, највероватније у Руми, Земуну и Сремским Карловцима. Архив Бискупије Ђаковачко-Осијечке међу својим фондовима чува и делимично сређену збирку кореспонденције ђаковачких и сријемских бискупа.

У Архиву Темишварске бискупије (*Archivum Dioeceseos Timisoarensis*) у Темишвару у Републици Румунији, у Архивском фонду *Serbica pars Dioeceseos* чува се велики број списа који се односе на римокатоличке жупе данашњег војвођанског Баната. Списи, који се односе на укупно 65 насеља са подручја војвођанског дела Баната, груписани су по називу места и години настанка списа у укупно 78 фасцикли. Документа су у оквиру ових фасцили несређена, чиме је истраживање знатно отежано. Од обиља докумената за потребе овог истраживања су издвојена писма бискупу или епископу, у којима се спомиње црквена грађевина, протоколи радова, описи, предмери, предрачуни, скице и планови за извођење радова на црквеном објекту или његовим појединим деловима (кровни венац, торањ, отвори, главни и бочни олтари). У свакој фасцикли се налазе и финансијске инвентарне табеле израђене у годинама између 1909. и 1912. за сваку поједину жупу, а које су рађене за потребе финансијског планирања у Бискупији. Већина списи је писана на немачком и латинском језику.

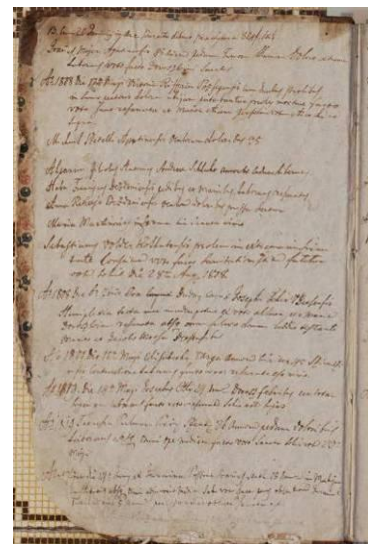
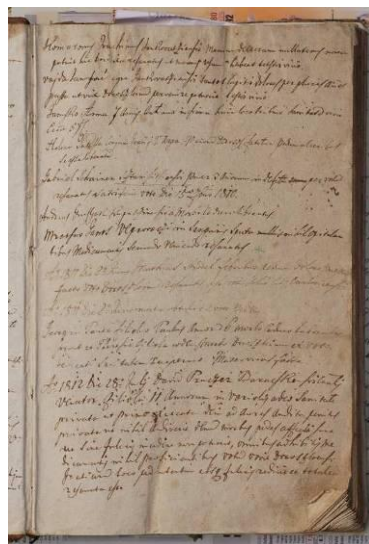
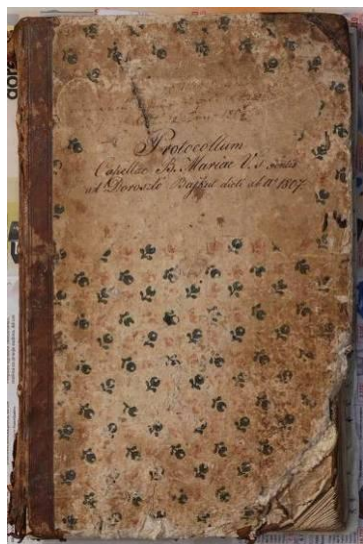
У Архиву Калочке надбискупије (*Kalocsai Érseki Levéltár + A Kalocsai Főkáptalan Levéltára*) у Калочи у Републици Мађарској се чува архивска грађа која датира са краја 17. века. Најстарији документи су из 1691. године, а матичне и друге књиге, које представљају изворе о жупама се воде од 1724. године. Пореске евиденције и катастарске мапе су сачуване у континуитету од половине 18. века. Грађа је подељена у две велике архивске целине. Одељак *Kalocsa Archiepiscopal Archives* (*Kalocsai Érseki Levéltár*) чува у посебним

архивским фондовима документа везана за рад Хришћанског суда, богословије, јавне школе, школског инспектората, учитељских домова, удружења Свети Августин, института за жене учитеље веронауке и бискупске штедионице. Kalocsa Archdiocesan Chapter Archives (A Kalocsai Főkáptalan Levéltára) је као посебан архивски одељак издвојен 1976. године и у њему се чувају документа која укључују списе везане за јавне и добротворне прилоге, завештања, патримонијални суд, откупнине статуса или других права и катастарске изводе. (Brandt, 1993., 51.)

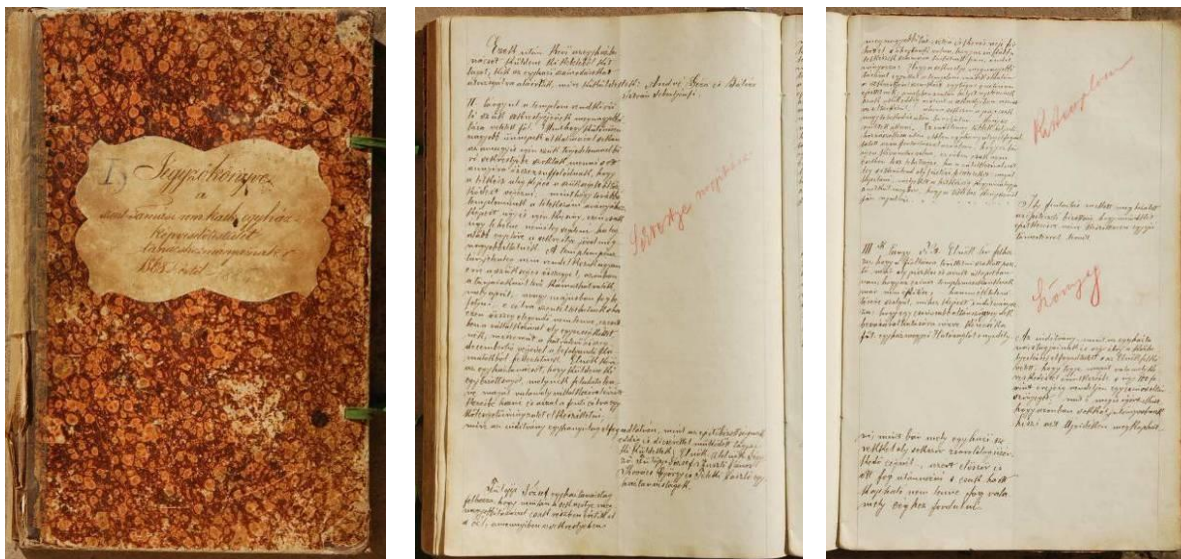
Велики број документа, који се односе на истраживање историјата места, појединачних жупа и објеката чува се у низу регионалних, локалних и месних историјских архива. У Историјском архиву у Зрењанину се чувају (фонду од великог значаја Збирка карата и планова 1752-1992, група А. Историјске мапе, карте 3, 4 и 5) карте Бечкеречког дистрикта грофа Мерсија. У неким архивама су формирани архивски фондови римокатоличких жупа, као у Историјском архиву у Сенти (Сента, Горњи Брег, Стари Бечеј, Бачко Градиште, Бачко Петрово Село) или Архиву Срема у Сремској Митровици. У Архиви Срема се у Архивским фондовима римокатоличких жупа (Гибарац, Сот, Голубинци, Моровић, Никинци, Нови Бановци, Хртковци и Рума) чувају матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, преузете из месних канцеларија ових места. У Државном архиву у Осијеку и Славонском Броду, у Републици Хрваткој, се као посебан фонд чува *Збирка матичних књига вјерских организација католичких, православних, протестантских цркава и жидовских опћина*. Слична документа се чувају и у другим мањим архивама, као и у жупним архивама при самим црквама. С обзиром на обим архивске грађе коју је било неопходно прикупити и истражити за потребе тумачења порекла и развоја облика архитектонске форме римокатоличких цркава грађених у проучаваном периоду у Војводини, а да су матичне књиге својеврсни извори за демографију, миграције и друге податке о становништву појединих територија, проучавање овог дела грађе је свесно стављено у други план. Грађа која се чува у овим архивама, а која је од значаја за ово истраживање,

превасходно обухвата сачуване списе и планове који се односе на појединачне објекте. Збирке карата и планова су махом категорисане као фондови од великог значаја, као у историјским архивама у Зрењанину (Збирка карата и планова 1752-1955), Кикинди (Збирка мапа и планова 1761-1970), Сомбору (Збирка карата 1709-1954), Суботици (Збирка карата и планова 1556-1976).

Део грађе значајне за ово истраживање чува се и у неким жупним архивама у тзв. жупним матицама (lat. *liber rerum memorabilium*) у које су, након 1563. године према тридентској обавези, локални свештеници бележили све важне црквене догађаје. Овакве црквене књиге су и данас у употреби и у њих се од оснивања жупе, у континуитету, бележе све одлуке црквеног одбора и битни догађаји везани за постојање и активности жупе и самог храма. Историја храма (Historium Templom) римокатоличке цркве у Дорослову, на пример, бележи догађаје везане за сеоску, жупну цркву, али и познатију, ходочасничку капелу на улазу у насеље. Из записа сауваних у црквеним књигама које се чувају у жупној архиви у Србобрану могуће пратити одлуке које су претходиле замашној реконструкцији и доградњи србобранског храма.

2. Протокол капеле Мајке Божје помоћнице на Бунарићу, писан од 1807. године, чува се у жупној архиви у Дорослову.

3. У жупној архиви у Србобрану се чува већи број црквених књига из којих се може пратити историјат жупе, али и одлуке о обновама, ток радова и други подаци везани за реконструкцију и проширење храма.

Проблем тумачења вишејезичне грађе и извора

Посебан проблем за тумачење архивске грађе представља чињеница да су документи са којима се располаже писани на латинском, немачком и мађарском језику, али и (ређе) румунском, српском и другим језицима народа насељених на одређеним територијама. Језик који је коришћен приликом саставања званичних списа и докумената управних државних тела не зависи од земље порекла документа него до званичног става о примени језика државе под чијом је јурисдикцијом била установа или заједница за чије је потребе документ писан. Документа, која су настала пре 1848. године претежно су писана на латинском језику, који је био званичан службени језик управних органа Аустријске царевине. У периоду од 1848. до 1860., у доба апсолутизма сви званични документи су писани на немачкој језику. У периоду од 1860. до 1918. године званичан језик кореспонденције је мађарски, а након 1918. су то језици држава којима је одређена територија припадала. Документа која представљају кореспонденцију великодостојника у оквиру верске заједнице писана су латинском и немачком језиком, док је преписка везана за послове жупе махом на језику већинског народа жупе,

тако да се равноправно срећу немачки, мађарски, хрватски, чак у ретким случајевима и српски језик писан ћириличним писмом. Документа на немачким језиком су неретко писана немачком готицом, што додатно отежава тумачење, као и тумачење докумената писаних на старословенском језику.

Дозволе, сагласности и благослови за рад на терену и у архивама

Приликом рада са великим бројем имаоца код којих је документација везана за истраживање похрањена (у употреби или на чувању), осим територијалне дислоцираности јавља се и проблем дозволе, сагласности и благослова за приступ овој документацији. Приликом рада са званичним државним установама (архиви, музеји, библиотеке) та врста одобрења је сведена на одобрење, по званичној пријави аутора и теме која се истражује. За увид у документацију која се чува у црквеним архивама, као и за рад на самим споменицима, потребно је добити благослов за рад, уз пуно поштовање хијерархијске структуре верске заједнице, почевши од снимања или фотографасања храма, преко увида у документа која се чувају у жупним архивама, до рада у великим архивама при бискупским седиштима или центалним дијецезанским архивама при бискупијама или надбискупијама са седиштем ван територије Србије. С обзиром на чињеницу да је ово истраживање превходно засновано на проучавању самих споменика и документације похрањене у црквеним архивама свих категорија од суштинског значаја је било разумевање и подршка тројице бискупа у чијој је надлежности територија данашње Војводине. Захваљујући контакту оствареном преко Покрајинског завода за заштиту споменика културе са преузвишеном господом бискупом суботичким Монс. Др Јаношем Пензеш (Mons. dr János Péntzes), бискупом сријемским Монс. мр Ђуром Гашпаревић и бискупом зрењанинским Монс. др Ладиславом Немет (Mons dr László Német) добила сам благослова за рад на овом истраживању и драгоцену помоћ приликом остваривања контакта са бискупским ординаријатима и архивама

у суседним земљама и добијања благослова за рад у верским установама ван територије Србије.

Старе географске карте – проблем идентификације територије данашњих државних творевина у односу на историјске државне, управне и верске територијалне јединице и тумачење вишејезичних назива места и подручја.

Простор југоисточне Европе, на коме је препознатљив и део данашње Војводине (подручје Срема уз ток Саве) је релативно добро приказано на Роселијевој (Rosselli) неименованој и недатирној карти штапаној крајем 15. века. (*Славонија, Барања и Сријем*, 2008: I/154.) Представљене су реке Сава и Драва и низ произвољно уцртаних насеља, међу којима и Сланкамен и Земун (*Slancamen, Semun*).

Најстарија сачувана штампана карта на којој је представљена територија Краљевине Мађарске, укључујући и комплетну територију данашње Војводине, је *Tabula Hungariae* с почетка 16. века (позната и као Лазарова мапа јер се предпоставља је израђена у време мађарског краља Лазара пре 1528. године). Претпоставља се да је карта рађена у војне сврхе. Посебна вредност ове карте је у чињеници да су на њој уписани називи око 1400 географских одредница, већином имена насеља, а у дну карте је дат и опис на немачком и латинском језику. Карта се чува у Националној библиотеци Сечењи (*Országos Széchényi Könyvtár*) у Будимпешти.

4. *Tabula Hungariae*, Ingolstadt, 1528

Географске мапе царских територија израђиване почевши од 16. века, махом за војне потребе, настале су на основу прикупљених теренских података и прилично су прецизне јер су биле основа за планирање војних интервенција и одбране од турских напада. Након отоманске инвазије и опсаде Беча 1683. године уследио је низ аустријских победа код Будима (1686), Мохача (1687), Сланкамена (1691) и Сенте (1697) до коначног потписивања Карловачког мира 1699. године, а до 1718. године у саставу хабсбуршке монархије је био већи део територије данашње Војводине. За потребе вишегодишњих војних активности царске војске израђиване су прецизне мапе простора централне европе и западног Балкана, које су у великом броју сачуване. Географске мапе на којима је приказано подучје данашње Војводине, настале крајем 17. и почетком 18. века, су бројне и верно осликавају географију приказаног простора. У Националној библиотеци Сечењи у Будимпешти се чувају три издања Штајерове карте Краљевине Угарске (M. Stier's Landkarten des Königreichs Ungarn) из 1664., 1684. и 1687. године, као и Милерова карта (J.Ch.Müller) из 1709. године. То је прва карта мађарске државне територије урађена на основу премера земљишта и сматра се за прву званичну карту Мађарске.

За ово истраживање је посебно интересантна колекција мапа коју је оставио Луиђи Фердинандо Марсиљи (Luigi Ferdinando Marisili) у својим географским дневницима (*Diaria Geographica in itinere Limitaneo, cum Antiquitatibus / Romanis circa Danubium*), насталим на истраживачком путу римског пограничног Дунавског лимеса. У једној од књига дневника сачуване су су 52 ручно рађене мапе (Marsilli Manuscritti, VOL 6) у којима је војник и путописац Марсиљи бележио географију подручја Паноније, Дакије и Тракије (Raonia, Dacia, Thracia) у сливу Саве и Дунава до Црног Мора. (Stoye, 1994.) На овим картама су прилично тачно обележена и места данашње Војводине, а за нека ондашња значајнија насеља, као за Петроварадин, Сланкамен, Митровцу, Моровић, Зрењанин или Тител су израђене и засебне мапе. Део списка, карата и мапа Луиђија Фердинанда Марисиљија (VOL 5, 6, 21 i 66), који се односе на

подручје Паноније, је за потребе овог истраживања проучен у Универзитетској библиотеци Универзитета у Болоњи (*Biblioteca Universitaria di Bologna*), где се оригинали чувају.

Крајем 18. века, у релативно кратком временском периоду од 23 године (1763-1787), је на основу наредбе царице Марије Терезије (*Maria Theresa*) урађен нови детаљни премер целокупне територије аустријске монархије, што је одредило ново доба картографских записа на подручју централне Европе. Карте израђене на основу Првог аустријског војног премера (познат као „јозефински“ по царичином сину Јосифу II, за чије је владавине завршен) израђене су у размери 1:28800 и у њих су унети свих битни топографски елементи и структура и величина насеља. Катастарску документацију чине планови и уноси катастарских честица, а прате их географски описи рађени за војне потребе. Због недовољне прецизности ових мапа спроведен је Други аустријски војни премер (познат као „францискански“ по цару Фрањи I за чије је владавине почет). Реализован је од 1806. до 1869. године, а као основа за израду карата, рађених у размери 1:2880, узета је тзв. астрономско-тригонометријска мрежа и ове се мапе сматрају првим правим катастарским премером. Убрзани индустријски развој земље условио је израду и Трећег аустријског државног премера (назван францјозефински по цару Фрањи Јосифу I), спроведеног након 1869. године. За различите делове монархије завршаван је између 1880. и 1914. године. На основу овог премера израђене су карте државне територије у размери 1:25000, које спадају у најбоље информативне изворе о подручју централне Европе с краја 19. века.

Богата колекција карата насталих катастарским премером територије Војводине, коришћена за ово истраживање, чува се у Националној библиотеци Сечењи (*Országos Széchényi Könyvtár*) у Будимпешти, у Републици Мађарској.

Приликом тумачења старих географских карата и мапа посебну пажњу треба обратити на оријентацију, с обзиром да оријентација север/југ није била прихваћена као стандардизовано правило за израду карата. *Tabula Hungariae*,

2. ИСТОРИЈСКИ УСЛОВИ ПОЈАВЕ И РАЗВОЈА РИМОКАТЧКИХ ЦРКАВА У ВОЈВОДИНИ

2.1. ДЕФИНИСАЊЕ ГРАНИЦА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА

Истраживање римокатоличких цркава на подручју Војводине је географски и територијално везано за јужне области Паноније уз ток Дунава, Тисе и Саве, али је, као резултат турбулентних друштвених збивања и смена власти на овим просторима, историјски везано за истраживање низа државних и управних творевина којима су ове територијалне јединице током историје припадале. Географско подручје данашње Војводине није познато ни у једном периоду историје као засебна покрајина, жупанија, бановина или друга управно-административна државна територија. Три целине које чине данашњу Војводину – Срем, Банат и Бачка су управно повезане тек од друге половине 19. века (Српска Војводина 1848-1849. и Војводство Србија 1849-1860.).

Још су у римско време ове територије потпадале под различите управе. Срем је био у саставу римске провинције Паноније (од I века пре наше ере), Банат Дакије (од II наше ере), а Бачка никада није ни ушла у састав Римског царства. Од трећег до осмог века на овим просторима се смењују многа племена, која од делова територије формирају своје државе (Готи, Сармати, Хуни, Гепиди, Авари, Лангобарди, Франци и током VI и VII века Словени). У IX веку настају прве државе Словена, а у наредним вековима се на овим територијама смењују угарска, бугарска и византијска власт.

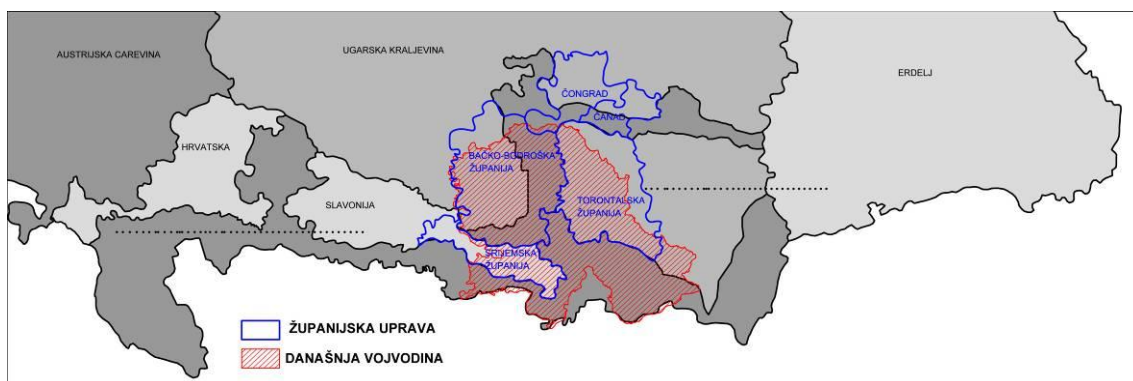
Средњевековна Краљевина Угарска, под вођством владарске породице Арпадовић, осваја јужне области Паноније од краја десетог века (крај X века Бачка, почетак XI века Банат, XII век Срем). На простору целе територије данашње Војводине се уводи жупанијска управа (Сремска, Вуковска, Бачка, Бодрошка, Ковинска, Крашовска, Тамишка и Чанадска жупанија), која је била основа организационе структуре средњевековне угарске државе.

Турска освајања угарских територија и победа у бици код Мохача (1526.) за територију данашње Војводине су означила доминацију нове власти, нову територијалну поделу и нову управну организацију. Отоманска управа (Срем 1530., Бачка 1541., Банат 1552.) проглашава две провинције на територији данашње Војводине – Темишварски (Банат) и Будимски пашалук (Срем и Бачка), у чијем су саставу били Сремски и Сегедински санџак (касније припојен Јегарском пашалуку). Након скоро три века, потписивањем Карловачког (1699.) и Пожаревачког (1718.) мира, Отоманска доминација престаје на просторима северно од Саве, Дунава, Тисе и Мориша, а хришћанско становништво почиње да живи интензивнијим животом.

7. Карта Војне границе у Војводини 1717. године Рудолфа Шмит, штампана у издању Историјског друштва у Новом Саду, 1940. године. Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 533

Почетком 18. века целокупна територија данашње Војводина потпада под власт хабсбуршке монарије (Бачка и северозапани Срем 1699., а Банат и југоисточни Срем 1718.). Северни делови Бачке и Срема су потпали под жупанијску (цивилну) власт у оквиру хабсбуршке Угарске, док су у пограничним областима формирне Славонска, Подунавска и Потиска војна граница под директном управом Дворског ратног већа у Бечу. Под војном управом је био и Тамишки Банат, засебна покрајина створена 1718. са циљем брзог привредног препорода банатске регије.

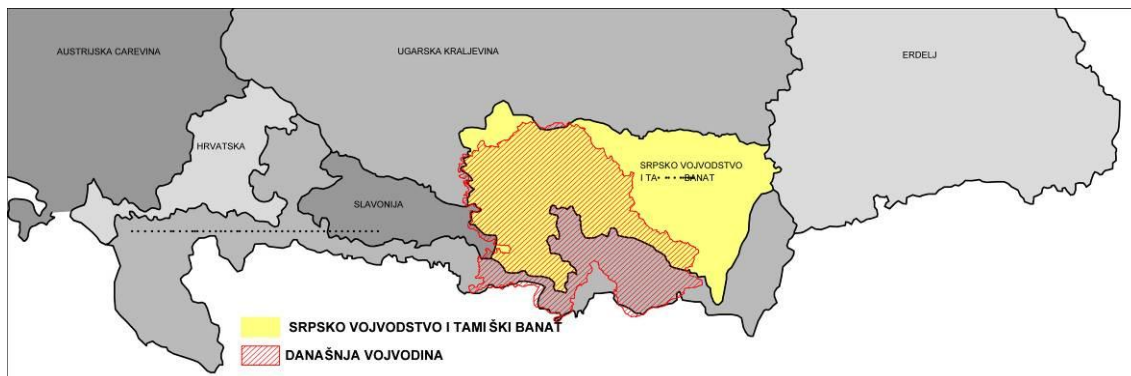

8. Делови територије данашње Војводине, који нису били у саставу Војне границе били су, од обнове жупанијског система одлуком Марије Терезије средином 18. Века, под влашћу ових сталешких племићких заједница (касније нижих управних јединица). Бачка је била у саставу Бачко Бодрошке жупаније, Банат Торонталске жупаније, делови Срема Сријемске жупаније и малим делом северног подручја Чонградске жупаније. Под управом ових жупанија делови данашње Војводине су остали до мађарске револуције 1848-1849. године, а жупанијски управни систем је коначно укинут тек 1922. године.

Средина 18. века је донела нове управно-територијалне промене. Северни део Тамишког Баната је припојен Угарској, а на југу је формирана Банатска војна граница (укинута 1873.). Срем је такође подељен. Северни делови су 1744. године издвојени из војне границе (укинута 1882.) и припојени покрајини Краљевина Славонија. Већи део Бачке се ставља под цивилну управу 1750. године, када се укида војна граница на свим деловима њене територије осим на простору Шајкашке.

Након мађарске револуције 1848-1849. проглашена је Српска Војводина (касније Војводство Србија), прва управно-административна целина која

обухвата целокупну географску територију данашње Војводине. Као таква, ушла је након I светског рата и пропасти Аустро-Угарске монархије, у састав будуће Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

9. У периоду 1846.-1860. као засебна територијална административно-политичка јединица постојало је Српско Војводство и Тамишки Банат, у чијем је саставу био већи део територије данашње Војводине.

2.2. ИСТОРИЈСКЕ, ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ - ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СТАНОВНИШТВА, СТАТУС НАСЕЉЕНИХ МЕСТА У АУСТИЈСКОЈ ЦАРЕВИНИ / АУСТРО-УГАРСКОЈ МОНАРХИЈИ И ПРИВИЛЕГИЈЕ.

Жупанијско уређење у средњем веку

Средњовековна Краљевина Угарска се први пут појављује као освајач војвођанских простора крајем десетог и почетком једанаестог века. Под вођством владарске породице Арпадовића освојили су прво простор данашње Бачке, а касније Баната, да би у дванаестом веку под угарску власт дошло и подручје Срема. Већ у 13. веку цело подручје је било административно подељено између седам угарских жупанија. Подручје Срема је припало Сремској¹³ и Вуковској жупанији, бачке територије Бачкој и Бодрошкој, а простор Баната Тамишкој, Чанадској и Крашовској жупанији. Након турских освајања ових територија средњовековне жупаније нестају и ове територије улазе у састав Османског царства.

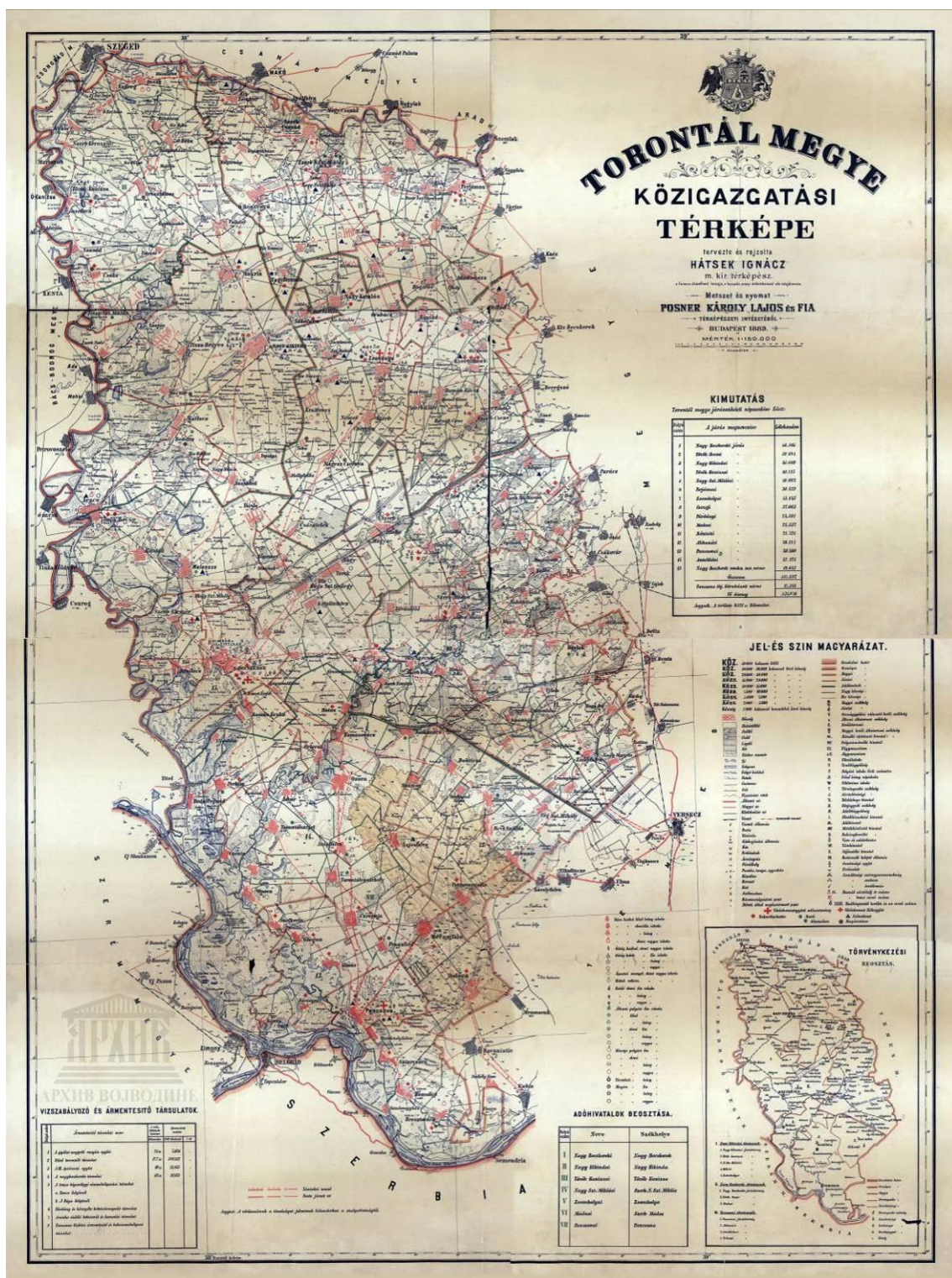

10. Детаљ административне карте Баковачке и Сријемске бискупије (1963. - 2008.) са седиштима у Бакову и Сремској Митровици. Карту приредио Антун Јарм, дизајн др Сања Лозић. Издање Бискупског ординаријата Баково (Јарм, 2000.)

Баковачка бискупија је настала спајањем *Босанске* и *Сријемске* бискупије 1773. године, од када носи назив *Сријемска*. Назив Баковачка или Босанска и Сријемска бискупија (скраћено *Баковачка* и *Сријемска* или *Баковачко-Сријемска*) је у употреби од 1963. године. Од 2008. године је поново успостављена Сријемска бискупија, а остатак територије некадашње Баковачко-Сријемске бискупија је уздигнут до ранга Баковачко-осјечке надбискупије.

Односи Аустрије и Угарске у 17. веку

Након француске револуце по целој Европи се шире „просветитељске“ идеје најављујући, са секуларизацијом целокупног друштвеног и државног уређења, велики европски преображај и долазак апсолутизма уместо феудализма. Крајем 17. века државно и друштвено уређење Краљевине Угарске има све ознаке феудалне државе, пре свега изражен дуализам власти подељене између краља и сталежа са једне и државе и цркве са друге стране. (*Војводина II*, 2008. / Симеоновић-Чокић, 48-49.) Стварна државна власт се све више концентрише у апсолутистичким рукама круне и централним телима Хабсбуршке монархије.¹⁴ Леополд I, Јосиф I, Карло III, а нарочито Марија Терезија и Јосиф II су били изразити апсолутистички владари, који су управљали по својој вољи. Као резултат управних реформи које је спровела Марија Терезија обновљено је жупанијско уређење.

11. Административна карта жупаније Торонтал из 1889. године Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 519, дим.107,5/74cm

Држава је административно-управно организована поделом земље на жупаније (Сремска жупанија је обновљена 11. децембра 1745. године. У саставу Бачко-Бодрошке жупаније је било подручје Бачке, а у саставу Торонталске, касније Тамишке жупаније источни Банат), од којих је била изузето само подручје Војне границе и након њеног развојачења слободни крунски дистрикти (Потиски, установљен 1751. у Бачкој и Кикиндски установљен 1774. године у Банату). По примењеном угарском моделу жупаније су биле територијалне заједнице племића. Владар је именовао великог жупана, који је управљао жупанијским управним, судским и војним пословима, а све његове одлуке је потврђивала жупанијска скупштина. Свака жупанија је имала и свој жупанијски суд и жупанијског заступника. Поред функција које су обављали именовани службеници (искључиво припадници племства), административне и друге жупанијске послове су обављали нотари. Мањим управним јединицама у оквиру жупаније (срез или котар) су управљали племићки поседи. Рационалистичким управним реформама Јосифа II жупанијама је укинут статус територијалних заједница племића и су у кратком периоду (1785-1790.) су биле само ниже управне јединице. До коначног укидања статуса сталешких племићких заједница дошло је након мађарске револуције. Одлуком Угарског сабора 1844. године у раду жупанија су могли узети учешћа и неплемићи, а жупаније су од 1845. године прерасле у управно-политичка тела. До потпуног укидања жупанија 1922. године уследио је низ реформи којима је регулисан рад и надлежност жупанија. (Ладислав Добрица, *Славонија, Барања и Сријем*, 2008, 178-179.)

Војводина у 17. и 18. веку: опоравак привреде, планска насељавања, урбанизација и свеопшти напредак

Подручје данашње Војводине је током 17. века било у саставу Отоманске империје и тек на прелазу седамнаестог у осамнаести век потпада под власт Хабсбуршке монархије. Као погранична територија било је окосница сталних сукоба (Аустро-Турски ратови 1683-99. и 1737-39.), честих промена власти и неминовних миграција становништва (исељавање Мађара и другог

немуслиманског живља, мигрирање Срба из Бачке у Банат и обрнуто) које су ове друштвене промене пратиле, што је оставило трага и на пределу и насељима војвођанске територије оног времена. Након пораза и одласка отоманске војске (1699./1718.), муслиманско становништво напушта градове (потпуно измењеног урбаног карактера у односу на локалну традицију) и трагови њихове културе скоро потпуно нестају са ових територија. Остатак територије је остао потпуно запуштен: велике територије земље су биле ненастањене, земља запарложена, привреда практично није ни постојала, стари градови са својим утврђењима и црквама су претворени у рушевине (Бач, Шеренград, Сланкамен, Илок, Арача, Вршац), а многобројно немуслиманско становништво, које је живело ван градова, било је сиромашно и културно заостало. На етничку слику Војводине тога доба знатно је утицала планска „импопулација“ поново освојених, ратом опустелих јужних делова Угарске, али и две Велике сеобе Срба (1690. и 1739.) које су се одиграле у то време¹⁵.

Поновно успостављена хабсбуршка власт почетком 18. века представљала је за подручје данашње Војводине шансу за привредни, друштвени и урбани препород.

Планска насељавања напуштених територија

Први потези царске власти у циљу оживљавања овог подручја били су усмерени на насељавање напуштених предела католичким и протестантским живљем. Две масовне колонизације су спроведене тридесетих и седамдесетих година 18. века, захваљујући, још током Аустро-Турских ратова¹⁶, добро осмишљеним повластицама нуђеним сиромашној популацији пољопривредника и занатлија. Уз поделу земље, помоћ при изградњи кућа и прокламоване пореске и друге олакшице (новонасељени немачки живаљ је био ослобођен плаћања пореза десет година), планско насељавање је почело једновремено са успостављањем власти у новоосвојеним територијама. У првом периоду колонизације¹⁷ на територији Баната, где је државна колонизација отпочела исте, 1718. године када је формирана покрајина

Тамишки Банат, најмасовније су насељени Немци, углавном из јужних немачких области. Немци су приликом прве колонизације махом населили места на левој обали Дунава (Бела Црква, Вршац, Гудурица, ...), док су током колонизације у другој половини 18. века населили подручје југозападнoг Баната (околина Панчева и Ковина). Планинско подручје Баната је насељено Румунима, а досељен је и мали број Француза, нешто мађарског живља (јужни делови Баната), Шпанаца (Зрењанин) и Италијана (Темишвар). Мађари се у Банату масовније насељавају тек у другој половини 18. века (Зрењанин, Вршац, Чока) и током 19. века (сва остала подручја, посебно јужнобанатски рит од Перлеза до Ковина). За разлику од Баната у коме је колонизацију спроводила држава, Бачка је, као и већина угарских територија под жупанијском влашћу, насељавана на иницијативу црквеног и световног племства, којима су враћени ранији поседи. Већина новонасељеног становништва у Бачкој су били Мађари, али и мање популације Словака (Петровац, Кулпин, Кисач), Руса из Прикарпатја (Крстур) и неколико француских породица (Оџаци, Гајдобра, Брестовац). Масовније насељавање Бачке немачким и мађарским живљем уследило је након исељавања Срба са подручја Потиско-Поморишке војне границе (укинута 1751. године). У касној фази терезијанске колонизације између 1780. и 1783. године у селима бачког дистрикта (Кљајићево, Крушевље, Гаково, Пригревица, Дорослово, Бачки Грачац, Крушчић, Колут, Бездан, Купусина, Оџаци, Гајдобра, Младеново, Паланка, Каравуково, Апарин) насељено је укупно 1678 новопридошлих породица (Feldtänzer, 1990.). Бачка је примила највећи број колонистичких породица и након окончаног насељавања у 19. веку немачки живаљ је био бројнији у Бачкој него у Банату, а у неким бачким насељима је чинио и већинско становништво (Оџаци, Бачка Планака и Кула). У Срему су 1737. године у пет места насељени Клименти из Албаније. Током јозефинске колонизације од локалних земљопоседника у Срему се на позив цара одазвао једино гроф Пејачевић, који је населио 700 породица у Руму.

12. Stefan Jäger, *Die Anwaderung der Schwaben in das Banat*, 1910., димензија 1,5x5,0m. Триптих Штефана Јегера, који приказује тегобно *Насељавање Шваба у Банат* је у многим немачким војвођанским колонистичким кућама заузимао почасно место симболишући поимање историјске улоге немачког народа у развоју овог подручја. Бранко Бешлин је пишући о овом времену, уз Јагерову слику, цитирао изреку банатских Шваба: „Први колонисти нађоше смрт, други јаде, а тек трећи хлеб.“ (*Die ersten fanden den Tod, dei zweiten hatten die Not und die dritten erst das Brot*), као најсажетији израз тежине улоге коју су на себе преузели први досељеници. (*Банат кроз векове – слојеви културе Баната*, 2010., 621-646.)

Опоравак запуштених подручја монархије

Посебна пажња царске власти је била усмерена на опоравак запуштене новоформиране покрајине Тамишки Банат¹⁸. За гувернера је именован гроф Клаудије Флоримунд Мерси (Claudius Florimund Mercy) са задатком да уз помоћ Бечког ратног савета и Царске дворске коморе спроведе плански опоравак територије. За релативно кратко време од 60 година колико је Банат био под коморском управом цео регион је што спонтано, што интензивним мерама аустријске државе, етнички, привредно, друштвено и културно преобликован – изграђена су села и градови, вршени обимни иригациони радови (ископан Бегејски канал), унапређена привреда (Бешлин, *Банат кроз векове – слојеви култура Баната*, 2010., 647-662). Интензивним радом на подстицању повратка избеглог становништа и успешно спроведеном колонизацијом на подручју Баната су насељене мање или веће популације разних европских народа, чији су припадници из својих матичних земаља доносили знања из разних области занатства и пољопривреде.¹⁹

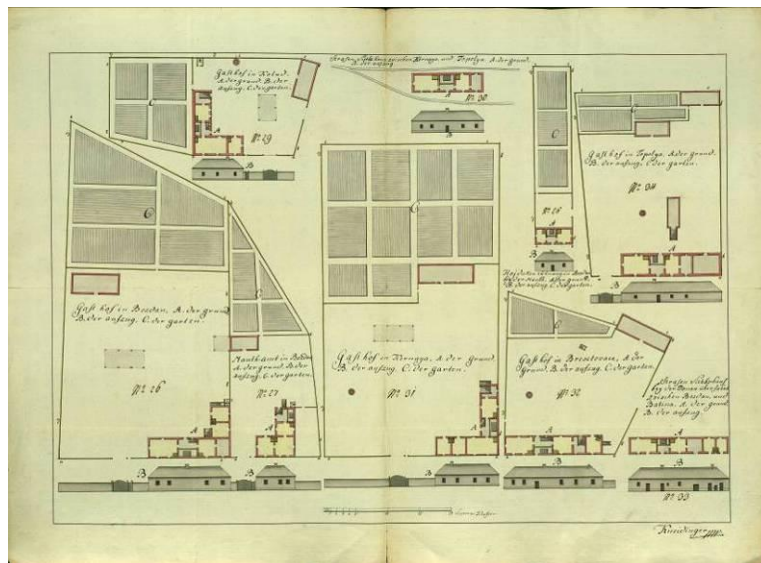
Урбани препород

Уз све напоре круне стање у којима су се налазиле јужне угарске територије након преузимања од стране хабсбурговаца се споро мењало. Након првих масовних насељавања опустошених подручја током каролинске колонизације, уследио је пад инетресовања за овај велики државни пројекат, па је интензитет насељавања током терезијанске колонизације поспешен насељавањем припадника проблематичних социјалних категорија и касније ратних ивалида и ветерана. Одговори на позиве упућене за трећу, јозефинску колонизацију су изгледа у првом маху потпуно изостали. До тада се већ царством проширила прича да локална управа у удаљеним провинцијама не може да обезбеди довољан број кућа и нових насеља за новопридошло становништво и да су колонисти месецима смештени у нужним четвртима и издржавани на рачун владе. Обећани услови за бављење пољопривердом су такође изостали – није било ни алата, ни уређаја, ни животиња неопходних за обраду земље. Како би установио разлоге за јењавање колонизације и сагледао проблеме са којима се суочавају емигранти цар Јосиф II се средином 1783. године упутио на двомесечни обилазак јужних угарских провинција. По повратку је прионуо на стварање организационе базе за модернизацију удаљених провинција и пријем нових усељеника у рубна државна подручја са идејом да створи додатни квалитет који ће привући емигранте из напредних делова царства и оживети процес колонизације²⁰. (Feldtänzer, 1990., 19-25.)

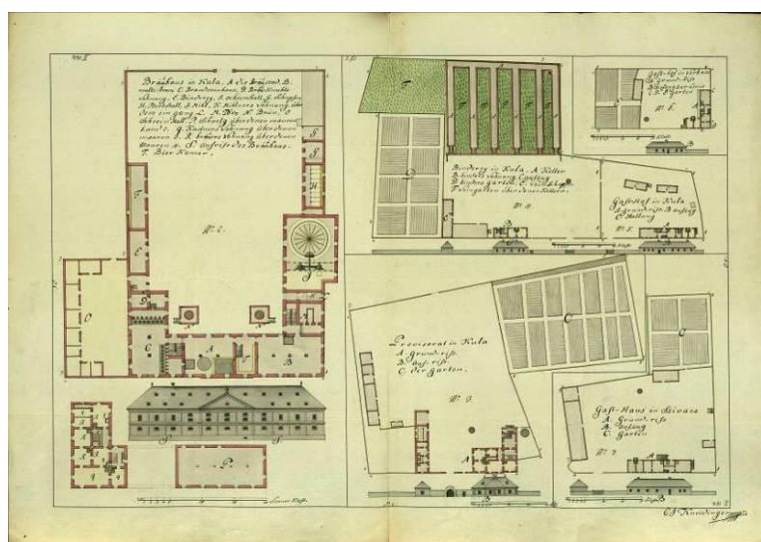
Стање земаља у које су се колонисти насељавали је било веома тешко. Након одласка турака хабсбурговци су ушли у посед стотина хектара запуштене земље, претворене у запарложене њиве или непрегледне блатне површине и опустела насеља. Нешто боље услове за живот су пружала ретка градска насеља, а забележено је да су се својом урбаним изгледом *„уредношћу и лепотом, издавала једино насеља у војничким утврђењима Темишвара, Варадина и Осека“*. У описима путописаца с почетка 18. века срећу се описи панонских села у којима већину кућа чине земунице, полуземунице или куће од плетера облепљене блатом. У опису Срема из тридесетих година 18. века се наводи да су сеоске цркве, и православне и католичке, саграђене у веома

скромним димензијама, као мале собице од плетера олепљене блатом а покривене трском, рогозом, шашом а сасвим по изузетку шиндром. У истом опису се као градови спомињу само Моровић, Рача и Купиново, као вароши Осек, Даљ, Земун, Митровица, Карловци, Ириг, Сланкамен, Каменица и Нештин, а од насеља су забележени једино Рума, Шид и Товаришево. (Поповић, *Војводина II*, 2008., 91) Из предтурског периода су остале, сачуване или делимично урушене, монументалне хришћанске богомоље грађене чврстим материјалом (Бач, Арача, цркве фрушкогорских манастира, Моровић, ...). *„Неке старе куће, које при уређивању у шорове порушене нису, трајале су од л. 1800, док их време није порушило, и служиле су за доказатељство какова је скудност первобитна населенија.“* (Руђанин, 1936: 28.)

Са доласком нове власти, која је у свим областима стварала услове за опоравак земље, села и градови су захваћени процесом уређења и урбанизације. Током 18. века морфолошка структура градова је измењена (градски тргови се претварају у репрезентативне просторе, подижу се јавне зграде и цркве, оснивају паркови, граде привредни комплекси и економије), а села су плански реорганизована. Село добија централни положај у односу на ливаде, пашњаке и воћњаке или винограде, улице су ушорене према утврђеним принципима, а куће грађене према унапред дефинисаним правилима. За израду планова села и пројеката кућа су неретко ангажовани инжењери запослени на великим инфраструктурним радовима. (Feldtänzer, 1990., 184-186.)

13. Урбанистички пројекат за места Колут, Бездан, Бачка Топола, Бачки Брестовац и др. (МДА, Т1, инв. бр. 278, сигн.163)

14. Урбанистички пројекат за уређење места Кула, Врбас и Сивац. (МДА, архивски фонд Т1, инв. бр. 279, сигн.164)

У Мађарском државном архиву су сачувани урбанистички пројекти, које је у 18. веку израдио инж. Најдингер (Kneidinger) за потребе уређења колонизованих војвођанских места. Пројектима је третиран начин уређења привредних објеката, административних и стамбених, чак и госитона са баштама. Поред пројеката представљених на сл. 13 и 14 сачувани су слични пројекти за места Бачка Паланка, Дорослово, Гајдобра, Купусина, Бездан, Богојево и др. (архив. фонд Т1, инв.бр.277, сигн.162), као и места Змајево, Крстур, Станишић, Србобран, Чонопња и др. (архивски фонд Т1, инв. бр. 280, сигн. 165) у коме је дат и пројекат дворског суда са баштом у Србобрану.

Правни положај насеља је био регулисан јединственим прописима за целу државну територију и зависио од тога да ли су насеља била под жупанијском управом или су потпадала под Војну Границу. Повлашћен статус имали су слободни граничарски комунитети, варошице и слободни краљевски градови. Статус слободног војног комунитета добијају Земун (1734.), Петроварадин (1748.), Сремски Карловци (1753.), Сремска Митровица (1765.), Зрењанин (1769.) и Бела Црква (1777.). Статус привилегованих, слободних краљевских градова (*civitates*) остварили су у 18. веку Нови Сад (1748.), Сомбор (1749.) и Суботица (1779.), а у 19. и Вршац (1817) и Кикинда (1893). (Поповић, 1959.; Коларић, 1965.; Васић, 1978.; Васић, 1984.; Гајић, 1993., Ђукановић, 2009.)

Архитекти и инжењери, пројектанти римокатоличких храмова

У планирање села и градова и реализацију великих инфраструктурних пројеката на новим подручјима су били укључени многи познати архитекти и инжењери. Многи од њих су радили и мање појединачне послове као што су пројекти за изградњу приватних кућа, административних зграда, школа, варошких палата и, за ово истраживање најинтересантније, сеоских и градских цркава.

Уз изградњу цркве св. Апостола Павла у Бачу (1773.) се везује име градитељског мајстора **Гашпара Освалда** из Моравске, који је 1749. године постао „*frater operarius*“. Мада нема поузданих доказа да је Освалд израдио пројекат цркве у Бачу, Оливера Милановић Јовић сматра, позивајући се на истраживања мађарског историчара Миклош Мојзера, да је Освалд, радећи на пројекту цркве у Кечкемету у периоду од 1762. до 1781. године када је боравио у Мађарској, био ангажован и на изградњи цркве у Бачу. (Милановић, 1988: 111)

Изградња катедралне цркве у Суботици, столне базилике св. Терезије Авилске, трајала је са више прекида од 1773. до 1798. године. И поступак израде планова за изградњу овог храма је имао више пројектантских фаза. На основу проучених и објављених докумената и тумачења које су дали

претходни истраживачи, може се са приличном сигурношћу изнети хронологија израде планова за изградњу суботичке катедралне цркве. Први, оригинални пројекат по коме је започела изградња урадио је **Ференц Кауфман**²¹ (Ferenc Kaufman), зидарски мајстор из Пеште, али га је у току градње морао прерадити по наредби опуномоћеног комесара калочког надбискупа Габора Глазера (Gabor Glaser). Други пројекат је израђен 1789. године након вишегодишњег прекида радова. Заснован је на оригиналном плану и извештају о раније изведеним радовима из 1787. године.²² У Историјском архиву у Суботици се чувају још два непотписана плана из исте године, али су ови планови међусобно неусаглашени.²³ Трећи пројекат је урађен 1887. године у инжењерском бироу **Титуса Мачковића** и предвиђао је, у једној од понуђених варијанти изградњу попречног брода, али је по одлуци суботичког сената сведен на реконструкцију западног дела храма и обнову цркве. Радове је изводио сегедински предузимач Михаљ Ердељи (Mihály Erdélyi). Четврти пројекат је рађен почетком 20. века за потребе обнове руинираних фасада храма. Планове обнове и предрачун радова је израдио суботички градски инжењер **Пал Мамужић** (Pál Mamuzsits), а извођење је поверено специјализованој бечкој фирми која је уједно била и произвођач племенитог фасадног малтера „terranova“.

Један од најистакнутијих инжењера 18. века, који је био ангажован на радовима на подручју данашње Војводине, је **Јосип Киш (Josip von Kiss)**, градитељ Великог Бачког Канала (познат као Фрањевачки Канал). Киш се бачкој камералној администрацији прикључио 1782., исте године када је формално покренута јозефинска колонизација, чијој је успешној реализацији дао замашан инжењерски допринос. Био је ангажован на премеравању и парцелацији окружног земљишта, изради планских документа за изградњу нових насеља и пројеката за изградњу колонистичких кућа. У Кишовој инжењерској заоставштини сачуван је пројекат за цркву Име блажене дјевице Марије у Бачком Брестовцу, који је израдио ... године. Пројекат се чува у Историјском архиву у Малу. У Мађарском државном архиву (Magyar

Országos Levéltár) у Збирци планова из Заоставштине Пец Шамија (Pecz Samu Hagyatéka), архивски фонд Т62, чувају се четири пројекта за изградњу римокатоличких цркава са подрчуја Војводине на којима је као пројектан потписан Јожеф Киш. Киш је 1801. године израдио пројекте за изградњу цркава св. Филипа и Јакова апостола у Филипову (инв. бр. 8651, сигн. 615, дим. 22/28cm) и св. Мартина бискупа у Карвукову (инв. бр. 8656, сигн. 620, дим. 32/43cm) и зграду плебаније – жупни двор у Пригревици (инв. бр. 8650, сигн. 614, дим. 22/28cm). Наредне 1802.-1803. године је урадио и пројекат за изградњу цркве Узвишења св. Крижа у Сентомашу, данашњем Србобрану (инв. бр. 8702, сигн. 650, дим. 92/59cm). Ни један од ових Кишових црквених објеката није сачуван,²⁴ а за њихову изградњу или обнову су везани и други сачувани архивски пројекти, који се чувају у истом архивском фонду Т62 Мађарског државног архива.

За изградњу цркве у Филипову (Бачки Грачац – срушена црква) сачуван је и пројекат **Ј. Гехмехера** (Gechmecher J.) из 1792. године. (инв. бр. 9182, сигн. 993, дим. 47/48cm), а за изградњу цркве у Каравукову пројекат који се чува у истом архивском фонду Т62, (инв. бр. 7928, сигн. 54/1, дим. 49/42 cm), који је потписао **Ј. Фишоф** (Fischhoff J.) 1784. године. Специфичност овог пројекат је чињеница да је на полеђини листа побројано десет места Бачко-Бодрошке жупаније, на основу чега се може закључити да се ради о типском пројекту израђеном по налогу државне управе. Скоро идентичног просторног решења је и црква у Кљајићеву представљена на пројекту из 1800. године (инв. бр. 8638, сигн. 605, дим. 65/45cm). И у овом случају се по свој прилици ради о типском пројекту, чија је израда поверена бироу **Достик - Лајхер** (Dostik-Leiher). И за цркву у Кљајићеву је сачуван још један, нешто старији пројекат (инв. бр. 9173, сигн. 988, дим. 56/45cm), који је потписао **Ј.Марш** (Marsch J.) 1792. године.

У црквеном летопису цркве Пресветог тројства у Чоки (1808.), на који се позива аутор документа приложеног уз Решење о заштити објекта (аноним - документација М33ЗКС, 2003), наводи се да је пројекат за изградњу цркве

урађен у бироу **Талер Јосипа** (вероватно мађарски архитекта Јожеф Талер / Tallherr József), а да се донаторска племићка породица Марцибањи одлучила да, од два понуђена пројекта прихвати репрезентативније решење.

Преко сачуваних архивских пројеката овог периода се може пратити ангажовање и других инжењера на изградњи верских објеката. Пројекат за изградњу цркве у Черевиху је 1773. године урадио **М. Хојселбек** (Heuselbeckh M., инв. бр. 7875, дим. 26/32цм), пројекат за изградњу или обнову капе звоника цркве у Кули је потписао **Г. Маловић** (Mallovits Gy.) 1810. године, а **Ф. Фриш** (Fritsch F.) је био ангажован за израду пројеката за изградњу цркава у Бечеју 1791. године (инв. бр. 8655, сигн. 619, дим. 67/50цм) и Српском Милетићу 1792. године (инв. бр. 9186, сигн. 997, дим. 19/33цм).

У Историјском архиву у Сенти, у Одељку Фонодови и збирке од изузетног значаја, F.381, Збирка Јоце Вујића, Сента (1770-) / Joca Vujić gyűjteménye, Zenta се чува рукописна *Хроника Сенте и околине*. Аутор ове хронике, писане на мађарском језику, Антал Дудаш је, између осталог, објединио и новинске чланке везане за изградњу цркве св. Јосипа у Горњем Брегу (1890), из којих се може пратити хронологија изградње и имена донатора изградње и опремања храма. Оригинални пројекат цркве је дело калочког архитекте **Граифа** (Vélhetően Greif), али је црква грађена према пројекту који је, прерадом оригиналног решења, урадио сенћански архитект **Иштван Козич** (Kozits István). Радове је изводио Миклош Гфереер (Gfrerer Miklós). (Fodor и Valkai - необјављена грађа)²⁵

У списима који се чувају у жупној архиви цркве св. Ивана Крститеља у Ечки (1862-1864.) пројекат за изградњу овог храма се урадио архитекта **Кански**, а радове је изводио познати предузимач из Великог Бечкерека **Стевану Ђорђевићу**, који је нешто касније урадио и пројекат за изградњу катедралне цркве св. Ивана Непомука у Зрењанину (1867.). Изградња комплекса римокатоличког самостана часних Сестара наше Госпе је 1878. године поверена темишварском архитекти **Едуарду Рајтер** (Eduard Reiter), по чијим

је пројектима 1881. године почела изградња сличног комплекса образовног центра и самостана овог реда у Темишвару.

У Темишварском дијецезанском архиву (Archivum Dioeceseos Timisoarense), у фонду *Serbica pars Dioeceseos* се чува предмер и предрачун радова за изградњу цркве у Боки. Документ је израђен 03. јула 1910. године, а израдио га је познати темишварски архитекта **Секел Ласло** (Ladislaus László Székely, 1877-1933), пројектант Комплекса пијаристичког самостана и цркве, (Piaristenkloster), Капеле девице Марије (Marienkapelle) и низа других монументалних објеката у Темишвару. Уз предмер радова није сачуван и пројекат за изградњу цркве, тако да се не зна изглед грађевине којом је Секел планирао да замени до данас сачувану цркву Навешетња блажене дјевице Марије из 1840. године.

У Архиву Војводине у Збирци планова и мапа (1718-1956) 1-1134 се чувају потписани планови за изградњу неколицине жупанијских зграда римокатоличких парохија и цркава. Пројекат за изградњу жупног двора у Сонти (инв. бр.1116, дим. 24,8/35,1цм) је потписао **Е. Керлбер** (E.Kerlber), а пројекат за изградњу зграде парохије у Брестовцу (инв. бр.310, дим. 46,5/53цм) је 1853. године урадио **Владимир Ковачић** (Vladimir Kovatsits).

Пројекат за изградњу цркве у Старој Кањижи (инв. бр. 347, дим. 63/96цм) је 1855. године урадио **Јохан Вернер** (Johann Werner). Прва црква св. Анђела чувара у Кањижи из 1768. године је страдала у Буни, након чега је нова црква изграђена, по свему судећи по Вернеровом пројекту, 1857. Данашњи просторни склоп грађевине крстообразне основе је резултат обнове и проширења ове, друге цркве, из 1911. године.

У Хрватском државном архиву, у Збирци грађевинских нацрта 1.905 се чува план из 1906. године за (нереализовану) реконструкцију и проширење жупне цркве у Земуну (инв. бр. XXXII.59), који је израдио **В. Ројшер** (V.Rauscher). Пројекат чини 15 листова пауса димензије 40/48цм.

У истом архиву, у Фонду бр. 13 – Грађевинска дирекција Министарства грађевина Краљевине СХС (1920-1929) се чувају и два плана израђена 1926. године у **Грађевинској дирекцији** у Загребу (инв.бр. bb/1926). Цртеж димензија 42/34цм на коме су приказане основа и пресек цркве Пресветог Тројства у Кукујевима (1770.) се налази у прилогу списка израђених за потребе оправка грађевине. Исте 1926. године је израђен и пројекат обнове цркве и жупног двора у Соту. У прилогу списка се налази цртеж димензије 41/34цм на коме је представљена основа цркве.

Велики хрватски архитекта немачког порекла, заговорник екеклтичке архитектуре и поборник неоготичке обнове, **Херман Боле** (Hermann Bollé) био је крајем 19. века ангажован на изградњи двеју цркава у Срему - Сњежне Госпе на Текијама у Пероварадину (1881.) и св. Михаела Арханђела у Ердевику (1890.).

Од последњих деценија 19. века, па све до Другог светског рата већи број школованих архитеката, уређен административни систем планске изградње и развијена мрежа пројектних бироа утицали су на чињеницу да су пројектанти већине монументалних храмова грађених у овом периоду познати. **Георг Молнар** (Georg Molnar) је 1895. године пројектовао жупну цркву Име Маријино у Новом Саду, **Ференц Рајхл** (Ferenc Raichle) цркву Похођења блажене дјевице Марије у Бачкој Тополи (1904-1907), а **Ференц Вјанингер** цркву св. Тројства у Футогу (1908.). У првој деценији 20. века изграђена је црква св. Стефана (1904.) при кармелићанском самостану у Сомбору према пројекту **Карла Гфелер** и изведена реконструкција цркве св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (1908.) по пројекту **Шандора Ајгнер**. **Ђорђе Табаковић** је 1909. године урадио пројекат за изградњу новог торња за цркву у Ади. Потпуно савремено решење у виду отворене челичне структуре у облику високе купе урађено је у духу инжењерских констуркција. У Вршцу је изграђена жупна црква св. Герхарда (1902-1912.) највероватније по замисли **Ернеста Свобода** (Ernest Swoboda) из Темишвара, а у Модошу (Јаша Томић) црква Узнесења блажене дјевице

Марије (1911.), можда по пројекту **Карла Харта** (Karl Hart)²⁶, аутора цркве близнакиње из оближњег румунског места Дета. Најуспешнији суботички архитекти су се крајем 19. и у првим деценијама 20. века огледали и у једноставнијим архитектонским програмима малих породичних капела грађеним на Бајском гробљу у Суботици. **Титус Мачковић** је 1897. године урадио пројекте за капеле породица Алмаши Антуновић и Војнић, а претпоставља се да је он пројектант и капеле породице Лихтнекер (1913.). **Геза Коцка** је пројектовао капеле породица Вуковић Мартон (1901.) и Пејић (1903.), а **Иштван Вац** (према подацима из Историјског архива у Суботици) капелу породице Вереш Мађаш (1928.). У годинама пред Други светски рат **Карл Молцер** је пројектовао цркву св. Антуна Падованског у Чантавиру (1928-1929.), **Михајло Плавец** је пројектовано цркву св. Елизабете у Новом Саду (1931.), а **Балтазар Дулић** св. Јосипа радника у Ђурђину (1935). Године 1932. конкурсно решење, које су израдили **Фрањо Келет** и **Јосип Детлингер**, је одабрано за изградњу цркве Пресветог срца Исусовог у Шиду.

2.3. ОРГАНИЗАЦИЈА РИМОКАТОЛИЧКЕ ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

2.3.1. Црквена организација и хијерархија и однос цркве и државе

Историјат црквене организације и живот и развој бискупија на подручју историјске Мађарске се проучава кроз четири велика развојна периода. Први период је време од оснивања бискупија до турске окупације (11. - 16. век). Друго је раздобље релативне стагнације у време отоманске окупације дуге више од два века (середина 16. до почетка 18. века). Период обнове и просперитета је време трећег раздобља (од 1699./1716. до краја Првог светског рата), а четврти период траје од краја Првог светског рата од данас.

Хришћанска вера је на подручју централне Европе присутна још од римских времена (античка бискупска седишта су била Mursa, Cibale, Sirmium). Калочка надбискупија је основана почетком 11. века, недуго након што су се Мађари, у 10. веку, преобратили у хришћанство. Од тога доба је хришћанство било доминантна, државно диктирана вера, осим у периоду отоманске доминације

дуге три века. Краљ Стефан I је новооснованим угарским бискупијама²⁷ (основне управне јединице римокатоличке цркве), које је формирао на краљевским имањима, дао велика имања, а народ који је живео на њима је обавезао да им служи. У ратним освајањима ових подручја Турци су освајали средњовековне градове и утврђења и прилогођавали затечена градска насеља оријенталном начину живота, а хришћанске цркве, по градовима које су населили, су претварали у своје богомоље.²⁸

Из турских пописа Срема (1578.), забележака путописца Евлије Челебије из 17. века и ретких сачуваних споменика (црква у Печују) или делова споменика инкорпорираних у касније грађевинске структуре (самостанска црква у Бачу) поуздано знамо о постојању муслиманских религиозних грађевина на подручју Војводине. Из сличних извора сазнајемо и о њиховом брзом нестајању након што су турске власти и отоманска војска напустили подручје Војводине. У извештају канонске визитације Печујске бискупије из 1729. године забележено је да је турска мошеја у Митровици (Сремска Митровица) одмах након одласка Турака адаптирана за католичку цркву. (Гашић, 1936., 75)

Период након протеривања Османлија са подручја северно од Саве и Дунава (потписиваем Каловчког мира 1699. и Пожаревачког мира 1716. године) је време обнове и просперитета хришћанства, обнове и поновне доминације римокатоличке заједнице у Угарској. Апсолутизам владара Хабсбуршке монархије током 17. и 18. века се није огледао само у гушењу аутономије Угарске и осталих наследних држава, него у великој мери и у борби за превласт државе над црквом. Царица Марија Терезија је са једне стране, као велики поборник и пропагатор католичке вере, промовисала и помагала верски унитаризам. Са друге стране је апсолутистичким мерама извршила крупне реформе целокупног јавног живота царевине, у оквиру којих је знатно смањила могућност уплива католичке црквене власти у питања управљања државом и отворила пут рационалистичким црквеним реформама које је спровео Јосиф II.

Ђаковачка (Босанско Сријемска), Калочка (Бачка) и Чанадска бискупија

Сријемска бискупија је као самостална дијецеза основана 1229. године. На захтев калочког надбискупа Угринa од рода Чак папа Гргур IX оснива Сријемску бискупију (папска була из 1229. године) са седиштем у месту КЉ (Банаштор), у коме је раније постојао бенедиктински самостан. (Андрић, *Славонија, Барања и Сријем I*, 2008., 264.) Источни део Срема је био, као засебни Сремски архиђаконат, у склопу калочке бискупије од њеног оснивања, а разлози оснивања самостале бискупије су били превелика територија калочке дијецезе и борба за доминацију у односу на православну цркву присутну на овом простору. Дијецеза је имала два седишта, једно у месту КЉ (Банаштор) на Дунаву и друго у близини Митровице на Сави. (Андрић, *Славонија, Барања и Сријем I*, 2008., 263.) Ђаковачка бискупија је основана 1781. године, након смрти царице Марије Терезије (Maria Theresa, 1740-1780), која је 1776. године од делова територије естергомске архидијецезе створила бискупије Сепеш, Рошњо и Бестерсебања (Szepes, Rozshyó, Besztercebánya), а 1777. је од ђерске, веспремске и загребачке бискупије (Győr, Veszprém) основала бискупије у Секешфехервару и Жомбатхељу (Székesfehérvár, Szombathely). (Király in Callahan, Higgs: 1979, 106-122.) Сријемској бискупији је поново враћена црквена самосталаност 2008. године, када је издвојена из Ђаковачко-Сријемске бискупије. Истом одлуком папе Бенедикта XVI је Ђаковчка бискупија издигнута у ранг надбискупије. На челу Ђаковачке надбискупије је од 2008. године славонски митрополит са двојицом бискупа суфрагана, пожешким и сријемским.

Калочку бискупију је основао почетком 11. века први мађарски краљ Свети Стефан, што је потврђено папском одлуком из 1002. године. Територија бискупије се повећавала са ширењем Угарске краљевине на југ, да би коначно обухватила подручје између Дунава и Тисе и источни Срем. Врло брзо се бискупија уздигла до ранга архиепископије. Након канонског уједињења са Бачком бискупијом 1234. године постала је Калочко - Сремска дијецеза (надбискупија) са два катедрална седишта у Калочи и Бачу. У 15. веку су

калочки надбискупи били позвани да се укључе у одбрану краљевине и утвде њене јужне границе. Калочки надбискуп Пал Томори (Pal Tomori) је погинуо предводећи мађарске трупе у Мохачкој бици, а бискупија је пала у турске руке 1529. године. Калочка бискупија се након 150 година отоманске владавине поново уздигла и до данас је остала једна од шест мађарских надбискупија.

Чанадска бискупија је основана 1030. године захваљујући деловању мисионара бенедиктинског реда, који су дуж реке Мориш основали неколицину манастира. Територија чанадске бискупије је обухватала територије око реке Мориш, од тока Тиса – Дунав на југу до реке Криш на северу. Турска окупација подручја под управом бискупије Чанад трајала је од 1551. до 1716. године. Већ почетком 17. века су се прерушени фрањевци тајно бавили мисионарским радом. Након протеривања турака је део бискупије Чанад око Ходмезовашархеља (Hódmezővásárhely) припојен бискупији Вац, али је у 18. веку бискупска територија проширена припајањем Сегедина и области Белог Криша у жупанији Арад. Бискупија је период обнове и напретка током 18. и 19. века (када су главни носиоци вере били припадници језуитског реда) завршила пред избијање Првог светског рата као трећа по величини бискупија у монархији. Након рата и потписивања тријанонског уговора бискупија је подељена на три дела – Чанадску бискупију на подручју Мађарске, Темишварску, која је захватала источну Румунију и (Lotz, 1980.; Eros, 1993; Roos, 2010.)

2.3.2. Црквени редови

У средњевековној угарској држави су била присутна три реформска реда. **Бенедиктински и Цистерцитски ред** су се населили у 12. веку, а у 13. веку су се појавили и **Норбертинци, припадници Премонстратског реда** (*Ordo Praemonstratensis*), који су се временом потпуно подредили цистерцитима. Први манастир Цистерцитског реда је у Мађарској основан 1142. године у Чикадору (Cikádor), а експанзија овог реда је уследила након посете амбасадорске делегације из Ситоа (Citeaux) Бели III²⁹, што је реду обезбедило

исте привилегије које су имали у Француској. Цистерцити су имали важну улогу у модернизацији мађарског друштва, економије и пољопривреде, учествовали су у организацији светих крсташких похода и били својеврсни заступници папских интереса у мађарском црквеном животу (надгледали су грчке обредне манастире у Мађарској и били покретач спровођења реформи бенедиктинских манастира, од којих су неке и преузели). Бенедиктински манастири су већ у раном 13. веку (Панонхалма, Шомођвар, Сермоноштор / Pannonhalma, Somogyvár, Szermonostros) били примери уређеног манастирског живота и узор организације другим, слабије развијеним, средњевековним заједницама. Први од шест премонстратских манастира на подручју Мађарске је основан у Варадхеђифоку (Váradhegyfok), а припадници овог реда су имали важну улогу у оснивању и изградњи задужбинских цркава угарског племства у касном средњем веку.

Припадници два основна **просјачка реда, доминиканског** (основан 1221.) и **фрањевачког** (основан 1232.) су се појавили на простору данашње Мађарске још у раним годинама оснивања редова, на простору Угарске су били присутни и **пустињаци августинског реда**. Главни патрон доминиканског и фрањевачког реда је био мађарски краљевски двор, а значајно их је подржавала и аристократија касног средњег века оснивајући манастире као залог за личну славу и спасење³⁰. Најстарији сачувани споменици који потичу из друге половине 13. века сведоче не само о присуству доминиканаца и фрањеваца, већ и о њиховим напредним градитељским идејама. У време када су монументалне, богато декорисане црквене грађевине оба реда биле уобичајене³¹, градитељи мађарских цркава су и даље следили идеале скромности и једноставности. Ерно Мароши просјачке редове препознаје и као прве свесне представнике урбанизма јер су увек градили према стриктним нормама монашког живота. Њихово схватање начина организације животног простора утицало је на ниже друштвене слојеве насељене у предграђима у којима су и сами становали када су били изван манастирских поседа. (Marosi, 2003., 9-40.)

Сремско фрушкогорје је било подручје на коме је у средњем веку постојао низ бенедиктинских опатија, о чему сведоче ретки сачувани докуметни и материјални (углавном археолошки налази) остаци. Из писаних извора се зна да је опатију Свети Стефан Првомученик у Баноштру средином 12. века основао палатин и бан Белош. Зна се да су на подручју данашњег Срема постојале и опатије Свети Криж у Франкавили (Манђелос), Свети Јурај на Градини Домбо (Раковац), Свети Гргур у Гргуревцима и Света Маргарета у Грабову. (Андрић, 2001; 2005.)

Срем је у средњем веку био и јако средиште Цистерцитског реда. Опатију у Петроварадину је, населивши припаднике реда из француске опатије Троафонтен (Troisfontaines), 1234. године основао краљ Бела IV, по коме је била позната као *Belae fons* (Белино врело)³².

У јужној Угаској су у средњем веку били значајно присутни припадници просјачких редова, који су своје самостане оснивали у насељеним срединама. Доминиканци су имали самостан у Манђелосу у Срему, а фрањеваци у великом броју трговишта или градских насеља (Суботица, Сомбор, Бач, Петроварадин, Митровица, Манђелос, Баноштор, Земун, Врдник) онога доба. Само мали број ових самосатна није угашен у време отоманске владавине и они су остали активни и данас (Бач, Земун).

У извештајима о радовима на Петроварадинској тврђави из 1725. године се спомињу две цркве, фрањевачка и језуитска, обе изграђене уз редовничке самостане, основане након 1692. године, односно након почетка изградње савременог утврђења. Део фрањеваца који су пратили велику сеобу Буњеваца у Бачку под вођством фрањевца Шимуна Дабића, се населио у Петроварадину где су 1705. године основали самосатан³³ (Пауловић, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине III*, 1959, 18-29.). Исусовце, припаднике Исусовачког или Језуитског реда је у Петроварадин довео калочки надбискуп, кардинал гроф Леополд Колонић 1693. године. Петроварадински исусовци, старешина Иван Фаркаш и дужебрижник Игнације Ремес³⁴ су забележени већ 1695. године у исусовачком шематизму. Језуити су омах по

доласку, у подграђу Петроварадинске тврђаве, почели изградњу самостана и цркве Св. Јурја, а већ 1703. године је исусовачка жупа Св. Јурја издвојена из јурисдикције Сремског бискупа и подређена непосредно јурисдикцији острогонског надбискупа. (Пауловић, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине III*, 1959, 18-29)

У литератури се срећу наводи (као извор се наводе хронике из турских времена) да су на подручју Срема били присутни и припадници реда Павлина, чији су самостан Светог Петра у Сланкамену опустошили Турци 1393. године. (Андрић, *Славонија, Барања и Сријем I*, 2008., 266.)

Из сачуваних архивских докумената се зна да је на подручју Чанадске бискупије у средњем веку било 49 манастира у власништву 9 редова. По један манастир су основали цистерцити, августинци, премонсрати, јоханити и припадници реда Светог Духа. Фрањевци су имали тринаест манастира, а по три су основали припадници доминиканског и реда Браће светог Павла. Остали манастири су били бенедиктински или је до данас остало непознато ком су реду припадали. Били су основани у местима Ајтоњ, Арача, Бизер, Булч, Чанад, Ђелид, Ходош, Итебеј, Исо, Кањижа, Кемеч, Кенес, Марошперје, Орошланош, Панкота, Пардањ, Рахонча, Темпеш, Шарвар, Сађ, Сорег и Секењ (Ajtony, Arača, Bizere, Bulcs, Csanád, Gyelid, Hódos, Itebő, Izsó, Kanizsa, Kemece, Kenéz, Marosperje, Oroszlános, Pankota, Pordány, Rahoncza, Tömpös, Sásvár, Szagy, Szőreg, Zákány), од чега су места Арача, Итебеј, Кањижа и Пардањ на подручју данашње Војводине. Осмаску владавину је преживео само фрањевачки самостан у сегединском Доњем граду, а место ових манастира су заузеле разне гране фрањеваца или новоосновани редови. (Egos, 1993: 90-93)

Калуђери реда Пијариста (*Ordo scholarum piarum*), специјализовани за образовање и васпитање мушке деце, су у Великом Бечкереку у склопу свог самостана подигли 1846. године зграде гимназије и цркве. Нижу пијаристичку гимназију је исте године основао свештеник др Јанош Варади као нижу пијаристичку гимназију. (Ковач, *Алманах Петровград*, 1938, 135)

Припаднице реда Сестре наше Госпе (Religieuses catholiques de Notre Dame) присутне су на подручју Војводине од краја 19. века. Први самостан реда „Notre Dame“ изграђен је у Бачу 1876. године, а седам припадница овог реда су се по налогу чанадског бискупа 1880. године населиле у Зрењанину. Исте године је почела изградња комплекса самостана, конвикта (девојачког васпитног Завода) и Женске четвороразредне више народне школе. (Egős, 1993, 335-337; Станојловић, *Алманах Петровград*, 1938, 165).

Сестре милосрднице Дружбе св. Винка Паулског, познате као „Беле сестре“, су се доселиле у Земун 1887. године, где су основале Земунску болницу. Живеле су у самостану изграђеном у градском парку, уз цркву Блажене дјевице Марије (1795.) и биле посвећене сиромашнима и болеснима.

2.3.3. Марија Терезија и унитаризам

Верска нетолераниција и принципијелни став хабсбуршке државе да је вера владара вера свих поданика, стварно су и доследно прокламовани у свим „хабсбуршким наследним земљама“. О стварном ставу царске власти према верској толеранцији најбоље говори однос према верском питању народа насељених у пограничним територијама, којима су права на проповедање некатоличке вере давана само у случајвима када их је требало приволети да помогну царску војску у неизвесним ратним сукобима.

Као награду за учествовање ердељских трупа у првом Аустро-Турском рату (1683-1699.), где су одиграли важну улогу у бици код Сланкамена и приликом опсаде Варадина (опсада тврђаве Велики Варадин трајала од јесени 1691. до лета 1692. године, када је коначно освојена 06. јуна.) цар Леополд I је већ крајем 1691. године издао Диплому којом је признао четири рецепиране религије у Ердељу: римокатоличку, лутеранску, реформате и унијате, као и њихова имања и повластице. У исто време, понукан поновним освајањем територија од стране османских трупа, цар Леополд I је прихватио да Србима насељеним у пограничним подручјима царевине да право на одавно обећану аутономију (под својом врховном влашћу), али не и да српском патријарху призна право на власт над православним живљем

настањеним у Срему, Славонији, Хрватској и Угарској. Убрзо након престанка опасности од турске силе и истеривања Османлија из тих крајева римокатоличка јерархија је, према инструкцијама и под покровитељством круне, преузела жив рад да православне Србе настањене на левој обали Саве и Дунава преведе на унију. Тек каснијим Привилегијама (издаване у периоду од 1690. до 1727. године) српски патријарх стиче признање своје јурисдикције над српским живљем у Хабсбуршкој Монархији, али је то право касније, под притиском римокатоличког клера, сужено у корист државне власти и католичке цркве (Декалаторији и Рескрипти Карла III, издавани у периоду од 1727. до 1734. године) и сведено на околину Будима и Сентандреје. (*Војводина II*, 2008. / Раонић, 6-14)

Са позиције државно прокалмоване религије римокатоличка црква је била у повлашћеном положају и жестоко се борила за своје позиције и против права других вероисповести. Православни српски живаљ насељен у јужним угарским областима имао је обавезу плаћања десетка римокатоличком клеру, од кога је ослобођен тек Привилегијом издатом 1695. године.

Римокатоличка заједница је на подручју данашње Војводине знатно ојачала захваљујући драматичном повећању броја верника током колонизације у 18. веку. По попису из новембра и децембра 1785. године бачки округ је бројао 56 католичких парохија са 119.751. верником, што је условило оснивање нових самосталних парохија (Брестовац, Милетић и Станишић) и довођење нових свештеника (са познавањем немачког језика) у места Крушчић, Бездан, Кулу, Кљајићево, Чонопљу и Бачку Паланку. (Feldtänzer, 1990., 203-205.)

2.4. ВЕРСКИ ОБРЕД И УТИЦАЈ ЊЕГОВЕ ПРОМЕНЕ НА ПРОСТОРНУ ОРГАНИЗАЦИЈУ ГРАЂЕВИНЕ.

У архитектонском програму цркве су садржани трагови раних векова хришћанства и црквена грађевина је, као јавно свето место у коме се одвија богослужбени ритуал³⁵ током векова претпела незнатне концептуалне промене. Бројне трансформације архитектонске форме црквене грађевине су

последица еволуције богослужбеног ритуала, литургијских реформи и наглашавања важности појединих делова церемоније. Како се на простору данашње Војводине током средњег века смењују угарска, бугарска и византијска власт, мисионари, који су походили ове крајеве и ширили хришћанство, следили су, зависно од околности, латинску или грчку службу. Словени су, примивши хришћанство у 9. веку³⁶, преузели од грчке цркве форму богослужбеног ритуала и начин црквеног појања, које су временом модификовали уводећи народне мотиве. (Ђукановић, 2009.) Мађари прихватају хришћанство почетком 11. века (мађарска црква формирана око 1000. године), што се поклапа са експанзијом Краљевине Угарске на јужне области (подручје Бачке освојили крајем 10., Баната почетком 11. века, а Срема у 12. веку) и јачањем утицаја литургије западне цркве.

Како изглед и форма црквене грађевине (јавни простор) одређују сценографију у којој се пред окупљеним верницима одвија литургија архитектонски обрасци црквених грађевина су јасно дефинисани у сагласју са литургијском праксом. Два важна религијска аспекта одређују карактер литургије: унутрашња кохезија вере и једнакост свих присутних са једне стране и одвојеност свештеничког реда од конгрегације³⁷ и поделу верних по полу, старости и посвећености са друге. Централни брод цркве је простор где се окупљају верни (молитва, проповед/учење, причест) и где сваки члан има своје место окренуто трпези (почасном хијерархијском месту свештеника) и проповедаоници (са које се одвија главно обраћање свештеника - читање Светог писма). Симболичка идентификација олтара са Христовим светим гробом и местом његовог ускрснућа претвара олтарски прстор у циљну тачку која одређује правац кретања, а црквени простор у процесијску стазу верних. Уобичајена просторна организација римиокатоличких цркава са низом бочних олтара или капела је одговор на потребу оживљавања карактера процесијског ритуала и унутар самог објекта³⁸. Овакавом карактеру литургије одговара форма лонгитудиналне грађевине, која

представља архитектонски образац прихваћен од стране западне хришћанске цркве. (Marosi, 2003., 11-13.)

Црквени мобилијар

Зависно од литургијских захтева ентеријер црквених грађевина је опреман црквеним намештајем, чији је изглед, склоп и просторна димозиција у функцији обављања богослужења. Ниво уметничке обраде појединих елемената црквеног мобилијара је зависио од важности и литургијске улоге појединих комада намештаја, а његова стилска припадност је углавном одређена владајућим уметничким трендом.

Најважнији делови црквеног мобилијара су олтар или трпеза на коме се служи миса (и на коме се држи молитвена књига - мисал) и спремница за чување сакраманта (кустодија / зидна ниша или табернакл / орман). У олтарској апсиди су још и столице: бискупски трон (у катедралној цркви), супселије (свећеничке столице) или хорске клупе (редовничке клупе у самој цркви). Предицаоница или проповедаоница (место са кога се свештеник обраћа пастви) се најчешће налази на узвишеном месту у предњем делу брода, а приступа јој се степеништем из бочних олтарских простора. Временом је скоро изашла из употребе и заменио је амбон (подијум са кога се у току службе читају библијски текстови). На улазу у цркву се налази једна или више крстионица или баптисерија у виду мале камене зделе уграђене у зид или слободностојећег дрвеног, металног или каменог дела мобилијара у оквиру којег је мали базен за крштења.

У броду цркве се налазе исповедаонице (најчешће уз бочне зидове главног или бочних бродова) и клупе за вернике (у централном делу брода). Увођење клупа у простор брода је новина коју је донела модернизација литургијског ритуала. Клупе или столице на којима седе верници у току литургије и које ограничавају кретање верника (сести, устати, клечати) уведене су у циљу унапред дефинисаног и потпуно контролисаног ритуала, што је супротно средњовековној пракси када су се верници слободно кретали у свим правцима.

Важан део црквеног мобилијара представљају елементи за опремање места намењеног појцима. Место певачког збора или хор је временом мењао своју позицију у оквиру организације црквеног простора – од издвојених олтарских простора, преко певница и олтарских ложа до галерија за смештај оргуља и певачког хора изнад улазне партије. У поједним стилским епохама ове галерије прерастају у монументалне, богато опремљене хорова, који залазе дубоко у простор брода цркве.

Литургија и иконографија

Литургија, као облик јавног слављења Бога, обухвата сакраменте (свете тајне крштења, кризме, еухаристије/свете Причести, исповеди, болесничког помазања, светог реда и женидбе), уобичајне слављеничке ритуале који их прате (миса) и нека друга важна богослужења, као што су сахрана или обред Великог петка. Значајна реформа западне цркве, која је наступила је након Триденстког сабора³⁹ (1545.-1563.) обухватила је између осталог и усклађивање литургије и црквене иконографије са новим потребама цркве. Одлукама Тридентског сабора је начин слављења мисе у целој Католичкој цркви унифициран и од тада се одвија по тачно прописаном току раскошног богослужбеног ритуала, који обухвата и процесијске шетње, литије и слављење светитељских култова. Као и литургија и иконографија је у пост-тридентском периоду доживела значјане промене проистекле из примене јединственог налога „о заговору, зазивању светаца, о чашћењу реликвија и о исправној употреби слика“ *Universo orbi Christiano* усвојеног на последњој седници Триденстког сабора у децембру 1563 године. (Цветнић, *Slavonija, Baranja I Srijem* II, 2008, 333)

Ширење нове, „оздрављене“ идеологије римске цркве, дефинисане триденстким одлукама, зависило је у великој мери од духовног и друштвеног стања верника. Стварни положај католичког живља у земљама под турском влашћу у пост-тридентском периоду, као и убрзано ширење протестантизма, онемогућили су брзо спровођење тридентских реформи и јачање католицизма на територијама којима се ово истраживање бави. Након поновног освајања

јужних угарских области, које су биле под турском влашћу (проширења мировним уговорима 1699. и 1718.), уследиле су и бројне активности на обнови католичанства према начелима Тридентског сабора. Превасходно је требало преобратити вернике који су се приклонили протестантизму и изградити нове или поправити старе богомоље. Уз новопридошле војне јединице стизали су и редовници-мисионари задужени за духовни живот војске и локалног живља захваћеног ратним збивањима.⁴⁰ (Цветнић, *Slavonija, Baranja I Srijem II*, 2008, 325-327).

У том светлу Црква је превасходно радила на изградњи нових и обнови старих (дотрајалих, уништених или исламизираних) храмова према захтевима тридентске идеологије, али је као одговор на незавидни положај цркве (осипање броја верних и њихов тежак положај) подржавала и обнову скромнијих облика славља без обзира на прописан раскошни богослужбени ритуал. Постојећи једноставни, средњовековни црквени ентеријери су усклађивани са захтевима пост-тридентске литургије и иконографије. Затечени архитектонски скоп је „усложен и разигран“ реконструкцијом олтарских и улазних партија или је само „обогаћен“ додавањем раскошне опреме и мобилијара. На зидовима цркава су се појавиле бројне олтарске слике и скулптуре, а раскошни црквени мобилијар (спремнице, певнице, столице, предикаонице, исповедаонице...) је красио не само простор олтарске апсиде него целе цркве. „Новом“ сценском карактеру црквеног ентеријера у потпуности је одговарала раскош, илузионизам и динамика облика барокног стила, који је посматрача истовремено импресионирао и индоктринирао, преносећи му догматски садржај.

У жару обнове католичанства Црква је потицала и окуљање у заједничком литургијском ходу, који је представљао важан верски догађај као „тријумфални марш контра-реформације“, важан друштвени догађај који јача положај цркве кроз везивање различитих етничких, сталешких, друштвених и професионалних слојева, али и важан урбани догађај, који литургијски простор преноси на шире урбано окружење којим се процесија креће.

Јединствен облик процесије је била Калварија која симболизује постаје хришћанства. Иако традиција изградње калварија датира од средњег века, популарност је стекла у доба барока.

Изградња јавних верских споменика на процесијској стази, у насељу или ван њега је имала важну симболичку улогу у „обележавању очишћених територија“ за које је био везан јавни верски живот. По узору на заветни споменик куги *Dreifaltigkeitssäule* који је по налогу Леопода I Хабсбурга, а према пројекту Јохана Бернарда Фишера Фон Ерлаха (Johanna Bernharda Fischera von Erlacha), подигнут 1693. године на Грабену у Бечу широм царства су подизани слични споменици, у знак захвалности за услишење молби да се заустави ширење ове опаке болести. Код нас је сачуван споменик на путу Ириг-Рума (споменик су 1796. године, у знак захвалности за спасење, подигли становници Руме на месту страже где је заустављено ширење куге из Ирига) и кип св. Рока⁴¹, заштиника од куге, у Старом Мајуру у Петроварадину. Споменици–капеле посвећени св. Року постоје у Земуну и Суботици (али и Бачкој Паланци, Сремској Митровици, Сомобру и Вршцу на гробљу), а овај светац је и заштитник насеља Суботица и Бачки Брег. Св. Роко је титулар црква у Земуну, Моровићу, Новом Саду, Петроварадину и Суботици. Споменици су подизани и у част Блажене Дјевице Марије или су посвећени неком од светаца. Испред апсиде св. Терезије у Суботици је кип св. Флоријана. У петроварадинском подграђу су сачувани кипови многих светаца: на фасади цркве св. Јурја су кипови св. Фрање Ксаверског и св. Јана Непомука, заштитника петроварадинског подграђа⁴², на фасади самостана је кип светог Игнација, основача исусовачког реда, а на згради Шајкашког батаљона Богородице победнице. Кип св. Ивана Непомука који се налази у порти цркве Светог крижа до 1735. године је био на обали Дунава, а кипови овог свеца постојали су и по приватним довориштима (Марковић, 1996.). Велики број споменика посвећених светом Ивану Непомуку сачуван је у војвођанским местима (у Суботици чак три, капела у Сомбору), а овај светац је био и титулар многих жупних црква у Војводини (Гибарац, Зрењанин,

Међа, Путинци, Ратково, Сомбор, Торда, Хоргош, Чешко Село). Свето тројство је најчешће подизано на тргу испред храма (на тргу испред катедралне цркве у Суботици из 1815. године, на главном тргу у Новом Саду уз цркву св. Марије, испред заветне капеле у Бездану, на тргу у Бајмоку⁴³ и у многим другим местима).

Статус црквених објеката и комплекса

Статус појединих црквених објеката различит је у различитим епохама. Зависно од тога да ли се ради о катедралној, жупној, манастирској или ходочасничкој цркви (у епохи култова) примењује се одређени / усвојени просторно-организациони принцип изградње црквене грађевине.

Катедрална црква (лат. *ecclesia cathedralis*) је седиште (лат. *cathedra*) бискупије или надбискупије и главна црква на њеном јурисдикционом подручју. По правилу је монументална грађевина великог капацитета, која се издваја својом богатом архитектуром и раскошном опремом ентеријера. Катедрална црква се увек налази у комплексу бискупског двора или у његовој непосредној близини. На проучаваном подручју постоје три катедралне цркве. Седиште Сријемске бискупије је у Петроварадину у бившем језуитском колегијуму у петроварадинском подграђу. Бискупски двор је у смештен у три крила некадашњег самостана, а црква св. Јурја мученика (1701.) која је део некадашњег исусовачког комплекса је главна, катедрална црква сријемске бискупије. Катедрална црква Суботичке бискупије је столна базилика св. Терезије Авилске (1773-1798.). У време градње је била лоцирана у делу града насељеном претежно римокатоличким живљем. Данас се комплекс, који чине бискупски двор и катедрала, налази на једном од централних градских тргова. Катедрална црква Зрењанинске бискупије св. Ивана Непомука (1864-1868.), грађена је као део бискупског комплекса, на главном градском тргу по плановима архитекте Стевана Ђорђевића.

Жупна црква покрива подручје римокатоличке хришћанске општине које је под управом једног свештеника – жупника. Може бити једина или је једна од

цркава на подручју парохије (грч. *paroikia*: становати поред неког или са неким), односно на подручју жупе. Нема посебних захтева у смислу места, величине и архитектуре који условљавају изградњу жупних цркава. Обично су грађене на главном тргу или улици, у центру насеља, у делу насеља насељеног католичким живљем или на некој традиционално „светој“ или за локалну заједницу историјски битној локацији. Већина проучаваних грађевина су жупне цркве. По монументалности и богатству архитектонских решења се издвајају оне жупне цркве које су градиле богате хришћанске заједнице, најчешће у већим местима (Ада, Апатин, Бачка Топола, Бечеј, Ердевик, Кикинда, Кукујевци, Кула, Мол, Рума) или административним и верским центрима (Вршац, Земун, Зрењанин, Нови Сад, Панчево, Петроварадин, Сомбор, Суботица) или цркве уз властелинске комплексе, чију су изградњу финансирале аристократске породице у чијем је поседу био атар, део насеља или цело насеље. (Станишић, 1815., Беодра, 1836-1842., Ечка, 1862.)

Манастирска или самостанска црква је грађена као део комплекса манастира (самостан, калаусатр, конвент, колегиј, грч. *monasterion*) кога чине црква и конаци и у коме живе припадници неке од редовничких заједница, свећеници и часне сестре. На подручју Војводине је сачувано једанаест градитељских целина које су оригинално грађене као манастирски комплекс. До данас су у функцији самостана остали фрањевачки самостани у Бачу, Земуну и Суботици, кармелићански самостан у Сомбору и самостан Сестара наше Госпе у Бачу. Најстарија манастирска црква, а уједно и најстарија римокатоличка богомоља сачувна на подручју Бачке, је црква Узнесења БД Марије (средњевековна грађевина темељно обновљена 1734-1745.) у комплексу фрањевачког самостана у Бачу. Самостан је основан половином 12. века, а од прве половине 14. века до данас њиме управљају фратри и редовници фрањевачког реда. Најстарија сачувана грађевина у Срему је барокна црква св. Јурја (1701.) при исусовачком колегијуму у подграђу Петроварадинске тврђаве. Језуитски манастир у Петроварадину је основан

1693. године, само годину дана након почетка изградње тврђаве. Данас је цео комплекс седиште Сријемске бискупије. У комплексу болнице у подрађу Петроварадинске тврђаве још увек се јасно чита концепција некадашњег фрањевачког самостана који је ту постојао. Црква св. Карла Боромејског у Панчеву је изграђена 1718. године (дограђена и реконструисана 1756. и 1763.) као први објект будућег миноритског самостана. У Суботици је 1730-1736. године изграђен фрањевачки самостан са црквом св. Михаила, који је и данас у функцији. Средином 18. века фрањевци су основали своје центре и у Земуну и у Сомбору. Комплекс земунског фрањевачког самостана са црквом посвећеном св. Ивану Капистрану (1750-1752.) је и данас у функцији, док је у некадашњем сомборском фрањевачком самостану данас седиште римокатоличке жупе, са жупном црквом св. Тројства (1752-1772.) и жупним двором у некадашњем конаку. У Зрењанину је 1845-1846. године саграђена римокатоличка пијаристичка апостолска црква, која је била у функцији све до краја Првог светског рата (1918.), као црква пијаристичког реда и гиманизације. Уз цркву св. Апостола Павла (1773-1780.) у Бачу је 1876. године дограђен самостан реда Сестре наше Госпе (Religieuses catholiques de Notre Dame) са капелом посвећеном Безгрешном зачећу БДМарије. За припаднице истог реда изграђен је самостански комплекс 1881. године у Зрењанину. Цео комплекс је претворен у школу, а у повременој функцији је остала само самостанска капела посвећена св. Карлу Боромејском.⁴⁴ Самостан сестара милосрднице Дружбе св. Винка Паулског („Беле сестре“) је био изграђен у земунском градском парку, уз цркву Блажене дјевице Марије (1795.) и Земунску болницу, коју су основале по свом доласку у Земун 1887. године. Почетком 20. века утемељен је у Сомбору кармелићански самостан Мајке божје кармелске. Кармелићани су преузели моументану цркву св. Стефана чија је градња почела 1828. године, али је због вишедеценијског застоја завршена тек 1904. године. Кармел је активан и данас.

Ходочасничке цркве су грађене из специфичних верских разлога као обележја „светог места“. На подручју Војводине постоје два позната

маријанска ходочасничка места⁴⁵, црква Марије Сњежне на Текијама у Петроварадину и капела Наше госпе на Бунарићу у Дорослову. Ходочасничке цркве немају посебна обележја архитектуре, али су комплекси око светишта пространи, како би примили велики број ходочасника на дан освећења цркве или на дан слављеног светитеља. Ходочасничко средиште чудотворне Марије Сњежне на Текијама, на путу за Сремске Карловце, утемељили су језуити, који су у Петроварадину водили парохију и имали свој самостан од 1693. године. Данашња црква, изграђена по пројекту Хермана Болеа (Hermana Bolléa) 1881. године, налази се на месту првобитне средњевеквоне црквице.⁴⁶ Капела Наше госпе на Бунарићу, чудотворном извору званом Бајкут (Bajkút) или Сенткут „свети извор“ (мађ. szent kút), у Дорослову познато је ходочасничко место још од 14. века.⁴⁷ Данашња црква је изграђена 1825. године (1875. дограђено улазно прочеље са два звоничка торња), као трећа по реду капела посвећена Мајци Божјој помоћници хришћана.

Овим истраживањем су поред црквених грађевина обухваћене и капеле⁴⁸, мањи приватни или јавни верски самостални објекти или простори у оквиру објекта друге намене (самостан, болница, школа...). Грађене су као култне, заветне, породичне надгробне или погребне капеле.

2.5. ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ РАЗВОЈА РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА У ЗЕМЉАМА ЦЕНТРАЛНЕ ЕВРОПЕ: НЕМАЧКОЈ, ЧЕШКОЈ, АУСТРИЈИ И МАЂАРСКОЈ

Архитектонске и уметничке тенденције, које су се у модерној, контра-реформатској или пост-тридентској ери развоја римокатоличке црквене архитектуре релативно брзо шириле у католичким земљама, представљале су трендове којима су тежили и градитељи у удаљеним провинцијама. Пројектанти римокатоличких цркава грађених на подручју данашње Војводине у проучаваном периоду су се, тражећи инспирацију и узор за своје грађевине, неминовно окретали локалним верским и управним седиштима и градовима који су били центри монархије. Стога је било потребно истражити

тенденције црквене архитектуре на ширем подручју, у дужем временском периоду и у општој слици развоја архитектонске форме римокатоличких цркава централне Европе препознати узор и порекло форме и облика истраживаних грађевина. За проучавање уметности и градитељства појединих земаља (као што је случај овог истраживања) неопходно је, поред сагледавања општих стилских и градитељских тенденција, размотрити и локалне околности, чији је утицај често пресудан.

Сакрална архитектура у земљама централне Европе: Немачкој, Чешкој и Аустрији

Мађарски архитекти (чије су грађевине директно и доминантно утицале на сакралну архитектуру Војводине) су узор за своје грађевине тражили у барокној архитектури централне Европе (Немачкој/Баварској, Аустрији, Швајцарској, Чешкој/Бохемији), мада нису дословно преузели ни архитектонски програм ни карактер ових грађевина, које краси уска повезаност архитектуре, сликарства и гипсане декорације. Чак су цркве централног плана крстообразне основе, које су у доба касног барока и рококоа биле популарне у Аустрији, Чешкој и Немачкој⁴⁹, у Мађарској биле веома ретке и резултат су учешћа страних архитеката. (Ђукановић, 2009)

За разлику од цркава централног плана, концепт црквене грађевине издужене крстообразне основе са низом бочних капела (формираних између стубаца прислоњених уз бочне зидове) изнад којих је галерија, био је узор многим каснијим барокним црквама не само на подручју Баварске, него и целе централне Европе. Овај тип црквене грађевине су преузели и мађарски градитељи, а од њих се проширио као узорни модел и на подручје данашње Војводине. Произашао је из просторног решења минхенске језуитске цркве Св. Михаила (St. Michael, München) изграђене крајем 16. века, чији су просторни концепт и касније додату барокну декорацију, у наредних скоро 150 година, следили многи градитељи на подручју јужне Немачке, Швајцарске, Чешке, Аустрије и Мађарске⁵⁰. Брз развој, свеобухватни утицај и релативно дуга доминација барокне уметности резултат су поистовећивања

идеологије против-реформације са стилским одредницама барока у пост-тридентском периоду, па су многе средњовековне сакралне грађевине, као и минхенски Св. Михаило, током 17. и у првој половини 18. века добили барокни изглед. Средином 18. века се, по узору на долазећи француски класицизам, појављују прве назнаке строгог линијског распореда и у баварској архитектури⁵¹.

Низ касније утицајних, особених, барокних, црквених грађевина подигнут је и на подручју Аустрије током 17. века. Поред катедрале у Салцбургу, цркве Марије Помоћнице и погребне капеле св. Катарине Александријске у Грацу, које су дело италијанских архитеката⁵², бечке барокне цркве заузимају посебно место.

Доминација барока у уметничком укусу Беча уследила је након кратког периода ренесансе. Утицаје, који су преко Салцбурга и Граца, долазили из Италије бечки градитељи су врло брзо преформулисали у сопствени архитектонски језик (Ehrenfried: 2010). Унутар бечких зидина су у 18. веку постојале тридесет и три цркве и четрдесет и седам капела, а број католичких манастира се у Аустрији удвостручио у периоду од 1683. до 1760. године. (Beneche in Callahan, Higgs: 1979, 88-106.)

Карло Антонио Карлоне (Carlo Antonio Carlone) је тридесетих година 17. века препројектовао фасаду **Универзитетске језуитску цркву** (Jesuitenkirche, Vienna). Ова лонгитудинална грађевина са низом бочних капела уз главни брод и два звоничка торња је почетком 18. века по замисли Андреа Поца (Andrea Pozzo) добила нови изглед по угледу на салцбуршку катедралу (уз коју је и једна од првих цркава са два барокна торња).

Средњовековна **Шкотска црква** (Schottenkirche / Scottish Kirche, Vienna) је „модернизована“ у два наврата. Током обнове која је, по замисли италијанских архитеката Марка Спаџија и Карла Антонија Карлонеа (Marco Spazzio, Carlo Antonio Carlone) спроведена од 1638. до 1641. године „фасада је пропорцијски усаглашавана са фасадом језуитске цркве“, а након 1643. године је добила нови, барокни изглед по пројекту Силвестра Карлонеа

(Silvester Carlone). Сличност концепта фасада шкотске и језуитске цркве са истакнутом централном осом фасаде, равномерно рапосређеним пиластрима и два реда прозора на сваком спрату фасаде, је очигледна.

Концепт једнобродне грађевине са трансептом и бочним капелама поновљен је и при изградњи **Доминиканске цркве** (Dominikanerkirche St. Maria Rotunda, Vienna), реализованој између 1631. и 1634. године по плановима непознатог аутора⁵³ и **Кармелићанске цркве** (Karmeliterkirche, Vienna) из 1639. године. Двоспратна фасада Доминиканске цркве, украшена волутама и завршена троугаоним забатом, решена је под читим утицајем архитектуре римске језуитске цркве (Il Gesù, Roma), која је имала важну улогу у контра-реформацијском покрету и чију је фасаду и куполу, након Вињолине смрти, пројектовао Ђакомо Дела Порта (Jakopo Barozzi da Vignola, Giacomo della Porta).

Још једна варијација салцбуршке катедрале је остварна приликом изградње монументалне престоничке цркве **Св. Карла Боромејског** (St. Karl Borromäus Kirche / Karlskirche, Vienna). Изградњу храма је поручио цар Карло VI, 1711. године, након свог крунисања. Градња је почела 1715. године по одабраном конкурсном решењу архитекте Јохана Бернарда Фишера Фон Ерлаха (Johann Bernhard Fischer von Erlach), по коме језгро целе грађевине представља централна купола. Као најзначајнији конструктивни и естетски чинилац купола доминира ентеријером, где пропуштајући светлост са велике висине ствара динамику унутрашњег простора и екстеријером, остварујући у композицији са улазним портиком и тријумфалним стубовима импозантно решење улазне фасаде. Концептуално решење и спољни изглед Карлове цркве никада нису дословно преузимани као модел за изградњу скромнијих објеката, вероватно због упадљиве разлике у односу на конвенционална решења других аустријских барокних цркава. С друге стране, Карлова црква је била једна од најпознатијих и најутицајнијих грађевина свога времена. Још током градње су, услед учествовања у финансирању (у почетку добровољно, а касније под обавезом), сви делови царства били константно информисани о

току радова. У документима Архивског фонда Бачко-Бодрошке жупаније, који датирају из периода од 1724. до 1728. године, може се пратити преписка Угарског палатина и Угарског намесничког већа из Пожуна са жупанијама Бачком и Бодрошком поводом финансирања изградње Карлове цркве⁵⁴. У најранијим дописима се Угарски палатин позива на жупанијска обећања и плаћање краљевског хонорара, којима ће жупаније учествовати у изградњи храма. У каснијој преписци се види да су захтеви за двање новчане помоћи као потпоре за изградњу храма прерасли у конкретну обавезу плаћања рата за изградњу цркве, које ће се у случају избегавања наплатити војном егзекуцијом.

У приказу утицајних барокних бечких сакралних грађевина треба споменути и два храма која се везују за име архитекте Јохана Лукаса фон Хелдебранта (Johann Lucas von Hildebrandt). Сматра се да је он имао значјаног учешћа у преобликовању основног решења цркве **Светог Петра** (Peterskirche, Vienna), чија је градња почела 1702. године по плановима Габријела Монтанија (Gabriele Montani). Градња ове цркве централног плана трајала је до 1733. године. Сличног концепта улазне фасаде, али потпуно другачијег карактера је барокна **Пијаристичка црква** Марије Трој у Јозефштату (Piaristenkirche Maria Treu in der Josephstadt), чија је градња почела 1716. године на основу Хилдебрантових планова израђених скоро две деценије раније (1698.). Током изградње, која је трајала до саме половине 18. века, осовни пројекат је модификован.

Развој архитектонских облика сакралних грађевина у Угарској (Marosi, 2003, 9-40.)

Мађарска хришћанска црквена архитектура настаје у 11. веку након што су Мађари прихватили нову веру. Типови, мрежа и начин градње првих мађарских хришћанских цркава настали су на тековинама дотадашње европске хришћанске традиције. Прихватање идеја романичке епохе се временски поклапа са успоном мађарске државе, која у 12. веку постаје главна централноевропска сила. Темељни остаци манастирских цркава

опатије Гарамсентбенедек (Garamszentbenedek) и манастира Шомођвар (*Somogyvár*) с почетка 11. века указују на изградњу монументалних црквених грађевина базиликалног типа. Уобичајена примена камена за зидање средњевековних црквених грађевина је у мађарској архитектури добила и уметничку димензију развојем монументалног каменог рељефа и фигуративне декорације. Романичка култура, изражена кроз изградњу манастирских цркава базиликалног типа са импозантним западним крилом са два звоничка торња и спратних парохиских цркава, задржала се у удаљеним крајевима државе и до прве половине 14. века. Овако дуго трајање романичког архитектонског концепта у мађарској архитектури неки аутори тумаче „култом аристократије“. Потпуно друштвено и економски независно угарско племство је обичај оснивања породичних манастира, „изградње цркава у манастирском стилу са два торња“ или изградње малих заветних цркава са правом сахрањивања неговало као специфичан симбол племићког статуса. Како су ове грађевине у пописима власништва племићких породица биле највише рангиране, а зависно од типа грађевине различито вредноване, хијерархију грађевинских форми су у средњевековној мађарској одредили друштвено економски фактори.

У другој половини 12. века, током арпадове епохе (*Árpád-éra*) мађарска достиже врхунац свог културног развоја. Почетком 13. века, након доношења „Златне буле“⁵⁵, која племство и клер ставља у повлашћен положај, настају значајне промене у мађарском друштву, које прати и замашна градитељска делатност. Реконструкцијом затечених урбаних структура и изградњом монументалних цркава, као што су базилика у Секешфехервару (*Szent István bazilika, Székesfehérvár*), катедралне цркве у Печују (*Szent Péter és Pál bazilika, Pécs*) и Естергому (*Nagyboldogasszony és Szent Adalbert prímási főszékesegyház, Esztergom*), мађарска добија модерне урбане центре западноевропског типа. Нови уметнички импулси, који су овладали укусом мађарског двора, се осећају већ крајем 12. века. У тежњи да превазиђе достигнућа француског двора и владарске куће Капе (*Capet*) из које је потицала његова жена, Бела III

(Bela III) је покренуо значајне промене на мађарском двору, чији су носиоци били племићи школовани у француској. Са културом и укусом које су тамо изградили и француским занатлијама које су ангажовали на радовима у Естергому (Esztergom) и Пилису (Pilis) у мађарској се одомаћила рана готика. Код изградње катедрале у Калочи (Nagyboldogasszony főszékesegyház, Kalocsa) је прихваћен и нови тип грађевине са радијално постављеним капелама око апсиде, типичан за француску црквену архитектуру. На ширење архитектонске форме и стила значајан утицај су имали манастирски комплекси и цркве реформских, просјачких и других монашких редова, који су у раном 13. веку били присутни на простору мађарске краљевине.⁵⁶ Премонстрати су у мађарском друштву поред „пастирске“ имали важну улогу и у оснивању заветних племићких цркава, што је довело до оснивања великог броја манастира у касном 12. и раном 13. веку. Део аристократије, који је био везан за двор, одступио је од „стarih романичких модела“ и за своје монументалне грађевине прихватио нови готички стил, који се очитује у архитектури манастирских цркава у Карчи, Очи, Јаношиту и Арачи (Karcsa, Ócsa, Jánoshida, Aracs), цркви премонстратског манастира у Бењи (Bény), и цркви у Онт-Песману (Hont-Pázmán).

Након монголске инвазије крајем прве половине 13. века уследила је свеукупна трансформација земље које је покренуо Бела IV (Bela IV). Долази и до промене градитељског и уметничког стила. Нова фаза у мађарској сакралној архитектури, која је настала у великој мери под утицајем ангажованих јужнонемачких и аустријских градитеља и коју је пратила и значајна изградња парохијских цркава, трајала је до средине 15. века. Многе парохијске цркве настале у овом периоду су својом величином, обликом, декорацијом и опремом одражавале статус градова и насеља у којима су изграђене, као и економску и друштвену моћ њихових становника. Махом су грађене као једнобродне грађевине, различитих типолошких одлика у различитим регионима. Најчешће су примењиване варијанте типа једнобродне грађевине са монументално решеним западним прочељем са два

звоничка торња, каква је црква Наше Госпе у Будиму. Парохијска црква немачке заједнице, која је свој касноготички изглед добила у другој половини 14. века, данас је позната као Матијина црква (Mátyástemplom, Buda), а назив је добила по краљу који је наручио преобликовање јужне куле у другој половини 15. века.

Из овог кратког прегледа мађарске средњевековне уметности (која је директно или посредно утицала на сакралну архитектуру Војводине) може се закључити да се стилски историјски облици у средњевековној уметности Мађарске временски не поклапају са периодима владавине истих историјских стилова у земљама западне Европе. Ренесанса, на пример, није никада прихваћена од стране мађарских црквених градитеља⁵⁷, а у 16. веку су, у деловима земље које су окупирале Осмалије, средњевековне хришћанске богомоље су претваране у џамије, док се на слободним територијама већина мађарског живља приклонила реформацијским идејама и калвинистичкој цркви. Примарни задатак контрареформације у раном 17. веку је било слабљење протестантског утицаја у Угарској краљевини и преобраћање земљопоседничке аристократије у католичанство. Позиција католичке цркве је осетно ојачала тек у другој половини 17. века⁵⁸.

Барокна епоха је захватила мађарску црквену архитектуру цео век касније него у другим европским земљама. Угледала се на немађарске узорне и обележила је цео 17. и 18. век. Иако је барок био „контра-реформацијски“ стил, „модерне“ барокне облике су прихватили и градитељи протестантских цркава. Како је дискриминаторским царским одлукама градња протестантских цркава у једном периоду укинута барок је у Угарској половином 17. века препознат као стил католичке црквене архитектуре. Прве мађарске барокне цркве, чији су просторни концепт и барокну декорацију следили каснији градитељи, настале су тридесетих година 17. века. Језуитска црква у Нађишомбату (Nagyszombat), грађена од 1629. до 1637. године, парохијска црква у Ђеру (Győr), грађена од 1634. до 1641. године, као и низ манастирских цркава просјачких редова су грађене по типу

једнобродне грађевине са низом капела око централног брода, који је одговарао захтевима барокног богослужбеног ритуала. Како су литургијски захтеви у доба барока били исти за катедралне, парохијске и манастирске цркве, од сеоских до ходочаничких, католичке црквене грађевине барокног доба се нису битно разликовале међу собом ни по просторном склопу, ни по димензијама, ни по декорацији.

Посебно су интересантне, са становишта проучавања порекла и облика војвођанских цркава, монументалне барокне цркве грађене почетком 18. века, које карактерише репрезентативно улазно прочеље са два звоничка торња. Ту свакако треба споменути будимпештанску цркву св. Ане (Sain Anna, Pest), која је грађена од 1740. до 1761. по пројекту Кристофа Хамон, Мате Нипојер и Јаноша Хамон (Kristóf Hamon, Máté Nepauer, János Hamon) и Универзитетску цркву, коју су градили павлини од 1725. до 1742. године по пројекту аустријског архитекта Андреаса Мајерхофер (Andreas Mayerhoffer). На исти начин је решено и западно прочеље цркве у Тати, на северу Мађарске (Szent Kereszt Felmagasytalása, Tata), које је заједно са црквом пројектовао Антон Пилгрим (Fraz Anton Pilgrim). Катедрална базилика наше Госпе у Калочи (Nagyboldogasszony főszéhesegyház, Kalocsq), грађена од 1735. до 1770. године има улазно прочеље такође решено са два звоничка торња.

У краљевској Угарској се средином 18. века одвијао богат монастички живот. На територији Угарске су постојала 152 манастира, а на подручју Трансилваније још 24. Најзаступљенији су били фрањевци. Припадници овог реда су основали осамдесет и четири манастира. По бројности је следило двадесет и пет манастира Језуита, двадесет и четири пијаристичка, по једанаест миноритских и капуцинских манастира, осам манастира мизерикордејаца и по три манастира реда доминиканаца и сервита. Још осам црквених редова је основало по један манастир. (Király in Callahan, Higgs: 1979, 109) Полет монастичких редова у Мађарској 18. века довео је до изградње низа цркава у манастирским градовима које представљају врхунац архитектонских достигнућа свога доба, међу које спадау главна зграда

бенедиктинске опадите у Панонхалми (Pannonhalma), барнабитске цркве у Маријавољу и Шашвару (Máriavögly, Sarvár), грађевине цистерцитског манастира у Цирку и Сентготхарду (Zirc, Szentgotthárd) и премонстратског у Јазу (Jászó). У исто време су грађена и два велика бискупска комплекса, у Калочи и Естергому (Kalocsa, Esztergom), где су за изградњу бискупских резиденција били ангажовани највећи архитекти тога доба Антон Пилгрим (Anton Pilgrim) и Исидоре Каневале (Isidore Canevale). На жалост, високе стандарде постављене за изградњу ових цркава нису следили градитељи и занатлије ангажовани на изградњи парохиских цркава које су у великом броју ницале у свим насељима и градовима земље. Слабија финансијска моћ жупа и скромнија знања и искуства извођача су пресудно утицали да ове грађевине следе једноставније каснобарокне типове и пропорције без изразитих уметничких претензија.

Архитектонска стремљења 19. века и реализације широких размера, које су захватила скоро целокупан тадашњи цивилизовани свет, кретала су се у оквирима од класицизма до историцизма. Мађарски допринос овом свеопштем градитељском покрету представљају катедрала у Естергому (Esztergomi bazilika) архитектата Пака, Кунела и Хилда (János Packh, Pál Kühnel, József Hild), катедрала у Егеру (Egeri bazilika) Јозефа Хилда и парохиска црква Светог Стефана у Пешти (Szent István-bazilika), која је ауторско дело Јозефа Хилда и Миклоша Ибла (Miklós Ybl).

2.6. ОСНОВНИ ФУНКЦИОНАЛНИ И КОНСТРУКТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ ГРАЂЕВИНА.

Олтарски простор или светиште

Олтарски простор или светиште је главни функционални део сваке црквене грађевине. У олтарском делу цркве (лат. *alta ara*: уздигнути жртвеник) свештеник обавља богослужбени ритуал и ту је смештена часна трпеза⁵⁹, на којој се врши „бескрвна жртва“, односно обредно претварање хлеба и вина у Христово тело и крв. Олтарски део је наглашен и денивелиацијом пода - уздигнут је у односу на ниво пода наоса. По форми олтарска апсида може бити полукружна, сегментна, полигонална или четвороугаона зависно од облика основе над којом је формирана. Директно се наставља на брод цркве од кога је одвојена „тријумфалним луком“ или је између апсиде и брода формиран олтарски травеј - презбитериј (грч. *προεσβύτερος*: свештеник). Презбитериј је засведен, као и брод, а може бити формиран у истим пропорцијама као травеји, скоро квадратне основе или ређе изразито издужен (Елемир, 1796.). Ширина олтарске апсиде код једнобродних грађевина варира од оних које су формиране у ширини брода, незнатно уже од брода или знатно уже (до половине ширине) од брода цркве. Олтарске апсиде скоро по правилу имају једнострано или обострано призидане бочне грађевине, приземне или спратне. Код обострано, симетрично призиданих олтарских простора (св. Терезија, Суботица, 1773-1797.; Бачки Брестовац, 1818./1893-1893.; св. Рока, Суботица, 1896.) са једне стране је смештена сакристија (лат. *sacristia*), односно ризница у којој се чувају свети сасуди, свештеничке одежде и књиге, а са друге је просторија у којој се пред мису припремају свештеници и свети дарови. Уколико је изграђена само једна приземна грађевина уз олтар (св. Карла Боромејског, Панчево, 1718./1756.; св. Тројства, Сомбор, 1752-1772.; св. Апостола Павла, Бач, 1773-1780.) онда су функције ових двеју просторија спојене у сакристији (и ризница и припрема за службу). У случају изградње једноспратних олтарских призида, намена

приземља је непромењена, а спратна етажа је намењена олтарским ложама. Просторним повезивањем спратних бочних олтарских грађевина са простором презбитерија (у нивоу приземља су одвојене стакленим преградама или само завесом, а у нивоу спрата само оградом галерије или стакленим преградама) добија се крстообразно решење олтарског дела. (Кула, 1770.; Узнесење БДМ, Бечеј, 1776.; Беодра, Станишић, 1815.; 1836-1842.; Ечка, 1862.; Старчево, 1868.; Јаша Томић, 1911.) Као најважнији део црквене грађевине, који може да егзистира и самостално, олтарски простор је у програму изградње грађевине увек био на првом месту. Међу проучаваним објектима су сачуване две цркве (Лок, 1913-1914.; Младеново, 1812./1939.) чија је изградња прекинута услед избијања ратних сукоба непосредно по завршетку прве фазе, односно изградње олтарског дела, а радови на изградњи брода и улазне партије никада нису окончани.

Олтарске ложе

Олтарске ложе се појављују код објеката код којих су бочни олтарске призиде грађене као једноспратне грађевине. Спратне етаже су оријентисане према презбитерију у виду отворених галерија или застакљених просторија намењених клеру, властели или припадницима других повлашћених друштвених слојева који су одатле, издвојени од осталих верника, пратили мису. Олтарске ложе воде порекло од бочних олтарских ложа ранохришћанских цркава намењених канонски постављеним појцима или псалтима. Већ од IV века се, лево и десно од солеје, појављују издвојени простори намењени „анђеоским хоровима“ (свештеницима – појцима), познати као хор или страна. У источној цркви, са увођењем антифоног певања у раном средњем веку, ови простори временом прерастају у певнице и као значајни функционални делови олтарске просторне композиције опстају до данас. (Ђукановић, 2009.) У западној цркви простори намењени појцима се развијају у бочне олтарске ложе намењене владару, великодостојницима, клеру или монашкој братији. Хорски простори организовани у виду бочних олтарских капела – ложа, одељених од

олтарског простора великим прозорима, срећу се код доминиканских и фрањевачких цркава 13. века, које су у своје време представљале узорне примере савременог градитељства на простору централне Европе. Овакви олтарски хорови или олтарске ложе⁶⁰, намењени клеру или припадницима монашког реда, виде се на сачуваним црквеним грађевинама редова на Маргитином острву у Будиму (Margit Siget, Budim), Шопрону (Sopron, око 1280.) и Позоњу (Pozsony, 1291.). (Marosi, 2003.) Барокно доба пред црквени простор поставља захтеве за издвајањем појединих друштвених група, племићких породица донатора или чланова гилди, у оквиру заједничке молитве, те бочне олтарске ложе добијају управо овакву намену.

Наос, брод или лађа

Наос, брод или лађа чини основни корпус црквене грађевине. У топографији хришћанског храма наос је централни, најпространији део намењен окупљању верника. Простор наоса је традиционално имао своју микро-топографију и делове намењене мушкарцима, женама, покајницима, страницима, путницима и богу посвећеним људима и женама. (Ђукановић, 2009: 42) Код једнобродних грађевина лонгитудиналне основе, просечне величине 200 до 300m², простор наоса, односно брод цркве заузима више од три петине корисног простора цркве. Код грађевина монументалних димензија, једнобродних или тробродних, (капацитета преко 500m²) и преко четири петине корисног простора грађевине чини простор брода. Зависно од типа констуркције, која је примењена за натркивање брода, простор наоса може бити јединствен (равна таваница или континуални полуобличасти, семгентни или преломљени свод) или издењен сегменте – травеје (сферни или крстати свод, осим у неколицини изузетака где је подела на травеје изведена уз примену полуобличастог свода, као у Черевиху). Код грађевина чији је брод рашчлањен, сводови формиран над травејима су подухваћени подужним и попречним луцима ослоњеним на бочне зидове. На тачкама ослонца горње конструкције бочни зидови су ојачани пиластрима, полустубовима, ангажованим стубовима или призиданим ступцима.

Димензије и обликовање ових конструктивних елемената временом више зависе од функционалних и концептуалних захтева него од стварне конструктивне потребе ојачања носивог зида. Барокно доба поред нове естетике и покретног црквеног простора доноси и потребу за организацијом молитве појединаца (у капелама), што је отелотворено у оживљању концепта брода са низом бочних ниша⁶¹ (касније капела и олтара) формираних између бочних конструктивних стубова или стубаца декорисних пиластрима на чеоним и бочним странама. Класицизам и каснији „деривати“ историјских стилова обликовање простора, посебно брода, заснивају на међуодносима и преплитању конструктивних елемената. (Оџаци, 1821., Мол, 1824., Беодра, 1836., св. Ивана Непомука, Зрењанин, 1867., Старчево, 1868., Обровац, 1884.) Концепт употребе конструктивних носача као кључних обликовних елемената своју је кулминацију доживео у доба масовне изградње неоготичких римокатоличких црква. (Вршац, 1863/1902-1912., Тоба, 1872., Врбас, 1885., Име Маријино, Нови Сад, 1885., Ердевик, 1890., Бачка Топола, 1904-1907. и др.)

Бочне капеле и олтари

Просторна композиција централног брода са бочним олтарима (олтар са пратећим сликама) или капелама је еволуирала из средњовековног литургијског ритуалног концепта, чији је битан део била процесија унутар цркве (верници су се кретали у разним правцима унутар слободног простора брода, зависно од захтева литургије) и представља својврсно неговање култа светаца, такође значајног у средњем веку. У барокном црквеном ентеријеру олтари светитеља заштитника у бочним капелама имају значајну улогу. Око њих се у молитви окупљају најразноликије друштвене групе у заједничкој молитви, док су бочне капеле, позициониране у истом низу (или у бочним просторијама улазног дела) намењене тихој молитви појединца. Рашчлањавање унутрашњих бочних зидова наоса на којима су између стубаца образване нише за бочне олтане, представља, према тумачењу Оливере Јовић (Милановић-Јовић, 1988: 54-55) „крајње редуциран и

поједностављен облик бочних капела језуитских римских цркава високе ренесансе и раног барока времена Вињоле и Јакопа дела Порте, доспели до наших крајева путевима преко Аустрије и Угарске". Повећање дубине бочних ниша до формирања простора за тиху молитву издвојене групе или појединца везано је, у нашим крајевима, за изградњу низа репрезентативних црквених грађевина у другој половини 18. века. (св. Тројство, Сомбор, 1752-1772., св. Јурај, Кула, 1770., Пресвето Тројство, Кукујевици, 1770., св. Апостола Павла, Бач, 1773-1780., св. Терезија, Суботица, 1773-1797., Узнесење БДМ, Бечеј, 1776., Пресветог Тројства, Чока, 1813.)

Проповедаонице

Проповед, у којој се свештеник обраћао пастви, чинила је важан део барокне литургије. Место проповедаонице је било у главном броду цркве непосредно уз олтарску апсиду или у централном делу брода на видном месту, доступно оку свих присутних. Други важан захтев коме је требало одговорити је акустика, односно квалитетно простирање звука у свим правцима. С обзиром на важност проповедаонице у литургијском ритуалу и посебне захтеве којима је морала да одговори, диспозиција, облик и декорација проповедаонице су била једнако важна техничка питања.

Хор

Хор је један од битних елемената црквене топографије католичког храма, чија констукција, материјализација, положај и величина одређују карактер ентеријера улазне партије. Назив потиче од грчког појма који означава групу певача или (црквени) хор (грч. χορός; енгл. *choir* , франц. *chorale*). Хор је традиционални део црквене грађевине, али је његова намена, као певачког места, релативно нова и везана је за литургијске промене барокног доба. Увођење барконе плифоне музике и повећање броја извођача, као и уградња оргуља као стандардне опреме црквених простора, довleo је до промене у црквеној топографији католичких цркава и трајно позиционирање певчког хора и оргуља на галерију. Хор је по правилу позициониран изнад улаза у храм, насупрот презбитерију и олтарском делу. Начин формирања хора и

хорске галерије уско су повезани са начином конструисања звоника и његовим односом према основном корпусу грађевине. Формира се у простору брода (код грађевина са призиданим звоником, слободним или фланкираним кулама и код грађвина са призиданим целим улазним прочељем), у подзвоничком простору (код грађевина код којих звоник израња из масе улазног прочеља, а подзвонички простор је интегрисан са простором наоса) или хор захвата подзвонару и део наоса у који заллази хорска галерија (среће се и код објеката са призиданим звоником и код грађевина код којих је подзвонички простор интегрисан са наосом). Приступа му се унутрашњим, а некада и спољним стептнштем.

Најстарије сакралне грађевине на подручју Војводине, реконструисана средњевековна капела св. Антуна Пустинјака у шуми код Бача и капела св. Крижа на калварији у Вршцу (1729.) имају једноставне, равно завршене, хорске галерије формиране у целости као дрвене конструкције унутар зидане структуре. Захватају први, улазни део брода, према наосу су затворене дрвеном равном оградом, а приступа им се унутрашњим дрвеним степеништем. Оваква конструкција хорске галерије се среће и касније, код скромнијих цркава са призиданим звоником, код којих је, од изградње цркве Нашашћа Христовог у Сремској Каменици (1759.) уобичајена изградња зиданог корпуса хора у простору првог травеја. Хорска галерија, подухваћена зиданим стубовима, већ половином 18. век добија извијену барокну форму. Прва зидана галерија која представља интегрални део архитектуре храма је изграђена на самостанској цркви св. Јурја у Петроварадину (1701.). Како је ова грађевина најизразитији представник барокне сакралне архитектуре на подручју Војводине, али и типични пример језуитске цркве свога доба, узор за изградњу зидане, богато декорисане хорске галерије затворене оградом од кованог гвожђа, испод које је формиран улазни нартекс могу се тражити у низу централноевропских језуитских цркава, почевши од средњевековне цркве св. Арханђела Михаила у Минхену (1583.) и преко бечке језуитске Универзитетске цркве (1623-1627., ремоделована 1703.). Слично решење

хорске галерије среће се и код цркве св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (1730.) и скоро век млађе једнобродне цркве св. Јурја у Мољу (1824.) и тробродне цркве Блажене дјевице Марије у Станишићу (1815.). Са доминацијом барока половином 18. века, као уобичајено решење је усвојен начин формирања хора у централном делу позвоничког простора, који је према наосу затворен оградом (св. Тројство, Сомбор, 1752-1772.; св. Апостола Павла, Бач, 1773-1780.; св. Терезија Авилска, Суботица, 1773-1797.; Узнесења БДМ, Земун, 1795.; св. Августина, Елемир, 1796.; св. Кларе Асишке, Нови Бечеј, 1804-1809.; Пресветог Тројства, Чока, 1813.) или је продужен у виду хорске галерије и захвата први, негде и други травеј брода (Пресветог Тројства, Кукујевци, 1770.; св. Јурја, Кула, 1770.; Узнесења БДМ, Бечеј, 1776.; св. Михаела Арханђела, Оџаци, 1821.; Беодра, 1842.). Ово решење је примењено код низа репрезентативних, али и типских познобарокних парохијских цркава (грађених по готовим пројектним решењима) са варијантним моделовањем хорске галерије од богато извијених криволинијских форми (св. Тројства, Сомбор; св. Терезија, Суботица) до једностанних равно завршених галерија (Кула; св. Павла, Бач; Узнесења БДМ, Бечеј). Након изградње првих (квази)тробродних цркава (Бачки Моноштор, 1752.; Апатин, 1798.; Сонта, 1812.) просторно решење хора који захвата целу површину подзвоничког простора и хорске галерије је примењено код низа објеката грађених на самом почетку 19. века (Гибарац, 1802., Бела Црква, 1806., Рума, 1808-1813., Сремска Митровица, 1811., Пландиште, 1813.), а постаје уобичајено решење код каснијих класицистичких цркава грађених скоро до краја 19. века (Ковин, 1830.; пијаристичка црква, Зрењанин, 1845.; Ечка, 1862.; Нови Сланкамен, 1862.; Ада, 1795./1879.). Као посебно просторно решење се издваја хорска галерија, која је развијена ободно целом дужином носа, у облику ћириличног слова „П“. Формирана је код тробродних грађевина повезивањем хора и хорске галерије у подзвоничком делу са галеријама над бочним бродовима. (Бачки Моноштор, 1752.; Ада, 1795./1879./1909.; Апатин, 1798.; Сонта, 1812.) У последњим деценијама 19. и првим 20. века примењују се сва раније споменута просторна решења хора и

хорске галерије. Често решење призиданог звоника (са бочним кулама) код неоготичких цркава условило је изградњу слободне хорске галерије унутар простора првог и другог травеја брода (Име Маријино, Нови Сад, 1885.; св. Рока, Суботица, 1896.; Јаша Томић, 1911.). Чак и у случајевима кад је звоник инкорпориран у корпус грађевине и израња из масе западног pročеља хорска галерија је решена као засебна структура у простору првог травеја (катедрална црква св. Ивана Непомука, Зрењанин, 1867.) Код грађевина са монументално решеним улазним pročељем са два звоничка торња хор је лоциран у међузвоничком простору и потпуно је отворен према броду цркве (Футог, 1906-1908.).

Звоник

Са изузетком неколицине објеката код којих је изграђена мала (осим у једном случају дрвена) звонара, која израња директно из корпуса крова⁶² или је звоник потпуно изостављен (капеле централног плана са куполом) све проучаване грађевине имају изграђену високу звоничку кулу на улазној страни. Изузетак је црква св. Јурја⁶³, грађена у склопу језуитског колегија у Петроварадину (1701.), код које је оригинална позиција звоничког торња била изнад олтарског дела. Каснијом реконструкцијом је изграђена звоничка кула која се (неприродно) уздиже изнад централног поља типичне барокне фасаде. Звоници су грађени као једноспратне, двоспратне или ређе троспратне грађевине квадратне основе. Када су позиционирани уз улазну фасаду могу бити слободни или фланкирани бочним (обично високим) кулама. Овакав тип звоника у овој студији се назива „призидан звоник“ или „призидан звоник фланкиран бочним кулама“. Термин „призидан“ је преузет из студије бачких православних храмова (Ђукановић, 2009: 60) и *„користи се да означи просторни однос масе звоника и брода цркве, а не терминолошку одредницу „накнадно дозидан“*. Овакав звоник је једновремено грађен са бродом цркве, али је у просторном односу са њим такав да споља гледано изгледа као да је прислоњен, односно призидан, мада је у конструкцијском смислу источни зид звоника „утопљен“ у масу западног зида брода цркве“. Варијетети

слобоних призиданих звоника зависе, осим од спратности и облика звоничке капе, од тога да ли је приземље звоничког торња отворено, односно проходно и ослоњено на два слободна ступца (капела св. Крижа на калварији у Вршцу, 1729.; Стари Сланкамен, 1759.; Сремска Каменица, 1759.; Нови Бановци, 1766.; Име Маријино, Нови Сад, 1885.;) или затворено (св. Карла Боромејског, Панчево, 1758-1763.; Сајан, 1810.; Михајлово, 1856.; Српска Црња, 1868.; Бело Блато, 1901.). Веза призиданог звоника и основног корпуса грађевине може бити решена конкавним зидом бочних крила звоника (Кукујевци, 1770.) или изградњом бочних кула високих приближно колико и брод цркве (Черевих, 1776.; Ерденик, 1890.; Иваново, 1892.; Скореновац, 1892.; св. Рока, Суботица, 1896.; Мужља, 1902., св. Антуна Падованског, Бечеј, 1903.; Врањево, 1903.; Јаша Томић, 1911.). Када је улазно прочеље изграђено као независна конструктивно-функционална целина испред брода цркве (или је просторно и конструктивно интегрисано са корпусом грађевине), звоник се у спољашњем изгледу грађевине сагледава као да израња из масе улазног прочеља, односно корпуса крова грађевине. Аналогно претходно изведеној формулацији „призидан звоник“ у овом случају би се могао употребити појам „интегрисан звоник“ или „интегрисано западно прочеље“. Већина каснобарокних и класицистичких грађевина је пројектована и грађена са двоспратним или троспратним звоничким торњем постављеним на подужну осу грађевине (св. Катарине, Сот, 1742.; црква св. Ивана Капистрана при фањевачком самостану у Земуну, 1750-1752.; пројекти рађени за цркве у Кљајићеву 1800. и Каравукову 1801. године, који су касније кришћени као типски пројекти за изградњу низа објеката током 19. века; св. Јурај, Кула, 1770.; св. Апостола Павла, Бач, 1773-1780.; Бечеј, БДМ, 1776.; св. Крижа, Србобран, 1815./1903.; св. Фердинанда бискупа, Оброва, 1884. и др.), мада има и одступања од овог решења. Код цркве св. Тројства при фрањевачком самостану у Сомбору (1752-1772.) троспратна звоничка кула је изграђена непосредно уз главну улазну фасаду цркве, на углу самостанске зграде. Ову позицију торња сомборске цркве Оливера Јовић налази у узорним црквама св. Јелисавете у Будимпешти, кармелитске цркве у Ђуру или цркве у

Чаковцу, у Међимурју (Милановић-Јовић, 1988: 54-55), мада за ово тумачење, осим очигледне сличности у позицији звоничког торња, нема сигурнијих показатеља преношења утицаја утемељених у архивској грађи која је прикупљена за потребе овог истраживања. Асиметрично позициониран звоник среће се још код три цркве из прве половне 20. века. Замашном реконструкцијом цркве св. Апостола Петра и Павла у Бајмоку 1905. године олтарски простор са трансептом је формиран на страни ранијег улазног pročеља, а оригинални презбитериј је прерађен у улазни део са асиметрично (бочно) изграђеним новим звоничким торњем. Оригинално решење са бочним звоником су дали пројектанти цркава св. Елизабете у Новом Саду (1931) и Разлаз Апостола у Суботици (1937.). Како је раније тумачено код образложења развоја форме хора, већ код храмова грађених у другој половини 18., а уобичајено током 19. века, подзвонички простор је отворен према броду низом отвора у нивоу приземља и галерије, а хор је просторно подељен на подзвонички и галеријски део само слободним ступцима звоничког торња. (Бачки Моноштор, 1752.; Опово, 1776.; Перлез, 1777.; Ада, 1795./1879./1909.; Апатин, Узнесења БДМ, 1798.; Гибарац, 1802./1890.; св. Рока, Нови Сад, 1803.; Бела Црква, 1806.; Рума, 1808-1813.; Сремска Митровица, 1811.; Сонта, 1812.; Пландиште, 1813.; Хртковци, 1824.; Моровић, 1826.; Бочар, 1838.; пијаристичка црква Зрењанин, 1845.; Торда, 1848.; Ечка, 1862.; Нови Сланкамен, 1862.; Врбас, 1885.; Српски Итебеј, 1897.) Позиција звоничког торња је код ових објеката најчешће наглашена формирањем плитког ризалита (у ширини торња) на улазној фасади, мада испред pročеља може бити наглашен класицистички портик са слободним или ангажованим стубовима. (Бочар, 1838.; Падеј, 1842.). Већ од прве половине 18. века среће се монументално решење улазног pročеља (ширег од брода цркве) са два, а почетком 19. века и три звоничка торња. Прва војвођанска црква која је оригинално пројектована са монументално решеним улазним pročељем са два звоничка торња је катедрална црква св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1790.). Скоро пола века старија црква св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (настала реконструкцијом каштела 1730-1736.) је

монументално улазно прочеље са два звоничка торња добила великом реконструкцијом током прве деценије 20. века. Слично решење прочеља са два звоничка торња имају и две цркве грађене уз властелинске поседе, као парохijske, али уједно и заветне породичне цркве, Име Блажене дјевице Марије у Станишићу (1815.) и св. Марије Магдалене у Беодри (1836-1842.), као и неколицина цркава изграђених почетком 20. века. (Пресвето срце Исусово, Футог, 1906-1908.; црква кармелићанског самостана у Сомбору, 1904.; Пресвето срце Исусово, Апатин, 1932-1933.)⁶⁴ Богато класицистичко решење улазног прочеља цркве св. Михаела Арханђела у Оџацима (1821.) са три звоничка торња, од којих је централни доминантан у односу на бочне, јединствено је међу проучаваним грађевинама. Неколико деценија касније скоро идентично решење примењено код изградње три православне цркве у Бечеју, Чуругу и Сивцу,⁶⁵ а на основу сачуване архивске грађе поуздано се може констатовати да је преузимање раније развијеног просторног решења улазног дела храма остварног на оџачкој цркви резултат ангажовања градитеља оџачке цркве или неког од његових ученика, блиских сарадника, наследника или следбеника.

Улазно прочеље

Главни улаз у цркву је традиционално био организован преко спољашњег и унутрашњег пронаоса / нартекса. Спољашњи је грађен у виду атријума и намењен је пријему катикумена, покајника, грешника и сиромаша током богослужбеног ритуала, а неретко је то био простора и за сахрањивање мртвих. У унутрашњем су се држала бденија, литије, погребни и крштења. (Ђукановић, 2009: 42) Код свих проучаваних грађевина улаз у цркву је по правилу кроз подзвонички простор, без обзира да ли је звоник грађен као „призидан“ или „интегрисан“ са корпусом грађевине. Само је код цркве св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (1730-1736./ 1901-1912.) формирана нека врста спољашњег нартекса фланкираног звоничким торњевима. Сходно овој чињеници може се пратити и развој улазног прочеља, односно улазне фасаде, која је у свим етапама проучаваног периода

представљала репрезентативни израз целе грађевине. Типично барокни изглед улазног pročеља препознатљив је код језуитске цркве св. Јурја у Петроварадину (1701.) и фрањевачке цркве св. Тројства у Сомбору (1752-1772.). Код ових грађевина улазна фасада је конципирана као самостална, правилно пропорционисана архитектонска форма. Код сомборске цркве је звоник позициониран бочно, а у Петроварадину је оригинално пројектован на супротној страни грађевине (вертикала накнадно дозиданог звоника, који се данас уздиже изнад улазног pročеља, квари хармонију правилних односа елемената западног pročеља). Улазно pročеље обе цркве је надвишено високим забатом завршеним волутама и рашчлањено плитким пиластрима, који наглашавају вертикализам целе композиције. У бочним фасадним пољима су залучене нише са скулптурама светитеља, а у осовинама се нижу прозори различитих величина и кружни и елипсоидни окулуси. Код обе грађевине се препознају правилне пропорције у односу ширине и висине pročеља 1:1,5. Познобарокна решења западног pročеља следе у многоме изглед и структуру барокних фасада петроварадинске и сомборске цркве, али је видно и присуство елемената надолазећег класицизма. И код ових грађевина је наглашена рашчлањеност улазног pročеља, али се овде истиче централни ризалит формиран у ширини звоничког торња који израња из масе западног pročеља. Јасно је наглашена хоризонтална подела фасаде на зону високе сокле, приземља и спрата. Сокла велике висине чини неку врсту постамента на који се ослањају угаони, често удвојени, пиластри који наглашавају поделу фасаде на поља. И код ових фасада се често у бочним пољима појављују слепе нише, а изнад богато профилисаног поткровног венца је равна атика изнад које се уздиже закривљени забат који фланкира спрат звоника. Код неких објеката је у равни атике формиран и троугаони забат изнад централног ризалита. (св. Јурја, Кула, 1770.; св. Апостола Павла, Бач, 1773-1780.; св. Терезије Авилске, Суботица, 1773-1797.) Пропорције улазног pročеља ових грађевина указују на нешто измењене захтеве у односу на барокне фасаде. Однос ширине и висине фасадног зида (често са атиком изнад поткровног венца) је и даље приближно 1:1, али однос ширине

прочеља и његове укупне висине са звоничким торњем иде до 1:2 и чак 1:2,5. Доминација класицистичких решења улазног прочеља среће се код низа цркава грађених на прелазу 18. у 19. век. Централни ризалит надвишен троугаоним тимпаноном, који се издиже изнад профилисаног венца, је незаобилазан мотив, као и богат класицистички декоративни програм триглифа, метопа, ваза и других украса на једноставно структурисаним фасадама. (св. Августина, Елемир, 1796.; св. Кларе Асишке, Нови Бечеј, 1804-1809.; св. Ане, Бела Црква, 1806.; св. Димитрија, Сремска Митровица, 1811.; Пресветог Тројства, Чока, 1813.) Прва грађевина чију фасаду украшава уздигнут, благо наглашен, класицистички портик са четири стуба надвишена архитравом са триглифима и метопама и троугаоним тимпаноном изнад атике је црква св. Арханђела Михаела у Оџацима (1801.). Мотив класицистичког портика у знатно богатијој тродимензионалној форми је развијен код цркава Име Блажена дејвице Марије у Станишићу (1815.), св. Марије Магдалене у Беодри (1836-1842.), св. Катарине Александријске у Бочару (1838.) и Сњежне Госпе у Падеју (1842.). Богатство форми и облика које карактерише сакралну архитектуру друге половине 19. и прве половине 20. века одразило се и на обликовање улазног прочеља. Призидани звоници неоготичких грађевина фланкирани бочним крилима у виду кула, издужени облици отвора и ниша и мотив преломљеног лука одредили су структуру, карактер и изглед улазних прочеља необарокних грађевина. Релативно слободна форма и једноставне, скоро безорнаменталне фасаде грађевина из треће и четврте деценије 20. века доносе решења улазних прочеља на којима се читају разни, додуше преформулисани, историјски предлошци из репертоара сакралне архитектуре.

3. ПРЕГЛЕД РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА XVIII, XIX И ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА XX ВЕКА У ВОЈВОДИНИ

Прва половина 18. века у Војводини је обележена напорима усмереним у правцу опоравка земље. У првој половини 18. века почиње урбанизација (орјенталних) градова и уређење неразвијених села. Економски и друштвено јаче заједнице се боре за бољи статусни положај својих насеља и њихово проглашњење за слободни граничарски комунитет, варошицу или слободни краљевски град. Први објекти профане намене, који носе одлике барокне архитектуре, грађени су на подручју Војводине од прве деценије 18. века.⁶⁶ По узору на средњееропске узорне током прве половине 18. века су грађени објекти војне намене, коморске зграде за смештај царске администрације и резиденцијални властелински објекти. У време изградње ових објеката у Доњем тврђавском граду је већ била изграђена (1701.) црква св. Јурја при језуитском колегијуму, чија архитектура носи све одлике (савремених) барокних редовничких цркава. Нешто касније су рађене велике реконструкције редовничких цркава у значјаним војвођанским фрањевачким центрима –Суботици (1730-1736.), Бачу (1734-1745.) и Земуну (1758-1763.). Талас изградње стамбених и јавних зграда у (зрело)барокном маниру захватио је војвођанску архитектуру средином 18. века.⁶⁷ У исто време настаје и неколицина репрезентативних сакралних објеката са свим одликама зрелог барока - св. Тројства у Сомбору (1752-1762.), Нашашћа св. Крижа у Сремској Каменици (1759.), св. Апостола Павла у Бачу (1773-1780.), св. Терезије Авилске у Суботици (1773-98.), св. Јурја у Кули (1770.), Пресветог Тројства у Кукујевицима (1770.), св. Јосипа у Черевиху (1776.) и Узнесења Блажене дјевице Марије у Бечеју (1776.). До краја 18. века, када барокни и рокајни облици узмичу и када се у познобарокним решењима осећа присуство надлазећег класицизма, на подручју Војводине је изграђено укупно 38 сакралних објеката (22 у Бачкој, 6 у Банату и 10 у Срему), од чега је

само 10 грађевина изграђено пре 1745. године (у Бачкој 4, а у Банату и Срему по 3 објекта).

Убрзани развој Војводине на прелазу 18. у 19. век обележила је изградња колонистичких насеља и велики инфраструктурни пројекти. Просветитељске идеје су захватиле и младо војвођанско грађанско друштво, а уметност барока узмиче пред снажним рационалистичким идејама и естетиком класицизма. Ово је доба великог замаха изградње и профаних⁶⁸ и сакралних објеката. У деценијама између 1795. и 1845. године на подручју Војводине је изграђено 62 сакрална објекта (Бачка 33, Банат 16 и Срем 13), што чини скоро четвртину укупног фонда скоро два и по века дугог проучаваног периода. У другом великом градитељском периоду друге половине 19. века, од 1845. до 1895. године изграђено је још 57 објеката (Бачка 28, банат 23, Срем 6). Масовној изградњи је, поред економске моћи локалних заједница, погодвала и државна клима. Након доношења „Патента о верској толеранцији“ (1781.), стварања услова за јачање грађанског слоја друштва и новог таласа колонизације запуштених територије под управом Јосифа II створили су се услови за интензивну изградњу широм земље. Да би се поспешила и поједноставила обнова и урбанизација насеља у оквиру државне управе су рађени типски пројекти за изградњу профаних јавних зграда, али и богомоља. Неколицина оваквих пројеката је од друге половине 18., па све до краја 19. века примењена и за изградњу римокатоличких храмова на подручју Војводине. У првим деценијама 19. века се назиру и прве најаве романтизма у сакралној архитектури (Дорослово, 1800-1855., Беодра, 1832-1842.), приближно у исто време када се романтичарски мотиви појављују и на стамбеним објектима.⁶⁹ Врхунац романтизма у војвођанској архитектури предствљају црква у Ечки (1862-1864.) и катедрала у Зрењанину (1864-1868.). Крајем 19. века је са еклектичком архитектуром Болевих (Hermann Bollé) црква Сњежне Госпе на Текијама у Петроварадину (1881.) и св. Михаела Арханђела у Ердевику (1890.) на подручје Војводине

дошао дух неоготике. Укупан фонд сакралних објеката римокатоличке кофесије изграђених током 19. века чини 136 цркава и капела.

Трећи период интензивне изградње сакралних грађевина у Војводини везан је за велики замах неоготичке обнове и период од 1895. године до почетка Првог светског рата, кад је за непуне две деценије изграђено 49 сакралних објеката (32 у Бачкој, 13 у Банату и 4 у Срему), међу којима монументалне неоготичке грађевине у Суботици, Сомбору, Футогу, Јаши Томић и Вршцу (1902. обновљена фасада). За разлику од разноликости коју доноси еклектичка архитектура профаних грађевина овог доба⁷⁰ архитектура сакралних објеката овог периода је у великој мери унифицирана и без великих уметничких узлета, иако се пројектовањем црквених објекта баве најеминентнији градитељи тога доба.

Међуратни период (од почетка Првог светског рата) 1914. до 1939. године је доба јењавања изградње римокатоличких богомоља. За четврт века је изграђено 26 сакралних објеката и то само на подручју Бачке (20) и Баната (6). Грађевине овог периода су махом грађене у неком од еклектичких стилова (неготика се задржала до пред сам Други светски рат), мада неколицина објеката носи обележја модерне, арт деко архитектуре. (Шид, 1932., Ђурђин, 1935.)

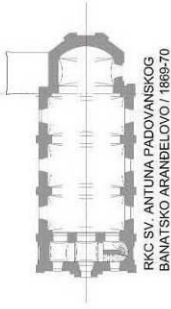
3.1. РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ XVIII И XIX ВЕКА У БАНАТУ

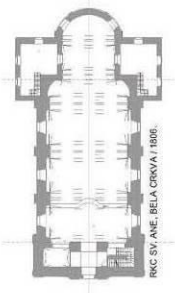
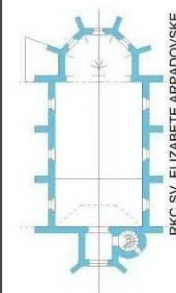
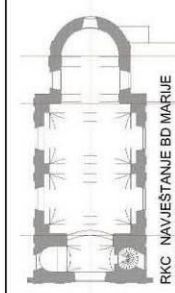
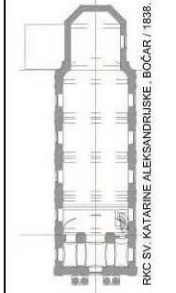
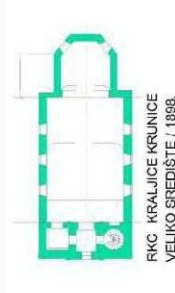
ЛЕГЕНДА

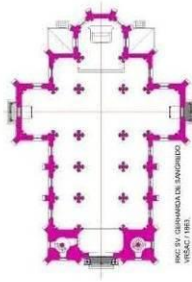
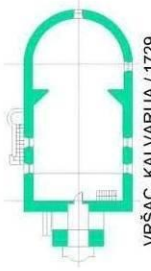
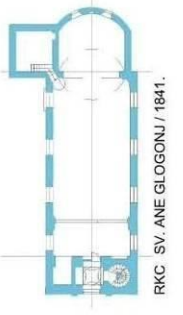
ознака	Процењен капацитет грађевине	
	До 100 м ²	≈ до 50 места
	100 – 200 м ²	≈ 100 - 120 места
	200 – 300 м ²	≈ 150 - 200 места
	300 – 500 м ²	≈ 250 – 300 места
	Преко 500 м ²	≈ 300 – 400 места

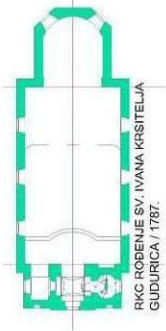
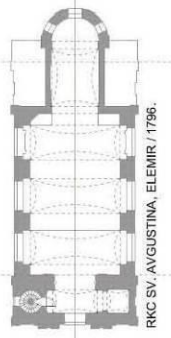
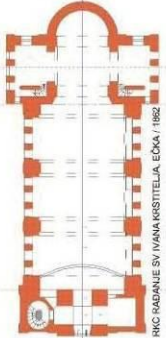
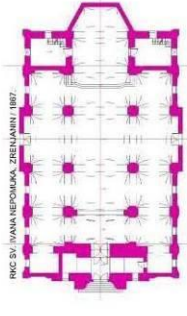
ознака	Временски период
	1700. – 1745.
	1745. – 1795.
	1795. – 1845.
	1845. – 1895.
	1895. – 1914.
	1914. – 1939.

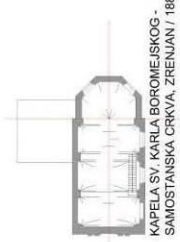
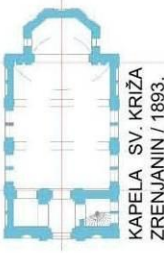
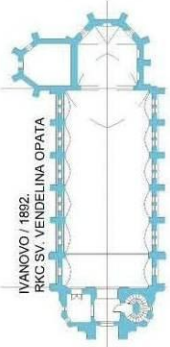
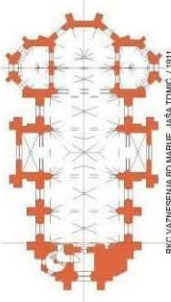
ознака	шифра	Типолошка припадност
	T.I	Једнобродна, равна таваница
	T.II	Једнобродна, засведена, јединствен брод
	T.III	Једнобродна, засведена, једнаки травеји
	T.III	Једнобродна, засведена, једнаки травеји, бочне олтарске нише
	T.IV	Једнобродна, засведена, неједнаки травеји
	T.V	Једнобродна, крстообразне основе
	T.V	Једнобродна тролисна или тролисни олтарски део
	T.VI	Тробродна, крстообразна (или тролисни олтарски део)
	T.VI	Тробродна
	T.VI	Квазитробродна
	T.VII	Централног плана, са или без куполе

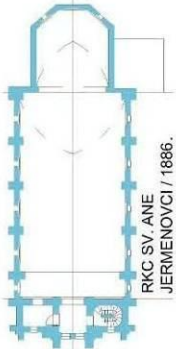
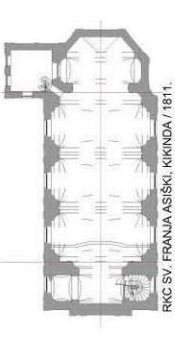
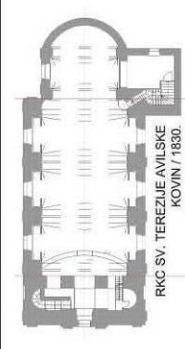
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
1	Банатска Топола Т. I	РКЦ	Безгрешног зачећа БДМ	1899.			
2	Банатско Аранђелово Т. II-2	РКЦ	Св. Антуна Падованског	1870.		 RKC SV. ANTUNA PADOVANSKOG BANATSKO ARANĐELOVO / 1868-70	
3	Банатски Двор	РКЦ	Рођења БДМарије	1891. или 1887- 89.			
4	Банатски Двор – Душановац	Капела на гробљу	Породична капела Рогендроф	1857-58.			
5	Банатски Карловац	РКЦ	Св. Карла Боромејског	1804.			

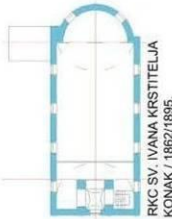
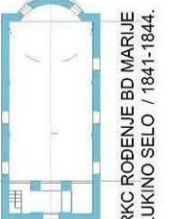
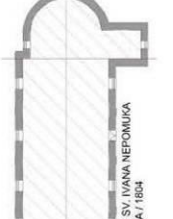
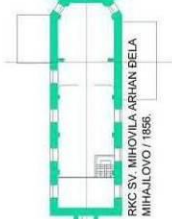
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
6	Бела Црква Т.III-3	РКЦ	Св. Ане	1806.		 RKC SV. ANE, BELA CRKVA / 1806.	
7	Бело Блато Т.II	РКЦ	Св. Елизабете	1901.		 RKC SV. ELIZABETE ARPADOVSKE BELO BLATO / 1901.	
8	Бока Т.III-1	РКЦ	Навјетења БДМарије Секелъ Ласло (Ladislau László Székely) – нереализован пројекат	1840.		 RKC NAVJEŠTANJE BD MARIJE BOKA / 1840.	
9	Бочар Т.III-3	РКЦ	Св. Катарине	1836-1840.		 RKC SV. KATARINE ALEKSANDRIJSKE, BOČAR / 1836.	
10	Велико Средиште Т.I	РКЦ	Краљице крунице	1898.		 RKC KRALJICE KRUNICE VELIKO SREDIŠTE / 1898.	

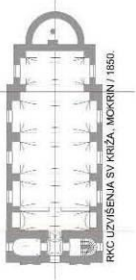
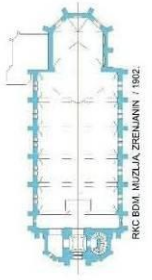
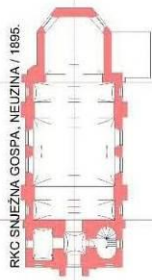
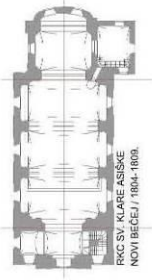
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
11	Врбџа	РКЦ	Рођења св. Ивана Крститеља	1938.			
12	Вршац Т. VI	РКЦ	Св. Герхарда бискупа мученика Ернеста Свобода (Ernest Swoboda) ?	1863. / 1902-1912.			
13	Вршац Т. I	Капела на брегу на калварији	Узнесења св. Крима	~1720.		 VRŠAC, KALVARIJA / 1729, KAPELA SVETOG KRIŽA	
14	Вршац	Капела на гробљу	Св. Рока	1739.			
15	Глогоњ Т. II	РКЦ	Св. Ане	1841.		 RKC SV. ANE GLOGONJ / 1841.	

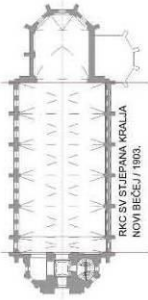
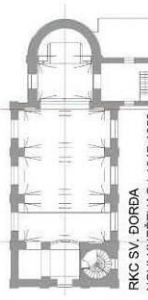
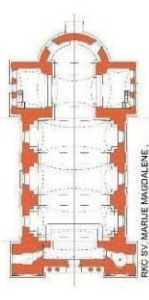
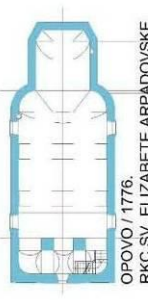
Н°	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
16	Гудурица Т.І	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1787.		 РКЦ РОЂЕЊЕ СВ. ИВАНА КРСТИТЕЉА ГУДУРИЦА / 1787.	
17	Добрићево Т.І	РКЦ	Рођења БДМарије	1861.			
18	Елемир Т.ІІІ-2	РКЦ	Св. Августина	1847.		 РКЦ СВ. AVGUSTINA, ELEMIR / 1796.	
19	Ечка Т.У	РКЦ	Св. Ивана Крститеља Стевану Ђорђевић			 РКЦ РАЂАЊЕ СВ. ИВАНА КРСТИТЕЉА, ЕЧКА / 1862.	
20	Зрењанин Т.УІ	катедрал а	Св. Ивана Непомука Стевану Ђорђевић	1867.		 РКЦ СВ. ИВАНА НЕПОМУКА, ЗРЕЊАНИН / 1867.	

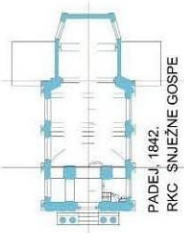
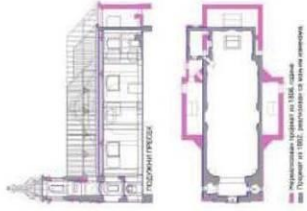
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
21	Зрењанин Т. III-2	Капела при самостану Сестара Наше Госпе	Св. Карла Боромејског Едуарду Рајтер (Eduard Reiter)	1878-80.		 KAPELA SV. KARLA BOROMEJSKOG - SAMOSTANSKA CRKVA, ZRENJANIN / 1880.	
22	Зрењанин Т. III-1	Пијаристич ка апостолика црква	„Гимназијска црква“	1845.		 PIJARISTICKA - GIMNAZIJSKA RKC ZRENJANIN / 1845.	
23	Зрењанин Т. II	Капела на гробљу	Св. Крста	1893.		 KAPELA SV. KRIZA ZRENJANIN / 1893.	
24	Иваново Т. II	РКЦ	Св. Венделина	1888.		 IVANOVO / 1892. RKC SV. VENDELINA OPATA	
25	Јаша Томић Т. V	РКЦ	Узнесења БД Марије Карла Харта (Karl Hart)	1911.		 RKC UZNESENA DO MARIE, JASKA TOMIC / 1911.	

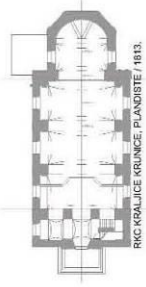
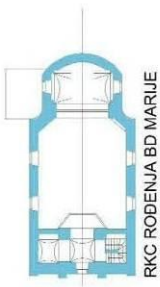
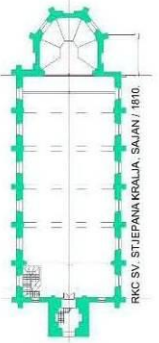
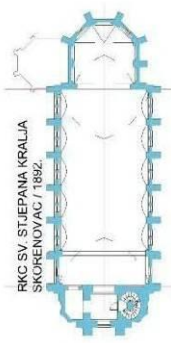
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
26	Јазово	РКЦ	Св. Арханђела Миховила	1901.			
27	Јасеново Т. I	РКЦ	Св. Јосипа	1909.			
28	Јерменовци Т. II	РКЦ	Св. Ане	1886.			
29	Кикинда Т. III-2	РКЦ	Св. Фране Асишког	1808-11.			
30	Ковин Т. III-2	РКЦ	Св. Терезије Авилске	1828.			

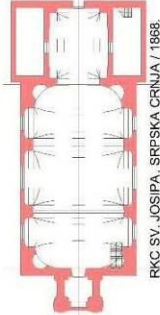
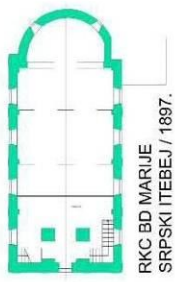
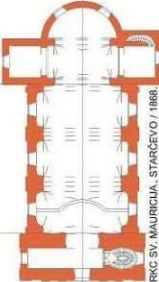
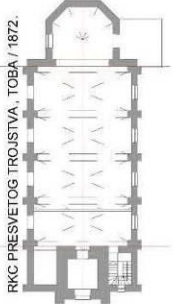
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
31	Конак Т. II	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1895.		 РКЦ СВ. ИВАНА КРСТИТЕЉА КОНАК / 1862/1895.	
32	Крушица	РКЦ	Св. Венцеслава кнеза	1911.			
33	Лукино село Т. II	РКЦ	Рођења БД Марије	1841-44.		 РКЦ РОЂЕЊЕ БД МАРИЈЕ ЛУКИНО СЕЛО / 1841-1844.	
34	Међа Т. III-2	РКЦ	Св. Ивана Непомука	1803-		 РКЦ СВ. ИВАНА НЕПОМУКА МЕДА / 1804	
35	Михајлово Т. II	РКЦ	Св. Миховила Арханђела	1856.		 РКЦ СВ. МИХОВИЛА АРХАН БЕЛА МИХАЈЛОВО / 1856.	

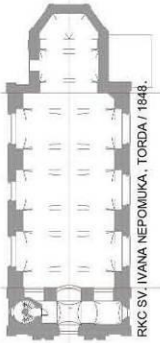
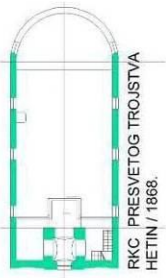
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
36	Мокрин Т. III-3	РКЦ	Узвишења св. Крима	1850.		 RKC UZVIŠENJA SV. KRIZA, MOKRIN / 1850.	
37	Мухља Т. II	РКЦ	Блажене дјевице Марије	1902.		 RKC BDM MUZLA ZBENJANIN / 1902.	
38	Неузина Т. IV	РКЦ	Сњежне Госпе	1895.		 RKC SNJEŽNA GOSPA, NEUZINA / 1895.	
39	Нова Црња	РКЦ	Св. Агате дјевице мученице	1842.			
40	Нови Бечеј Т. III-2	РКЦ	Св. Кларе Асишке	1804-1809.		 RKC SV. KLAIRE ASIŠKE NOVI BEČEJ / 1804-1809.	

Н°	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
41	Нови Бечеј Врањево Т. III-3	РКЦ	Св. Стјепана краља	1903.		 RKC SV. STJEPANA KRALJA NOVI BEČEJ / 1903.	
42	Нови Бечеј	Капела на гробљу	Породична капела Пулаи са капваријом	Крај 19. века			
43	Нови Кнежевац Т. III-2	РКЦ	Св. Ђурађ мученик	1858.		 RKC SV. ĐORĐA NOVI KNEŽEVAC / 1847-1858.	
44	Ново Милошево Беодре Т. V	РКЦ	Св. Марије Магдалене	1838-42.		 RKC SV. MARIJE MAGDALENE, BEODRA-NOVO MILOŠEV / 1838-1842.	
45	Опово Т. II	РКЦ	Св. Елизабете	1776.		 OPOVO / 1776. RKC SV. ELIZABETE ARPADOVSKE	

Н°	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
46	Остојићево	РКЦ	Св. Јосипа	1907.			
47	Падеј Т. II	РКЦ	Сњежне Госпе	1842.			
48	Панчево Т. I	РКЦ	Св. Карла Боромејског	1718.			
49	Панчево	РКЦ	Капела Св. Ане	1923.			
50	Перлез Т. II	РКЦ	Безгрешног зачећа БД Марије	1777.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
51	Пландиште Т. III-2	РКЦ	Блажене дјевице Марије од Ружарија	1813.		 RKC KRALJICE KRUNICE, PLANDISTE / 1813.	
52	Руско село Т. III-3	РКЦ	Св. Петра и Павла	1933.			
53	Санад Т. II	РКЦ	Рођење БД Марије	1804-06.		 RKC ROĐENJA BD MARIJE SANAD / 1804.	
54	Сајан Т. I	РКЦ	Св. Стјепана краља	1931.		 RKC SV. STJEPANA KRALJA, SAJANI / 1910.	
55	Скореновац Т. II	РКЦ	Св. Стјепана краља	1889.		 RKC SV. STJEPANA KRALJA SKORENOVAC / 1892.	

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
56	Српска Црња Т. I	РКЦ	Св. Јосипа	1868.		 RKC SV. JOSIPA, SRPSKA CRNJA / 1868.	
57	Српски Итебеј Т. I	РКЦ	Св. Блажене дјевице Марије избавитељице	1897.		 RKC BD Marije SRPSKI ITEBEJ / 1897.	
58	Старчево Т. V	РКЦ	Св. Мауриције мученице	1867.		 RKC SV. MAURICIJA, STARCEVO / 1868.	
59	Таванкут	РКЦ	Пресветог срца Исусовог	1909.			
60	Тоба Т. III-3	РКЦ	Пресветог Тројства	1872.		 RKC PRESVETOG TROJSTVA, TOBA / 1872.	

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
61	Торда Т.ІІІ-2	РКЦ	Св. Ивана Непомука	1848.		 RKC SV. IVANA NEPOMUKA, TORĐA / 1848.	
62	Хетин Т.І	РКЦ	Пресветог Тројства	1868.		 RKC PRESVETOG TROJSTVA HETIN / 1868.	
63	Чешко село	РКЦ	Св. Ивана Непомука	1900.			
64	Шурјан	РКЦ	Св. Катарине мученице	1886.			

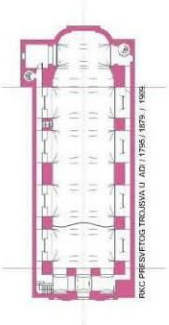
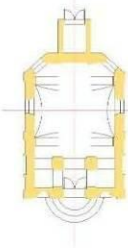
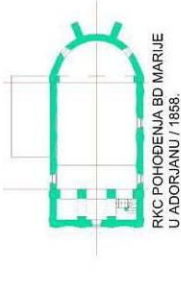
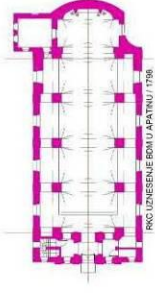
3.2. РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ ХVІІІ И ХІХ ВЕКА У БАЧКОЈ

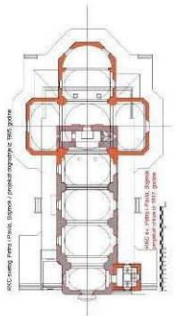
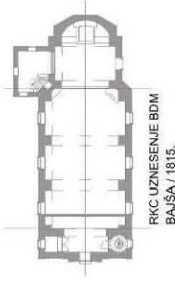
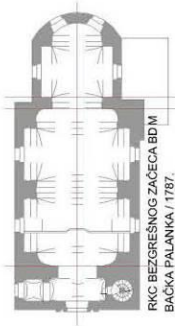
ЛЕГЕНДА

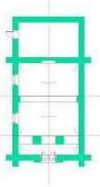
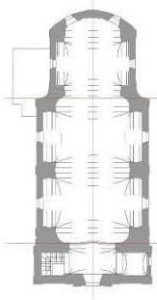
ознака	Процењен капацитет грађевине	
	До 100 м ²	≈ до 50 места
	100 – 200 м ²	≈ 100 - 120 места
	200 – 300 м ²	≈ 150 - 200 места
	300 – 500 м ²	≈ 250 – 300 места
	Преко 500 м ²	≈ 300 – 400 места

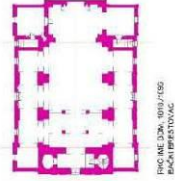
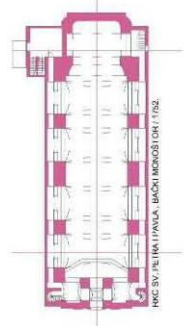
ознака	Временски период
	1700. – 1745.
	1745. – 1795.
	1795. – 1845.
	1845. – 1895.
	1895. – 1914.
	1914. – 1939.

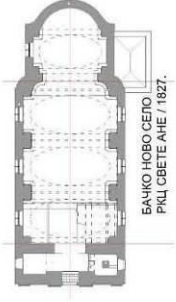
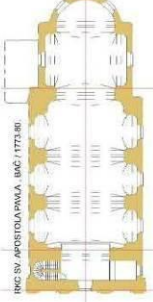
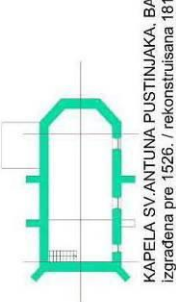
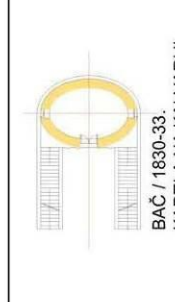
ознака	шифра	Типолошка припадност
	T.I	Једнобродна, равна таваница
	T.II	Једнобродна, засведена, јединствен брод
	T.III	Једнобродна, засведена, једнаки травеји
	T.III	Једнобродна, засведена, једнаки травеји, бочне олтарске нише
	T.IV	Једнобродна, засведена, неједнаки травеји
	T.V	Једнобродна, крстообразне основе
	T.V	Једнобродна тролисна или тролисни олтарски део
	T.VI	Тробродна, крстообразна (или тролисни олтарски део)
	T.VI	Тробродна
	T.VI	Квазитробродна
	T.VII	Централног плана, са или без куполе

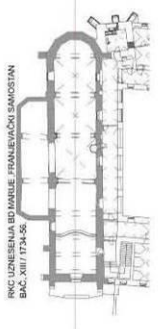
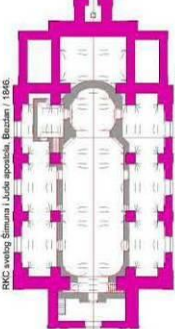
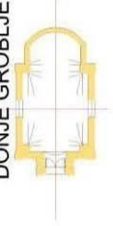
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
1	Ада Т. VI	РКЦ	Пресетог Тројства Ђорђе Табаковић, торањ	1795./1879./1909.		 RKC PRESVETOG TROJSTVA U ADA / 1795./1879./1909.	
2	Ада Т. VII	Капела на гробљу	Св. Александра Папе	1880.		 ADA / 1880. KAPELA SV. ALEKS. PAPE NA GROBLJU	
3	Адорјан Т. I	РКЦ	Похођења БД Марије	1858.		 RKC POHOĐENJA BD MARJE U ADORJANU / 1858.	
4	Апатин Т. VI	РКЦ	Узнесења БД Марије	1795-98.		 RKC UZNEŠENJE BD U APATINU / 1798.	
5	Апатин Т. VI	РКЦ	Пресетог Срца Исусовог	1932-33.			

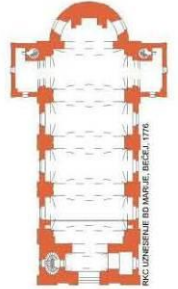
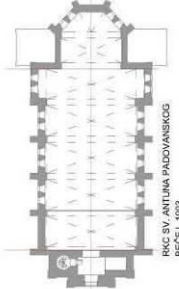
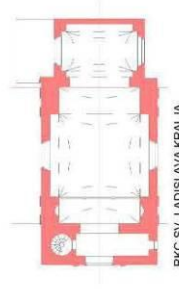
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
6	Апатин	Капела на калварији	Мајке Божје жалосне	1871.			
7	Бајмок Т.V	РКЦ	Св. Петра и Павла	1817./1907.			
8	Бајша Т.III-2	РКЦ	Узнесења БДМарије	1816.			
9	Бачки Виногради	РКЦ	Пресветог срца Исусовог	1939.			
10	Бачка Паланка Т.III-1	РКЦ	Безгрешног зачећа БДМарије	1787.			

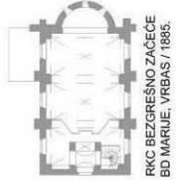
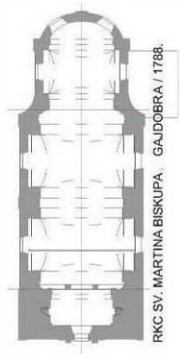
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
11	Бачка Паланка	РКЦ	Св. Антуна Падованског	1927.			
12	Бачка Паланка Т. I	Капела на гробљу	Св. Рока	1889.		 BAČKA PALANKA KAPELA SV. ROKA NA GROBLJU / 1889.	
13	Бачка Паланка	Капела на калварији	Срца Исусова	1814./1896./1903.			
14	Бачка Топола Т. VI	РКЦ	Похођења БДМарије Ференц Рајхл (Ferenc Raichle)	1904-1907.			
15	Бачки Брег Т. II-1	РКЦ	Св. Арханђела Михаила	1786.		 RKG SV. ARHANĐELA MIHAELA, BAČKI BREG / 1786.	

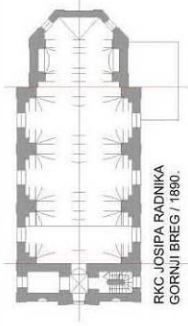
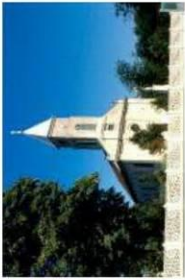
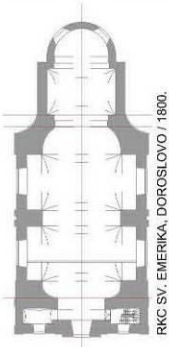
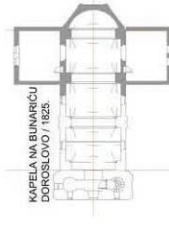
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
16	Бачки Брестовац Т. III-2 (1818) Т. VI (1896)	РКЦ	Име БДМ Јосип Киш (Josip von Kiss) Пројекат парохijske зграде уаридо Владимир Ковачић (Vladimir Kovatsits)	1818./1896.		 РКЦ МЕ. 329. 1818./189. БАЧКИ БРЕСТОВАЦ	
17	Бачко Градиште Т. III-3	РКЦ	Св. Миховила Арханђела	1831./1909.		 РКЦ СВ. МИХОВИЛА АРХАНЂЕЛА БАЧКО ГРАДИШТЕ. 1831-1833./1864 ТОРНИК И ЖР ДОПРАВИЛИ 1909.	
Срушена	Бачки Грачац	РКЦ	Св. Филипа и Јакова апостола Јосип Киш (Josip von Kiss) Ј. Гехмехера (Gechmecher J.	1804.			
	Бачки Моноштор Т. III-3 (1752) Т. VI (1806)	РКЦ	Св. Петра и Павла	1752./1806.		 РКЦ СВ. ПЕТРА И ПАВЛА - БАЧКИ МОНОШТОР 1752.	
19	Бачки Моноштор	Капела на калварији					

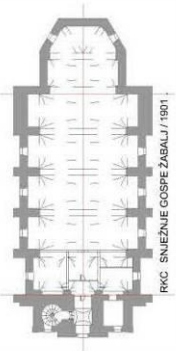
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
20	Бачко Ново Село Т. III-2	РКЦ	Св. Ане	1827.			
21	Бачко Петрово Село Т. III-2	РКЦ	Сви свети	1803./1855./1938.			
22	Бач Т. III-2	РКЦ	Св. Апостола Павла при самостану Сестара наше Госпе Гашпар Освалд из Моравске, „frater oregarius“	1773-1780.			
23	Бач Т. I	Капела у шуми Гувниште	Св. Антуна Пустињака	~15. век / 1817.			
24	Бач Т. VII	Капела на калварији		1830./1833.			

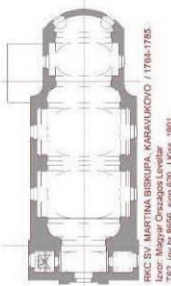
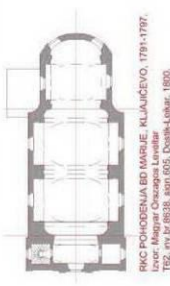
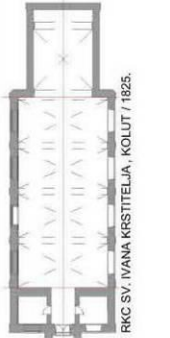
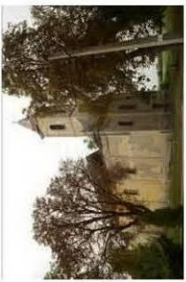
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
25	Бач Т. III-3	РКЦ	Узнесења БДМарије при фрањевачком самостану	~12/13. век / обн. 1734-45.		 RKC UZNESEŃA BDMARIJE FRAŃJEVAČKI SAMOSTAN BAC, XII / 1734-45.	
26	Бездан Т. III-2 (1797) Т. VI (1846)	РКЦ	Св. Шимуна и Јуде	(1756.)/1846.		 RKC svetog Šimuna i Jude apostola, Beždan / 1846. Lopar: Marija Strojcar-Lovštin, 1025406586 / 1797.	
27	Бездан Т. I	Заветна капела	Пресветог Тројства	1737.		 BEZDAN / 1737/1832. ZAVETNA KAPELA	
28	Бездан Т. VII	Капела на Горњем гробљу	Гроба Исусовог	1885.		 BEZDAN / 1885. GORNJE GROBLJE KAPELA GROBA ISUSOVOG	
29	Бездан Т. VIII	Капела на Доњем гробљу	Св. Ане	1881.		 BEZDAN / 1881. KAPELA SV. ANE DONJE GROBLJE	

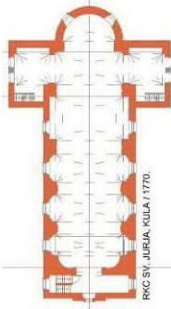
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
30	Бечеј Т.V	РКЦ	Унесења БДМарије Ф. Фриш (Fritsch F.)	1776.		 RKC UZNEŠENJE BO MARIJE, BEČEJ, 1776.	
31	Бечеј Т.III-3	РКЦ	Св. Антуна Падованског	1903-04.		 RKC SV. ANTUNA PADOVANSKOG BEČEJ, 1903.	
32	Богојево Т.VII	РКЦ	Св. Ладислава краља	1773-74. / 1848. (1906.)		 RKC SV. LADISLAVA KRALJA BOGOJEVO/1773./1848.	
33	Богојево	Капела на гробљу	Криста распетог	1899.			
34	Бођани	РКЦ	Св. Илије Пророка	1855.			

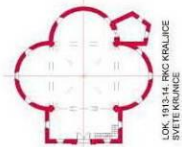
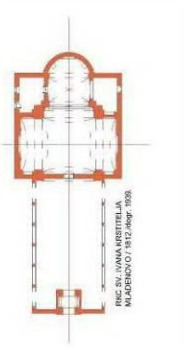
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
35	Будисава	РКЦ	Краљице св. Крунице	1908.			
36	Вајска	РКЦ	Св. Јурја	1842.			
37	Врбас Т. III-1	РКЦ	Св. Герхарда бискупа иплл Безгрешног зачећа БДМарије	1885.			
38	Гајдобра Т. III-1	РКЦ	Св. Мартина бискупа	1788.			
39	Гаково	РКЦ	Св. Марина бискупа	1787.			

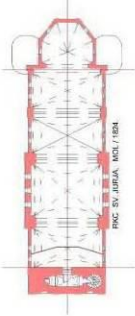
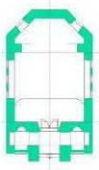
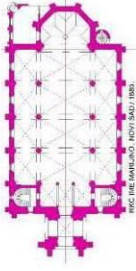
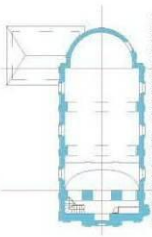
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
40	Горњи Брег Т. III-2	РКЦ	Св. Јосипа радника Граи фа (Velvetben Greif) / Иштван Козич (Kozits István)	1890.		 RKC JOSIPA RADNIKA GORNJI BREG / 1890.	
41	Гунарош	РКЦ	Рођења БД Марије	1925.			
42	Дероње	РКЦ	Св. Јосипа	1805.			
43	Дорослово Т. III-1	РКЦ	Св. Емерика	1800.		 RKC SV. EMERIKA, DOROSLOVO / 1800.	
44	Дорослово Т. III-2	Капела на Бунарићу	Мајке Божје помоћнице Кршћана	1800-1855.		 KAPELA NA BUNARIĆU DOROSLOVO / 1825.	

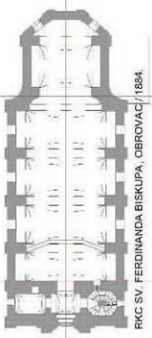
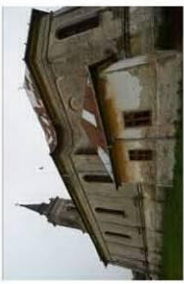
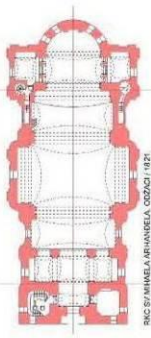
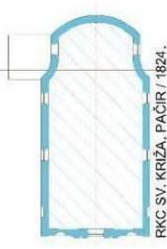
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
45	Ђурђин Т. VI	РКЦ	Св. Јосипа радника Балтазар Дулић				
46	Жабалъ Т. III-3	РКЦ	Сњежне Госпе	1900-01.			
47	Жедник	РКЦ	Св. Марка еванђелисте	1910-12.			
48	Змајево Т. III-1	РКЦ	Св. Миховила Арханђела	1816.			
49	Кањика	РКЦ	Св. Анђела чувара Јохан Вернер (Johann Werner)	1768. / 1857.			

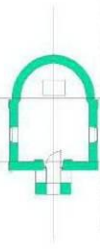
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
50	Кањича	РКЦ	Св. Апостола Павла	1913./1939.			
51	Каравуково Т.III-1 (1764) Т.VI (1924)	РКЦ	Св. Маритна Бискупа J. Фишоф (Fischhoff J.) Јосип Киш (Josip von Kiss)	1764./1785./1924.1934-36.		 RKC SV. MARTINA BISKUPA, KARAVUKOVO / 1764-1785. Leop. Mayer, Oskarap Levalla. T82, inv.br 8506, sign.020, J.Kiss, 1901.	
52	Кеви Т.I	РКЦ	Св. Краљице крунице	1900.			
53	Кљајићево Т.III-1	РКЦ	Похођења БД Марије Достик - Лајхер (Dostik-Leiher) J.Марш (Marsch J.)	1767./1925.		 RKC POHOĐENJA BD MARIJE, KLYAJICEVO, 1791-1797. Leop. Mayer, Oskarap Levalla. T82, inv.br 8538, sign.005, Dostik-Leiher, 1800.	
54	Колут Т.III-3	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1825.		 RKC SV. IVANA KRSTITELJA, KOLUT / 1825.	

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
<i>Срушена!</i>	Крушевље	РКЦ	Краљице пресвете крунице	1817.			<i>Срушена!</i>
55	Крушић Т.ІІІ-1	РКЦ	Св. Стјепана краља	1783.			
56	Кула Т.ІІІ-3 (1770) Т.V (1828)	РКЦ	Св. Јурај Г. Маловић (Mallovits Gy.) – капа звоника	1770./1828.			
57	Кула Т.VІІ	Капела на гробљу	Блажене дјевице Марије	1888.		 KULA, KAPELA BDM NA GROBLJU / 1888.	
58	Кулусина Т.ІІІ-1	РКЦ	Св. Ане	1808.			

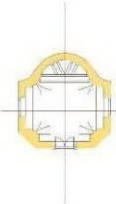
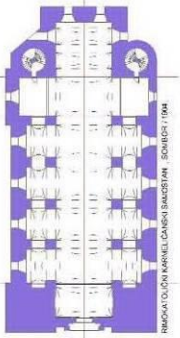
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
59	Кучура Т. II	РКЦ	Свих светих	1859.			
60	Лок Т. V	РКЦ	Краљице крунице	1913-14.		 LOK 1913-14. KRALJICE SVETI KRUNICE	
61	Мали Иђош	РКЦ	Св. Ане	1788./1936.			
62	Мартонош Т. III-3	РКЦ	Блажене Дјевице Марије	1814.			
63	Младеново Т. V	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1812./1934.		 Mladeno Sv. Ivana Krestitelja Mladeno 1812./1934.	

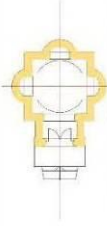
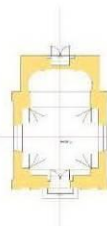
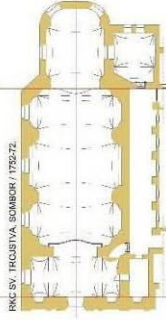
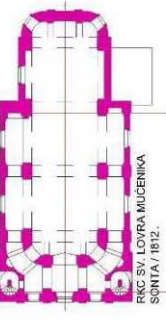
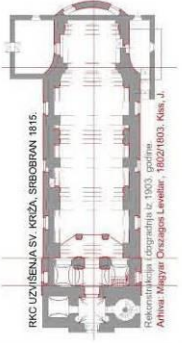
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
64	Мол Т. IV	РКЦ	Св. Јурја	1824.		 RKC SV. JURJA, MOL / 1824.	
65	Мол Т. I	Капела на гробљу	Распетог Криста	1905.		 MOL / 1826. КАПЕЛА НА GROBLJU	
66	Мошорин	РКЦ	Пресветог срца Исусовог	1913.			
67	Нови Сад Т. VI	РКЦ	Име Маријино Георг Молнар (Georg Molnar)	1885.		 RKC IME MARIJINO, NOVI SAD / 1885.	
68	Нови Сад Т. II	РКЦ	Св. Рока	1803.		 RKC SV. ROKA, NOVI SAD / 1803.	

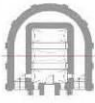
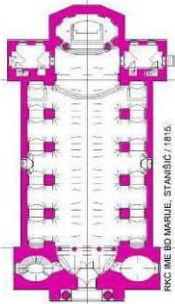
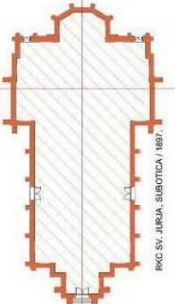
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
69	Нови Сад Т. VI	РКЦ	Св. Елизабете Михајло Плавец	1931.			
70	Обровац Т. III-3	РКЦ	Св. Фердинанда бискупа	1884.		 RKC SV. FERDINANDA BISKUPA, OBROVAЦ / 1884.	
71	Оџаци Т. IV	РКЦ	Св. Михаела Арханђела	1818-21.		 RKC SV. MIHAELA ARHANĐELA, OЖACI / 1821.	
72	Палић	РКЦ	Блажене Дјевице Марије краљице свијета	1892.			
73	Пачир Т. II	РКЦ	Узвишења св. Крста	1824./1854.		 RKC SV. KRIŽA, PAČIR / 1824.	

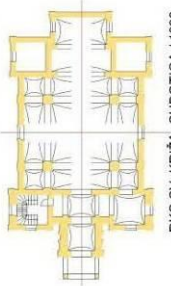
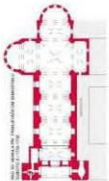
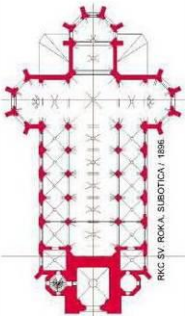
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
74	Пачир Т. I	Капела на гробљу	„Тужна Богородица“, подигнута у част седам жалости БД Марије	1862.			
75	Пригревица	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1788.			
76	Ратково	РКЦ	Св. Ивана Непомука	1818.			
77	Риђица Т. III-2	РКЦ	Краљице пресвете крунице или Узашађа Исуса Христа	1817./1878.			
78	Светозар Милетић	РКЦ	Рођења БД Марије	1818./1848.			

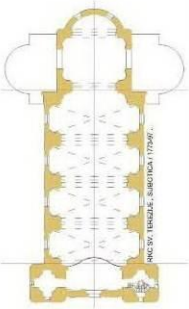
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
79	Светозар Милетић	Капела на калварији	Госпе посереднице милости	1924.			
80	Селенча Т. II-1	РКЦ	Пресветог тројства	1795.			
81	Свилојево Т. V	РКЦ	Св. Стјепана краља	1905-06.			
82	Сента Т. VI	РКЦ	Пресветог срца Исусовог	1896.			
83	Сента Т. VI	РКЦ	Св. Антуна Падованског	1910.			

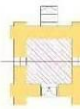
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
84	Сента	РКЦ	Св. Фране Асишког	1938-39.			
85	Сивац Т. III-3	РКЦ	Св. Име Маријино	1868.			
86	Сомбор Т. VII	капела	Св. Ивана Непомука	1751.		 SOMBOR / 1751. / 1758. KAPELA SV. IVANA NEPOMUKA	
87	Сомбор Т. VI	РКЦ	Св. Крижа	1924.			
88	Сомбор Т. VI	РКЦ	Св. Стефана при Кармелићанском самостану Мајке Божје кармелске Карл Гфелер	1904.		 TRINAKTOLONI KARMELECIANSKI BAKOSTAN - BOKMICH / 1904.	

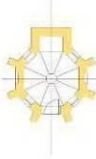
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
89	Сомбор Т.VII	Капела на гробљу	Кармелићанска капела			 KARMELIĆANSKA KAPELA NA GROBLJU U SOMBORU/1872.	
90	Сомбор Т.VII	Капела на гробљу	Св. Рока			 SOMBOR, GROBLJE / 1756. KAPELA SV. ROKA	
91	Сомбор Т.III-2	РКЦ	Св. Тројства при бившем фрањевачком самостану	1752-62.		 RKC SV. TROJSTVA SOMBOR / 1752-72.	
92	Сонта Т.VI	РКЦ	Св. Ловра мученика Пројекат жупног двора урадио Е. Керлбер (E.Kerlber)	1812.		 RKC SV. LOVRA MUČENIKA SONTA / 1812.	
93	Србобран Т.III-2 (1815) Т.III-3 (1903)	РКЦ	Узвишења св. Криха Јосип Киш (Josip von Kiss)	1815./1937.		 RKC UZVIŠENJA SV. KRŽA, SRBOBRAN 1815. Rekonstrukcija i dogradnja iz 1903. godine. Arhiva: Magyar Osztagra Levéltár, 1802/1803. Kiss, J.	

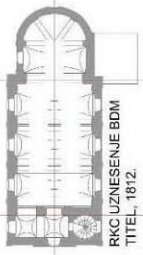
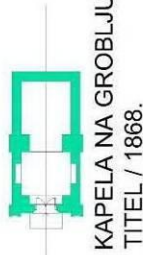
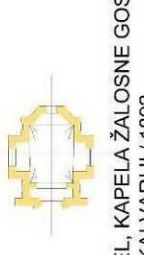
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
94	Србобран Т. III-2	Капела на калварији	Св. Крisha Или Св. Христа патника	1869.		 SRBOBRAN. KAPELA HRISTA PATNIKA NA KALVARUJ / 1869.	
95	Српски Милетић Т. III-2	РКЦ	Узвишења св. Крisha Ф. Фриш (Fritsch F.)	1824.			
96	Станишић Т. VI	РКЦ	Име блажене дјевице Марије	1815.		 RKC IME BO MARIE STANISIC / 1815.	
97	Стара Моравица Т. III-2	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1844.			
98	Суботица Т. VI	РКЦ	Св. Јурја	1897.		 RKC SV. JURJA SUBOTICA / 1897.	

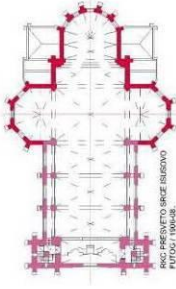
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
99	Суботица Т.VII	Заветна капела	Св. Рока	1738.		 KAPELA SV ROKA SUBOTICA / 1738.	
100	Суботица Т.VII	РКЦ	Св. Крима	1896.		 RKC SV. KRIZA, SUBOTICA / 1896.	
101	Суботица Т.V	РКЦ	Св. Миховила при Фрањевачком самостану Шандор Ајгнер	(1695.) 1730-36. / 1908.			
102	Суботица Т.VI	РКЦ	Св. Рока	1896.		 RKC SV ROKA, SUBOTICA / 1896.	
103	Суботица Т.VII	Капела на Керском гробљу	Св. Ане	1886.		 SUBOTICA / 1886. KAPELA SV. ANE KERSKO GROBLJE	

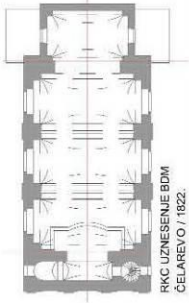
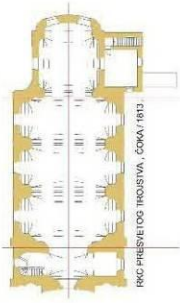
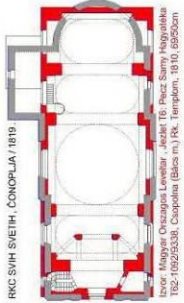
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
104	Суботица Т. III-3	Катедрал на црква	Св. Терезије Авилске Ференц Кауфман (Ferenc Kaufman) / Титус Мачковић / Пал Мамуџић (Pál Mamuzsits)	1773-1798.			
105	Суботица Келебија Т. VI	РКЦ	Разлаз апостола	1936-37.			
106	Суботица Т. VI	РКЦ	Ускрснуће Исусово	1933.			
107	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Алмаша Антуновић Титус Мачковић	1879.			
108	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Војнић Титус Мачковић	1879.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
109	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Кертес	1901.			
110	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Вуковић Мартон Геза Коцка	1901.			
111	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Пејић Геза Коцка	1903.			
112	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Балог	1903.			
113	Суботица Т. VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Дулић	1906.		 SUBOTICA / 1906. BAJSKO GROBLJE KAPELA DULIĆ	

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
114	Суботица Т.VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Деак	1911.			
115	Суботица Т.VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Лихтнекер Титус Мачковић ?	1913.		 SUBOTICA / 1913. BAJSKO GROBLJE KAPELA LIHNEKER	
116	Суботица Т.VII	Капела на Бајском гробљу	Капела Ворос Матуас Иштван Вац	1928.		 SUBOTICA / 1928. BAJSKO GROBLJE KAPELA VÖRÖS MÁTYÁS	
117	Телечка	РКЦ	Блажене дјевице Марије	1898.			
118	Темерин Т.III-3	РКЦ	Св. Розалије	1804./1966.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
119	Тител Т. III-2	РКЦ	Узнесења БД Марије	1812.			
120	Тител Т. I	Капела на гробљу	Анђела чувара	1868.			
121	Тител Т. VII	Капела на калварији	Жалосне Госпе	1892.			
122	Товаришево Т. III-2	РКЦ	Св. Карла Боромејског	1882.			
123	Торњош Т. III-3	РКЦ	Краљице свете крунице	1900.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
124	Тотово село Т. III-3	РКЦ	Св. Јосипа	1909.			
125	Трешњевац Т. III-2	РКЦ	Св. Михаила Арханђела	1908./1912.			
126	Футог Т. VI	РКЦ	Срца Исусовог Ференц Вајнјингер	1908.			
127	Хајдуково Т. I	РКЦ	Св. Ивана Крститеља	1936-38.			
128	Хоргош	РКЦ	Св. Ивана Непомука				

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
129	Црвенка Т. III-3	РКЦ	Пресветог срца Исусовог	1896.			
130	Чантавир	РКЦ	Св. Антуна Падованског Карл Молцер (Karl Molzer)	1928-29.			
131	Челарево Т. III-2	РКЦ	Узнесења БД Марије	1822.			
132	Чока Т. III-2	РКЦ	Пресветог Тројства Јожеф Талер / Tallherg József	1808.			
133	Чонопља Т. IV	РКЦ	Свих светих	1819.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
134	Шупљак Т.Ј	РКЦ	Св. Катарине Александријске дјевице мученице	1824./1873./1902.			

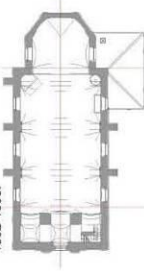
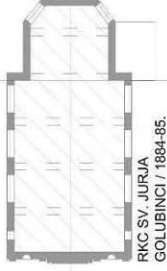
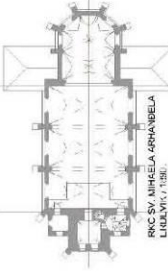
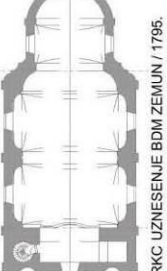
3.3. РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ ХVІІІ И ХІХ ВЕКА У СРЕМУ

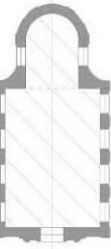
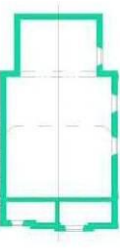
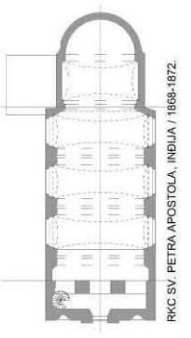
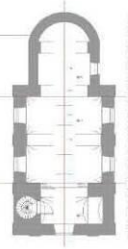
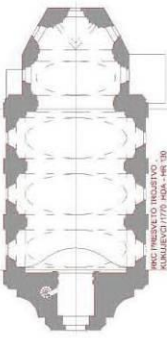
ЛЕГЕНДА

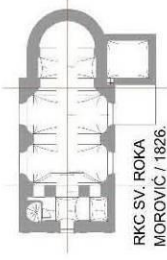
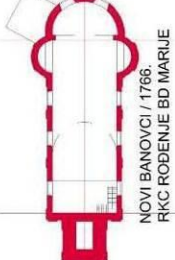
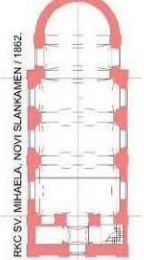
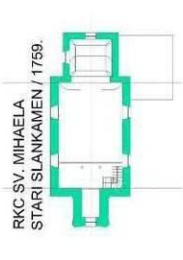
ознака	Процењен капацитет грађевине	
	До 100 м ²	≈ до 50 места
	100 – 200 м ²	≈ 100 - 120 места
	200 – 300 м ²	≈ 150 - 200 места
	300 – 500 м ²	≈ 250 – 300 места
	Преко 500 м ²	≈ 300 – 400 места

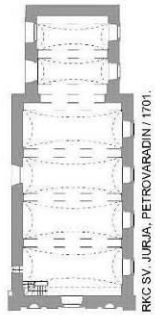
ознака	Временски период
	1700. – 1745.
	1745. – 1795.
	1795. – 1845.
	1845. – 1895.
	1895. – 1914.
	1914. – 1939.

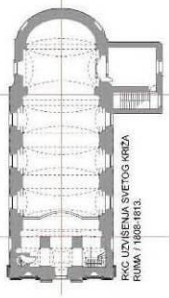
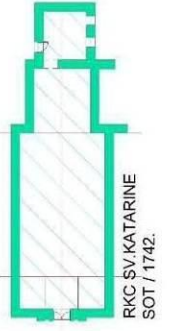
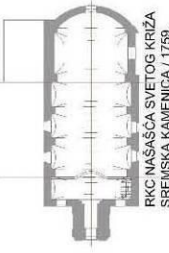
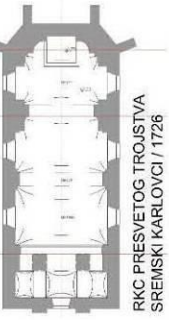
ознака	шифра	Типолошка припадност
	T.I	Једнобродна, равна таваница
	T.II	Једнобродна, засведена, јединствен брод
	T.III	Једнобродна, засведена, једнаки травеји
	T.III	Једнобродна, засведена, једнаки травеји, бочне олтарске нише
	T.IV	Једнобродна, засведена, неједнаки травеји
	T.V	Једнобродна, крстообразне основе
	T.V	Једнобродна тролисна или тролисни олтарски део
	T.VI	Тробродна, крстообразна (или тролисни олтарски део)
	T.VI	Тробродна
	T.VI	Квазитробродна
	T.VII	Централног плана, са или без куполе

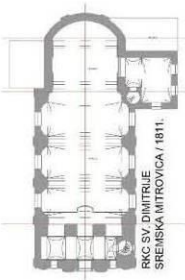
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
1	Борча	РКЦ	Узвишења св. Крима	1905.			
2	Гибарац Т. III-2	РКЦ	Св. Ивана Непомука	1802-1890.		 RKC SV. IVANA NEPOMUKA, GIBARAC 1802-1890.	
3	Голубинци Т. III-2	РКЦ	Св. Јурја мученика	1884-85.		 RKC SV. JURJA GOLUBINCI / 1884-85.	
4	Ердевик Т. III-2	РКЦ	Св. Михаила Арханђела Херман Боле (Hermann Bollé)	1890.		 RKC SV. MIHAELA ARHANĐELA ERDEVIK / 1890.	
5	Земун Т. III-1	РКЦ	Узнесења БДМарије В. Ројшер (V. Rauscher) – нереализован пројекат реконструкције	1795.		 RKC UZNESENJE BDM ZEMUN / 1795.	

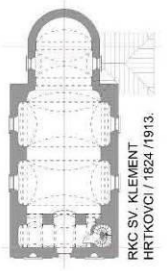
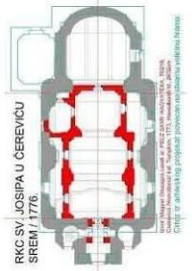
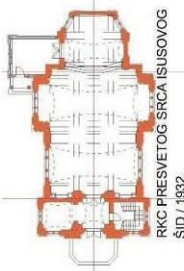
№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
6	Земун Т. III-2	РКЦ	Св. Рока	1836.		 RKC SV. ROKA ZEMUN / 1836.	
7	Земун Т. I	РКЦ	Узнесења БД Марије при фрањевачком самостану св. Ивана Капистра	1750-52.		 RKC SV. IVAN KAPISTRAN FRANJEVAČKI SAMOSTAN ZEMUN / 1750 - 1752.	
8	Инђија Т. III-2	РКЦ	Св. Петра	1868-72.		 RKC SV. PETRA APOSTOLA, INĐIJA / 1868-1872.	
9	Ириг Т. III-1	РКЦ	Свих светих	1803-06.		 RKC SVI SVETI IRIG / 1803-05.	
10	Кукујевци Т. III-2	РКЦ	Пресветог Тројства Грађевинска дирекција Министарства грађевина Краљевине СХС	1770.		 RKC SV. SV. TROJSTVA KUKUJEVO 1770 INĐIJA SV. 130	

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
11	Моровић Т.ІІІ-1	РКЦ	Св. Рока	1826.		 RKC SV. ROKA MOROVIC / 1826.	
12	Никинци	РКЦ	Св. Антуна Падованског	1842.			
	Нови Бановци Т.V	РКЦ	Рођења БД Марије	1766.		 RKC SV. MIHAELA, NOVI SLANKAMEN / 1862.	
13	Нови Сланкамен Т.IV	РКЦ	Св. Михаила Арханђела	1862.		 RKC SV. MIHAELA, NOVI SLANKAMEN / 1862.	
14	Стари Сланкамен Т.I	РКЦ	Св. Николе	1759.		 RKC SV. MIHAELA, NOVI SLANKAMEN / 1862.	

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
15	Петроварадин Т. III-3	катедрала	Св. Јурја (црква језуитског колегијума)	1701.			
16	Петроварадин Т. I	РКЦ	Узвишења св. Крима	1812.			
17	Петроварадин Т. III-2	РКЦ	Св. Рока ходочасника	1808.			
18	Петроварадин Т. III-2.6	РКЦ	Сњежне госпе на Текијама Херман Боле (Hermann Bollé)	1881.			
19	Пулинци Т. V	РКЦ	Св. Ивана Непомука	1898-1900.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
20	Рума Т. III-3	РКЦ	Уздицања часног крста	1808-13.		 RKC UZDIŠENJA SVETOG KRIŽA RUMA / 1808-1813.	
21	Сот Т. I	РКЦ	Св. Катарине Грађевинска дирекција Министарства грађевина Краљевине СХС	1742.		 RKC SV. KATARINE SOT / 1742.	
22	Сремска Каменица Т. III-3	РКЦ	Нашађа св. Кржа	1759.		 RKC NAŠAĐA SVETOG KRIŽA SREMСКА KAMENICA / 1759.	
23	Сремски Карловци Т. III-1	РКЦ	Пресветог Тројства	1726.		 RKC PRESVETOG TROJSTVA SREMSKI KARLOVCI / 1726	
24	Сремски Карловци Т. VII	Капела	Капела Госпе од мира	1817.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
25	Сремска Митровица Т.ІІІ-2	РКЦ	Св. Димитрије Ђакон мученик	1811.			
26	Сремска Митровица	Капела на гробљу	Св. Рока	1880.			
27	Сремска Митровица	Капела у граду	Жалосне Госпе				
28	Сремска Митровица	Капела на калварији					
29	Сурчин Т.ІІІ-3	РКЦ	Пресветог Тројства	1896.			

№	место	статус	назив	градња / обнова / проширење	Ситуација	основа	фотографија
30	Хртковци Т.ІІІ-1	РКЦ	Св. Клементина папе мученика	1824.		 RKC SV. KLEMENT HRTKOVCИ / 1824 / 1913.	
31	Черевих Т.ІІ	РКЦ	Св. Јосипа заручника БД Марије М. Хојселбек (Heuselbeck) М	1776.		 RKC SV. JOSIPA U ČEREVIĆU SREM / 1776. Projekat: Miroslav Stanić, 2017. Izvođenje: Miroslav Stanić, 2017. Dizajn: Miroslav Stanić, 2017. Izvođenje: Miroslav Stanić, 2017.	
32	Шид Т.V	РКЦ	Пресветог срца Исусовог Франьо Келет и Јосип Детлингер	1932.		 RKC PRESVETOG SRCA ISUSOVOG ŠID / 1932.	

4. АНАЛИЗА ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ТИПОЛОШКА СИСТЕМАТИЗАЦИЈА РИМОКАТОЛИЧКИХ ЦРКАВА ГРАЂЕНИХ ТОКОМ 18., 19. ВЕКА И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА 20. ВЕКА У ВОЈВОДИНИ

4.1. ДЕФИНИЦИЈА ТИПА И ОСНОВНИ КРИТЕРИЈУМИ ТИПОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ

4.1.1. Дефиниција основног типа црквене грађевине

Радови који су се бавили архитектонским стваралаштвом јужних територија историјске Угарске у 18., 19. и почетком 20. века махом су класификовали проучаване објекте на основу стилске припадности. Основне карактеристике архитектонске просторне композиције, правила обликовања и декоративни програм су били елементи на основу којих су објекти сврставани у одређене стилске групе. Хронологија владавине доминантних стилских праваца усвојена је и потврђена од стране низа истраживача који су се бавили овом проблематиком, проучавајући архитектуру и уметност на подручју Војводине, али и шире, на подручју свих историјских јужноугарских територија. Поред прихваћене хронологије владавине стилских праваца, која је на проучаваним објектима преиспитана и потврђена, наметнула се потреба комплекснијег истраживања предметних објеката ради тачније типолошке класификације. Метод истраживања и презентације сакралних објеката римокатоличке конфесије у Војводини, грађених од самог краја 17., па скоро до половине 20. века је заснован на тумачењу свих формалних одлика архитектуре ²³¹. проучаваног сакралног објеката. Посебна пажња је посвећена препознавању просторних односа које грађевина успоставља са окружењем, односно анализи просторног микро и макро контекста и локалног и глобалног значаја сваке поједине грађевине. На основу уочених архитектонских и просторних одлика, које представљају повезујући фактор појединих група објеката, дефинисано је седам основних типова грађевина. За сваку поједину групу грађевина је дат приказ развоја основног типа са

хронолошком мапом изградње, дефинисан положај објеката у оквиру непосредног и ширег просторног окружења, а на основу специфичности архитектуре појединих грађевина су издвојени подтипови и варијантна решења у оквиру основног типа.

Сви истраживни сакрални објекти римокатоличке конфесије, грађени на подручју Војводине током 18., 19. и почетком 20. века изграђени су уз поштовање основног архитектонског програма цркве. Детаљном анализом која је спроведена у овом раду указано је на специфичности појединих група грађевина и потврђено је да су урбани контекст, архитектонски карактер и стилска припадност, наизглед међусобно „сличних“, војвођанских римокатоличких богомоља, у највећој мери одређени, са једне стране улогом и програмом коме су ове грађевине требале да одговоре у време изградње и друштвеној и финансијској моћи средине у којој су настале са друге. На основу оваквог тумачења проучавање римокатоличке цркве надрастају схватање да су оне продукт „одозго“ наметнутог система форми, облика и декоративног програма или популарно названог традиционалног „culinary course“ периода архитектуре. (Klain, 2011, 567-575) Њихов је положај и значај протумачен, појединачно или у оквиру типолошки сродне групе грађевина, као градитељски, композициони и стилски одговор на друштвени, урбани и архитектонски контекст у коме су настале.

Цркве свих конфесија, па тако и у овом раду проучавање римокатоличке, традиционално су заузимале централну позицију (уз пијацу, тржницу и градску кућу) у војвођанским градовима, варошима и селима. Анализа урбаног микро контекста и однос црквене грађевине према непосредном окружењу – уличној матрици и околним грађевинама указала је на системска решења примењена приликом избора локације и просторног позиционирања црквене грађевине према урбаном окружењу. Анализа места грађевине у ширем урбаном контексту указује на значај цркве као просторног репера, али и битног дискурзивног чиниоца у одређењу архитектуре ширег подручја. Тако схваћена црквена грађевина је продукт везе између архитектонског

дискурса (система знања и метода о новим градитељским могућностима и стилским идејама) и контекста (идеолошког, културног, политичког, друштвеног, економског), која је утицала не само на сакрално, већ и профано градитељство проучаваног периода.

„Равноправни третман свих битних одредница архитектуре дефинише тип као групу сродних грађевина, насталих у неком временском периоду на одређеном географском подручју и на којима су примењени исти архитектонски, конструктивни, просторно-обликовни и стилски принципи.“ (Ђукановић, 2009: 65) Објекти грађени током више од два века на релативно уском географском подручју, истраживани у оквиру ове студије, сврставају се у неколико различитих традиционалних типова сакралних грађевина. Класификоване су једнобродне и тробродне бескупоне грађевине лонгитудиналне и крстообразне основе, грађевине централног плана, а у првој половини 20. века и неколицина објеката развијеног облика основе и једна базиликална грађевина. Примарна систематизација проучаваних грађевина је заснована на класификацији објеката по основу основног опредељења градитеља које одређује базичне карактеристике архитектуре и суштину архитектонског израза. Примарна систематизација је у овом истраживању узета као основа за даљу, секундарну систематизацију грађевина, засновану на дубљој и детаљнијој анализи градитељског приступа, који опредељује међуодносе појединих сегмената грађевине, архитектонски језик и градацију свих чиниоца архитектуре, чиме профилише суптилне разлике међу реализованим просторним решењима. Овим истраживањем су, између осталог, дефинисани критеријуми на основу којих су, у оквиру сваког од примарних типова, дефинисане подгрупе сродних грађевина – подтипови и њихови варијетети.

4.1.2. Критеријуми за типологију

Критеријуми по којима су проучаване грађевине анализиране и систематизоване се односе на све формалне одлике архитектуре и однос грађевине према окружењу. Комплексни или матрични метод, заснован на

осам критеријума,⁷¹ примењен је уз минималне модификације и у овом истраживању. Критеријуми који су послужили за анализу и класификацију сваког појединог објекта су: **I**: композиција маса у екстеријеру; **II**: унутрашњи простор (пропорције, артикулација и односи појединих делова); **III**: архитектонски језик (декорација) ентеријера; **IV**: архитектонски језик (декорација) екстеријера; **V**: примењена конструкција и материјали; **VI**: величина (површина и број верника) **VII**: микро локација (у контексту непосредног окружења) и **VIII**: макро локација (у контексту града и регије). (Klain, 2011.) Свака грађевина је појединачно анализирана на основу ових осам критеријума. На основу добијених резултата тражене су везе и сличности међу проучаваним грађевинама. Групе грађевина код којих је препозната примена сродних пројектантских (обликовних) композиционих метода дефинисане су као тип у оквиру кога се, према специфичностима архитектуре поједних објекта, издавају и подцелине или подкатегорије основног типа.

I: Композиција маса у екстеријеру

Просторни волумен или композиција маса су екстеријеру најизразитије одређује појавне облике црквених грађевина у урбаном окружењу и из тог разлога је узета као основа за примарну типолошку класификацију. Просторни волумен грађевине одређује комбинација три фактора:

Опредељење градитеља за неки од традиционалних планова црквене грађевине (подужне основе или централног плана) дефинише карактер будућег просторног волумена. Даља диференцијација типа условљена је избором броја подужних бродова (једнобродне или тробродне) и постојања и карактера попречних бродова (лонгитудинална или крстообразна).

Начин позиционирања звоника и решавања улазног прочеља одређује, нарочито код објеката грађених у густом урбаном ткиву, визуелни израз будуће црквене грађевине и њен однос према грађеној средини којој припада. Улазно прочеље може бити наглашено призиданим⁷², са три стране слободним, звоником, звоником фланкираним бочним високим крилима

(често обликовно наглашеним у виду нижих бочних кулица) или бочним крилима која се својим волуменом утапају у масу брода и формирају масивно улазно прочеље, које у неким случајевима својом масом и обликовањем представља просторни и ликовни акценат целе црквене грађевине.

Начин обликовања масе олтарског дела грађевине је трећи и последњи фактор који утиче на просторни волумен грађевине. Олтарска апсида може бити формирана у ширини главног брода и у хоризонталном и вертикалном плану скоро ненаглашена. Цео простор презбитерија⁷³ може бити ужи од главног брода и у неким случајевима нижи од главног корпуса грађевине. Олтарски простор може бити фланкиран бочним високим крилима (сакристија, ораториј и спремишта) или посебно наглашен, као код грађевина са попречним трансептом, код којих је наглашена крстоображност целог олтарског дела грађевине (предолтарски травеј, неретко попречни брод и презбитериј).

Са урбаног становишта, у односу на композицију маса у екстеријеру, војвођанске римокатоличке цркве 18., 19. и с почетка 20. века, могу се разврстати у седам основних типова: I.1) једнобродне грађевине подужне основе уједначених маса са ненаглашеним улазним или олтарским делом; I.2) једнобродне грађевине подужне основе степенованих маса у екстеријеру, са наглашеним улазним прочељем и нижим олтарским делом; I.3) једнобродне грађевине са крстообразно решеним олтарским делом и наглашеним или ненаглашеним улазним прочељем; I.4) тробродне грађевине подужне основе са наглашеним улазним прочељем и нижим олтарским делом; I.5) тробродне грађевине крстообразне основе; I.6) грађевине централног плана; I.7) једнобродне или тробродне грађевине са несиметричним композиционим решењем улазног или олтарског дела грађевине. Приклањање градитеља једном од ових типова зависило је од планираног капацитета и величине грађевине, микро и макро локације будуће грађевине, владајућег тренда у уметности и архитектури и од финансијске моћи заједнице.

У односу на спољну композицију маса војвођанске римокатоличке цркве су релативно уједначене све до пред крај 19. века. Већином су то компактне грађевине смиреног спољашњег волумена (I.1), које следе пример једноставних средњевековних решења као сачувана капела св. Антуна Пустињака у шуми код Бача или црква св. Јурја у Петроварадину из 1701. године. Временом се спољашња композиција грађевине усложњава наглашавањем улазног pročеља (I.2-I.4). Решења се крећу од додавања тространо слободног звоника као код капеле св. Крижа на калварији у Вршцу из 1730. године или цркве Нашашћа св. Крижа у Сремској Каменици из 1759. до изградње целог корпуса улазног pročеља, што је од изградње цркава Пресветог Тројства у Сремским Карловцима 1726., св. Тројства при фрањевачком самостану у Сомбору 1752-1757. године и св. апостола Павла у Бачу 1773-1780. године најчешће решење. Сличног концепта је и катедрална црква св. Терезије у Суботици, грађена од 1773-1797. године, али се у спољњем изгледу од претходно наведених грађевина, издваја богато решеним улазним pročељем са два звоничка торња. У симетричном решењу бочних олтарских призида ове цркве наслућује се склоност пројектанта ка крстообразном решењу олтарског дела, али како су ове бочне грађевине знатно мање висине од главног корпуса задржан је концепт грађевине уједначених маса и смиреног спољњег изгледа. Код највећег броја грађевина насталих током скоро пуна два века примењен је овакав основни концепт спољашњег обликовања простора. Пример усложњавања и степеновања спољних маса грађевине акцентовањем монументалног улазног pročеља са два звоничка торња и истицањем крстообразности основе наглашавањем средишњег травеја, као што је примењено код цркве св. Михаела Арханђела у Оџацима 1818-1821. године остао је усамљен. Мали број грађевина одступа од типичног решења следећи старији пример цркве св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботци (реконструкција крила средњевековне грађевине спроведена 1730-1736. године). Решење једнобродне крстообразне грађевине са богато решеним улазним pročељем са два звоничка торња и тролисним олтарским делом (I.3) је свој пуни израз

добило тек у последњој четвртини 19. века. Након изградње катедралне цркве св. Ивана Непомука у Зрењанину 1867. године настао је низ крстообразно решених грађевина (I.3-I.5), које су више следили глобални тренд враћању готичким решењима него што су се ослањале на раније усамљене узор локалних грађевина овог типа. Крај 19. и почетак 20. века са новим схватањима архитектуре доноси и нова просторна решења црквених грађевина. Црква св. Кржа у Суботици, изграђена 1896. године је једина (од прочуваних објеката) црквена грађевина централног плана, мада се захваљујући дозиданим трансептима (улазни и предолтаски) може тумачити и као одјек решења грађевина крстообразне основе са наглашеним улазним прочељем. Решење грађевине централног плана (I.6) је у свим осталим случајевима, у проучаваном периоду, примењивано приликом изградње гробљанских или заветних капела. Асиметрично решење улазног дела са бочно постављеним звоничким торњем (I.7) се не среће ни код једне грађевине проучаваног периода, али је релативно често код малобројних грађевина насталих у трећој и четвртој деценији 20. века и највероватније је израз слободног тумачења крутог архитектонског програма и устаљених просторних решења.

II: Карактер унутрашњег простора - пропорције, артикулација и односи појединих делова ентеријејера

Примењени концепт унутрашњег простора представља други битан аспект класификације проучаваних грађевина, који одређује карактер грађевине и представља одговор на функционалне захтеве којима она треба да одговори. Зависно од начина решавања унутрашњег простора црквене грађевине издвајају се следећи типови: II.1) јединствен унутрашњи простор брода, који укључује и светиште и евентуално хорску галерију; II.2) рашчлањен унутрашњи простор брода (два, три, четири или пет једнаких травеја), који укључује и светиште и у неким случајевима и хорску галерију; II.3) рашчлањен унутрашњи простор са наглашеним просторним ентеријерским акцентом – један или два травеја наглашени у хоризонталном и вертикалном

плану; II.4) крстообразно или тролисно решење олтарског дела формирано увођењем предолтарског трансепта или развијањем бочних апсида II.5) тробродна грађевина са сводовима на истој висини; II.6) тробродна грађевина са сводовима различитих висина и распона – без галерије или са континуалном галеријом „У“ облика која повезује бочне бродове и подзвонички простор; II.7) тробродна грађевина са попречним бродом – крстообразно или тролисно решење олтарског дела; II.8) грађевине централног плана, кружне, квадратне или октогоналне основе, јединственог унутрашњег простора са наглашеним централним сводом или централном куполом. Код свих наведених типова решење улазног pročеља се једним или два звоничка торња може бити у ентеријеру делимично или у целини интегрисано са унутрашњим простором брода црквене грађевине, што дефинише варијетет примењеног основног ентеријерског концепта.

Грађевине јединственог унутрашњег простора (II.1) су релативно уједначено присутне у градњи током 18. и 19. века, од првих грађевина чија је унутрашњост покривених равном таваницом (капела св. Антуна Пустињака у шуми код Бача, капела св. Крижа на калварији у Вршцу из 1729., заветна капела у Бездану из 1937.) до последњих објеката ових карактеристика грађених на самом крају 19. века (Српски Итебеј 1897. и Велико Средиште 1898.). Полуобличасти свод се примењује ређе, од друге половине 18. и почетка 19. века (Опово 1776., Перлез 1777. и св. Роко у Новом Саду 1804. године). Са наступајућом неоготиком, крајем 19. века, најприсутнији је преломљен свод (Јерменовци 1886., Ивановно и Скореновац 1892., Мужља 1902.). Код грађевина јединственог унутрашњег простора интегрални део ентеријејра, у највећем броју примера, представља и отворена хорска галерија. Код млађих грађевина хор захвата и слободан позвонички простор.

Код највећег броја проучаваних објеката примењено је решење рашчлањавања унутрашњег простора на једнаке просторне сегменте, чиме је осварен складан унутрашњи простор дефинисан једанким тактовима (II.2-II.5). Код једнобродних грађевина овакав унутрашњи простор је одређен

поделом брода на два, три, четири или пет једнаких травеја засведених сводовима једнаког распона и висине (II.2). Најстарије грађевине са овако конципираним унутрашњим простором су цркве св. Јурја у Петроварадину из 1701. и Пресветог Тројства у Сремским Карловцима из 1723. године. У групи једнобродних грађевина које карактерише равномерно рашчлањавање унутрашњег простора издвајају се цркве у Пресветог Тројства у Кукујевцима (1770.), Св. Тројства у Сомбору (1752-1772.) и св. апостола Павла у Бачу (1773-1780.) код којих су бочне, краће стране травеја додатно наглашене дубоким нишама, чиме је остварено решење једнобродне грађевине са бочним олтарским нишама. Слично, али знатано сведеније решење (бочни зидови брода јаким пиластрима или ангажованим ступцима рашчлањени на низ плитких ниша) је примењено и при изради типских пројеката за изградњу низа црквених грађевина у другој половини 18. века. (Каравуково, Кљајићево, Бачка Паланка, Гајдобра, Узнесења Блажене дјевице Марије у Земуну, Дорослово и др.) Тробродне грађевине, код којих је правилност поделе и уједначеност просторних сегмената унутрашњег простора остварена наткривањем сегмената главног и бочних бродова сводовима чији су опорци у истој висини, су осим црке у Сонти из 1812. године, малобројне и грађене су на самом крају 19. и почетком 20. века. (цркве св. Рока у Суботици из 1896, кармелићанског самостана у Сомбору из 1904 и Футогу из 1906-1908., док су цркви у Каравукову бочне лађе дограђене 1933-1934. године).

Тробродне грађевине у чијем је унутрашњем простору наглашена висинска разлика подужних и попречних бродова (II.6) су знатно заступљеније. Овакво решење унутрашњег простора примењено је код грађевина, које карактерише постојање галерије са основом у облику латиничног слова „у“ („U“ облика основе), која представља континуалну везу бочних бродова и подзвоничког простора улазног pročеља (квазитробродне цркве у Бачком Моноштру, 1752. и Ади, 1795., тробродна црква у Апатину из 1796. и у претходном опису споменута црква у Сонти из 1812. године). Такође је примењено код свих тробродних грађевина код којих се крстообразност или

тролисност основе исказује и композицијом маса у екстеријеру, што је прво примењено приликом проширивања цркве у Бездану 1846. године и приликом пројектовања и изградње катедралне цркве у Зрењанину (1867.).

Нешто богатија унутрашња решења постигнута су наглашавањем појединих делова ентеријера како декорацијом тако и волуменом – акцентовањем једног или два травеја (II.3), формирањем светилишта над крстообразном или тролисном основом (II.4) или увођењем попречног трансепта код тробродних грађевина чиме се добија наглашена крстообразност или тролисност олтарског дела (II.7). Код релативно малог броја грађевина са акцентованим сегментом ентеријера (неки од травеја) само се код цркве у Оџацима из 1818-1821., и дискретно код цркава у Чонопљи из 1819. и Молу из 1824. године, овај просторни акценат чита и у спољашњој архитектури грађевине. Крстообразно решење олтарског дела је код једнобродних, ређе тробродних, грађевина у највећем броју случајева је постигнуто изградњом високих бочних олтарских призида/крила/грађевина, које су отворене према ентеријеру и у нивоу приземља и у нивоу спрата (у виду отворених галерија са којих се може пратити богослужбени ритуал). У другој половини 18. века овакво повезивање бочних олтарских призида (крила) са презбитеријем остварено је прво код цркава св. Јурја у Кули из 1770. и Узнесеја Блажене дјевике Марије у Бечеју из 1776. године, а недуго затим и код цркве св. Арханђела Михаила у Оџацима изграђене 1818-1821. године. Најстарија грађевина код које је остварен крстообразни унутрашњи простор увођењем попречног предолтарског травеја је црква св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици из 1730-1736. године. Тролисно решење олтарског дела ове суботичке цркве среће се на много мањем објекту грађеном 1766. године у Бановцима (узор за овај објекат највероватније не треба тражити у суботичкој цркви св. Михаила) и знатно млађим суботичким црквама св. Рока и 1896. и св. Јурја из 1906-1908., и недовршеној цркви Краљице крунице, која је грађена у Локу 1913-1914. године.

Решење јединственог унутрашњег простора наткривеног централним сводом или централном куполом (II.8) изнад кружне, квадратне или октогоналне основе примењивано је приликом пројектовања и изградње гробљанских или заветних капела. Изузетак од овог правила су црква св. Крижа у Суботици из 1896. године и нереализовано пројектно решење за изградњу цркве у Плавни из 1806. године.

III: Архитектонски језик (декорација) ентеријера

Систематизација римокатоличких цркава грађених на подручју Војводине од 1699. године до почетка Првог светског рата према концепту уређења унутрашњег простора цркве одређена је анализом примењеног архитектонског језика и стилских карактеристика примарне и секундарне декорације ентеријера. Типолошка класификација урађена на основу ових фактора, који одређују особености црквеног ентеријера, недвосмислено указује на хронологију владавине различитих уметничких и стилских праваца. Прве деценије 18. века, када ни продукција црквене изградње није била значајна, облежило је посезање за јасним стилским узорима и готовим архитектонским моделима. Најизразитији пример је језуитска црква св. Јурја у Петроварадину грађена од 1701. до 1714. године (уређење ентеријера трајало до 1773.), која својим стилским изразом и естетском умереношћу ентеријера представља аутентичан израз барокне епохе. Барокни концепт једноставног, јединственог унутрашњег простора оживљеног плитким пиластрима и венцима и начин осветљавања ентеријера са два реда прозора остао је јединствен у војвођанској црквеној архитектури. Већ је ентеријер цркве Пресветог тројства у Сремским Крловцима из 1726. године покренут низом удвојених пиластера и криволинијских барокних форми и указују на надолазећу доминацију каснобарокног (*Zopf*) концепта и декоративних облика у ентеријеру. Концепт градације декоративног програма (од споља ка унутра) са раскошним ентеријерским украсом као акцентом декорације целе грађевине првобитно је заступљен на црквама св. Тројства у Сомбору (1752-1772), св. Ђорђа у Кули (1770) и св. Павла у Бачу (1773-1780). Далеки одјеки

ових узорних примера била је и унутрашња декорација низа грађевина подигнутих у наредним деценијама по типским плановима државне управе (Каравуково 1764., Бајша 1770., Богојеву 1773-74., Хоргошу 1775., Бачка Паланка 1786., Бачки Брег 1786., Гаково 1787., Гајдобра 1788., Мали Иђош 1788., Кљајићево 1791., Селнча 1795., Дорослово 1800., Бечеј 1804-09., Купусина 1808.) код којих је лични печат мајстора-градитеља видљив у зидној декорацији и обликовању пиластера, капитела, венаца и хорских ограда (нпр. изненађујуће богат ентеријер цркве у Гајдобри). Период доминације барокних форми и облика заокружује репрезентативни ентеријер катедралне цркве св. Терезије Авилске у Суботици, која је грађена у периоду 1773-1798. године. Већ на крају 18. века се осећају се промене у схватању просторне организације (обликовање унутрашњег простора преплитањем примарних и секундарних конструктивних елемената, развијенији облик хоризонталног плана и појава квазитробродних грађевина) и присуство строгог, смиреног и једноставног класицистичког језика. Код цркава грађених на самом прелазу векова јасно се уочавају нове архитектонске тенденције у обликовању унутрашњег простора (св. Емерика у Дорослову из 1800. године и св. Рока у Новом Саду из 1801.), у ентеријеру цркве св. Михеала арханђела у Оџацима (1822.) значајно је заступљен декоративни програм и мотиви грчке и египатке орнаментике. Једноставне праве линије и чисти облици декора и црквеног мобилијара домиратијају декорацијом цркеног ентеријера током већег периода 19. века (Челарево 1822., Бођани 1855., Риђица 1817/1878.), а током деценија се јасно може пратити усложњавање архитектонских форми и декоративног програма. Последњих деценија 19. века војвођанска црквена архитектура је захваћена глобалним трендом приклањања неоготичком концепту и решењима. Са изградњом тробродне цркве Име Маријино у Новом Саду (1885.), једнобродних цркава Безгрешног зачећа Блажене дјевице Марије у Врбасу (1885) и св. Михаела Арханђела у Ердевику (1890.) и низа једноставних парохијских цркава грађених по неоготичком предлошку у јужном Банату (Скореновац 1882., Јерменовци 1886., Иваново 1888., Јазово 1902., Врањево

1903., Остојићево 1907.) неоготичка црквена архиткетура је у веома кратком периоду била заступљена у скоро свим деловима Војводине. У наредна два века је изграђен низ грађевина неоготичког карактера код којих се јасно уочава усложњавање програма, форме и богатства преплета констуктивних елемената. Унутрашњи простор је засведен ребрастим крстатим сводовима ослоњеним на високе, витке, вишеструко профилисане ступце и осветљен високим издуженим прозорима у виду готичких бифора или монофора. Опрема, витражи и мобилијар су једнако вредан део ентеријера и њима се посвећује посебна пажња. Олтари, проповедаонице и други ентеријерски уградни и мобилни елементи се наменски раде у специјализовним мајсторким уметничким радионицама. Само неколицина објеката грађених у првим деценијама 20. века не носи чиста обележја неоготике, већ уводи неке елементе еклектичке архитектуре или сецесије. Чак се препознају и трагови модерне архитектуре, која је код других архитектонских програма увелико присутна у овом периоду. (црква св. Крижа у Сомбору, 1924.)

IV: Архитектонски језик (декорација) екстеријера

Као и код декорације ентеријера, примењени архитектонски језик при декорацији екстеријера римокатоличких цркава 18., 19. и почетка 20. века недовосмислено прати шира збивања у архитектури и следи уметничке трендове епоха у којима настаје. Током проучаваног периода смењивали су се и преплитали у прва два века барокни, каснобарокни (*Zopf*) и класицистички утицаји. Крај 19. и почетак 20. века облежио је историзам / академизам / еклектика, посебно неоготика, а деценије између два светска рата продор савремених идеја сецесије и модерне.

На самом почетку 18. века, након коначног протеривања турака са територија северно од Саве и Дунава, припадници иусусовачког реда граде свој самостан у Петроварадину. Црква св. Јурја (1701-1714.) изграђена као део комплекса језуитског колегијума, својим стилским изразом, констуркцијом, примењеним пропорцијским односима, декорацијом и општим ликовним изразом екстеријера и данас представља најчистији

пример барокне црквене архитектуре међу војвођанским римокатоличким црквама. Спољна декорација грађевине је скромна. Акцентована је улазна фасада, пројектована по типу репрезентативних барокних узора. Рашчлањена је на три поља плитким пиластрима и надвишена закривељним забатним зидом. Вертикализам целе композиције наглашавају по вертикали степеновани отвори и бочне, високо постављене нише са скулптурама светитеља. Током прве половине 18. века обновљени су и други значајни римокатолички верски центри у Бачу, Суботици и Сомбору. Барокне интервенције, којима се приступа у том периоду, значајно мењају карактер старијих средњовековних грађевина (цркве фрањевачких самостана у Бачу и Суботици), док нове црквене грађевине, св. Тројства у Сомбору (1752-1772), св. Ђорђа у Кули (1770) и св. Павла у Бачу (1773-1780), изграђене у другој половини 18. века у каснобарокном (Zopf) маниру постају узорни модели, које следе градитељи у наредним деценијама. Спољној обради фасада се не поклања превелика пажња. Поред декоративно акцентованог ентеријера сва изражајна средства спољашњег обликовања су усмерена на декорацију улазне партије. Фасада цркве св. Тројства при фрањевачком самостану у Сомбору надвишена високим забатом завршеним великим спиралним угаоним волутама, удвојени пиластри са вишеструко профилисаним капителима, нише у бочним фасадним пољима, висока сокла са отворима у облику окулуса и декоративни програм секундарне пластике недвосмислено спољној архитектури ове грађевине дају барокно обележје. Барокни концепт акцентованја улазног pročеља доживео је свој зенит у монументалном решењу западног pročеља са два звоничка торња цркве св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1798.). И поред јасно наглашене хоризонталне поделе на зону високе сокле и спратова, псеудобарокне криволинијске декорације и волута сконцентрисаних око отвора и типично барокних, степенованих, вишеструко профилисаних пиластера и венаца централно поље западног pročеља овог храма носи и карактеристике новодолазеће класицистичке декорације. Углови централног поља и звоничких торњева су наглашени плитким пиластрима (у приземљу једноставни, на првом спрату завршени

јонским, а на другом коринтским капителима), слобона зидна платна су фугована, а фасада је у међузвоничком простору надвишена троугаоним тимпаномом. И на много мање репрезентативнијим објектима овог периода на фасадама се испод прозора среће „ламбрекен“ орнамент или капители са гирландама, типични мориви каснобарокне „zopf“ декорације. Фасаде са угластим волутама на калканима и једноставни класицистички програм праволинијске фасадне декорације (фронтони у облику архитрава, триглифи, метописе, дентикули, конзоле, гирланде, правоугаона поља испод прозора) срећу се и на једноставнијим парохиским црквеним грађевинама с почетка 18. века (св. Емерика у Дорослову из 1800. године и св. Рока у Новом Саду из 1801.) Као украс се среће и рељефна фигурална декорација са библијским мотивима на фасади (Кљајићево 1791-97., Челарево 1822). Поред новина у декорацији крај 18. и прве деценије 19. века доносе новине и у схватању просторне организације и богатство просторних решења (прве квазитробродне грађевине, разуђеност бочних фасада, назнаке трансепта и крстообразне основе). Градитељи класицизма не усмеравају сва своја изражајна средства на акцентовање појединих делова грађевине (у бароку је то била улазна фасада и ентеријер) већ „преливају“ унутрашњи просторни склоп на спољашњост грађевине, разуђујући и рашчлањујући њене фасаде. Чак и фасаде најједноставне конципираних храмова, грађених по типским пројектима, следе овај принцип. Бочне фасаде су рашчлањене плитким лизенама које прате позиције унутрашње конструктивне поделе, а централно поље улазне фасаде је наглашено у виду плитког ризалита и надвишено тимпаномом изнад кога се уздиже звонички торањ. Међу објектима овог периода издвајају се (квази)тробродне грађевине (Бачки Моноштор, 1752., Ада, 1795., Апатин 1798., Сонта 1812.), којима разуђене/сложене основе и широко развијене фасаде и поред комбиновања барокног и класицистичког декоративног језика дају преовлађујуће класицистички карактер. Наглашавање централног ризалита у виду изградње класицистичког портика коришћено је као мотив декорације улазне фасаде само код цркава Име Блажене дјевице Марије у Станишићу (1815.), где је упадљива просторна

диспропорција између портика са централним звоником фланкираним високим бочним крилима и троборне основе и св. Катарине Александријске у Бочару (1838.), док је мотив плитког портика са тимпаном над пиластрима веома чест (Елемир 1796., Рума 1806-1813., Кикинда 1811., Сремска Митровица 1811., Чока 1813., Инђија 1863-72., Старчево 1867.). Уздигнути плитки портик са четири стуба надвишен архитравом и поткровним венцем изнад кога је тимпанон, коришћен је као мотив и за улазну фасаду цркве св. Михаела Арханђела у Оџацима из 1821. године, која се издваја монументалним решењем улазног pročеља са три звоничка торња и нешто млађе цркве св. Марије Магдалене у Беодри (Ново Милошево, 1836-1842.), где је примењено решење монументалног улазног pročеља са два звоничка троња. У другој половини 19. века класицистички просторни концепт је обogaћен алегоријским архитетонским језиком романтизма, што се најизразитије чита на фасадама црква Рођење св. Ивана Крститеља у Ечки из 1862. године и катедралне цркве св. Ивана Непомука у Зрењанину из 1867. године Стевана Ђорђевића. Издужена крстообразна основа и вишеструко рашчлањене фасаде су наглашено декорисане бифорама и трифорама уоквиреним вишеструко профилисаним прозорским рамовима, низ уских слепих ниша и украсне кулице (у виду неоготичких пинакла) украшавају равно завршени забатни зид (Ечка), а основни мотив декорације фасадних поља је фриз слепих аркадица. Сличан декоративни програм среће се и на фасадама црква св. Карла Боромејског Товаришеву (1882), Сњежне госпе у Неузини (1895.) и неоготичким храмовима св. Михаела Архађела у Ердевику (1890.), Безгрешног зачећа БДМ у Врбасу (1895.) и цркве св. Стефана при кармелићанском самостану у Сомбору (1828-1904.). И поред декоративног програма који припада више романтичарским него неоготичким тенденцијама црква св. Михаела Архађела у Ердевику је поред друге Болеове (Herman Bolé) цркве Св. Марије Сњежне у Петроварадину (1882.) и цркве Име Маријино у Новом Саду (1885.), један од први изразитих примера неоготичке црквене архитектуре на подручју Војводине. Све црквене грађевине на подручју Војводине, грађене у периоду од 1885. године до времена Првог

светског рата (са изузетком црква у Сурчину 1896., Српском Итебеју 1897. и Великом Средишту 1898., чија је архитетктура *démodé* за време у коме су грађене и романтичарско-историцистичке архитектуре цркве св. Крижа у Суботици из 1896.) грађене су као типични припадници „неоготичке обнове“. Богатство конструктивног преплета и декоративног архитектонског језика зависило је искључиво од потребе заједнице и финансијске моћи инвеститора. Након изградње неоготичких парохијских црква грађених по истом архитетктонском предлошку на подручју јужног и средњег Баната (Скореновац 1882., Јерменовци 1886., Иваново 1888., Врањево 1903.) уследила је изградња низа монументалних неоготичких грађевина у северној Бачкој (Суботица, св. Рока, 1896., св. Јурја, 1897; Сента, Срца Исусовог 1906., св. Антуна Падованског 1910.; Будисава 1899-1908., Жедник 1908-1910.). Почетком 20. века су и две самостанске цркве добиле монументална pročеља са два звоничка торња. При завршетку радова на изградњи самостанске цркве св. Стефана при кармелићанском самостану у Сомбору (градња почела 1828., завршена 1904.) тробродна грађевина је добила монументално pročеље са два звоничка торња, док је цркви св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици, приликом радова на реконструкцији и проширењу (1908-1912.), призидано ново pročеље, конципирано по неороманичком моделу као монументални улаз између два звоничка. У градитељској продукцији на почетку 20. века монументалним решењем улазног pročеља са два звоничка торња се истичу и цркве св. Срца Исусовог у Футогу арх. Ференца Вајнингера из 1907. године и св. Герхарда у Вршцу, арх. Ернеста Свободе из 1902-1912., а својим монументалним димензијама и богатством просторне разуђености и декоративног програма црква Ференца Рајхла Похођења блажене дјевице Марије у Бачкој Тополи (позната као *Богородица са српом*) (1907.) и црква Вазнесења Блажене дјевице Марије у Јаши Томићу (1911.). У последњим деценијама 19. и првим деценијама 20. века, када се, на подручју Војводине, може пратити појава и постепено усложњавање архитектонског програма и декоративног језика неоготичких грађевина уочава се и паралелан процес настајања низа еклектичких, махом

неоренесансних грађевина, чији је декоративни програм комбинован са елементима неоготике, па и сецесије. Све су ове грађевине везане за релативно уско географско подручје северне Бачке и, с обзиром да се ради о капелама, њихов архитетонски програм је далеко једноставнији до програма црквених грађевина. У Суботици је, у периоду од 1879. до 1913. године, према пројектима тада познатих суботичких архитеката изграђена група од 8 капела на Бајском гробљу. Истом типу куполних грађевина припадају и нешто раније изграђене капела кармелићанских свештеника на гробљу у Сомбору из 1872, капела Жалосне Госпе на калварији у Тителу из 1882. и знатно млађа капела породице Вереш Матјаш на Бајском гробљу у Суботици из 1928. године.

Период између два светска рата је време потпуног напуштања традиционалних образаца и изградње храмова лонгитудиналне основе са звоником (или звонцима) на улазној страни грађевине. Неоготички образац је напуштен, мада се неоготичке форме уочавају и на еклектичкој архитектури цркве Пресветог срца Исусовог у Апатину из 1932-1933. године. На архитектури објеката насталих у овом периоду упадљив је јак ауторски печат, као код цркве св. Антуна Падованског у Чантавиру (Карл Молцер, 1926.), св. Елизабете у Новом Саду (Мишајло Плавец, 1931.), безорнаменталних равних неороманичких форми цркве св. Јосипа радника у Ђурђину (Балтазар Дулић, 1935.), неовизантијског декоративног језика цркве Светих апостола у Келебији код Суботице (1937.) или очигледног утицаја арт декоа на улазном pročелу цркве Пресветог срца Исусовог у Шиду (1932.).

V: Носећа конструкција и грађевински материјали

Избор конструктивног склопа, грађевинског материјала и технике градње директно утиче на просторну организацију саме грађевине. Носеће конструкције су код проучаваних објеката релативно сличне, тако да се релативно велики број објеката сврстава у релативно мали број комбинација конструкција и материјала. Најчешће примењиван градивни материјал за

носиви, зидани део конструкције је опека, мада се среће и камен, али махом код грађевина које су изграђене на старијим структурама. Из малобројних оригиналних грађевина и сачуваних писаних извора сазнајемо детаље о грађевинском материјалу и кровној конструкцији које су примњивани за изградњу сакралних објеката почетком 18. века. Један од драгоцених извора за познавање материјала је предрачун Јаноша Скултетија, коме је комисија суботичког сената поверила 1868. године да уради пројекат реконструкције и доградње капеле св. Рока у Суботици. Скултетијев пројекат није реализован, али је нама остао податак да је грађевина, која је била изграђена 1738. године, грађена опеком, а кров покривен шиндром. (Беседеш, 2003, 6-7) Међуспратне конструкције су ређе дрвене, код старјих или једноставнијих објеката. Код већине објеката је за затварање горњих делова грађевине примењиван свод и то зидан од опеке или знатно ређе од камена, односно бетона. Начин формирања свода у горњој зони и система носача који га подрпиру и преузимају његово оптерећење дефинише организацију унутрашњег простора, као јединствен (континуални пресек) или рашчлањен (просторни сегменти наткривени сводом). Распони и закривљења сводних конструкција, од којих зависи висина свода, дефинишу унутрашњи габарит грађевине и рашчлањујући и обликујући унутрашњи простор, директно утичу на карактер архитектонске композиције чисто грађевинским средствима. Интересантно је да спољни габарит и изглед крова проучаваних објеката релативно мало или скоро нимало не зависе од избора конструктивног склопа. Иако је овом анализом, која се односи на сакралне грађевине из периода од 1699. до 1914. године, обухваћен и градитељски корпус храмова насталих у периоду између два светска рата не може се констатовати да су градитељи римокаоличких храмова лако прихватили нове грађевинске материјале. Употреба бетона, а поготово челика (челична конструкција звоника цркве у Ади у виду полигоналне пирамиде је решење арх. Ђорђа Табаковића, је више изузетак него правило чак и у првим деценијама 20. века.

С обзиром да избор конструктивног решења директно одређује просторни склоп грађевине извршена је калсификација објеката према утицају конструктивног склопа на просторно решење, тако да се издвајају: V.1) грађевине наткривене равном таваницом или кровном конструкцијом, V.2) засведене бескуплне грађевине јединственог унутрашњег простора, V.3) зсведене бескуполне грађевине рашчлањеног унутрашњег простора и V.4) куполоне грађевине.

Грађевине чији је брод наткривен равном таваницом су релативно ретко заступљене (приближно сваки десети од проучаваних објеката). По правилу су то једнобродне грађевине невеликих димензија наткривене равном дрвеном таваницом. Ово конструктивно решење је примењено код најстаријих заветних објеката (капела св. Ануна Пустињака у шуми код Бача, средњеveкован грађевина обновљена 1817. године, заветна капела у Бездану из 1737/1832., капла св. Крижа на калварији у Вршцу из 1729.), мањих парохијских цркава или код објеката који су реконструкцијом приведени сакралној намени (црква св. Карла Боромесјког у Панчеву из 1718/1756/1763, црква св. Јосипа у Јасенову, 1899-1909.). Равна дрвена таваница је равно малтерисана, са изузетком неколицине објеката. Код црква св. Ивана Капистрана при фањевачком самостану у Земуну (1750-1752.), св. Крижа у Петроварадину (1812.) и св. Краљице крунице у Великом Средишту (1898.) контакт равне таванице и зида је изведн лучно, док је код црква св. Стјепана Краља у Сјану (1810.) и Банатској Тополи (1898.) комплетна таваница изведена у виду декоративних касета од конструктивних дрвених греда.

Засведене бескуполне грађевине јединственог унутрашњег простора су у односу на грађевине наткривене равном таваницом заступљене у још мањем проценту. Овакво конструктивно решење се среће у периоду нешто дужем од 100 година и то од 1776. (црква св. Елизабете у Опову) до 1902. године (црква Блажене дјевике Марије у Мужљи). За наткривање брода цркве коришћен је полуобличасти (Св. Рока Нови Сад, 1803., Падеј 1842., Конак

1862.), плитки сегментни (Черевих, 1776., Опово, 1776., Перлез, 1777., Глогоњ, 1841, Михајлово 1856.) или преломљени свод (неоготичке грађевине јужног Баната: Јерменовци 1886., Иваново и Скоренотвац 1892., Мужља 1902.). У ову групу грађевина сврставају се и црква св. Елизабете Арпадовске у Белом Блату (1901.) код које плафон брода чини обострано опшивена кровна конструкција са средишњим равним делом, као и цркве код којих је наглашена подела простора на сегменте попречним луцима старијим у односу на полуобличасти свод (Черевих 1776., Опово, 1776., Перлез 1777., Падеј 1842., св. Рока Нови Сад, 1803.), али чиме није поремећен концепт јединственог унутрашњег простора.

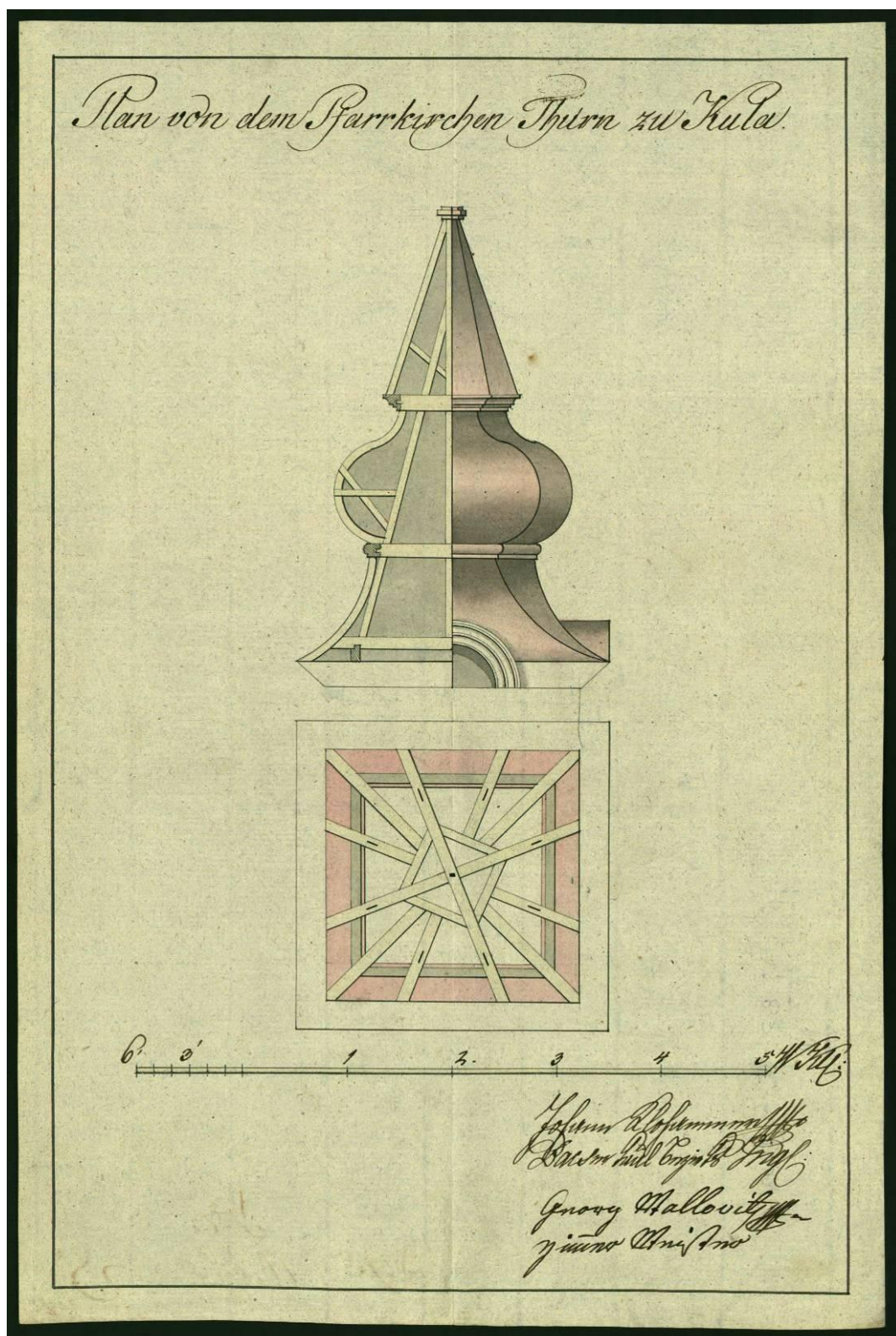
Засведене бескуполоне грађевине рашчлањеног унутрашњег простора представљају најзаступљенију категорију међу проучаваним храмовима, са највећим бројем варијетета. У ову категорију су убројане све грађевине чији је унутрашњи простор, као последица примене сферног или крстатог свода, подељен на травеје. У ову категорију, такође, спадају и све тробродне грађевине касног барока или неоготике, чија је крстообразна основа формирана проширивањем неког од травеја или увођењем попречног трансепта.

Сводне конструкције су код свих проучаваних објеката примењиване за затварање главног, бочних и попречних бродова грађевине, као и мањих просторија улазног дела, подзвоничког простора и бочних олтарских просторија и галерија. Најчешће су градитељи доследно примењивали једну врсту сводне конструкције на целом објекту, али нису ретка ни решења где је главни брод пресведен сферним сводом, а просторије улазног и подзвоничког простора крстатим сводом. По правилу су сводне конструкције подухваћене јаким попречним и подужним луцима ослоњеним на бочне пиластре или ангажоване стубове. Сводне конструкције су равно малтерисане и најчешће су подлога за сликану орнаменталну декорацију или фигуралне сликане представе. Закривљење сферног свода је у распону од релативно плитке сегментне или елипсоидне кривине (капела св. Карла

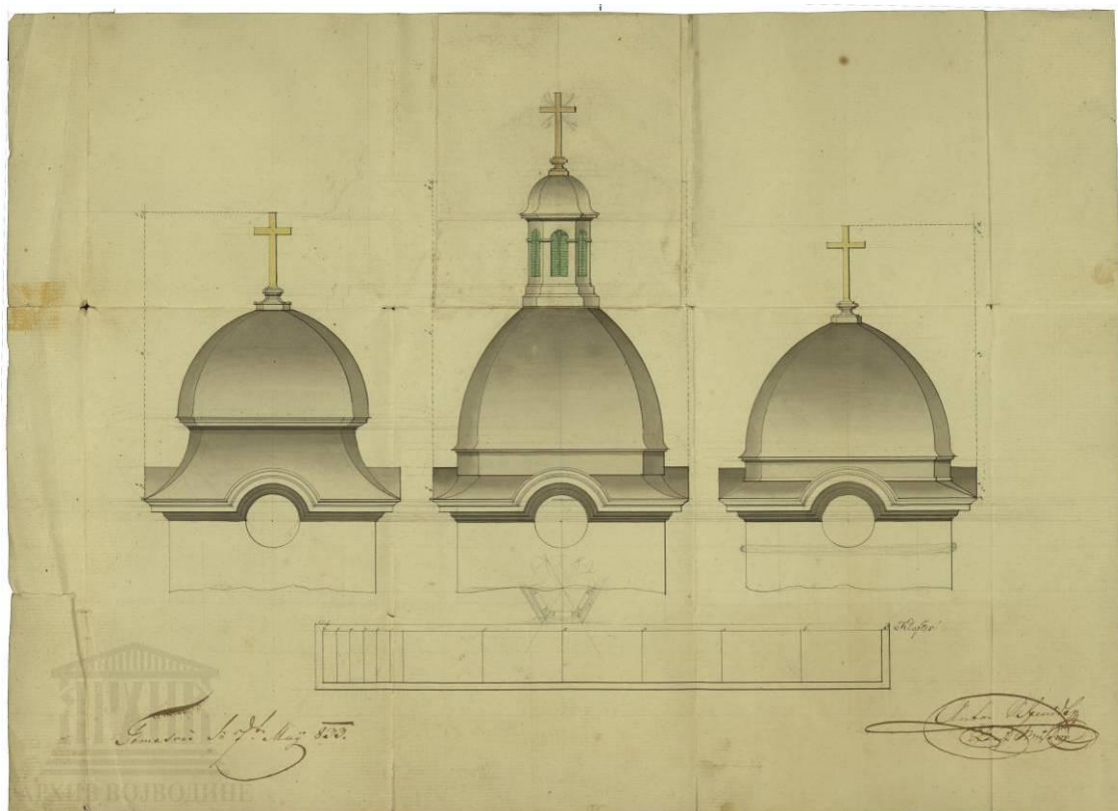
Боромејског у Зрењанину, 1880.) до полукруга, који је коришћен у највећем броју случајева. Код крстатог свода је, због природе самог конструктивног решења, разлика у висини темена и опорца свода велика, а крстати свод се примењује у варијантама са или без конструктивних ребара. Примена сферних сводова условила је поделу унутрашњег простора храма на тревеје. Пропорцијски однос ширине и дужине храма са минималним односом спољних мера без олтарске апсиде 1:1,5 и унутрашњих 1:2 условио је поделу брода на само два травеја код једнобродне цркве Блажене дјевице Марије у Врбасу из 1885. године. Однос укупних спољних мера, без олтарске апсиде, 1:2 примењен је и код једнобродне цркве св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1797.), али је ширина ове грађевине одређена монументалним улазним прочељем, које је шире од брода цркве, као и бочне олтарске призиде. Пропорције унутрашњег простора ове грађевине су скоро 1:3, а брод је подељен на четири засведена травеја. Однос спољних мера 1:1,5 до 1:2 читљив и у основама монументалних тробордних грађевина. Катедрална црква св. Ивана Непомука у Зрењанину је пројектована са спољним односом мера 1:1,5, али је унутрашњост подељена на пет травеја са попречним трансептом. Однос унутрашњих мера централног брода је 1:4 (чак 1:5 ако се у обзир узму и дубина подзвоничког простора и олтарска апсида), што у унутрашњости ствара утисак изразито издужене грађевине. Највећи број објеката има однос ширине и дужине спољних мера приближно 1:2 или 1:2,5 (цркве св. Тројства у Сомбору, 1752-72., св. Апостола Павала у Бачу, 1773-80., каснобарокне цркве грађене по типским пројектима државне управе), а унутрашњих 1:2,5 до преко 1:3 (однос унутрашњих мера сомборске цркве св. Тројства је 1:4, ако се не узму у обзир дубине бочних олтарских ниша брода) и код њих је формирано два, три или четири засведена травеја главног брода. Изразито издужене грађевине су оне код којих су спољна ширина и дужина у пропорцијском односу 1:3 и више, а унутрашње 1:3,5 (црква св. Арханђела Михаила, Оџаци, 1818-1821.) и до 1:4 (црква св. Јурја у Молу, 1824.). Овакав однос и ефекат наглашене лонгитудиналности резултат је накнадних реконструкција и доградњи спроведених крајем 19. и почетком 20. века код

низа грађевина. Црква Узвишења св. Кржа у Србобрану је доградњом 1886. године добила, у односу на оригинални план из 1815., још један травеј и ново улазно прочеље. Спољне мере грађевине су овом интервенцијом од оригиналних пропорција 1:2,5 достигле однос од преко 1:3, а унутрашње, укључив и дубину подзвоничког дела 1:4,5. Сличне су пропорције и цркве св. Миховила арханђела у Бачком Градишту из 1831., која је реконструкцијом и доградњом из 1909. године добила нове пропорцијске односе. У истом периоду је, од 1908-1909. године, је реконструисана и дограђена и црква крстообразне основе св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (1730-36.). Унутрашњи однос димензија главног брода ове грађевине је, укључив и попречни трансепт, олтарски и улазни део 1:5.

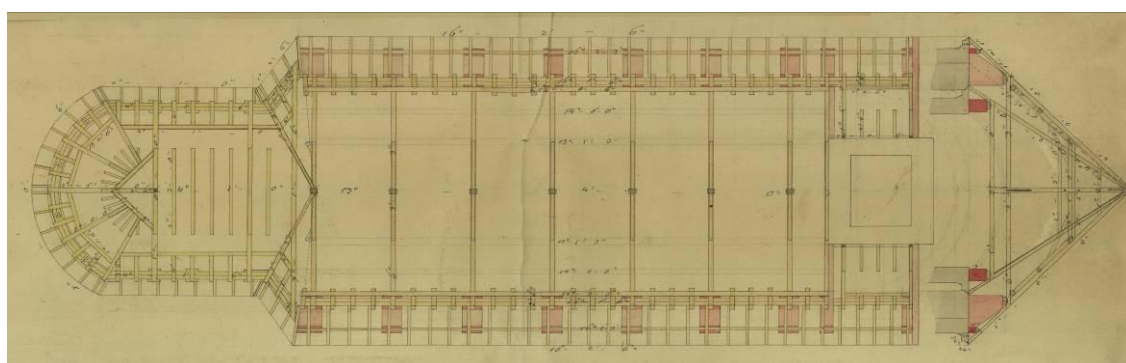
Куполне грађевине су, као и грађевине јединственог унутрашњег простора, релативно ретко заступљене. Приближно је свака десета, од проучаваних објеката, конструисана као грађевина централног плана, али је и код ових објекта унутрашњи простор у већини случајева надвишен сводном конструкцијом изнад квадратне основе. Купола се среће више као изузетак и то код објекта малих димензија. Капела св. Рока у Суботици (1738.) је надвишена куполом формираном над пандантифима. Купола на кружном тамбуру који си уздиже изнад квадратне основе је примењена и код капеле кармелићанских свештеника на гробљу у Сомбору (1872) и породичних капела грађених на крају 19. и почетку 20. века на Бајском гробљу у Суботици.

15. План за изградњу звоничке капе на цркви св. Јурја у Кули (1770./1828.). Пројекат урадио Г. Маловић (G.Mallovits) 1810. године, највероватније у оквиру припреме документације за велику обнову и доградњу храма реализовану 1828. године. Извор: МДА, Т62, сигн. 9339, бр. 1093_001, дим. 22/34 cm

16. Пројекат Антона Шмита (Anton Schmidt) за изградњу торња или торњева (није назначено које) темишварске цркве из 1833. године.
Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, синг. 133, дим.25,5/36cm

17. Детаљ основе и пресека кровне конструкције из пројекта за изградњу римокатоличке цркве у Старој Кањижи Јохана Вернер (Johann Werner) из 1855.
Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 347, 63/96cm

VI: Величина – површина и број седишта за вернике

Како величина директно одређује капацитет објекта, односно број верника који могу једновременно да прате литургијски церемонијал све проучаване грађевине су класификоване према корисној површини простора намењеног смештају верника. Сви храмови су класификовани у пет категорија, зависно од величине унутрашњег простора намењеног смештају верника: VI.1) површине до 100m^2 , VI.2) $100\text{-}200\text{m}^2$, VI.3) $200\text{-}300\text{m}^2$, VI.4) $300\text{-}500\text{m}^2$, VI.5) површине преко 500m^2 . На основу претпостављене просечне површине седећег молитвеног места од $0,60\text{m}^2$ може се приближно одредити површина потребна за смештај столова, односно капацитет седећих молитвених места у храму. У прву категорију сакралних грађевина, чија је унутрашња корисна површина намењена верницима мања од 100m^2 , а капацитет до 50 седећих места, спадају све капеле и један број парохијских цркава, грађених у мањим банатским и сремским местима. (Ириг, 1803-1805., Санад, 1804., Моровић, 1826., Земун, 1836., Лукино село, 1841-1844.) Грађевине, чија је корисна површина намењена верницима између 100 и 200m^2 , имају капацитет од 50 до 120 места у клупама (столовима) и знатно су заступљеније од претходне категорије. Црквене грађевине ове величине и капацитета су грађене у парохијама са мањим бројем верника или у мањим војвођанским местима. То су најчешће грађевине јединственог унутрашњег простора засведене равном таваницом или континуалном сводном констркцијом, или грађевине засведене сферним сводом са поделом на два или три травеја. Ређи су објекти овог капацитета са унутрашњом поделом на четири травеја (Сремска Каменица, 1759., Тоба, 1872. и Сурчин, 1896.), грађевине крстообразне основе (Шид, 1932., недовршена црква у Младенову, 1939.) или централног плана (св. Крижа у Суботици, 1896.). Од наведених просторних категорија најзаступљенија је група објеката чија је величина унутрашњег простора између 200 и 300m^2 , а капацитет 150 до 200 седећих места за вернике. Грађевине свих просторних типова, осим грађевина централног плана, су заступљене у овој категорији. У највећем броју су то једнобродне засведене

грађевине са два, три или четири травеја, али међу грађевине ове величине спадају и неке грађевине наткривене равном таваницом (св. Карло Боромејски у Панчеву, 1718./1756./1763., Сајан, 1810., Банатска Топола 1899.), континуалним преломљеним луком (Иваново, 1892., Скореновац, 1892., Мужља, 1902.) и једна тробродна црква (Сонта, 1812.). Две последње категорије обухватају монументалне црквене грађевине. Цркве чији је унутрашњи простор намењен верницима величине између 300 и 500m² имају капацитет седећих места у клупама између 250 и 300. Прве грађевине ове величине су грађене у другој половини 18. века у местима, која су у време градње били значајни државни, административни или верски центри (Кукујевци, 1770., Сомбор, св. Тројства, 1752.-1772., Бач, св. Апостола Павла 1773.-1780.) или је капацитет постојећег храма повећан реконструкцијом или доградњом (Бачки Моноштор, 1752./1806., Србобран, 1815./1903., Бачко Градиште, 1831.-1833./1854.). Овој категорији припадају и велике неоготичке или еклектичке грађевине, које су грађене чак и у мањим местима (Жабал, 1901., Бечеј, св. Антуна Падованског, 1903., Јаша Томић, 1911.) и тробродна црква Име Блажене дјевице Марије у Станишићу (1815.). Грађевине највећег капацитета својом корисном површином намењеном верницима премашују величину од 500m² и процењује се да могу да приме између 300 и 400 верника смештених у клупе. Прве грађевине, које су својим монументланим димензијама досегла величину храма из ове, последње категорије су црква св. Михаила при фрањевачком самостану (1730.-1736) и катедрална црква св. Терезије у Суботици (1773.-1797.), затим цркве у Бечеју (1776.), Оџацима (1818-1821.) и Молу (1824.). Све тробродне грађевине и велике неоготичке цркве су, изузев пар изузетка, ове величине и капацитета.

VII: Микро локација - однос храма са његовим непосредним окружењем – урбани микроконтекст

Са становишта урбане морфологије проучавани храмови се могу класификовати зависно од позиције грађевине на самој парцели, али и од

просторног односа који грађевина успоставља са непосредним окружењем – уличном матрицом, грађеном среднома или природним окружењем. Зависно од позиционирања грађевине на парцели класификација може следити следеће категорије: VII.1) грађевинска линија објекта се поклапа са једном или две линије регулације улице, VII.2) грађевина је повучена у односу на једну или две уличне регулације у дубину парцеле. VII.3) грађевина је изграђена на неограђеној парцели као слободностојећи објекат. Зависно од односа проучаваног објекта и непосредне изграђене околине, односно урбане матрице препознати су следећи случајеви: VII.а) Црквена грађевина са суседним објектима формира улични низ VII.б) Црквена грађевина се налази на угаоној парцели и излази на раскрсницу VII.в) Црквена грађевина са суседним објектима формира градски трг VII.г) Црквена грађевина је изграђена као слободностојећи објекат и нема артикулисан однос са суседним грађевинама (или нема суседних грађевина у близини). Комбинације свих горе наведених категорија се срећу међу проучаваним грађевинама, као и комбинације више наведених критеријума. Грађевине типа VII.1, које су изграђене на регулационој линији парцеле могу формирати улични низ (VII.1.а. св. Тројства, Сомбор), излазити на раскрсницу две улице (VII.1.б. св. Герхарда, Вршац; Бачки Моноштор) или на градски трг (VII.1.в. св. Апостола Павла, Бач; црква кармелићанског самостана у Сомбору) или бити изграђене на неограђеној парцели као слободностојећи објекат, независан од суседних зграда (VII.1.г. капела св. Рока, Суботица). Грађевине типа VII.2, које су повучене у односу на регулациону линију парцеле могу са суседним зградама формирати улични низ (VII.2.а. Сремски Карловци), излазити на раскрсницу (VII.2.б. Бачки Брестовац, Бездан) или градски трг (VII.2.в. Бела Црква) или бити изграђене на простору у чијем непосредном окружењу нема изграђених објеката (VII.2.г. Кукујевци). Трећи тип VII.3 чине објекти који су изграђени као слободностојеће грађевине на неограђеној парцели. Могу са грађевинама изграђеним на суседним парцелама формирати улични низ (VII.3.а. Апатин; Рума), раскрсницу (VII.3.б. Ада, Бајмок) или градски трг (VII.3.в. св. Терезија, Суботица). Слободностојеће грађевине се могу налазити и ван грађевинске

зоне, у оквиру велике гробљанске парцеле или на неизграђеном пољопривреном или шумском земљишту (капела св. Антуна пустињака у шуми код Бача; капела св. Крижа у Вршцу, капела на калварији у Тителу). У наведеној класификацији су дате само основне комбинације просторних категорија које одређују грађевину у односу на урбани микро контекст, иако се у великом броју примера срећу вишеструке комбинације наведених критеријума. Цркве у Кикинди се, на пример, у односу на своје микро окружење може класификовати као комбинација четири основна критеријума (VII.1.2.б.в.). Изграђена је на раскрсници двеју улица. У односу на попречу улицу је повучена у односу на регулациону линију, али је у односу на главну улицу, на коју излази улазним прочељем, постављена својом грађевинском линијом на регулацију. Главна улица, према којој је храм оријентисан главном, улазном фасадом, на потезу на коме се црква налази има знатно проширење, које је традиционално прихваћено као један од главних градских тргова старе Кикинде.

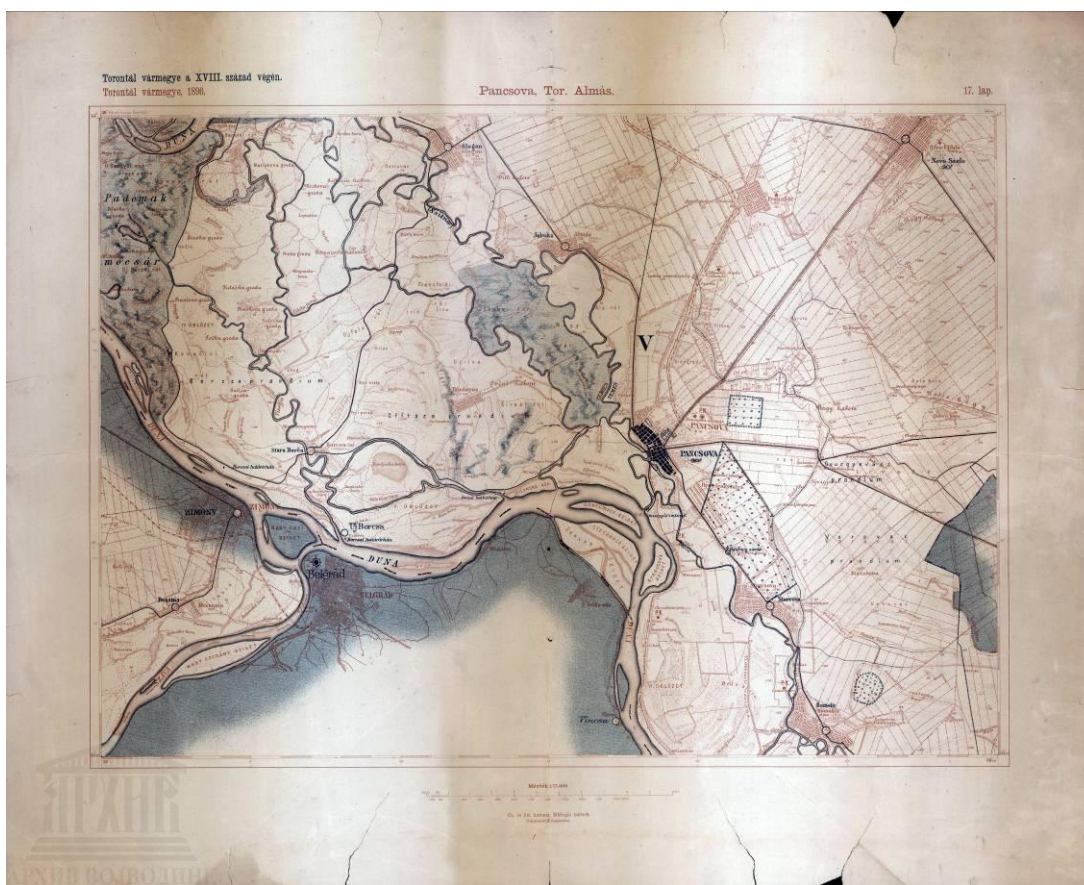
У односу на урбани микро контекст се све сакралне грађевине, па и проучаване римокатоличке цркве, могу схватити и као својеврстни просторни репер. По правилу су лоциране у централним зонама насеља уз главни градски трг, главну улицу, тржницу, пијацу или властеински посед и представљају својом висином, габаритом и волуменом најмаркантније елементе грађене средине.

19. Преклопљен ситуациони план цркве св. Рока у Новом Саду из 1884. са ситуацијом храма и његовог окружења 2012. године. Извори: снимак са сајта *Google earth* и АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 478, аутор А.Молнар, дим. 24/36см

VIII: Макро локација - однос храма са окружењем у контексту село/ град или регија – урбани макро контекст

Однос римокатоличке цркве са ширим окружење може се посматрати на два нивоа. Са једне стране је то положај и значај римокатоличке цркве у контексту урбане морфологије различитих типова насеља или типова урбаног ткива унутар насеља, у распону од панонских села, варошица, трговачких или пијачних вароши или градова до подргађа утврђених тврђава (Петроварадин) у коме је изграђена. Са друге је значај, утицаји и улога појединачних римокатоличких храмова на изградњу сакралних објеката у мањим урбаним структурама које гравитирају матичном насељу у коме је подигнута проучавана грађевине и сагледава се кроз преношење утицаја које је проучавана грађевина извршила на изградњу у регији.

20. План Панчева и Јабуре са околином из 1896. године.
Извор ВА, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 589, дим. 64,5/52,5 cm

Трагање за факторима који су утицали на избор локације, па самим тим и положај римокатоличке цркве у оквиру насеља или дела насеља у коме је грађена (село, кварт, град) довело је до закључка да су на избор локације утицали првенствено структура и моћ локланог становништа и сазнање о локацији раније богомоље.

На подручју данашње Војводине су своје богомоље градили припадници свих народа и великих верских заједница. У истим местима су грађене римокатоличке цркве, српске, румунске и грчке православне цркве, реформатске грко-католичке и евангелистичке (словачке) цркве, јеврејске синагоге, а у време отоманске владавине и муслиманске џамије. Римокатоличке цркве су на подручју Војводине градили Мађари, Немци и Хрвати, а знатно ређе припадници других народа. Зависно од структуре села

или града у централним деловима насеља које су насељавали припадници неког народа грађен је молитвени храм кофесије којој су припадали. Из овог разлога је проучавање положаја/локације цркве у ширем контексту насеља уско везано са проучавањем етничке структуре становништва. Има и случајева код којих је током развоја града дошло до промене урбане матрице и формирања нових градских жижних тачака, па некадашње централне зоне данас представљају рубна подручја центра града. У овим чињеницама треба тражити образложење за тумачење појединих локација неких од монументалних римокатоличких богомоља, које се налазе далеко од данашњег градског центра

Закључци студије локације римокатоличке цркве св. Марије Магдалене у Новом Милошеву (1838-1842.) ослањају се на све горе наведене факторе. Објекат је подигнут као задужбина и породични маузолеј грофовске породице Карачоњи. Налази се на путу Нови Бечеј – Кикинда, на природном узвишењу некадашњег равничарског насеља Беодра, на коме се налазила ранија богомоља, подигнута средином 18. века. Како првобитна црква није била у самом центру насеља нису биле ни друга црква, коју је градио мађарски властелин јерменског порекла Богдан Карчоњи (власник Беодре са својим братом Михаљом од 1781. године), ни данашња, трећа по реду беодранска црква није добила нову централну локацију. Беодра је у првој половини 19. века била насељена претежно мађарским и немачким живљем (мађари масовније насељени у Беодри крајем 18. века, након што је место дошло у посед породице Карачоњи, а немачки живаљ на прелазу 18. у 19. век). Данашњу монументалну цркву су градили је Богданови синови Ласло и Лајош (László i Lajos Lipót Deodatus Karátsonyi de Beodra), на локацији непосредно уз претходну цркву, која је била изграђена на месту данашњег парохијског дома. Данас се ова монументална римокатоличка црква налази скоро на периферији насеља Ново Милошево, које је настало након Другог светског рата спајањем Беодре и Карлова (Драгутиново).

21. Карта данашњег насеља Ново Милошево (извор: Google earth), на којој је назначена локација РКЦ св. Марије Магдалене у некадашњој Беодри.

4.2. ОСНОВНА ТИПОЛОГИЈА И ВАРИЈАНТНА РЕШЕЊА ПРЕМА ОБЛИКУ ОСНОВЕ, КАРАКТЕРИСТИКАМА ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ПРИМЕЊЕНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

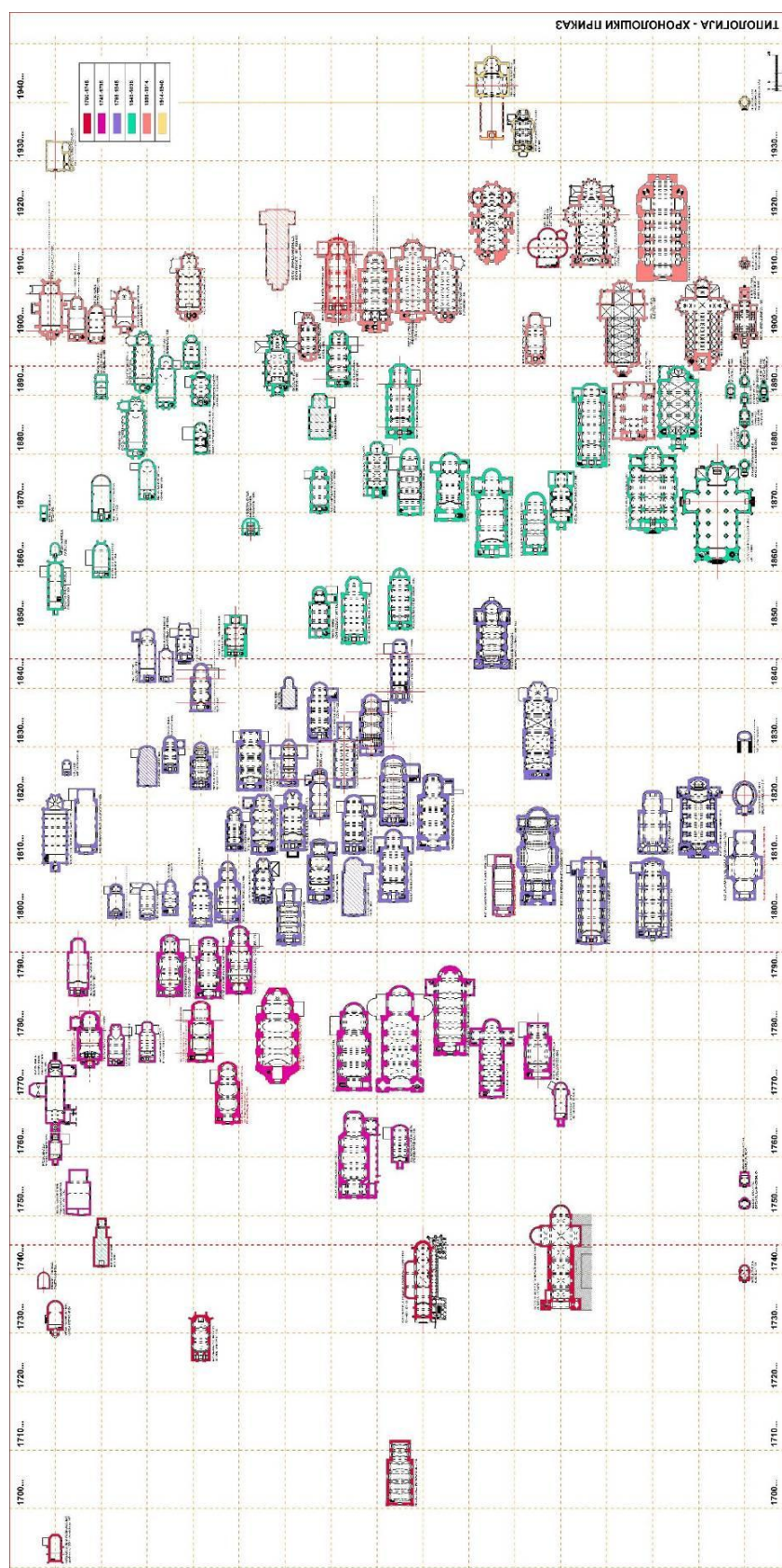
Дефиниција седам основних типова црквених грађевина

На основу свега претходно изнетог, може се закључити да архитектонска композиција грађевине настаје као резултат суочавања проблема функције и конструкције, обликовања и димензионалних односа хоризонталног и вертикалног габарита и акцентовања појединих делова објекта и директно одређује карактер објекта у просторном смислу. У периодима владавине различитих стилских праваца фаворизоване су различите архитектонски композициони склопови, као и различит декоративни програм. Поред наведених формалних одлика архитектуре просторни односи, које грађевина успоставља са својим непосредним, али и ширим окружењем, одређују позицију, значај и утицај грађевине и у просторном и у временском контексту. Резултати анализе свих наведених критеријума спроведене на свим проучаваним објектима отворили су могућност откривања свих постојећих комбинација и дефинисања критеријума по којима су проучаване грађевине сврстане у седам основних типолошких група⁷⁴, са низом подтипова и њихових варијетета.

ПРИЛОГ 1

ПРИЛОГ 2

ТИП I: Једнобродне грађевине наткривене равном таваницом

Једнобродне грађевине наткривене равном таваницом се срећу током скоро целог проучаваног периода. Овом типу махом припадају капеле или парохijske цркве грађене у мањим местима. По свом верском значају и утицају на шире окружење се издвајају само две старије грађевине, цркве св. Карла Боромејског у Панчеву (1718.) и црква св. Ивана Капистрана при фрањевачком самостану у Земуну (1750-52.). Најстарија грађевина која припада овом типу је средњеveковна капела св. Антуна Пустинјака у шуми код Бача (реконструисана 1817. године), што указује на чињеницу да је се градитељи црква наткривених равном таваницом ослањају на традиционалне узорe. Ова грађевина јединственог унутрашњег простора има олтарску апсиду формирану у ширини брода, а звоник у виду мале дрвене куле израђа из масе крова. (Т.I-1) Истом подтипу припадају и заветна капела у Бездану (1737.) и капела правоугаоне основе посвећена Анђелима чуварима на гробљу у Тителу (1868.). Овој групи грађевина се може додати и црква св. Јосипа у Јасенову (1899-1909.), али се у овом случају ради о стамбеном објекту који је реконструкциом и адаптацијом приведен новој, сакралној намени. Други подтип једнобродних грађевина наткривених равном таваницом су грађевине које су на улазном прочељу добиле призидану звоничку кулу. (Т.I-2) Први варијетети овог подтипа чине грађевине са затвореним приземљем звоника и олтарском апсидом која може бити ужа или једнака са ширином брода. (Т.I-2.1) Најстарија грађевина ове подгрупе је црква св. Карла Боромејског у Панчеву (1718/1756/1763.), код које је приземна зона звоника затворена, као и код касније зиданих цркава у Сајану (1810.), Бођанима (1855.) и Добрићеву (1861.). Грађевине код којих је приземље звоника отворено (Т.I-2.2) су капела св. Крижа на калварији у Вршцу (1729.) и капела Тужне Богородице на гробљу у Пачиру (1862.). Код цркава у Гудурици (1787.) и Банатској Тополи (1899.) звонички торањ је добио висока бочна крила, а цео корпус улазног прочеља је остао ужи од брода цркве, чиме се ове грађевине сврставају у трећи подтип.

(Т.І-3) Код обе грађевине је олтарска апсида ужа од брода. Највећи број храмова који припадју типу једнобродне грађевине наткривене равном таваницом имају улазно прочеље развијено до ширине брода. У спољашњем изгледу грађевине звоник изгледа као да израња из масе западног прочеља, односно крова. (Т.І-4) Олтарска апсида код варијетета овог подтипа може бити ужа од наоса (квадратна или полигонална) или формирана у његовој ширини (полукружна, полигонална или правоугаоне основе). Улазно прочеље које је зидом одвојено од простора наоса (Т.І-4.1) и са њим повезано отворима у доњој и горњој зони, среће се код цркава св. Ивана Капистрана при фрањевачком самостану у Земуну (1750-1752.) или Краљице крунице у Великом Средишту (1898.). Чешће решење је да је подзовнички простор интегрисан са унутрашњим простором брода цркве, са којим чини јединствену целину. (Т.І-4.2) Олтарска апсида полукружне основе се јавља као варијетет овог потипа код цркава св. Крижа у Петроварадину (1812.), цркве у Адорјану (1858.), Хетину (1868.) и Српском Итебеју (1897.). Полигонална апсида формирана у ширини брода се среће код гробљанске капеле у Мољу (1826.) и цркве Краљице св. крунице у Кеву (1900.), а правоугаона, такође формирана у ширини брода, код капеле св. Рока на гробљу у Бачкој Паланци (1889.). Равном таваницом је покривена и црква св. Ивана Крститеља у Хајдукову, грађена непосредно пред Други светски рат (1936-1938.), као једноставна, безорнаменталана грађевина са асиметрично призиданим звоником уз улазно прочеље. Код неколицине грађевина чији је брод покривен равном таваницом видне дрвене греде су искоришћене као декоративни мотив ентеријера (Сајан, 1810., Хајдуково, 1936-38.), а код цркве у Банатској Тополи (1899.) су равно малтерисана поља између видних дрвених греда декоративно осликана флоралним мотивима локалног фолклора.

TIP I: Jednobrajna ravna tavanica		T.1.1 Zvonik u krovu krova dvoslojna i trooslojna tavanica										T.1.2 Zvonik prizidan uz ulazno pročelje										T.1.3 Zvonik iznad vrha krova ulazno pročelje u obliku										T.1.4.2 Zvonik "travaj" iz masivnog integriranog ulaznog pročelja									
1700-1745.																																									
1745-1795.																																									
1795-1845.																																									
1845-1895.																																									
1895-1914.																																									
1914-1940.																																									

ТИП II: Једнобродне грађевине јединственог засведеног унутрашњег простора

Типу једнобродних засведених грађевина јединственог унутрашњег простора припадају сви они храмови чија унутрашњост није, из конструктивних разлога, подељена на травеје. **Брод је код овакве грађевине пресведен полуобличастим сводом, плитким сегментним (или елипсоидним) или преломљеним сводом. Олтарска апсида је код свих грађевина овог типа ужа од брода,** а зависно од начина конструкције звоника се издвајају подтипови, односно варијантна решења. **Звоник може бити призидаан (Т.II-1),** као код цркава у Михајлову (1856.), која је засведена плитким сегментним сводом и Белом Блату (1901.), чија таванична конструкција трапезоидног пресека, са видним попречним гредним склоповима, прати конструкцију крова. **Звоник фланкиран високим бочним крилима (Т.II-2)** се прво среће код цркве у Черевиху (1776.), код које је брод наткривен плитким сегментним сводом, ојачаним (декоративно) касетираним попречним и подужним гредама. Овај подтип се препознаје и код низа једноставних парохијских неоготичких грађевина, грађених на прелазу 19. у 20. век. (Јерменовци, 1886., Иваново и Скореновац, 1892., Мужља 1902.) Код ових грађевина хорска галерија захвата простор првог травеја и подухваћена је зиданом конструкцијом са залученим пролазима у нивоу приземља. Решење хора старије черевихке цркве је нешто другачије. Хорска галерија је код цркве у Черевиху подухваћена зиданим стубовима. **Трећи и четврти подтип чине грађевине код којих је цео корпус улазног pročеља заједно са звоником додат уз брод, са којим има заједнички попречни зид, тако да звоник делује као да израста из кровне масе западног pročеља.** Подзовнички простор је код већине ових објеката повезан са простором брода, према коме је отворен са по три велика залучена отвора у нивоу приземља и галерије. Ређи је случај да је приземље отворено према броду само једним пролазом отвореним у оси храма. Као трећи подтип засведених грађевина јединственог унутрашњег простора се издвајају оне

чији је подзовнички простор интегрисан са простором брода, а звоник, који израња из мање западног pročеља је ослоњен на фасадни зид и два слободна масивна ступца. (Т.ІІ-3) У овај подтип спадају цркве у Санаду (1804.), Пачиру (1824.), Глогоњу (1841.), Лукином селу (1841-1844.), Куцури (1859.), Конаку (1862.) и капела св. Крижа на гробљу у Зрењанину (1893.). Скоро исти просторни склоп имају и грађевине четвртог подтипа с тим да је код њих континуирана сводна конструкција попречним луцима ослоњеним на бочне пиластре подељена на сегменте. (Т.ІІ-4) Попречни луци немају никакву конструктивну улогу и највероватније су примењивани ради визуелног ефекта рашчлањености простора. Овом подтипу припадају цркве у Опову (1776.), Перлезу (1777.), св. Рока у Новом Саду (1803.) и Падеју (1842.). Међу грађевинама засведеног јединственог унутрашњег простора се не издваја ни једна монументална грађевина или грађевина значајна по преношењу стилских или градитељских тенденција и утицаја на друге грађевине. Све су махом једноставне парохијске цркве, чак и када се налазе у јаким верским и административним центрима. (св. Роко, Нови Сад и капела св. Крижа, Зрењанин)

TIP II: Jednobrodna
jedinstvenog
unutrašnjeg
prostora
1745-1795.

T.11.1 Završni prijedlog uz ilustacije pročelja

T.11.2 Završni fasadni i okosnici bočnih kraljeva

T.11.3 Završni "zrepolje" iz masne ilustacije pročelja, a potvrdjenih prostor je integriran sa tlocrtnom crkve

T.11.4 Konstruktivna sredstva konstruktivnog

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

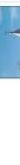
Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

Četvrti, RNC sv. Josipa, 1776.

ТИП III: Једнобродне грађевине рашчлањеног унутрашњег простора на једнаке травеје

Једнобродне грађевине, чији је унутрашњи простор подељен у конструктивном смислу на једнаке сегменте – травеје, засведене сферним или крстатим сводовима представљају најзаступљенији тип. Сферни сводови који покривају травеје најчешће имају два полукружна закривљења. Ређа су решења са сегментним или елипсоидним правоизводним површима. Типски пројекти државне управе, по којима су се изводили црквени објекти у многим војвођанским местима, нудили су изградњу храмова према неком од варијантних решења овог типа. Скоро трећина црквених грађевина грађених у проучаваном периоду на подручју Војводине припада овом типу у оквиру кога се издвајају три велике целине, зависно од броја травеја на које је брод подељен. Први подтип чине **грађевине чији је брод подељен на два једнака травеја. (Т.III-1)** Како је код свих грађевина овог типа **улазно прочеље формирано уз брод, у његовој ширини, а звонички торањ израња из масе западног прочеља,** варијетети зависе од облика олтарске апсиде и интегрисаности подзвоничког простора са простором брода цркве. Најстарија грађевина овог типа је црква Пресветог тројства у Сремским Карловцима (1736.) и једина је грађевина чија је **олтарска апсида формирана у ширини брода. (Т.III-1.1)** С обзиром да су са спољне стране полигоналне олтарске апсиде и данас видни готички контрафори и један високи прозор надвишен преломљеним луком може се претпоставити да је храм подигнут на остацима раније грађевине чије је решење олтарске апсиде наслеђено, односно да је олтарски део раније грађевине сачуван и дограђен. Другу варијанту типа чине две грађевине, код којих је **олтарска апсида, без уметнутог презбитерија, директно наслоњена на последњи травеј. (Т.III-1.2)** Код цркве у Врбасу (1885.) је то полукружна, а код пијаристичке цркве (Гимназијска) у Зрењанину (1845.) правоугаона олтарска апсида ужа од брода цркве. Код зрењанинске гимназијске цркве правоугаона основа олтарске апсиде је резултат обликовања цркве у склопу

комплекса конвикта. Трећи варијетет чине грађевине са олтарском апсидом наслоњеном на дубоки презбитериј. **(Т.III-1.3)** Подзвонички простор је код ових грађевина интегрисан са унутрашњим простором брода и у њему је смештена хорска галерија. Овој варијанти припадају црква св. Рока у Моровићу (1826.), Иригу (1803-1805.), Хритковицма (1824./1913.) и Боки (1840.). Четврти варијантни подтип је веома сличног просторног решења. Плитка сегментна олтарска апсида и презбитериј чине изразито издужен део олтарског простора. Подзвонички простор, за разлику од претходне варијанте, није у великој мери интегрисан са унутрашњим простором брода. **(Т.III-1.4)** Хор захвата централни подзвонички простора и плитком, равном галеријом излази у простор брода цркве. Овој варијанти типа припада низ грађевина рађених по типским решењима државне управе. То су цркве у Крушћичу (1773.), Бачкој Паланци (1787.), Гајдобри (1788.), Узнесења Блажене дјевике Марије у Земуну (1795.), Селенчи (1795.), Дорослову (1800.), Кљајићеву (архивски пројекат из 1800.), Каравукову (архивски пројекат из 1801.), Купусини (1808.), Змајеву (1818.) Од свих наведених црквених грађевина посебно треба поменути две, цркву у Сремским Карловцима и цркву Безгрешног зачећа Блажене дјевике Марије у Бачкој Паланци, које су имале значајнијег утицаја на изградњу сакралних објеката у ширем окружењу. Најзаступљенији подтип једнобродних грађевина са унутрашњим простораом подељеним на једнаке травеје представља група грађевина чији је **брод подељен на три травеја.** **(Т.III-2)** Укупно има 40 грађевина које припадају овом подтипу, а варијантна решења се разликују према начину решавања улазног дела олтарске апсиде и прочеља са звоничким торњем. Грађевине код којих је улазно прочеће из кога израња звонички торањ формирано у ширини брода, а подзвонички простор је само функционално повезан са простором брода у централном делу приземља и галерије **(Т.III-2.1)** по правилу имају олтарску апсиду ужу од брода. Олтарска апсида је зависно од облика основе над којом је формирана полукружна, плитка сегментна, полигонална или правоугаона. По правилу је наслоњена на презбитериј, са изузетком цркве у Бачком Брестовцу (1818.) где је директно

ослоњена на последњи травеј. Овој варијанти подтипа грађевина са три травеја припадају цркве у Бездану (архивски пројекат из 1797.), Елемиру (са изразитом уским и издуженим презбитеријем на које се наслања олтарска апсида, 1796.), Новом Бечеју (1804-1809.), Кикинди (1811.), Тителу (1812.), Бајши (1815.), Челареву (1822.), Новом Кнежевцу (1847-1858.), Голубинцима (1884-1885.), Горњем Брегу (1890.), Новом Сланкамену (1862.) Старој Моравици (1844.) и Трешњевцу (1908.). Веома слично просторно решење имају грађевине другог подтипа. И код њих је улазно прочење из кога израња звонички торањ формирано у ширини брода, али је подзвонички простор интегрисан са бродом и са њим чини јединствен унутрашњи простор. (Т.III-2.2) И код ове варијанте је олтарска апсида код свих грађевина ужа од наоса. Ово варијантно решење је преопознато код цркава у Србобрану (архивски пројекат из 1802-1803.), Гибарцу (1802-1890.), Бачком Петровом селу (1803./1854.), Међи (1804.), св. Рока у Петроварадину (1808.), Сремској Митровици (1811.), Пландишту (1813.), Риђици (1817.), Српском Милетићу (1824.), Бачком Новом селу (1827.), Ковину (1830.), св. Рока у Земуну (1836.), Торди (1848.), Банатском Аранђелову (1869-1870.), Инђији (1868-1872.) и Товаришеву (1882.). Као посебан варијетет овог подтипа се издвајају монументалне једнобродне грађевине, код којих су на бочним зидовима брода формиране дубке нише намењене помоћним олтарима. (Т.III-2.3) Цркве у Кукујевцима (1770.), св. Тројста у Сомбору (1752-1772.) и св. Апостола Павла у Бачу (1773-1780.) су због изразито заталасаних површина унутрашњих зидова, које стварају утисак изузетно богатог ентеријера, постале узорни објекти за изградњу низа грађевина које су бочним масивним ангажованим ступцима или удовјеним стубовима тежиле постизању ефекта постојања бочних олтарских ниша у броду, као на пример црква у Чоки (1808.). Још једну варијанту овог подтипа чине грађевине са призиданим звоником, (Т.III-2.4) слободним, као код цркве у Српској Црњи (1868.) или фланкираним високим бочним кулама, као код цркве у Ердевику (1890.). Као посебно варијантно решење се издвајају две црквене грађевине – капеле, код којих нема улазног прочеља са звоником. (Т.III-2.5) Капела св.

Карла Боромејског у Земуну (Самостанска црква, 1880.) има полигоналну олтарску апсиду незнатно ужу од наоса, а мала, отворена кула звонара израња из крова грађевине. Капела на калварији у Србобрану (1869.) нема наглашен олтарски простор, као ни звонички торањ, али је цела грађевина обухваћена ободним зидом који се протеже са три стране формирајући на олтарском делу полукруг, а на улазној фасади се у потпуности уклапа у класицистичку композицију pročеља. Црква Мајке божје помоћнице кршћана на Бунарићу у Дорослову (познатија као капела на Бунарићу, 1825.) се може посматрати као изузетак од свих наведених решења или као посебна варијанта подтипа два. То је грађевина са полукружном олтарском апсидом формираном у ширини брода и наслоњеном на последњи травеј и наглашеним улазним pročељем са два звоничка торња, чија је ширина већа од ширине брода. (Т.III-2.6) Трећи подтип чине **грађевине са поделом унутрашњег простора на четири и више травеја. (Т.III-3)** Иако једнобродне, цркве које припадају овом подтипу, су махом монументалне грађевине. Најстарија барокна сакрална грађевина, црква св. Јурја у Петроварадину (1701.) припада овом подтипу грађевина и представља јединствено варијантно решење са четвороугаоном олтарском апсидом, изнад које се, према оригиналном решењу, уздизао звонички торањ. (Т.III-3.1) Данас торањ израња из масе крова изнад централног поља улазног pročеља. И другу варијанту представља само једна грађевина. Црква у Сремској Каменици (1759.) има призидан звонички торањ са слободним / отвореним приземљем. (Т.III-3.2) Плитка сегментна олтарска апсиса и презбитериј су незнатно ужи од брода цркве. Варијанта грађевине са призиданим звоником фланкираним високим бочним крилима (Т.III-3.3) је била више у употреби. По овом варијантном решењу је грађена првобитна црква у Бачком Моноштору (архивски пројекат из 1752.), Тоби (1872.), Србобрану (архивски пројекат из 1815.), Бачком Градишту (1831-1833.), Сурчину (1896.), као и неоготичке цркве у Жабљу (1901.), св. Антуна Падованског у Бечеју (1903.) и Новом Бечеју (1908.). Овој варијанти би се могла прикључити и нова (реконструисана) црква у Србобрану (1815.), код

које је улазно pročеља досегло висину брода. Као посебан варијетет се издваја црква св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1797.), код које је монументално улазно pročеље са два звоничка торња решено тако да буде шире од брода, у виду улазног трансепта. (Т.ІІІ-3.4) И код ове цркве се среће богата барокна орнаментална пластика, а посебно је интересно решење са бочним масивним ступцима ангажованим уз бочне зидове, између којих се формирају дубоке бочне отарске апсиде. Групу грађевина код којих је улазно pročеље с звоничким торњем повезано са простором брода само улазима на нивоу приземља и галерије (Т.ІІІ-3.5) представљају цркве у Колуту (1825.), Мокрину (1850.) и Обровцу (1884.). Иако чине једну варијантну групу грађевина ове три цркве се значајно разликују у начину решавања олтарског дела. Код цркве у Колуту примењена је издужена правоугаона олтарска апсаида, код цркве у Мокрину је полукружна олтарска апсида наслоњена на правоугаони празбитериј, од кога је упадљиво ужа, док обровачка црква има полигонално решен олтарски део. Последњу варијату чине грађевине сличног просторног концепта, али код којих је подзвонички простор интегрисан са простором брода. Хор захвата цео подзвонички простор и пространу галерију која захвата први травеј. (Т.ІІІ-3.6) Овој варијанти припадају цркве у Белој Цркви (1806.), Руми (1808-1813.), Бочару (1838.), Тотовом селу (1931.) и Руском селу (1933.)

III-2

TIP III: Jednobrodna
■ ■ ■ raščlanenog

Fig. 2.2 Uža oltarska apsida, ulazno pročelje u širini broda, podzvonički prostor integriran sa prostorom broda

III-2.3 Uza oltarska apsida, ulazno pročelje u širini broda, podzvonički prostor integriran sa prostorom broda

[illegible]

TIP III: jednobrodna - unutrašnji prostora rascijep na dva zasvedena traveja

ТИП IV: Једнобродне грађевине са просторно наглашеним делом ентеријејра

Сакрални објекти, чији је ентеријер рашчлањен на травеје, али је један или два од ових просторних сегмената акцентован издвајају се као четврти тип међу проучаваним црквеним грађевинама. Овај тип грађевина је заступљен у првим деценијама 19. века, када је познобарокно схватање архитектонике простора још увек присутно. Потреба за кулминацијом архитектонске теме у ентеријеру, како декоративне, тако и просторне, добила је свој израз у наглашавању димензија и волумена неког од делова грађевине. Већ у првој половини 19. века долази, уз промену декоративног програма, и до промена у схватању просторне организације. Унутрашњи простор се више не обликује просторним акцентима него преплитањем примарних и секундарних елемената конструкције, па су и грађевине овог типа релативно ретке, грађене само у неколицини мањих места. Развој овог типа грађевина можемо пратити преко два сачувана архивска пројекта рађена за изградњу цркве у Плавни (1809-1813.). Старијим пројектом из 1802. године (МДА, Т62-727) предложена је изградња једнобродног храма издужене основе рашчлањене на три травеја, од којих су својим димензијама наглашени први и трећи травеј. **Средишњи травеј је знатно ужи од друга два, али је планирано покривање брода равном таваницом. (Т.IV-1)** Уједначена висина изнад целог брода би знатно умањила просторни ефекат наглашавања појединих ентеријерских делова. Другим пројектом цркве у Плавни из 1806. године (МДА, Т62-726) планирана је изградња грађевине знатно богатијег архитектонског склопа. **Од три травеја брода наглашен је средишњи травеј, над чијом је скоро квадратном основом формиран сферни свод. Пројектом су предвиђена и бочна проширења овог травеја, у виду трансепта, што би грађевини давало карактер крстообразности. (Т.IV-3)** Овај пројекат није реализован, али две грађевине с почетка треће деценије 19. века, црква св. Михаела у Оџацима (1818-1824.) и црква св. Јурја у Молу (1824.) носе одлике овог подтипа. Код обе грађевине је средишњи

травеј својим димензијама наглашен и у ентеријеру и у екстеријеру. Црква у Оџацима је и најмонументалнија грађевина у оквиру типа, код које је, поред средишњег травеја просторно значајно наглашен и улазни део, који чине улазно прочеље са три звоничка торња и хорски травеј. (Т.IV-3.1) Класицистички портик на улазу и декоративни програм ентеријејра и екстеријејра су доминантни украси ове грађевине и јасно указују на почетак доминације класицизма у Војводини. Архиткетура цркве у Мољу је знатно сведенија, а акценат унутрашње декорације је, поред димензионално наглашеног другог травеја, и сплет ребара крстатих сводова над травејима. Незнатно наглашен средишњи травеј у спољашњем корпусу храма (Т.IV-3.2) препозаје се и код цркве у Чонопљи (1819.), мада ову грађевину, на основу сачуваног архивског плана из 1810. године (МДА, Т62-1092/9338) сврставамо у трећи подтип - групу грађевина сведене спољашњости (Т.IV-2), на којој се не уочава просторно наглашавање средишњег травеја у ентеријејру. (Т.IV-2а) Овој варијанти подтипа Т.IV-2 припадају и касније грађене цркве у Српској Црњи (1868.) и Неузини (1895.). Друга варијанта типа је препозната смо код цркве св. Михаела у Новом Сланкамену код које је први травеј незнатно наглашен у односу на друга два. (Т.IV-2б) Повезивањем хорске галерије, која захвата скоро цео први травеј, са подзвоничким простором добија се утисак још пространијег улазног дела грађевине. У спољној архитектури се ово акцентовање улазног дела не препознаје.

ТИП V: Једнобродне грађевине крстообразне основе

Зависно од начина обликовања олтарског дела једнобродне грађевине крстообразне основе се могу класификовати у групе грађевина са тролисно решеним олтарским делом, крстообразном основом формираном бочним олтарским призидама интегисаним са простором олтарског дела (презбитериј) или увођењем попречног брода (трансепта). Други основ са систематизацију грађевина у оквиру овог типа је начин решавања улазног дела, где се јављају решења са призиданим звоником, улазним прочељем (ужим, једнаким или ширим од брода) са централним звоничким торњем фланкираним високим бочним крилима или монументалним прочељем са два звоничка торња. Систематизација подтипова је извршена на основу комбинација наведених решења која су стварно примењена при изградњи проучаваних објеката. Први подтип је **грађевина са тролисно решеним олтарским делом (T.V-1)**. Грађевине са тролисно решеним олтарским делом и призиданим звоником слободним у нивоу приземља чине прву варијанту овог подтипа. (T.V-1a) Овакво решење има мала црква Рођења Блажене дјевице Марије у Новим Бановцима, грађена 1766. године. За варијетет овог типа се може узети недовршена црква у Локу (1913-1914.), код које је према оригиналном пројекту изведен само тролисни олтарски део и први травеј. Како су радови на изградњи прекинути по избијању Првог светског рата грађевина никада није ни довршена, а изнад јединог изведеног травеја брода (поред олтарског дела) се уздиже мала, привремено подигнута, звоничка кула. (T.V-1b) Други подтип представља и најстарија грађевина у оквиру типа, црква св. Михаела при фрањевачком самостану у Суботици (1730-1736.), која је додуше своју крстообразну форму стекла реконструкцијом спроведеном током прве деценије 20. века. Презбитериј је завршен полукружном олтарском апсидом, као и једна страна попречног брода. Дуга страна трансепта је остала без апсидалног завршетка јер се грађевина ту наслања на ходник самостана. Захваљујући **монументално решеном улазном прочељу са два звоничка торња, које је наглашено у**

виду улазног трансепта, ова грађевина се издваја као посебан подтип. (T.V-2) Монументално прочеље са два звоничка торња је примењено и при градњи цркве св. Марије Магдалене у Беодри (1836-1842.). Крстообразност основе је код ове грађевине са два звоничка торња добијена повезивањем бочних спратних олтарских призида са простором презбитерија. У нивоу приземља су делимично отоверне просторије сакристије и ризнице, а на спрату су галерије потпуно отворене ка олтарском делу. (T.V-3) Једнобродне грађевине крстообразне основе без попречног брода, код којих је крстообразност олтарског дела остварна отварањем једносратних бочних олтарских призида према презбитерију, са улазним прочељем са једним звоником фланкираним високим бочним крилима (T.V-4), чине најбројнији подтип. У ову групу грађевина спадају цркве у Кули (1770.), Узнесења Блажене дјевице Марије у Бечеју (1776.), Ечки (1862.) и Старчеву (1868.). Пету подгрупу чине грађевине код којих је крстообразност основе добијена увођењем попречног брода, а олтарска апсида је обострано фланкирана призидама отвореним према преизбитерију. (T.V-5) На улазној страни је призидан слободан звоник (T.V-5а), као код цркве св. Јурја у Суботици (1897.) или улазно прочеље (уже од наса) чини централни звонички торањ обострано фланкиран кулама, као код цркве у Јаши Томићу (1911.) Код цркве Пресветог срца Исусовог у Шиду (1932.) је такође крстообразност остварена попречним бродом, али је улазно прочеље решено у виду улазног трансепта - композиција централно постављеног звоничког торња фланкираног високим бочним крилима је шира од брода цркве. (T.V-5б) Трећу варијанту овог типа представља црква у Бајмоку (1905.), која је свој данашњи изглед добила реконструкцијом и доградњом трансепта и олтарског дела уз постојећи брод. Специфичност ове варијанте је бочно постављени звоник у односу на улазно прочеље. (T.V-5в) Варијетет овог подтипа представља и недовршена црква у Младенову (1939.). Непосредно пред Други светски рат је изведен олтарски део грађевине (попречни трансепт и олтарски део са обострано призиданим нижим призидама). Од ранијег објекта је остао

сачуван сегмент улазног прочеља са звоничким торњем, који је колонадом повезан са новоизграђеним делом будуће грађевине. На основу односа старог и новог објекта, може се претпоставити да је пројектом новије грађевине планирано повезивање копруса два објекта у монументалну једнобродну лонгитудиналну грађевину са крстообразно решеним олтарским делом. С обзиром да замисао о будућој младеновачкој цркви никада није до краја реализована овај варијетет није посебно именован. Већина објеката који су овом студијом сврстани у тип једнобродних грађевина крстообразне основе својом величином спада у групу најимпозантнијих цркава међу проучаваним грађевинама, што говори у прилог чињеници да је концепт храма са крстообразно решеним олтарским делом погодан за монументалне једнобродне грађевине. Већина грађевина овог типа представља узорне објекте на које су се угледали инвеститори и градитељи римокатоличких храмова у скромнијим урбаним срединама.

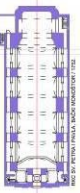
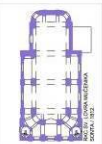
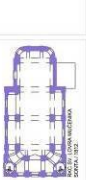
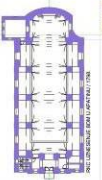
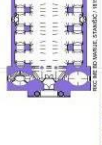
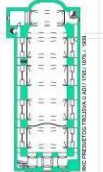
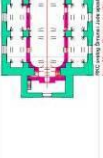
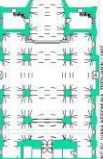
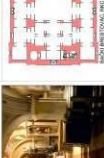
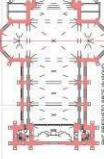
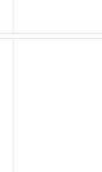
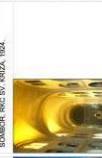
ТИП VI: Тробродне грађевине

Најмонументалније од проучаваних грађевина, изразито великих димензија и (са ретким изузецима) капацитета преко 500 седећих места за вернике, припадају типу тробродних цркава⁷⁵. Зависно од односа главног и бочних бродова, постојања трансепта или не, облика и начина формирања олтарског дела и улазног pročеља специфицирани су подтипови ове групе грађевина. Прву карактеристичну скупину представљају **квазитробродне грађевине (Т.VI-1), код којих су бочни бродови значајно ужи и нижи од централног брода цркве. Око главног брода је прстенасто формирана галерија**, која захвата оба бочна крила и спратни део отвореног подзвоничког простора. Олтарска апсида је формирана у ширини централног брода или је незнатно ужа од њега. Овом типу припадају цркве у Бачком Моноштору (изграђена 1752., реконструисана и дограђена 1806.) и Ади (изграђена 1795., а дограђивана 1879. и 1909.). Решење тробродне грађевине са знатно ужим и нижим бочним бродовима може се приписати наклности пројектнта или градитеља најједноставнијем решењу. Скоро исто концептуално решење имају и цркве у Апатину (1798.) и Сонти (1812.), али се могу дефинисати као други подтип захваљујући већој ширини **бочних бродова, који су висински изједначени са централним бродом. И ове грађевине имају ободну галерију која повезује бочне бродове и подзвонички простор (Т.VI-2)**, као и претходни подтип. **Тробродна грађевина нижих бочних бродова, са наглашеним улазним делом у виду трансепта (композиција централног звоника фланкираног бочним крилима је шира од брода цркве) и крстообрано решеним олтарским делом (једноспратне бочне олтарске призиде, које досежу до половине висине брода, и које су отворене ка презбитерију) (Т.VI-3)** се издваја као посебна категорија. Ову варијанту типа представљају цркве у Станишићу (1815.), Бачком Брестовцу (изграђена 1818., дограђена и проширена бочним лађама 1893-1896.) и Пресевето срце Исусово у Апатину (1932-1933.). Специфичност четврте варијанте типа су **бродови једнаких висина и улазно pročеље уже од основног корпуса**

грађевине (T.VI-4). Овом типу припадају две црквене грађевине, које су подведене под два варијантна решења због различите позиције звоничког торња. Код цркве у Каравукову (изграђена 1764/1785., а дограђена 1925.) улазно прочеље представља **централно постављен звоник фланкиран бочим кулама (T.VI-4a),** док је код цркве у Бездану **звоник призидан иза олтара, у оси грађевине. (T.VI-4b).** Међу тробродним грађевинама код којих су бочни бродови нижи од централног брода издваја је још један подтип - **тробродна грађевина крстообразане основе, код које једнако високи централни и попречни брод, који се уздижу изнад ободних сегмената бочних лађа, и у ентеријеру и у екстеријеру наглашавају крстообразност грађевине (T.VI-5).** Први варијетет овог подтипа представљен је катедралном црквом св. Ивана Непомука у Зрењанину. То је грађевина која се својим укупним габаритима скоро уклапа у облик описаног правоугаоника. **Улазно прочеље, главни корпус са лађама и олтарски део са бочним призидама су исте ширине, док је трансепт незнатно шири од остатка грађевине. (T.VI-5a)** Други варијетет овог подтипа представља црква св. Јурја у Суботици (1897.), код које је **на улазној страни призидан слободан, нешто шири, звоник, а трансепт и олтарски део са бочним призидама су наглашено шири од главног корпуса грађевине. (T.VI-5b)** И код ове грађевине се, као и код претходно наведене, крстообразност основе јасно чита и у волумену (и ентеријера и екстеријера) грађевине. **Тробродне грађевине са бродовима једнаких висина и спољним габаритом који је скоро правилан четвороугао представљају шести подтип. (T.VI-6)** Прву варијанту представља црква Име Маријино у Новом Саду (1885.), **уз чији је правоугаони централни корпус призидан звонички торањ слободан у зони приземља, а уз последњи травеј полигонална олтарска апсида формирана у ширини централног брода. (T.VI-6a)** Код цркве кармелићанског самостана у Сомбору (1904.) **спољашњост грађевине ничим, а посебно не односном маса у екстеријеру, не одражава крстообразност постигнуту не само у габариту него и волумену унутрашњег простора. (T.VI-6b)** Широко улазно прочеље са два звоничка торња је инкорпорирано у главни корпус објекта, а правоугаона олтарска ниша је

фланкирана двема високим степенишним кулама. Седми подтип тробордних грађевина представљају оне са тролисно решеним олтарским делом, односно са попречним бродом завршеним полукружним апсидама истих димензија као и олтарска. (T.VI-7) Зависно од начина решавања улазног pročеља јављају се два варијантна решења. Код цркве у Футогу (1906-1908.), чији је централни корпус може одредити и као квазитробродну грађевину, монументално улазно pročеље са два звоничка торња је решено у виду улазног трансепта, који је шири од простора наоса. (T.VI-7a) Код цркве св. Рока у Суботици (1896.) на улазој фасади је призидан слободан звоник, фланкиран бочним, кружним кулицама. (T.VI-7b)

Низ тробродних грађевина из првих деценија 20. века представља специфична решења, која би се могла сврстати у нове подтипове, али овом систематизацијом нису обухваћени из два разлога: не припадају временски проучаваном периоду (1699-1914.), него добу између два рата које је студиом обухваћено не због стилских и типолошких веза са проучаваним грађевинама, него због историски и логички временски заокруженог градитељског периода и представљају изразита ауторска решења. Ту спадају монументална црква разуђене основе са два звоничка торња св. Крижа у Сомбору (1924.), тробродна базилика Ускрснућа Исусовог у Суботици (1933.) и три грађевине са асиметрично постављеним звоником св. Елизабете у Новом Саду (1931.), св. Јосипа радника у Ђурђину (1935.) и Разлаз апостола на Келебији у Суботици (1937.).

Tip VI: Trobrodne gradevine	T.Vi.1. Križotkazniševske gradbenice: ravnokotna, trostrana gajetija									
	T.Vi.2. Brodski crkveni tipovi: ravnokotna, trostrana gajetija									
1795-1845.										
1845-1895.										
1895-1914.										
1914-1940.										

ТИП VII: Грађевине централног плана

Репрезентативни барокни и класицистички угарски храмови су грађени по типу централног плана већ од половине 18. века. Будимпештанска црква св. Ане (Sain Anna, Pest, 1740.-1761.) је пројектована као грађевина централног плана са октогоналним централним бродом наткривеним куполом над елипсоидном основом. Цео век касније је изграђена и монументална куполна базилика св. Стефана у Пешти (1851.) према основном пројекту Јожефа Хилд (József Hild) и касније прерађеном пројекту Миклоша Ибл (Miklós Ybl).

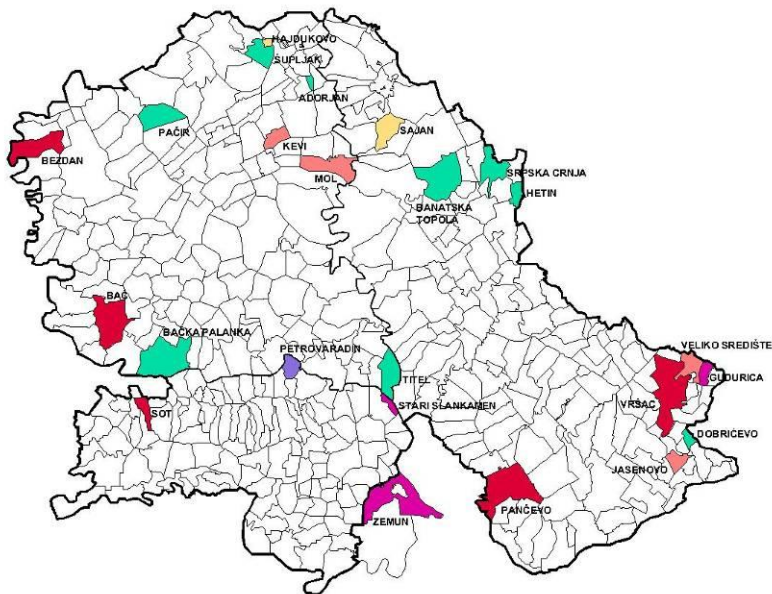
Међу проучаваним сакралним објектима као грађевине централног плана се махом издвајају заветне, породичне или гробљанске капела са изузетком два црквена објекта и једног нереализованог пројекта храма. Сходно архитектонском програму ових грађевина (капеле) већина њих је изразито малих димензија. Избор конструкције за покривање централног простора грађевине је фактор по коме се издвајају две основне подгрупе овог типа грађевина. Први подтип чине **куполне грађевине. (Т.VII-1)** Ту спадају капела св. Рока у Суботици (1738.), капела св. Ивана Непомука у Сомбору (1751/1758.), капела на калварији у Бачу (1830-1833.), капела кармелићанских свештеника на гробљу у Сомбору (1872.) и низ породичних капела на Бајском гробљу у Суботици (грађене у периоду од 1879. до 1928. године). Другу подгрупу чине **грађевине чији је централни поростор наткривен сферним сводом, а у његовом наставку је формирана олтарска апсида (Т.VII-2).** Прву варијанту ових грађевина чине **капеле без призиданог улазног прочеља, код којих мала звонара израња директно из масе крова. (Т.VII-2а)** Другу варијантну скупину чине грађевине код којих је **на улазној страни призидано улазно прочеље са централно постављеним звоником. (Т.VII-2б)** Ту спадају гробљанске капеле св. Александра папе у Ади (1880.), Блажене дјевице Марије у Кули (1888.), капела Пејић на Бајском гробљу у Суботици (1903.) и капела св. Ане на Керском гробљу у Суботици (1886.), код које је цео подзвонички простор слободан и ослоњен на угаоне ступце. Трећи подтип грађевина централног плана је **једнобродна црквена грађевина са једним**

централним бродом, приближно квадратне основе, наткривеним сферним сводом (Т.VII-3), који представља црква св. Ладислава краља у Богојеву из 1773. године. Централни брод ове грађевине је у основи конципиран као грађевина са три травеја, од којих је централни изразито наглашен, али је избором конструкције у горњим зонама овај концепт редефинисан. Први и трећи травеј су наткривени полуобличастим сводом, а средишњи травеј сферним. Како између травеја нема поделе попречним луцима који подухватају сферни свод ту улогу преузимају полуобличасти сводови првог и трећег травеја, који у ентеријеру делују као широки потпорни луци, што у конструктивном смислу стварно и јесу. Целокупним унутрашњим простором, својом висином и волуменом, доминира конструкција централног сферног свода. Обликовање унутрашњег простора склоповима конструктивних елемената одлика је просторне организације коју доноси класицизам, али је препознатљив у архитектури цркве у Богојеву, иако је обликовање њеног унутрашњег простора у суштини резултат потребе за постизањем просторног акцента. Случајна или намерна комбинација ова два концепта обликовања простора омогућила је да се у оквиру овог типолошког истраживња ова црква сврста у грађевине централног плана. Четврти подтип је **тробродна грађевина централног плана. (Т.VII-4)** Средишњи травеј централног брода цркве св. Крижа у Суботици (1896.) је наткривен сферним сводом великог распона, формираним над квадратном основом. Темена тачка овог свода је и место пресека подужне и попречне осе симетрије, с обзиром да су композиције улазног pročеља и олтарског дела изграђене над симетричним основама. Концептуално решење хоризонталног плана ове грађевине у основи представља концептуални одјек будимпештанске цркве св. Ане. Под грађевине централног плана се може подвести и нереализовано пројектно решење за цркву у Плавни из 1806. године (МДА, Т62-726). Према овом пројекту планирана је изградња цркве са куполом над укрснојцом главног и попречног брода, што би овој грађевини (да је реализована) давало двојаки карактер грађевине централног плана и крстообране основе.

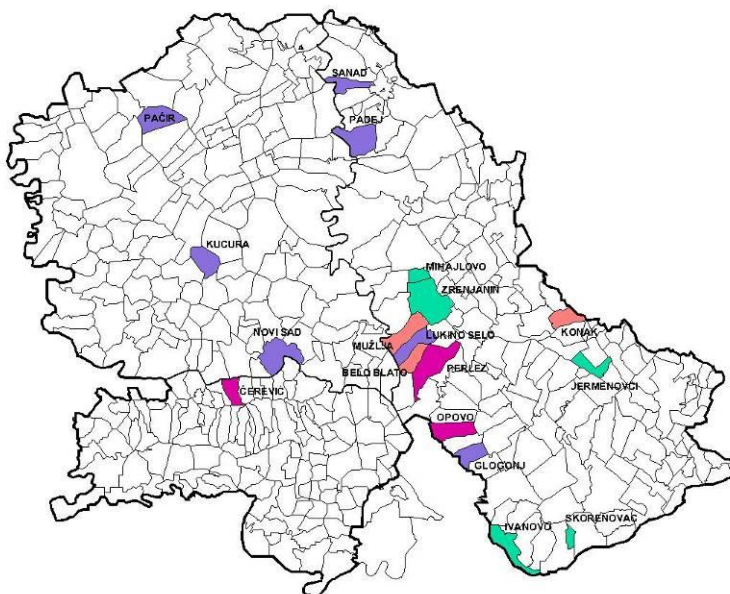
4.3. ТЕРИТОРИЈАЛНА РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ТИПОВА

У оквиру ове студије је пажљивом анализом сваког проучаваног архитектонског објекта као целине (тумачењем сличности у техници градње и конструкцији, просторном склопу и међуодносу елемената, декорацији и ликовности, као и запажањима заснованим на искуству) извршено је груписање споменика према општим принципима и сродностима архитектуре. То је отворило два нова питања - временске блискости у изградњи објеката који припадају групи сродних грађевина и њихове географске повезаности. Преклапањем типолошке класификације и хронолошког прегледа изградње проучаваних објеката и картирањем резултата јасно се могу пратити промене, развој и усложњавање (или смиривање) архитектонског програма који је одредио појаву сродних група грађевина и временски оквир њихове доминације у изградњи римокатоличких сакралних објеката у Војводини. Из карата на којима су обележени објекти истих типолошких карактеристика са назначеним временским оквиром настанка лако се уочавају временска уједначености (или разнородност) и просторна блискост изградње сродних објеката. Најзаступљенији тип су једнобродне грађевине чији је унутршњи простор рашчлањен на травеје. Грађене су махом од половине 18. до краја 19. века, мада има појединачних примера изградње и почетком 18. века (Бач, Сремски Карловци) или у првој половини 20. (реконструкција цркве у Србобрану, нова црква у Руском Селу). Грађене су на подручју целе Бачке и Срема, а у Банату махом на северу. Популарност овог типа грађевине се, осим владајућим трендовима, може приписати једноставности изградње, што је свакако одговарало техничким могућностима градитеља и економској моћи заједница које су их градиле. Једноставност градње и подобност верског израза кроз овакву форму свакако је определила и државну управу да се типски пројекти за изградњу цркава раде по овом типу грађевине. Сви остали типови грађевина су знатно мање заступљени и међусобно су бројно уједначени. Грађевине чији је брод наткривен равном таваницом се срећу на

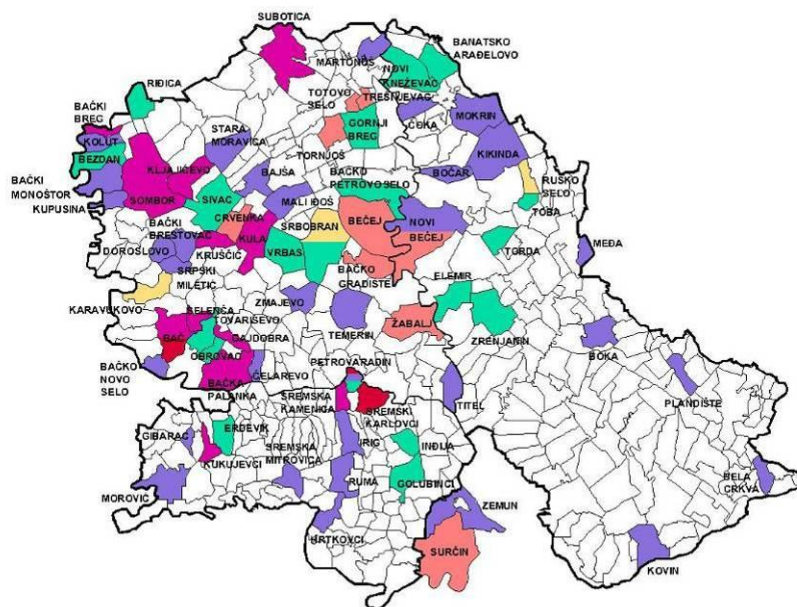
целом подручју Војводине. Њихова изградња се може (генерализовано) везати за време прве половине 18. века или за каснију изградњу у другој половини 19. века у мањим местима Баната и ређе Бачке. Грађевине јединственог унутрашњег простора (наткривене континуираним сводом) се махом срећу на подручју Баната. Слична конструкција је примењена при изградњи храмова у низу суседних места у југоисточном Банату, а по овом типу су грађене и скромне типске неоготичке цркве у мањим банатским местима. Усложњавање просторног програма црквених грађевина на прелазу 18. у 19. век тек је назначено појавом неколицине грађевина код којих је неки део ентеријеира поросторно наглашен. Овај тип грађевина је са изградњом свега шест објеката (четири у Бачкој и по један у Срему и Банату) и најслабије заступљен међу проучаваним грађевинама. Репрезентативност израза грађевине крстообразне основе је „обезбедила“ да се овај тип среће реавномерно распоређен по целој проучаваној територији. Изградња тробродних грађевина почиње крајем 19. века реконструкцијама и доградњама старијих једнобродних грамова и ретком новом изградњом (Апатин, Сонта), да би пуни замах доживела са доминацијом неоготичке изградње. Већина тробродних храмова је изграђена у источном и северном делу Бачке, али се појединачни репрезентативни тробродни храмови срећу и у великим центрима Бачке и Баната (Нови Сад, Вршац, Футог, Зрењанин). Грађевине централног плана су веома ретке у изградњи цркава, али су значајно заступљене код изградње мањих сакралних објеката – заветних, гробљанских или породичних капела и то (са изузетком Капеле Мира у Сремским Карловцима) на подручју Бачке.

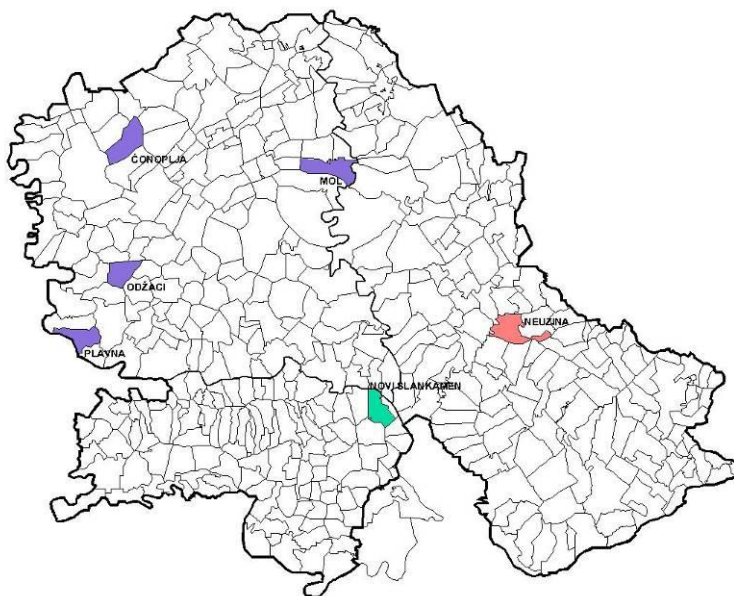
22. ТИП I: Једнобродне грађевине наткривене равном таваницом

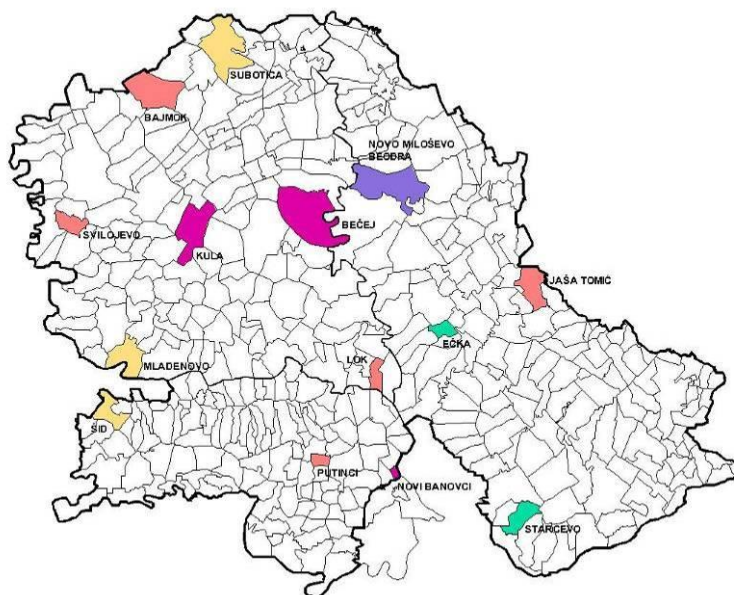
23. ТИП II: Једнобродне грађевине јединственог засведеног унутрашњег простора

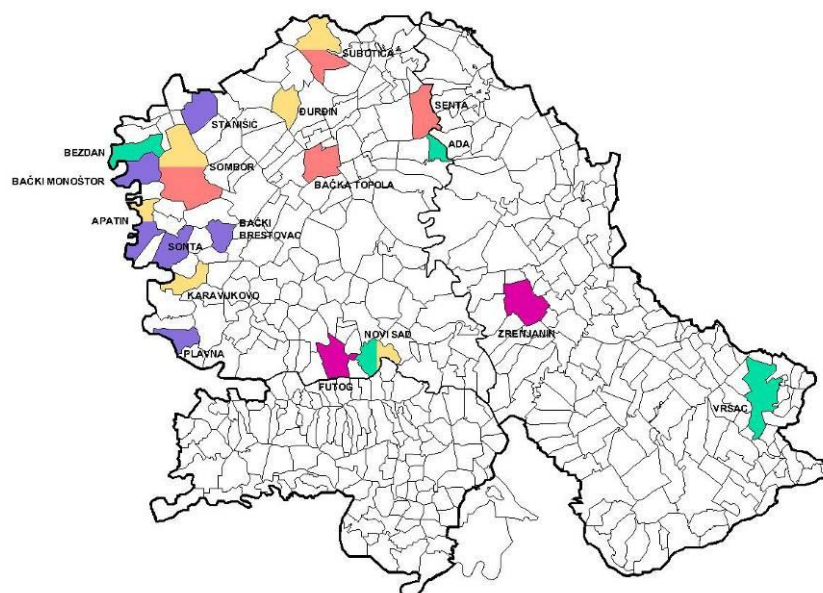
24. ТИП III: Једнобродне грађевине рашчлањеног унутрашњег простора на травеје

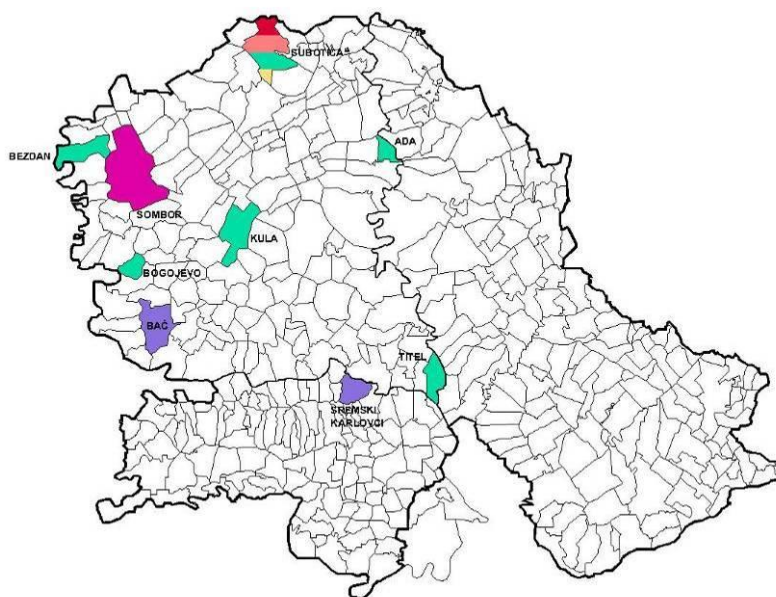
25. ТИП IV: Једнобродне грађевине са просторно наглашеним делом ентеријејра

26. ТИП V: Једнобродне грађевине крстообразне основе

27. ТИП VI: Тробродне грађевине

28. ТИП VII: Грађевине централног плана

Легенда хронолошког
развоја према години
изградње проучаваних
храмова.

	1700-1745.
	1745-1795.
	1795-1845.
	1845-1895.
	1895-1914.
	1914-1940.

4.4. УТИЦАЈ СТИЛА НА ПРОСТОРНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ТИПОВА

На основу спроведених анализа у оквиру овог истраживања може се са сигурношћу констатовати да, током више од два века дугог проучаваног периода развоја сакралне архитектуре у Војводини, смена владајућих стилских праваца и прихваћених естетских концепата у релативно кратким временским периодима није утицала на јединствен и доследно прихваћен религиозни функционални и просторни програм читљив код свих проучаваних грађевина. Са једне стране су препознате узорне (реперне) грађевине, које нису „остале усамљене“, чији је просторни концепт и архитектонски језик био опонашан и чије је путеве и правце утицаја могуће пратити. Са друге стране секуаризација уметности и диференцијација уметничких стилова од времена барока надаље отвара могућност класификације проучаваних црквених грађевина (независно од програмског опредељења) према припадности одређеним уметничким и стилским правцима.

Рани барок

Редовничке цркве барокног периода су на простору целе Угарске, према основном просторном концепту и релативној стилској чистоти барокне архитектуре, веома уједначене. У ту групу грађевина спада црква св. Јурја, изграђена при исусовачком / језуитском колегијуму у Петроварадину, 1701. године. Традиционалне грађевине имају једноставан правоугаони брод и светиште са звоничким торњем измештеним из равни улазног pročеља. Унутрашњост грађевине је оживљена низом плитких пиластера на бочним зидовима изнад којих континуални, богато профилисан венац наглашава зону свода. Улазно pročеље је надвишено барокним забатом и плитким пиластрима подељено на три поља. У централном је улазни портал надвишен прозором, а у бочним пољима су нише са киповима светитеља. Мотив медаљона или елипсоидног окулуса је веома чест. Бочне фасаде су равно малтерисане, без икакве декорације. Начин решавања фасаде

петроварадинске цркве концептуално је идентичан са онима на цркви пештанског фрањевачког самостана (Pesti ferences templom, Budapest, 1727.) и цркве св. Стефана кармелићанског самостана у Ђеру (Győr, karmelita templom, 1721-1728.)⁷⁶ или низа других редовничких цркава тога периода грађених широм монархије. Идентичан концепт са фасадом „ослобођеном“ звоничке вертикале поновљен је и на цркви фрањевачког самостана у Темишвару. Овакво композиционо решење улазне фасаде поновљено је у Војводини само на црквама св. Тројства при фрањевачком самостану у Сомбору (1752-1762.) и у нешто модификованој, поједностављеној форми, али са богатим улазним тремом (у виду ексонартекса) на цркви Узенесеља блажене дјевице Марије при фрањевачком самостану у Бачу (резултат обнове из 1734-1745.).

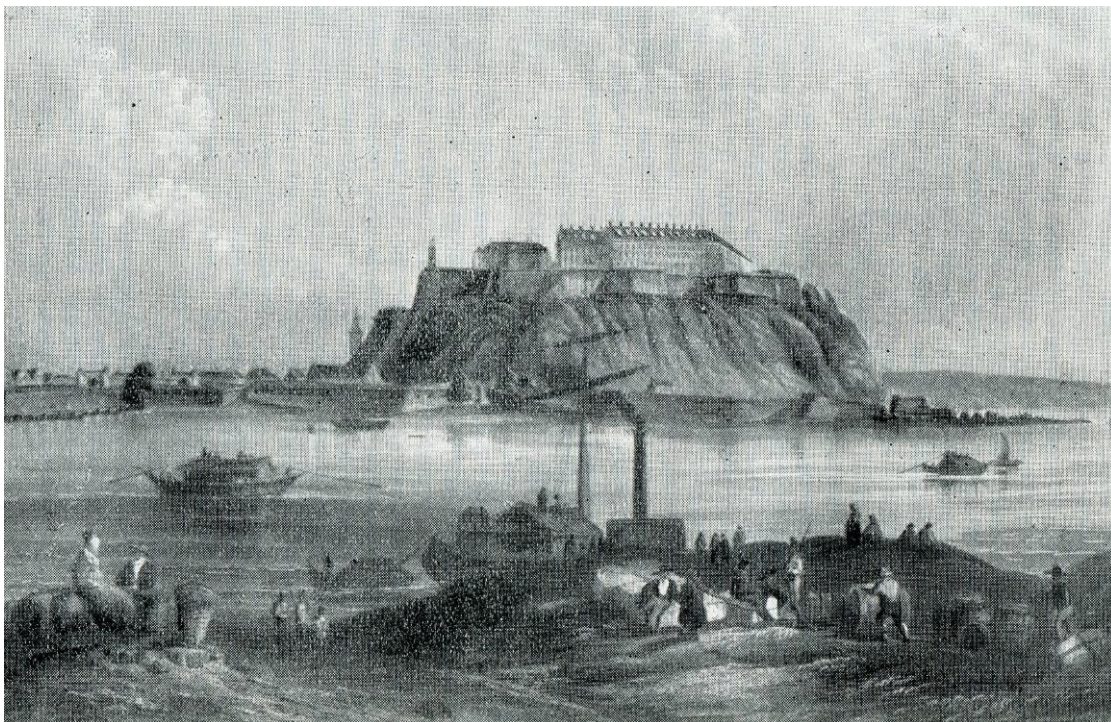
29. РКЦ св. Јурја, Петроварадин, 1701.

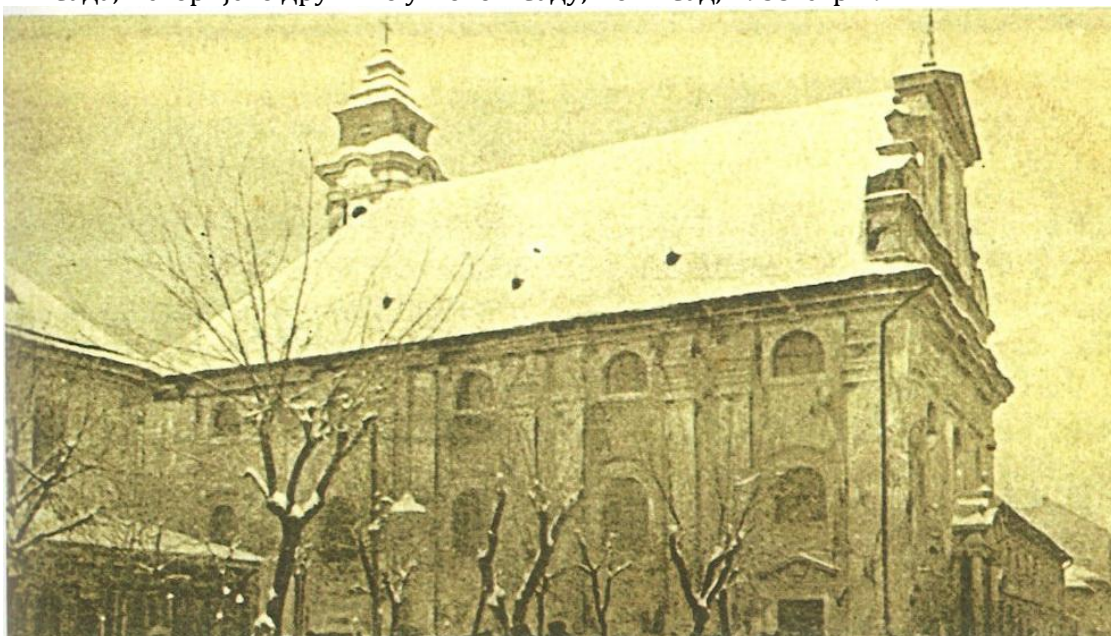
30. Пештанска фрањевачка црква (Pesti ferences templom, Budapest, 1727.) Извор: снимак аутора.

31. Пештанска фрањевачка црква (Pesti ferences templom, Budapest, 1727.)
Извор: <http://budapest.varosom.hu/latnivalok/vallasi-epuletek/Belvarosi-Ferences-Templom.html>

32. Фотографија цркве св. Јураја у Петроварадину пре рушења оригиналног звоника и изградње звонаре на улазном прочељу. Извор: Споменица Новог Сада, Историјско друштво у Новом Саду, Нови Сад, 1933. стр.29.

33. Фотографија цркве фрањевачког самостана редовника Босанске бискупије (Kirche der bosnischen Franziskaner, 1733-1735.) снимљена пре уништења цркве. Извор: АТБ, разгледница Темишвара с почетка 20. века

34. Црква кармелићанског самостана у Ђеру (Győr, karmelita templom, 1721-1728.)
Извор: <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszeti/index.php>

35. РКЦ св. Тројства при фрањевачком самостану у Сомбору (1752-1762), данас
сомборска жупна црква

36. Црква Узнесеља блажене дјевице Марије при фањевачком самостану у Бачу (~XV век) Изглед улазне фасаде је резултат обнове из 1734-1745. године.

37. РКЦ св. Михаила у Пешти (Belvárosi Szent Mihály Templom, Budapest, 1700.)
Извор: снимак аутора.

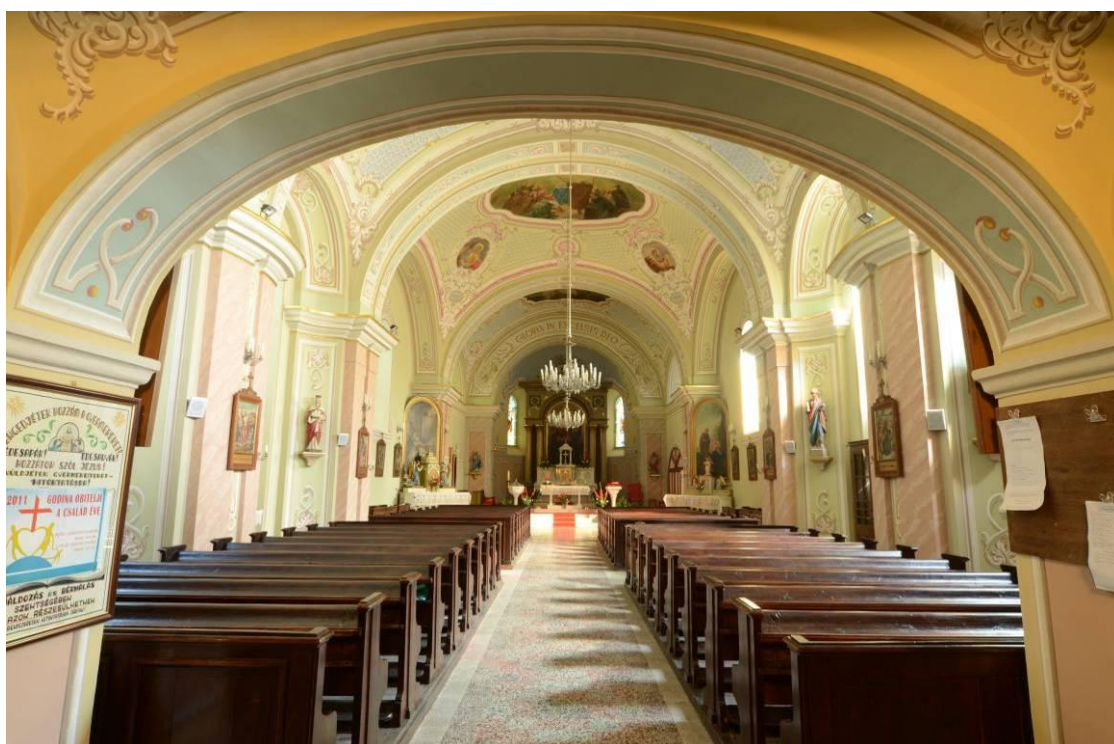
Зрели барок

Сличан концепт решавања улазног pročеља, али са звоничким торњем који израња из масе западног pročеља, се среће и код храмова који припадају периоду зрелог барока. Већ на самом почетку 18. века (годину дана пре изградње цркве св. Јураја у Петроварадину) је, по традицији редовничких цркава, али са звоником који представља доминантну визуелну вертикалу улазног pročеља, је пројектована улична фасада цркве св. Михаила у Будимпетши (Belvárosi Szent Mihály Templom, Budapest, 1700.).

Обликовање унутрашњег простора и декоративни језик ентеријера цркве св. Тројства у Сомбору представља видан отклон од естетике редовничких цркава, коју је ова следила у екстеријеру. Покренутост бочних зидова до дубоких олтарских ниша, заталасани ступци и венци, волутни капители, флорални орнаменти и штукo декорација на плафону улаза, барокни илузионизам плафонских слика, као и богатство криволинијских форми мобилијара украшеног гипсаним фигурама светитеља сврстава овај објекат међу узорне грађевине зрелог барока.⁷⁷ Концепт богатог барокног ентеријера и улазног pročеља у стилу раног барока сомборског св. Ђорђа веома подсећа на сличан концепт цркве св. Ђорђа у Шопрону (Sopron). Иако далеко богатије архитектуре и шопронска црква (грађена почетком 15. века) иза ранобарокног pročеља (изведеног у оквиру велике обнове крајем 17. века, након што су језуити преузели цркву 1676. године) крије богати ентеријер са зидовима прекривеним штукo декорацијом флораних мотива, каква се среће у припрати сомборске цркве. Исти концепт разуђеног унутрашњег простора, чак у богатијем облику, поновљен је и на црквама св. Ђорђа у Кули (1770) и св. Апостола Павла у Бачу (1773, унутрашње уређење 1780), код које акценат унутрашње декорације представља богати барокни пластични украс око прозора. Обе су грађевине задржале једноставност и чистоту спољне обраде са наглашеним улазним pročељем, на коме је већ упадљиво мешање барконих и надлазећих класицистичких облика. На рашчлањеној фасади са залученим слепим нишама у бочним пољима се јасно уочавају класицистички облици – висока сокла у виду постамента, удвојени пиласстри са јонским капителима, троугаони тимпанон изнад плитког централног ризалита и атика изнад поткровног венца. Бочне фасаде су добиле плитку декорацију у виду лизена и једноставних прозорских малтерских рамова. Грађевина сличног унутрашњег концепта и декорације, која се од свих наведених примера издваја јединственим, монументално решеним улазним pročељем са два звоничка торња, конципираним по узору на репрезентативне барокне угарске храмове, је катедрална црква св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1798.).

38. РКЦ св. Јурја, Кула (1770./1828.)

39. РКЦ св. Јурја, Кула (1770./обнова и доградња 1828.)

40. РКЦ св. Апостола Павла, Бач (1773./1780.)

41. РКЦ св. Апостола Павла, Бач (1773./ентеријер 1780.)

Позни барок

Концепт рашчлањеног унутрашњег простора се, у знатно поједностављеном облику, од друге половине 18. века често среће као резултат „масовне“ реализације према типским пројектима, који су будуће храмове симплификовано разврставали у скромније и репрезентативније примере жупних цркава. Унутрашњи простор, ослобођен било какве декорације, је код ових цркава оживљен и рашчлањен масивним анажованим стубовима или ступцима правоугаоне основе, формираним уз бочне зидове. Фасаде су оживљене лизенама, а на улазном прочељу се истиче плитак ризалит формиран наглашеним зидом звоника на чијем је првом спрату отворен окулус. Прозори брода су неретко високо постављени и изведени у облику полукруга.⁷⁸ Обрада мобилијара је, осим на неколицини објеката, скромна и сведена на главни и (на неким објектима) два помоћна олтара. Код мањих објеката изостављена је и предикаоница. Облици и резба добијају поједностављене, равне, угласте форме.

Каснобарокна решења и историцизам

Веома је концептуално слично и познобарокно решење примењено код цркава грађених почетком 19. века, код којих је нешто другачије конципиран подзвонички део са хором који залази (код многих цркава дубоко) у простор првог травеја. Волутни капители, фризови и елементи из репертоара класичне архитектуре су присутни и у декорацији ентеријера и екстеријера ових цркава. Тимпанон се као мотив појављује не само у зони централног ризалита главне фасаде, него и у склопу других декоративних композиција класичних елемената.⁷⁹ Рани 19. век у облицима декорације ентеријера и мобилијара доноси и елементе готизирајућег историцизма.

42. РКЦ Пресветог Тројства, Чока, 1813.

43. Архитрав, конзоле, кићанке и гирланде су елементи композиције декоративне малтерске пластике унутрашњег довратника и допрозорника цркве у Чоки.

Класицизам

Већ одомаћен репертор класичних елемената декорације у периоду касног барока и познобарокни просторни концепт синтезе лонгитудиналног и централног плана доживљавају свој пуни израз у архитектури цркве св. Михаела Арханђела у Одџацима (1818-1821.), чија архитектура (посебно декоративни програм) носи изразите одлике класицизма. Тродимензионални класицистички портик надвишен тимпаноном, који доминира улазном фасадом оџачке цркве, поновљен је касније само код неколицине цркава.⁸⁰

44. РКЦ св. Михаела Арханђела, Одџаци, 1818-1821,

45. РКЦ Име БДМ, Станишић, 1815.

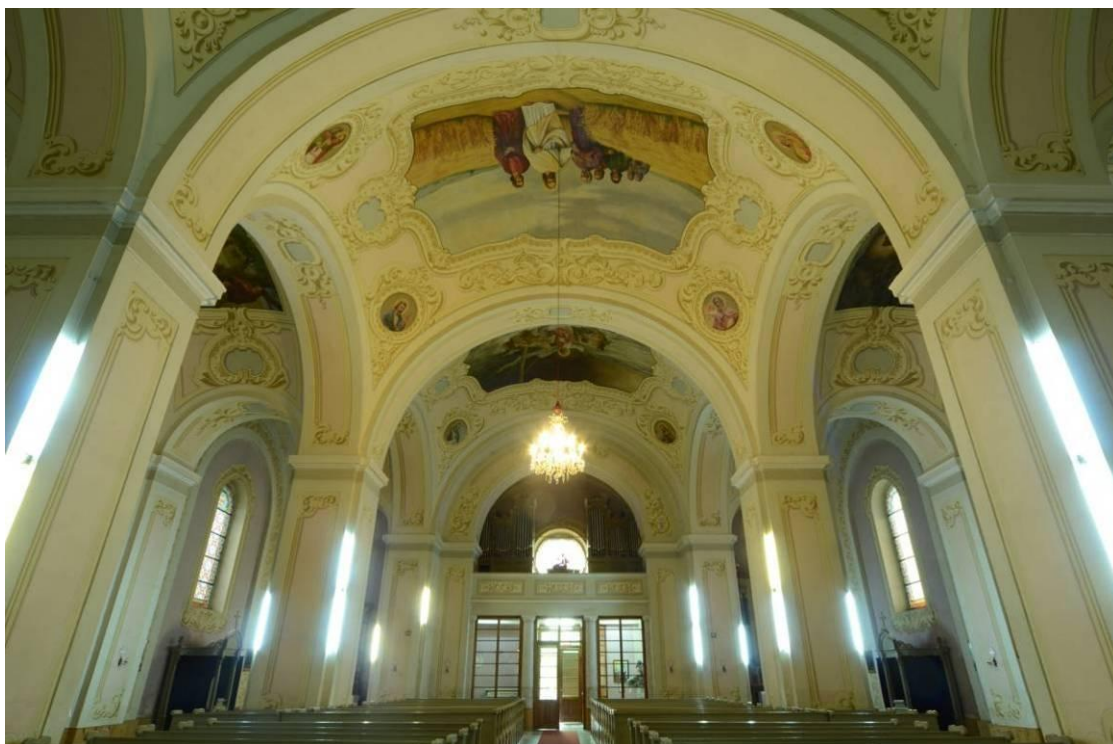
46. РКЦ св. Марије Магдалене, Беодра,
1836.-1842.

47. РКЦ св. Катарине, Бочар, 1838-40.

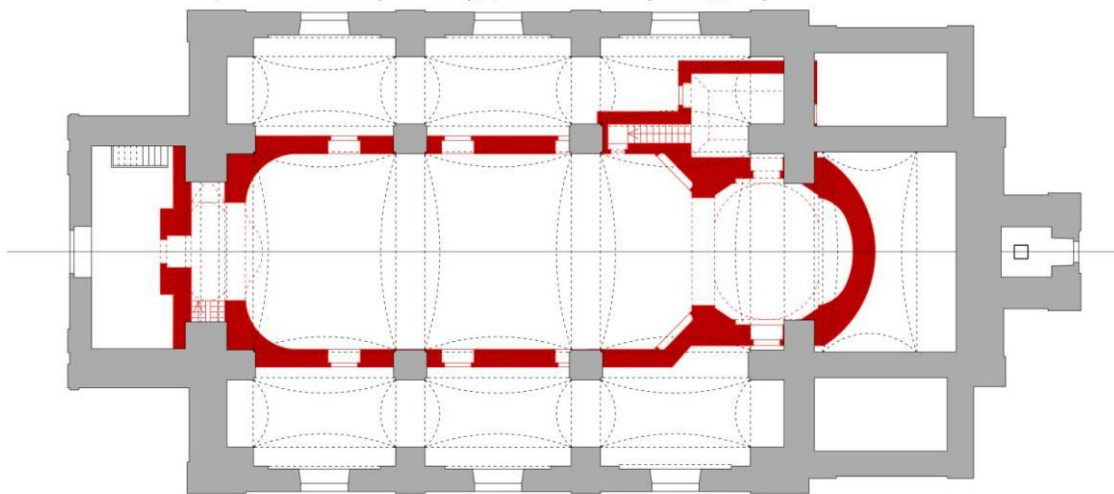

48. РКЦ св. Сњежне Госпе, Падеј, 1842.

49. РКЦ св. Шимуна и Јуде апостола, Бездан, 1846. - ентеријер

РКЦ светог Шимуна и Јуде апостола у Бездану / 1846.-2012.

Magyar Orszagos Leveltar, T62/546/8586
Bézdán (Bács m.) Rk. Templom / 1797.

50. Упоредном анализом планова садашње, треће по реду безданске (тробродне) цркве и грађевине која јој је претходила, а чије облике познајемо преко сачуваног архивског плана (МДА, ЗМП XVII – XX, Т6, № 546 / 8586, 1797, 42 x 52 cm) може се са великом вероватноћом претпоставити да је новопројектована тробродна грађевина (њени бочни бродови, наглашен улазни ризалит и цео олтарски део) дограђена око старијег храма пре 1846. године.

Богатству просторних решења на прелазу векова доприноси појава низа (квази)тробродних грађевина, грађених само на подручју северне Бачке, са изразито уском бочним бродовима подељеним на две етаже. Ободна галерија, која повезује бочне бродове и подвзонички простор, у виду емпоре опасује брод. Реконструкцијом и доградњом постојеће једнобродне цркве је овакво решење изведено на храмовима у Ади, 1795/1879., Бездану (1756/1846.)⁸¹, Бачком Моноштру (1752./1806.), Бачком Брестовцу (1818/1896.) и знатно касније Каравукову (1764./1785./1924./1934-1936.), а само су две цркве, у Апатину, 1798. и Сонти (1807-1812.) оригинално пројектоване и изведене по овом решењу. Изузев барокно-рокајних забата са окулусима и нешто богатије пластике на главној фасади цркве у Сонти спољашњост ових грађевина је обликована равним фасадним платнима са улазним прочељем на коме се дискрено истиче проширен ризалит наглашени плитким пиластрима надвишеним троугаоним тимапаном. Овај мотив је код цркве у Брестовцу (вероватно приликом доградње бочних бродова 1896.) обогаћен малим бочним криволинијским рокајним забатама са слепим нишама (са скулптурама светитеља) над зидовима ниских бочних бродова, а код цркве у Бездану је прерастао у доминантни мотив, који захвата целу фасаду.⁸² Унутрашњост ових грађевина је, осим (равних или парцијално залучених) профилисаних венаца на централним ступцима, скоро потпуно лишена секундарне пластичне декорације. Просторни односи које стварају сучељени конструктивни елементи представљају доминантни визуелни ефекат ентеријера.

Академизам, романтизам и еклектика на крају 19. века

Тумачећи дешавања у мађарској црквеној архитектури 19. века Ерно Мароши (Marosi, 2003: 36-37) налази да је питање изналажења одговарајућег израза (карактера и изгледа) црквене грађевине постао стилски проблем 19. века. Средњевековни стилови су били неисцрпан извор одговарајућих мотива и преложака, а банализовање филозофског питања религијске привржености стилу је добило свој пуни израз у наслову популарне немачке књиге „У ком стилу ћемо градити?“ (1828.). Мароши истиче Миклоша Ибл (Miklós Ybl) и професоре средњевековних стилова Имреа Штајндл (Imre Steindl) и Фриђеша Шулек (Frigyes Schulek), као архитекте који су били носиоци идеје оживљавања романичких, готичких и ренесансних идеја. Чак је и немачка варијанта неоготичких цркава гарађених у опеци (*Backsteingotik*) имала утицаја на мађарску архитектуру преко реформатских цркава Шамија Печ (Samu Pecz, Református templom, Budapest) у Бидимпешти и Ота Штело у Шолноку (Ottó Sztehlo, Református templom, Szolnok).

Промене у војвођанској црквеној архитектури, настале под утицајем академизма и прихватања еклектичарских идеја, се виде већ почетком 19. века. Потреба за степеновањем маса и оживљавањем средњевековних мотива (романичких, ренесансних и готичких) јасно је изражена кроз концепт монументалног улазног pročеља капела Мајке Божије помоћнице хришћана на Бунарићу у Дорослову (1800-1855.). Идеја романтизма имају своје прве назнаке на фасадама цркве св. Марије Магдалене у Беодри (1832-1842.), а свој пуни израз добијају кроз архитектуру цркава св. Ивана Крститеља у Ечки (1862-1864.) и катедралне цркве св. Ивана Непомука у Зрењанину (1864-1868.).⁸³ Примењене полукужне форме отвора, профилисани малтерски рамови, фризови слепих аркадица, сведене равне фасаде и степеноване масе ових грађевина донеле су дух рундбоген стила (*Rundbogenstil*) на ове просторе. У Срем је, изградњом цркава Сњежне Госпе на Текијама у Пероварадину (1881.) и св. Михаела Арханђела у Ердевику

(1890.), Херман Боле (Hermann Bollé) донео дух еклектичке архитектуре, али са снажним неоготичким маниром (Крашњак, 2004, Дамјановић: 2005, 2012.).

51. РКЦ св. Михаела арханђела, Ердевик, 1890.

52. РКЦ св. Ивана Крститеља, Ечка, 1862-1864.

53. Катедрални храм св. Ивана Непомука, Зрењанин, 1867.

Неоготика

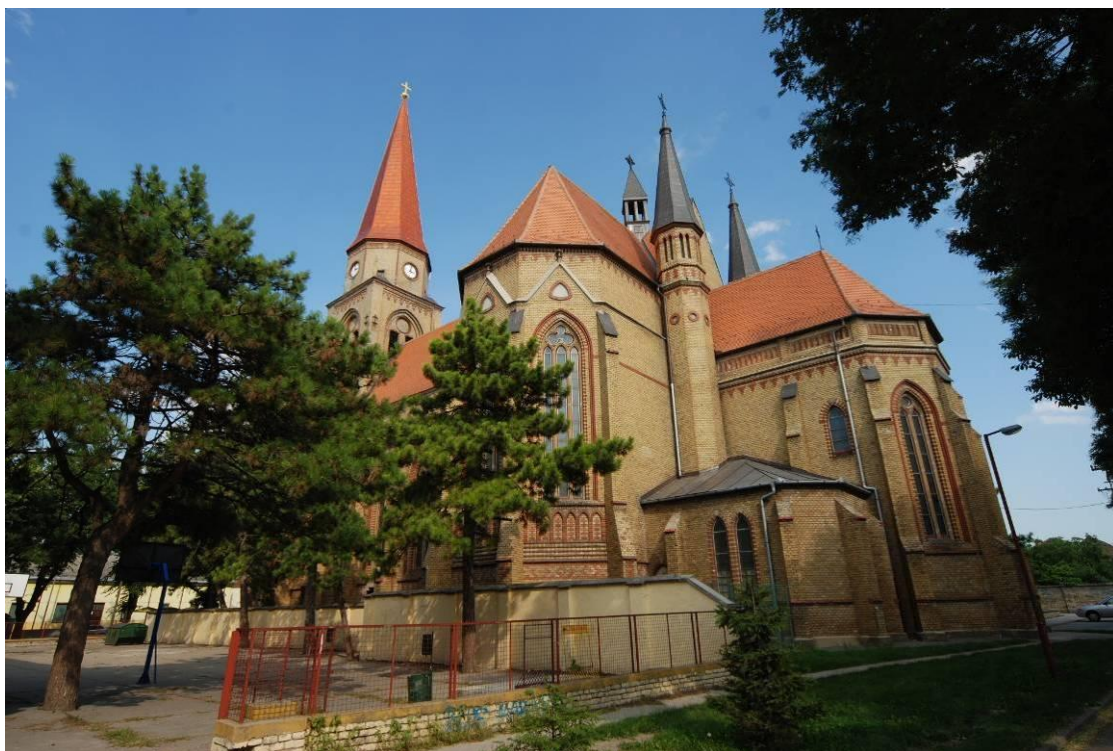
Са неоготичком обновом црквена архитектура римокатоличких храмова је ушла у сферу „једнообразности“. У поглављу посвећеном историцизму у књизи *Сакрална архитектура у Мађарској* Ерно Мароши закључује да је „*фундаментална грешка историцизма била у веровању да се облици прошлости могу оживети*“, а да је „*идеја историцизма потврдила крај црквене архитектуре, која је постала униформна, пре него што је постала преносилац јединственог карактера*“. (Marosi, 2003: 36-37) Просторна решења су сведена на варијанте подужног плана (од скромних једнобродних грађевина до монументалних тробродних храмова), а ликовност и изражајност грађевине су осварени преплетом конструктивних елемената и готичким архитектонским језиком. На прелазу векова је изграђен велики број неоготичких грађевина, неке и по стандардним, типским пројектима, а посебно се истичу ауторски објекти импозантних димензија, раскошне декорације и богате унутрашње опреме, грађени у Новом Саду, Футогу, Бачкој Тополи, Вршцу и Модошу.⁸⁴ У истом периоду је завршена изградња цркве св. Стефана при кармелићанском самостану у Сомбору (1904.) по пројекту Карла Гфелера и реконструкција цркве св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (1908-1912.) по пројекту Шандора Ајгнера, који су добили импозантна неоготичка pročеља. Градња у неоготичком маниру се задржала на подручју Војводине током првих деценија 20. века.⁸⁵

54. РКЦ Похођења блажене дјевице Марије, Бачка Топола, 1904.-1907.

55. РКЦ св. Герхарда де Сангредо, Вршац, 1863./1902.-1912.

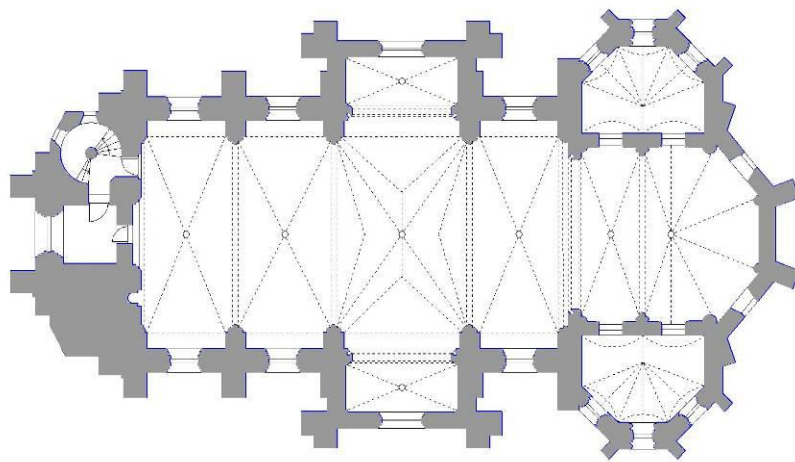
56. РКЦ св. Рока, Суботица, 1896..

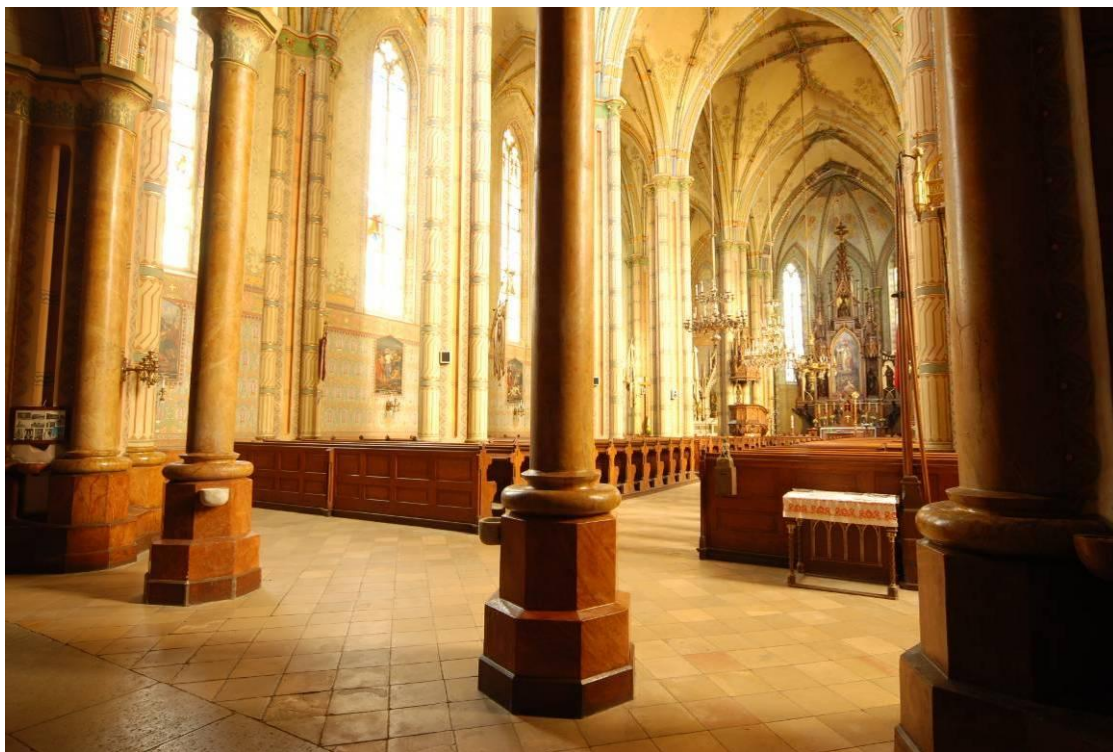
57. РКЦ св. Ивана непомука, Путинци, 1898.-1900.

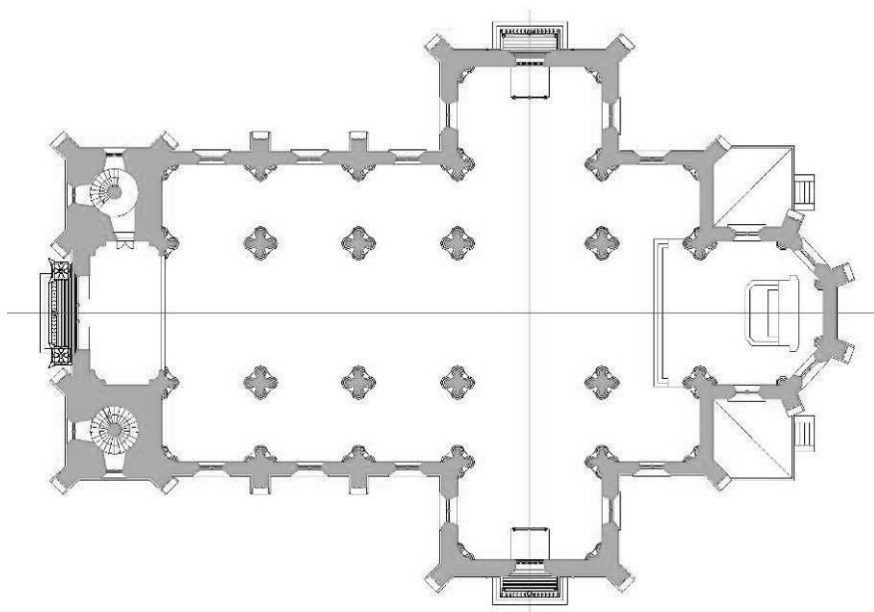
58. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марије, Јаша Томић, 1911.

59. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марије, Јаша Томић, 1911. - основа

60. РКЦ св. Герхарда де Сангрето, Вршац, 1863./1902.-1912. - ентеријер

61. РКЦ св. Герхарда де Сангрето, Вршац, 1863./1902.-1912. - основа

Назнаке сецесије и модерне

У централној Европи је архитектура и црквени уметнички покрет друге половине 19. века, у духу „Вагнеријанизма“⁸⁶, представљао одговор на уметнички пуризам, формализам и униформност сакралне архитектуре и отворио могућност стварања модерних уметничких покрета. У Војводини, у првим деценијама 20. века, архитектура римокаолчиких цркава, иако и даље чврсто ограничена задатим програмом, прихвата савремена начела обликовања и идеју јединства свих уметничких форми изражавања. Нова стремљена се очитују у естетици лишеној сувишне декорације и слободнијем третману позиционирања звоника, који више не прати раније уобичајени осносиметрични концепт храма (црква св. Јосипа радника архитекте Балтазара Дулића у Ђурђину, 1935.) или савременом третману уобичајено конципираног улазног pročеља и употреби архитектонског језика сецесије⁸⁷ или арт-декоа (art-deco), којима су се послужили Фрањо Келет и Јосип Детлингер при изradi конкурсног решења за изградњу цркве Пресветог срца Исусовог у Шиду (1932.). Решења грађевине крстообразне основе, куполне грађевине централног плана или слобдне форме развијеног улазног pročеља са два звоничка торња и колонадама чине нови репертоар просторних решења сакралних грађевина.⁸⁸

62. РКЦ св. Јосипа радника, Ђурђин, 1935.

63. РКЦ Пресветог срца Исусовог, Шид, 1932. – изглед храма након реконструкције 2011. године. Извор: жупна архива.

5. КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА УТИЦАЈА И ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИМЕЊЕНИХ ПРОСТОРНИХ ОБЛИКА

5.1. ПОРЕКЛО ОБЛИКА ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И УТИЦАЈИ ПОЈЕДИНИХ ТИПОВА ЦРКВЕНИХ ГРАЂЕВИНА ИЗ НЕПОСРЕДНОГ ОКРУЖЕЊА.

5.1.1. Утицај традиционалних / средњевековних облика

Наша представа развоја и токова простирања утицаја који су одредили војвођанску црквену архитектуру у великој је мери ограничена чињеницом да је сачуван веома мали број историјских сакралних грађевина из периода средњег века. Услед честих историјских катастрофа, као што су ратови и устанци историју овог подручја, па и сакралне архитектуре у оквиру ње, су обележила честа настајања, обнове и нестајања грађене структуре. Највећи број сачуваних сакралних споменика на подручју данашње Војводине припада периоду 18. и 19. века, односно добу коначне хабсбуршке превласти у управи над овим територијама.⁸⁹ С обзиром да у средњем веку Војводина није била јединствена територија и да је припадала различитим управно-политичким јединицама махом у оквиру Угарске краљевине, односно Хабсбуршке монархије, средњевековна сакрална архитектура данашње Војводине се мора проучавати и тумачити превасходно у светлу развоја мађарске сакралне архитектуре.

У првим вековима настајања мађарских хришћанских споменика (11. и 12. век), новоизграђене монументалне романичке камене катедрале у десет бискупских седишта, које је основао св. Стефан⁹⁰ и богомоље бенедиктинских манастира⁹¹ су представљале велики контраст у односу на старије земљане цркве, куће од набоја, па чак и дворце утврђене земљеним рампама и дрвеним палисадама. Традиција задужбинарства и изградње „приватних“ манастира и цркава, као својеврсних породичних загробних споменика, била је широко распрострањена међу мађарским

средњевековним краљевима и племством. Донатори изградње ових комплекса су типове грађевина и њихову декорацију бирали по сопственом нахођењу, тако да се међу скоро једновремено зиданим грађевинама срећу и западни облици, односно цркве лонгитудиналне основе (Бенедиктинска опатија св. Мајке у Тихању (*Tihany*) краља Андрије I из 1055. године) и источни-византијски облици, које репрезентују куполне грађевине централног плана (Опатија Салватор краља Беле I (*Béla I*) у Сексарду (*Szekszárd*); црква манастира Фелдебро (*Feldebrő*)). Чврсто дефинисана хијерархија грађевинских форми, која је преовладала у регионалној архитектури у првој половини 14. века, међу којима су у почетку биле највише рангиране базилике, касније базиликалне грађевине са западним pročељем са два звоничка торња и на крају спратне парохиске цркве, произашла је из статусних дурштвених мерила. У пописима племићког власништва највећу вредност су имали породични манастири или цркве мање имућних кланова, припадника нижег племства, изграђене као једнобродни храмови „у манастирском стилу са два торња“. Најнижи статус је имала мала црква са правом сахрањивања чланова донаторске породице. Укупни жанр тадашње црквене архитектуре су употпуњавале парохиске цркве, грађене, по основу закона Светог Стефана првог мађарског хришћанског краља, тако да служе групи од десет села. Сматра се да се из ових цркава развила средњевековна мрежа малих парохиских једнобродних цркава са полукружном олтарском апсидом, чија се архитектура може тумачити на основу ретких сачуваних примера, као што су цркве у Вишеграду (*Visegrád*), Саболчу (*Szabolcs*) или Нађборшоњу (*Nagybörzsöny*) из 14. века. Архитектура репрезентативних парохиских цркава, које су грађене од времена јачања нижег племства у 13. веку и које су такође имале свој специфични израз, може се пратити преко неколицине сачуваних грађевина у Карчи (*Karcsa*), Бодрогсентешу (*Bodrogszentés*) или Чароди (*Csaroda*). (Marosi, 2003: 9-40)

64. Храм из Арпадове ере у Карчи (Karcsa Árpád-kori templom), 12. Век.
Извор: <http://www.google.com/search=karcsa+ArpAd-kori+templom>

65. Црка у Бодрогсентешу (*Bodrogszentesi*) из 1228. године.
Извор: <http://www.muemlekem.hu/hatareset?id=70>

66. Црка у Чароди, 13. век (Csarodai református templom)
Извор: http://hu.wikipedia.org/wiki/Csarodai_reformatus_templom

Раздобље које претходи епохи барокног уметничког стваралаштва обележено је великим променама управне власти и територијалне организације средњевековне краљевине и што је за ово истраживање значајније, престанком континуиране изградње хришћанских споменика. Период од скоро два века, од када је након Мохачке битке 1526. године отоманска војска освојила велике делове Угарског краљевства представља, осим великих друштвених и државних промена које су уследиле, и дуго раздобље стагнације великих грађевинских подухвата, осим изградње објеката који припадају култури ислама. Великим, централним деловима земље су владали Турци под чију је власт 1541. године пао и Будим, док се племство поделило. Иван Запоља је владао источним крајевима, који су касније постали вазална територија Османског царства. Фердинанд I Хабсбуршки је владао северним и западним крајевима, који су до краја 17. века носили назив Краљевина Угарска са седиштем у Пожуну. Протагонисти хришћанске вере у раскомаданој некадашњој средњевековној држави били су припадници верских редова, првенствено фрањеваца. Тек након Аустро-турских ратова који су се окончали Крловачким миром 1699. године и коначним ослобађањем свих угарских територија 1718. године од турске власти, може се говорити о новој друштвеној и културној клими и поновном замаху изградње римокатоличких рамова.

5.1.2. Историјска скица војвођанске црквене архитектуре - остаци ранохришћанских и средњевековних сакралних објеката на подручју Војводине

Географски положај Паноније, која представља природну везу између истока и запада, је у највећој мери одредио турбулентна историјска дешавања на овим просторима. Од касне антике до барокног доба су и споменици на овом подручју настајали и нестајали, зависно од тренутне доминације локланих владара или снаге освајача. Највећи број сачуваних споменика предбарокног доба припада релативно кратком периоду романике и готике. Ширење мреже редовничких насеобина и изградње

жупних цркава уз бургове и насеља је обележила 12. и 13. век. Бројни сачувани средњевековни писани извори и касније графичке представе сведоче о постојању великог броја средњевековних грађевина, а изградња готичких цркава се на овим просторима може пратити све до 16. века. (Вукићевић Самарџија, *Славонија, Барања и Сријем II*, 2009., 295-304)

О културно исторјиским околностима, црквеној организацији и традицији изградње ранохришћанских и средњевековних објеката, грађених на тлу Војводине, у периоду од 12. до 17. века, сведоче малобројни сачувани материјални остаци. Археолошки локалитети, са подземним или надземним остацима објеката који су преживели велики градитељски замах током два проучавна века, налазе се на територији целе Војводине. Археолошки остаци црквених грађевина откопаних на локалитетима Чарнок (насеље 10-15. век) и Шуваков салаш – Клиса (13. век) код Врбаса, Стара Торина или Кеваго између Палића и Хајдукова (13. век) и Мали Хоргош код Суботице (13. век) сведоче да је подручје Војводине било обухваћено мрежом парохијских цркава средњевековне Угарске. Мала једнобродна црква полукружне олтарске апсиде, чији су остаци пронађени на локалитету Чарнок или слични објекти са четвороугаоном апсидом откривени на локалитетима Стара Торина (са накнадно дозиданим звоником) и Мали Хоргош (са једновремено грађеним звоником) указују на постојање самосталних насеља на тим локацијама, а својом архитектуром се сврставају међу многобројне парохијске цркве истог периода грађене широм Угарске (Вишеград (*Visegrád*), Саболч (*Szabolcs*), Нађборшоњ (*Nagybörzsöny*), Тарнашсентмарија (*Tarnaszentmária*), Фелшемоноштор (*Felsőmonostor*)⁹². Својом архитектуром се издваја црква откопана на локалиту Шуваков салаш на Клиси код Врбаса. Облик основе једнобродне триконхалне цркве са дозиданим нартексом може да указује на везу са византијским облицима, који су средњевековним угарским градитељима били равноправан узор као и западна архитектура. Романичка црква св. Михаела у Тару (Tar), у североисточној Мађарској, грађена у првој половини 13. века оригинално је

имала неправилну четвороугаону основу са полукружном олтарском апсидом, али је реконструкцијом и доградњом изведеном у раном 14. веку добила тролисни облик основе олтарског дела.

67. Црква у Саболчу, графика, Ференц Тамаш (Szabolcs, Ferenc Tamás grafikája)
http://www.latvany-terkep.hu/magyar/oldalak/szabolcs_templom_a_foldvar_mellett/

Једна од најутицајнијих монашких заједница средњег века у Војводини била је основана у првој половини 13. века⁹³ на обронцима Фрушке Горе, на потезу Градина и Клиса, у данашњем селу Раковац. Сачувани остаци утврђеног грчког манастира св. Ђорђа и касније бенедиктинске опатије Домбо, формираних на локацији некадашње римске виле, уз постојеће насеље Домбо/Думбо, сведоче о постојању више средњевековних градитељских фаза. Утврђено је да је опатијска црква имала своју романичку и готичку фазу. (Недвидек, *Грађа VI-VII*, 1976, 215-217) Романича црква је највероватније грађена почетком 12. века као тробродна базилика са криптом, полукружне олтарске апсиде, равне дрвене таванице, западног pročеља са две четвороугаоне куле и темплом византијске иконографије.

Архитектура ове цркве говори о блиским везама градитеља раковачке цркве са градитељима угарских цркава тога доба или добром познавању њихових градитељских искустава. Сачувани фрагменти олтарске преграде (зооморфне представе) сведоче о квалитету израде и лепоти романске скулптуре. Манастир су преузели бенедиктинци крајем 12. или почетком 13. века и обновили га у готичком стилу, вероватно након страдања у татарској инвазији 1241. године. Доградњом су измењене пропорције цркве, изграђен је нови улазни портал са звоником, изведена је нова олтарска преграда са скулптурама и фигуралним представама, замењена је камена пластика, премалтерисане зидне слике, а материјал и декоративна камена пластика романичке базилике су уграђени у темеље и зидове касније готичке цркве.⁹⁴ У првом писаном извору (1237.) се поред манастира св. Ђорђа спомиње и оближња парохијска црква⁹⁵, која је вероватно нестала заједно са манастиром у инвазији Татара.

Недалеко од Раковца, на потезу Клиса код места Лединци налазе се рушевни остаци још једне грађевине из 13. века, познате као манастирска црква на Клиси. Старији део чини мала, једнобродна грађевина зидана необраћеним каменом и наткривена бачвастим сводом, уз коју су касније додати контрафори (вероватно из конструктивних разлога) и призидан звоник. На основу археолошких истраживања спроведених у порти цркве деведесетих година 20. века претпоставља се да је грађевина била делимично укопана. Почетком 20. века су се на унутрашњим зидовима видели остаци фреско сликарства, који више не постоји.

Остаци још једног значајног споменика Арпадове ере се налазе на подручју Војводине, у атару Новог Милошева у близини Тисе. Нема позуданих података о времену настанка монументалне цркве св. Арханђела Михаила у Арачи, нити је утврђен статус ове цркве и манастира коме је припадала⁹⁶ у оквиру црквене хијерархије јужне Угарске. Милка Чанак Медић сматра (Чанак – Медић, Милка: Средњовековна црква у Арачи, ЗЛУ 10, Нови Сад, 1974: 17-45.) да је тробродна базилика засведена крстатим сводовима, без

трансепта и са три полукружне апсиде на источној страни (уз које је крајем 14. века дозидан готички звоник) могла бити изграђена крајем 12. или почетком 13. века у време Беле IV⁹⁷, на чега указују карактеристике архитектуре, посебно романоготички полукружни, благо преломљени луци и уски полукругом надившени прозори. Утврђено је постојање мање, једнобродне парохиске цркве у Арачи, датоване у крај 11. и почетак 12. века, чија је представа (или неке треће цркве) уклесана у Арачки камен⁹⁸.

У Бачу, некадашњем бискупском и надбискупском седишту, и његовој околини је највећи број сачуваних обеката предтурског периода на подручју Војводине. Припадници витешко-монашког реда темплара су 1169. године у Бачу основали самостан, који су почетком 14. века (1301.) преузели фрањевачки калуђери, у чијем је поседу, у оквиру провинције св. Јована Капистрана, и данас. Комплекс фрањевачког самостана у Бачу (црква и самостанске зграде) носи одлике каснороманичке и раноготичке архитектуре. Најстарији део самостана је романска апсида уз коју је призидан масиван четвороугаони звоник са контрафорима. У своду олтарског дела и првих травеја су сачувани фрагменти готичких ребара, а на спољашњем зиду петостране олтарске апсиде аркадни фриз прломљених лукова. На јужном зиду (у лучном пољу испред олтара) су откривена два фрагмента готског фрескосликарства, а приликом последњих рестаураторских радова на источном зиду самостана је откривен сегмент фреске из 13. века.⁹⁹ На зидовима цркве и манастира су видни остаци и каснијих градитељских фаза, које су резултат честих рушења и обнова током аустро-турских ратова, када је самостан више пута прелазио из руке у руку. На јужном зиду цркве је сачуван михраб (зидна ниша са сталактитним каменим украсом), а на улазу у храм курна (камена посуда за воду). Након страдања Бача у Ракоцијвој буни (1703-1711.) уследила је последња велика обнова самостана, рађена између 1734. и 1745. године, када је црква добила свој данашњи, барокни изглед. У шуми Гувниште код Бача сачувана је средњевековна капела светог Антуна Пустинјака, чије

тачно време изградње није утврђено. Из сачуваних писаних извора се зна да је култно место у шуми код Бача, на коме је изграђена капела св. Антуна Пустињака, постојало пре 1526. године, што указује на могућност датовања грађевине у 15. век. У прилог томе говоре и сачувани елементи и структура конструкције (контрафори, сантрачи видни у структури зида). Обновљена је 1817. године, о чему сведочи натпис на улазној фасади. На спољашњем зиду апсиде је мноштво руком угравираних крстића, вероватно обележја ходочасничког присуства на светом месту.

68. Капела св. Анутна Пустињака у шуми Гувниште код Бача,

69. Капела св. Анутна Пустињака код Бача – руком урезани крстићи на зиду апсиде

Црква Узнесења Блажене дјевице Марије на гробљу у Моровићу, сремском месту на ушћу Студве у Босут, се први пут помиње у писаним изворима у 17. веку. Претпоставља се да је изграђена у 14. веку, када се у писаним изворима први пут спомиње место Моровић као каштел (*castrum Maroth*). У извештају Канонске визитације из 1729. године се наводи да је цркву подигао угарски краљ Стефан¹⁰⁰, а да је страдала 1664. у татарском пустошењу. Убрзо је поново страдала у турској најезди 1683. године, након чега је темељно обновљена 1723. године. Угарски краљ Матија Корвин поклања посед Моровић свом сину Иванишу 1464. године након гашења истоимене феудалне породице у чијем је поседу место било од краја 13. века. (Фајфрић, Жељко, <http://www.morovic.eu>) Данашња црква је резултат бројних интервенција у различитим градитељским фазама. Најстарији је олтарски део са полукружном апсидом и полукружно залученим прозорима, који припада романском периоду. Уз првобитну романичку грађевину је у 14. веку дограђен готички брод са четвороугаоним призиданим звоником, који у горњој зони прераста у осмоугаону кулу. Наос је покривен равном дрвеном таваницом и осветљен са два низа отвора. Изнад прозора надвишених преломљеним луцима су отворени кружни прозори у виду окулуса са четворолисним каменим розетама. Отвори на звоничкој кули су надвишени полукружним луком и украшени степенованом зидном масом допрозорника. У нивоу првог спрата звоника су уске прозорске нише у облику издуженог крста. Брод и звоник су ојачани масивним, степенованим контрафорима, зиданим опеком као и цела грађевина, али изграђеним без стварне конструктивне потребе. (Гашић, 1936; Goss: 1969-70; 2003)

У месту Растина су сачувани остаци средњовековне сакралне грађевине инкорпориране у корпус новијег профаног, резиденцијалног објекта с краја 19. века (око 1818.). По замисли пројектанта, градитеља или самог барона Лајоша Редл репрезентативни улаз у дворца Редл у Растини чине остаци готичке капеле или цркве - олтарски део готичке грађевине наткривен

крстатим сводом са каменим ребрима, подухваћеним стубовима са каменим капителима, представљали су језгро око кога је изграђена новија грађевина. Историјат и порекло средњевековног објекта нису проучени. (Милановић – Јовић, 1988: 18)

70. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марије на гробљу у Моровићу, 13. Век

71. Дворац Лајоша Редл у Растини, 19. век – остаци среддњевековне грађевине

Извор: <http://www.dvorci.info/dvorci/rastina/galerijac.php>

72. РКЦ Пресветог Тројства у Сремским Карловцима (1728)

73. РКЦ Пресветог Тројства у Сремским Карловцима (1728) – на фасадном зиду светишта су видни елементи претходне грађевине инкорпорирани у стурктуру новог објекта – високи прозор надившен преломљеним луком и контрафори на угловима полигоналног зида олтарске апсиде.

У делу светишта жупне цркве Пресветог Тројства у Сремским Карловцима из 1728. године виде се, са спољне стране зида, елементи раније готичке грађевине – јаки зидани контрафори на угловима полигоналне апсиде и високи прозор надвишен преломљеним луком. Како се зна да је црква изграђена на месту раније бенедиктинске капеле, порушене у од стране Турака, основано се може петпоставити да су непорушени делови раније грађевине искоришћени као основа за изградњу новог храма.

Некада богата средњовековна сакрална баштина Војводине је, изузев малобројних објеката сачуваних у рушевинама или у виду археолошких налаза, скоро потпуно нестала током 16. и 17. века, који је обележила османлијска експанзија ка централној Европи. Највећу заслугу за одржавање континуитета хришћанства у малобројним црквама које нису биле уништене или преуређене у џамије имали су припадници фрањевачког реда. Од времена освајања Београда, пада Угарске поразом у Мохачкој бици 1526. и доласка Турака под зидове Беча 1529. године изградња хришћанских храмова практично није постојала. Након дводеценијске борбе за ослобођење од Турака (од неуспеле Сулејманове опсаде Беча 1683. до коначног признања Аустријске надмоћи потписивањем Каролвачког мира 1699.) са ослободилачком аустријском војском у градове долазе и фрањевачки и исусовачки редовници и започињу, у импровизованим богомољама, своју идеолошку мисију обнове хришћанства. Велика обнова јужних угарских области, која је уследила под патронатом хабсбуршке државне управе, омогућила је експанзију изградње сакралних објеката у 18. веку.

5.2. ПРИКАЗ НАЈЗНАЧАЈНИЈИХ ТИПОВА И ПРОСТОРНИХ РЕШЕЊА И УПОРЕДНА АНАЛИЗА СА ЦРКВЕНИМ ГРАЂЕВИНАМА ИЗ НЕПОСРЕДНОГ И ШИРЕГ ОКРУЖЕЊА

5.2.1. Приказ најзначајнијих типова и просторних решења војвођанских цркава

Типолошом анализом датом у другом поглављу ове студије констатовано је да се сви проучавани објекти са територије Војводине, грађени од самог почетка 18. века па све до скоро потпуног замирања градње црквених објеката почетком Другог светског рата могу сврстати у седам основних типолошких група, са низом подтипова и варијетета основног типа. Како је детаљно образложење свих појавних облика са примерима грађевина већ дато у поменутом поглављу у овом делу ће, поред листе облика дефинисане типолошком анализом, бити ближе објашњено порекло појединих типова и облика.

Све проучаване грађевине су сврстане у следеће групе грађевина сродних по својим одликама архитектуре:

I. ЈЕДНОБРОДНЕ ГРАЂЕВИНЕ НАТКРИВЕНЕ РАВНОМ ТАВАНИЦОМ

- 1. Са олтарском апсидом у ширини брода и звоничком кулом која израња из крова**
- 2. Са призиданим звоником на улазној страни**
 - са затвореним приземљем звоника
 - са отвореним приземљем звоника
- 3. Звонички торањ фланкиран високим бочним крилима, а цело улазно pročеље је остало уже од брода цркве**
- 4. Улазно pročеље развијено до ширине брода цркве, звоник „израња“ из масе западног pročеља**
 - Улазно pročеље - подзвонички простор одвојено од наоса
 - Подзвонички простор интегрисан са простором наоса

II. ЈЕДНОБРОДНЕ ГРАЂЕВИНЕ ЈЕДИНСТВЕНОГ УНУТРАШЊЕГ ПРОСТОРА

1. Са призиданим звоником

2. Звонички торањ фланкиран високим бочним крилима

3. Звоник „израња“ из масе западног pročеља, подзвонички простор је интегрисан са простором брода цркве

4. Звоник „израња“ из масе западног pročеља, подзвонички простор је интегрисана са простором брода, чија је континуирана сводна конструкција рашчлањена подеоним луцима на сегменте

III. ЈЕДНОБРОДНЕ ГРАЂЕВИНЕ РАШЧЛАЊЕНОГ УНУТРАШЊЕГ ПРОСТОРА

1. Грађевине чији је брод подељен на два једнака травеја

- Улазно pročеље формирано уз брод, а звонички торањ „израња“ из масе западног pročеља
 - Олтарска апсида формирана у ширини брода
 - Олтарска апсида директно наслоњена на последњи травеј
 - Олтарска апсида наслоњена на дубоки презбитериј, а хорска галерија је у интегрисаном подзвоничком простору
 - Плитка сегментна апсида и презбитериј чине изразито издужен део олтарског простора, а хор захвата централни до подзвоничког простора и равном галеријом улази у брод

2. Грађевине чији је брод подељен на три једнака травеја

- Звоник „израња“ из улазног pročеља формираног у ширини брода, подзвонички простор је издвојен, а олтарска апсида ужа од брода
- Звоник „израња“ из улазног pročеља формираног у ширини брода, подзвонички простор је интегрисан са простором брода
- Монументалне једнобродне грађевине са низом ниша на бочним зидовима намењеним помоћним олтарима

- Призидан звонички торања са слободним приземљем
- Без улазног прочеља са звоником
- Монументално улазно прочеље са два звоничка торња у виду улазног трансепта и полукружном олтарском апсидом формираном у ширини брода и наслоњеном на последњи травеј

3. Грађевине чији је брод подељен на четири и више једнаких травеја

- Са четвороугаоном олтарском апсидом изнад које се (према оригиналном решењу) уздизао звоник
- Призидан звонички торањ са слободним приземљем
- Призидан звоник фланкиран високим бочним крилима
- Моументално улазно прочеље са два звоничка торња у виду улазног трансепта
- Звоник „израња“ из улазног прочеља формираног у ширини брода, подзвонички простор је одвојен од прсотора брода у коме је формирана хорска галерија
- Звоник „израња“ из улазног прочеља формираног у ширини брода, подзвонички простор је интегрисан са прсотором брода, хор захвата подзвонички простор и галерију

IV. ЈЕДНОБРОДНЕ ГРАЂЕВИНЕ СА ПРОСТОРНО НАГЛАШЕНИМ ДЕЛОМ ЕНТЕРИЈЕРА

1. Средишњи травеј знатно ужи од друга два травеја, планирано покривање брода равном таваницом

2. Грађевине сведене спољашњости на којима се не види унутрашње наглашавање делова ентеријера

- Средишњи травеј наглашен у ентеријеру
- Први травеј наглашен у ентеријеру
- 1. Средишњи травеј наглашен сферним сводом над квадратном основом,**
- Средишњи травеј наглашен и бочним проширењима, што ствара утисак трансепта, а улазно прочеље са три звоничка торња и хорски травеј наглашавају улазни део

- Средишњи травеј дискретно наглашен у екстеријеру грађевине

V. ЈЕДНОБРОДНЕ ГРАЂЕВИНЕ КРСТООБРАЗНЕ ОСНОВЕ

1. Тролисно решен олтарски део

- Призидан звоник слободан у нивоу приземља
- Нема улазног дела, из крова изнад јединог травеја се уздиже мала звоничка кула

2. Грађевине са монументално решеним улазним трансептом са два звоничка торња. Крстообразност резултат формирања предолтарског трансепта, који је као и олтарски део завршен полукружном апсидом.

3. Грађевине са монументално решеним улазним трансептом са два звоничка торња. Крстообразност резултат повезивања бочних спратних олтарских призида са призбитеријем.

4. Грађевине са једним звоником на улазу фланкираним високим бочним кулама. Крстообразност резултат повезивања бочних спратних олтарских призида са призбитеријем.

5. Крстообразност резултат увођења попречног брода, а бочне спратне олтарске призиде су отворене према призбитерију олтарског дела

- Призидан звоник са слободним приземљем
- Прочеље решено у виду улазног трансепта, ширег од брода цркве
- Звоник постављен бочно у односу на улазно прочеље

VI. ТРОБРОДНЕ ГРАЂЕВИНЕ

1. Квазитробродне грађевине

2. Бочни и централни брод једнаке висине, ободна галерија повезује бочне бродове и подзвонички простор

3. Бочни бродови су нижи од централног брода, улазни део наглашен у виду трансепта, олтарски брод решен крстообразно отварањем бочних спратних призида према презбитерију

4. Бродови једнаких висина, а улазно прочеље уже од корпуса брода

- Централно постављен звоник фланкиран бочним кулама
- Звоник призидан иза олтара, у оси грађевине

5. Централни и попречни брод једнаких висина се уздижу изнад ободних сегмената бочних лађа наглашавајући крстообразност и у ентеријеру и у екстеријеру

- Улазно прочеље, брод и олтарски део су исте ширине, а трансепт је незнатно шири од остатка грађевине
- На улазној страни призидан слободна звоник, а трансепт је знатно шири од брода грађевине

6. Бродови једнаких висина. Спољни габарит скоро правилан четвороугао

- Призидан звоник слободан у зони приземља, полигонална олтарска апсида формирана у ширини брода уз последњи травеј
- Спољашњост грађевине ничим не одражава крстообразност постигнуту и у габариту и у волумену унутрашњег простора

7. Тролисно решен олтарски део – попречни брод и олтарска апсида завршени полукружно

- Квазитробродна грађевина са монументалним улазним порчељем са два звоничка торња у виду улазног трансепта
- Призидан звоник фланкиран бочним високим кулама на улазу
- Низ специфичних аутроских решења с почетка 20. века

VII. ГРАЂЕВИНЕ ЦЕНТРАЛНОГ ПЛАНА

1. Куполне грађевине

2. Грађевине чији је централни простор наткривен сферним сводом а уз њега је формирана олтарска апсида

- Капеле без призиданог улазног прочеља и звоничком кулом која израња из масе крова

- Призидано улазно прочеље са централно постављеним звоником

3. Једнобродна грађевина са једним централним травејем приближно квадратне основе наткривеним сферним сводом

4. Тробродна грађевина централног плана

5.2.2. Упоредна анализа са грађевинама из непосредног и ширег окружења

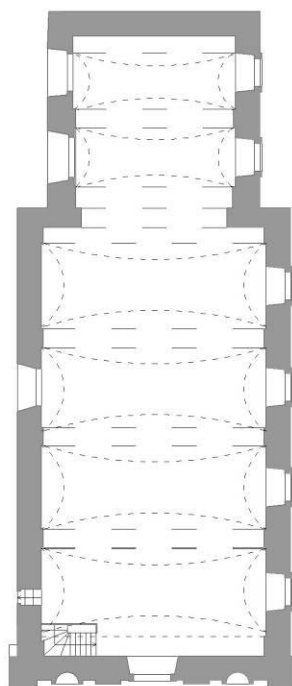
Рани барок

Исусовачка црква св. Јурја у Петроварадину (1701.) је према свим битним одредницама архитектуре (примењеном просторном склопу, конструктивним и декоративним облицима и ликовним изразом) типична редовничка црква грађена у првим деценијама 18. века, чији су узор биле једноставне језуитске барокне грађевине. Крајње сведен просторни концепт и његова сличност са другим редовничким црквама грађеним у јужним угарским утврђењима је према тумачењу Катарине Хорват-Левај (Slavonija, Baranja и Srijem II, 2008, 336-337) резултат рада војних инжењера ангажованих на изградњи тврђава у чијем су се склопу цркве налазиле. Сличност са простоним решењем фрањевачке цркве св. Крижа (1705-1732.), у Осијеку, другом великом јужноугарском утврђењу, је неспорна. Обе цркве имају четвороугаони брод и звоник изграђен уз светиште (код осјечке цркве је накнадно подигнут 1746. године). Истраживањима архитектуре још једне осјечке цркве, исусовачке цркве св. Миховила (1725-1767.) констатовано је да је и ова грађевина оригинално имала полигонално светиште и четвороугаони брод (као и капуцинска црква св. Јакоба у осјечком Горњем граду из 1727.), али се изменама у току градње дуге скоро пола века изгубио првобитно замишљен концепт традиционалне грађевине. Слична просторна обележја Хорват-Левај Катарина препознаје и код још две славонске фањевачке цркве св. Тројства у Славонском Броду (1727.) и св. Филипа и Јакова у Вуковару (1729 -1733.) Анализа других

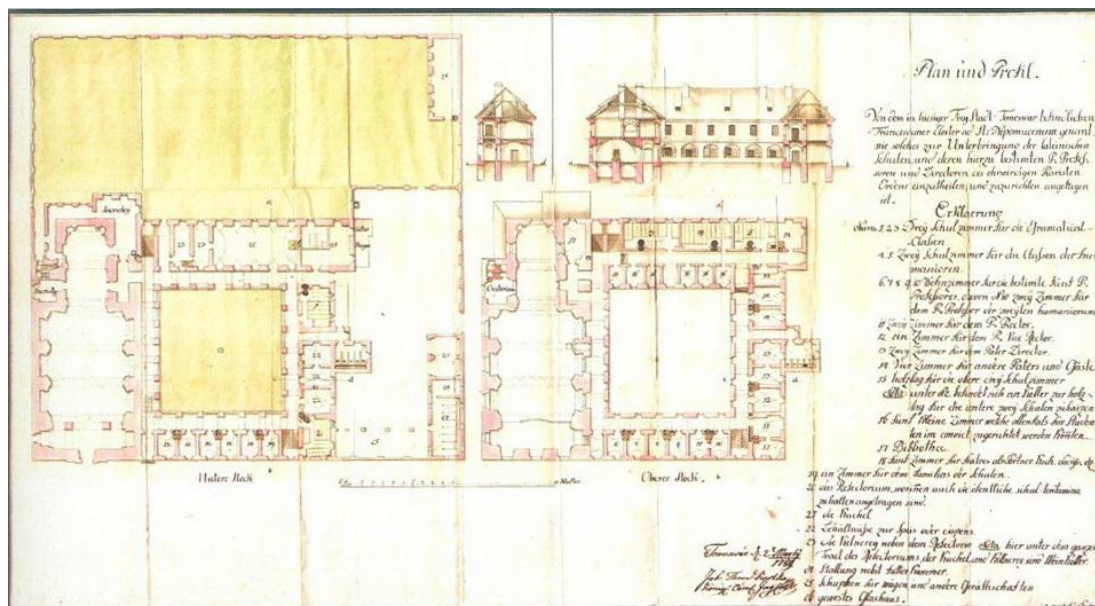
битних одредница архитектуре петроварадинског св. Јурја указала је на друге могуће узор и везе са једновремено грађеним објектима у великим угарским центрима. Начин осветљавања унутрашњости једнобродне грађевине са два реда прозора¹⁰¹ јединствен је међу проучаваним објектима Војводине, али је то уобичајено решење на прелазу векова, које се среће и на само годину дана млађој доминиканског цркви св. Михаила у Будимпешти (Belvárosi Szent Mihály Templom, Budapest, 1700.).¹⁰² Упадљива је сличност и у начину решавања фасаде петроварадинске цркве са црквама св. Михаила у Пешти (1700.), фрањевачкој цркви у Пешти (Pesti ferences templom, Budapest), која је обновљена 1727. године или цркве кармелитског самостана у Ђеру (Győr, Karmelita templom, Martin Wittwer, 1721-1728.). Иако је црква у Ђеру другачије просторног концепта (грађевина централног плана) од петроварадинског св. Јурја, одликује их још једна сличност. Звоник је код обе грађевине (оригинално решење св. Јурја) позициониран на страни светишта. Још изразитија сличност је са просторним концептом цркве фрањевачког самостана у Темишвару (1733.-1735.), која такође има звоник позициониран уз светиште, али и унутрашњост (подељену на четити травеја) осветљену са два реда прозора. Олтарски део ове грађевине је изразито издужен и завршен дубоком полукружном олтарском нишом, мада је са спољне стране четвороугаони, као код св. Јураја.

74. РКЦ св. Јурја, Петроварадин, 1701. - ентеријејер

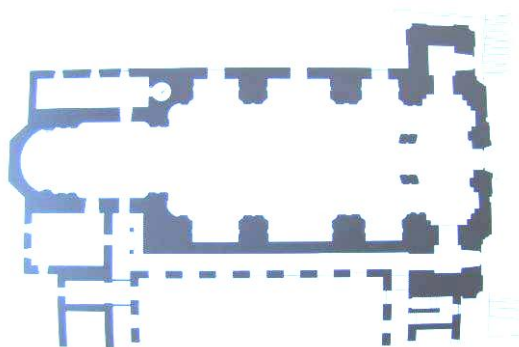
75. РКЦ св. Јурај, Петроварадин, 1701. – основа

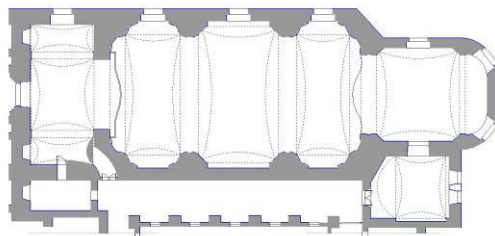
76. Пројект (основа и пресек) комплекса самостана босанских фрањеваца у Темишвару (Kirche der bosnischen Franziskaner, Temeswar, 1733.-1735.)
Извор: АТБ, фонд: *Piaristenorden*, досије: *Abriß der St. Nepomuk-kirche 1911.*,
потписао: 2. *Martij 1789, Joh: Theod: Kostka, Königl:Kayl:Ing.*; дим. 86,5/49 cm

Зрели барок

Скоро идентично, барокно композиционо решење улазне фасаде рашчлањене у хоризонталном и вертикалном правцу и надвишене високим забатом завршеним великим спиралним волутама (звоник је позициониран бочно у односу на фасаду) се среће и код нешто млађе цркве св. Тројства при фарањевачком самостану у Сомбору (1752-62). Фасада ове грађевине недвосмислено следи традицију изградње редовничких цркава, с обзиром да већину репрезентативних објеката грађених у исто време у централним угарским подручјима красе монументална прочеља са два звоничка торња, али њена унутрашњост увелико одудара од ових једноставних узора. Облик традиционалног полигоналног светишта је тек ублажен закривљењем углова олтарске апсиде¹⁰³, али богатство остварених криволинијских форми и декорације ентеријера цркве сомборског фарањевачког самостана одише репрезентативношћу „савремених“ зрелобарокних решења. Средином 18. века се у Марији Радни (Maria Radna, 1757-1767.) највећем најзначајнијем ходочасничком светишту темшварске дијецезе гради нова папска базилика, као једнобродна грађевина изразито издуженог светишта са низом дубоких бочних олтарских капела са обе стране брода. (Roos, 1998.)¹⁰⁴ Упадљива сличност просторног решења цркава св. Тројства у Сомбору и базилике у Марији Радна указује да потребу детаљнијег истраживања веза између градитеља ових објеката.

77. Основа базилике Марија Радна, 1757-1767. (Roos, Maria Radna...)

78. Основа цркве св. Тројства у Сомбору, 1752-1762.

79. РКЦ св. Тројства, Сомбор, 1752.-1762. - ентеријер

80. РКЦ св. Тројства, Сомбор, 1752.-1762. – детаљ мобилијара

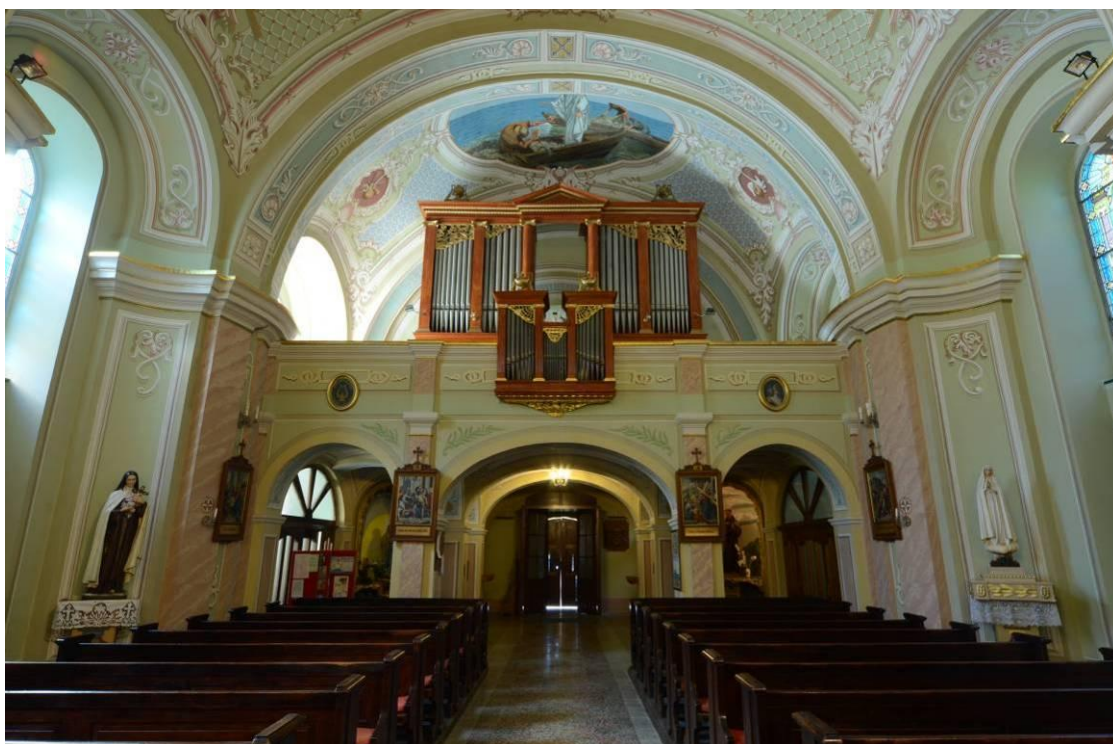
81. РКЦ св. Тројства при фрањевачком самостану, Сомбор, 1752.-1762.

У исто време се, средином 18. века, и на подручју суседне Славоније граде цркве сложенијих просторних обележја. Поред већ поменута исусовачке цркве св. Миховила у Осијеку (1725-1767.) и фрањевачка црква св. Петра у Цернику (1736-1745.) и св. Рока у Вировитици (1746-1752.) имају рашчлањене бочне зидове степенастим ступцима између којих су формиране бочне олтарске капеле. Сличан концепт једнобродног храма једноставне спољашњости и богато рашчлањеног унутрашњег простора са

дубоким олтарским нишама на бочним зидовима брода примењен је скоро деценију касније у односу на сомборску цркву и код цркава св. Јурја у Кули (1770.), Пресветог Тројства у Кукујевцима (1770.) и св. Апостола Павла у Бачу (1773-1780.). У скромнијем издању се среће и код низа мање репрезентативних објеката, нарочито оних грађених по стандардним типским пројектима, али и код монументалне катедралне цркве св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1798.), која се од свих проучаваних објеката овог периода издваја јединственим решењем улазног pročеља са два звоничка торња.

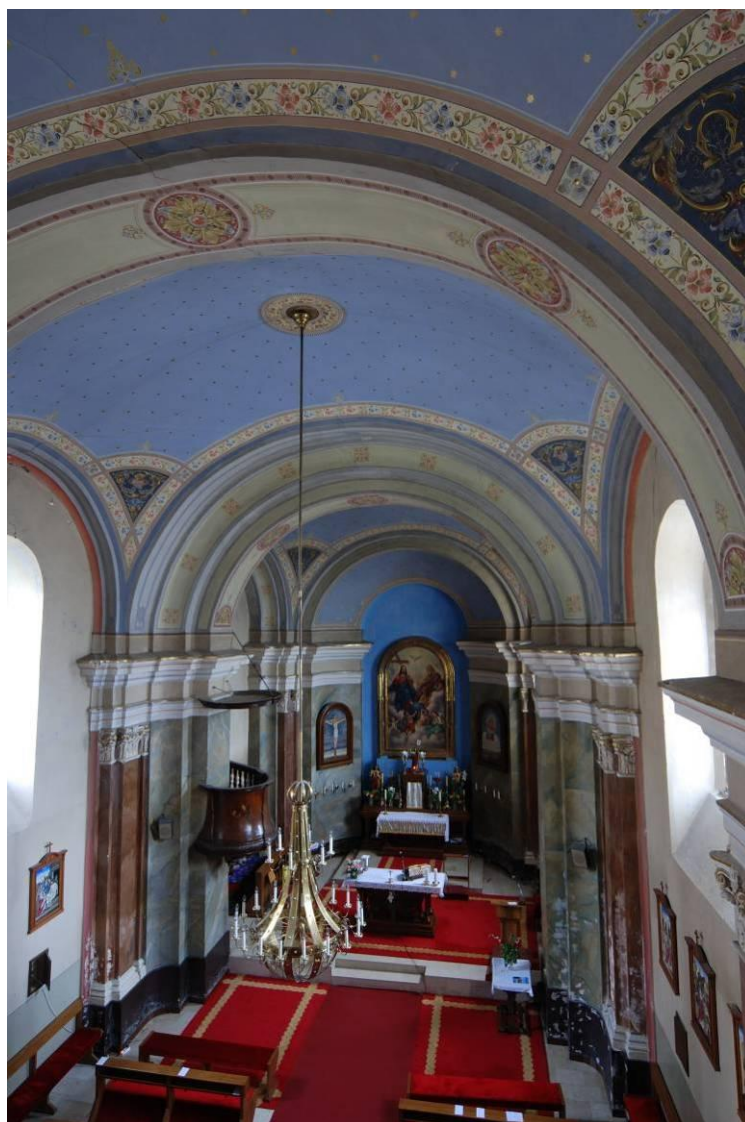
82. РКЦ св. Апостола Павла, Бач, 1773.-1780. – хорска галерија

83. РКЦ св. Јурја, Кула, 1770. / 1828. – ентеријер

Најмасовнија изградња у проучаваном периоду је и била у другој половини 18. и првим деценијама 19. века, када су махом грађене једнобродне цркве са полукружним или полигоналним светиштем, хором на улазној страни и поделом унутрашњег простора на два, три или више засведених травеја. Унутрашња декорација ових једноставних жупних цркава је била сведена варијанта познобарокних решења са бочним олтарским нишама. Рашчлањеност простора је постигнута ослањањем широких, ређе удвојених, подужних и попречних лукова (носача сферног свода) на масивне ангажоване ступце, које је повезивао профилисани венац. Код већине ових објеката звонички торањ се уздиже из централног дела улазног pročеља, што није био случај код барокних грађевина с почетка 18. века. Најранији пример овог типа грађевина је црква Пресветог Тројства у Сремским Карловцима, изграђена 1726. године, скоро деценију пре валповачке жупне цркве, која се сматра првим примером овог типолошког решења на простору тадашње хрватско славонске жупаније.¹⁰⁵ Иако је карловачка

црква грађена на остацима старије готичке грађевине (чија је структура делимично сачувана у светишту новијег храма, што је највероватније одредило једнаку ширину олтарске апсиде и брода цркве) и приликом градње уклапана у већ изграђену урбану матрицу насеља има изразити познобарокни карактер, који је доминирао архитектуром жупних цркава Војводине скоро пола века касније. Веома слично просторно решење са два травеја брода, ужом олтарском апсидом и звоником који израња из масе улазног pročеља среће се код низа цркава скоро идентичног плана, које су грађене према стандардним, типским пројектима државне управе.

84. РКЦ Пресветог Тројства, Сремски Карловци, 1726. – ентеријер

Позни барок

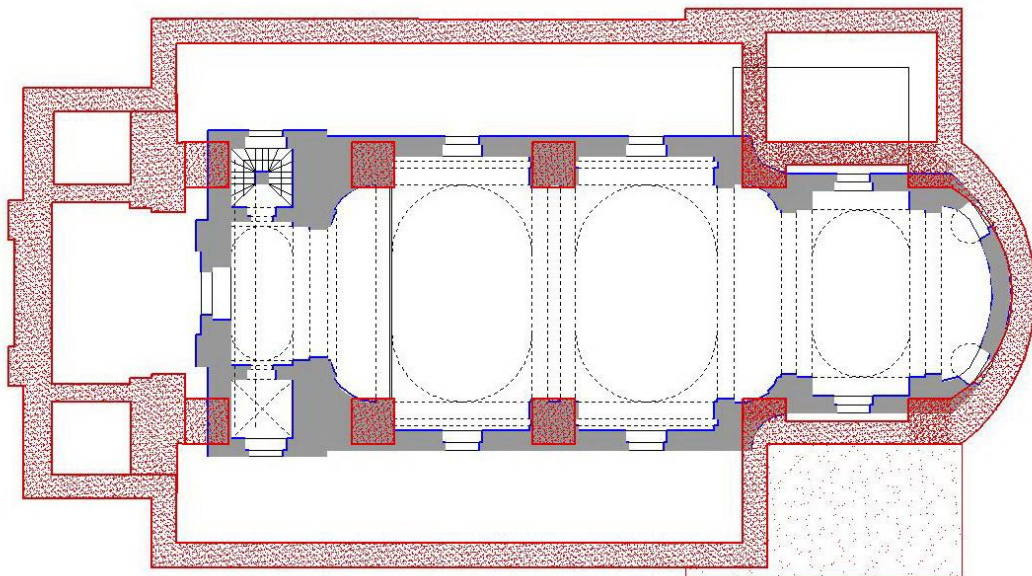
У Мађарском државном архиву (Magyar Országos Levéltár) у архивском фонду Т62, који представља Збирку планова из Заоставштине Пец Шамија (Pecz Samu Hagyatéka) документ, који се чува под инвентарним бројем 7928, са сигнатуром 54/1, је пројекат цркве урађен на листу димензија 49/42 цм, који је потписао Ј. Фишоф (Fischhoff J.) 1784. године. Представљена је основа храма, попречни пресек брода и изглед западног pročеља. На полећини листа су побројана места Бачке жупаније: Каравуково, Дорослово, Богојево, Купусина, Барачка (*Baracska*), Гаково, Херњаја (*Hernyaja*), Велики Бечеј, Брег и Гајдобра, од којих је већина, чак седам, са подручја днашње Војводине. С обзиром да су у овим местима заиста изграђене црквене грађевине по овом плану, у целости или са мањим модификацијама јасно је да се ради о „типском плану“, пројектованом за изградњу у већем броју места.

85. Типски план за изградњу римокатоличких цркава у јужној Угарској, који се чува у Мађарском државном архиву у одељку „Т“, у Збирци планова из заоставштине Пец Шамија. На полећини документа је списак девет места (седам војвођанских) у којима је планирана (или реализована) изградња по овом плану: Каравуково, Дорослово, Богојево, Купусина, Baracska, Гаково, Hernyaja, Велики Бечкерек и Гајдобра. Извор: Magyar Országos Levéltár, Т62, инв.бр. 7928, сигн. 54/1, J.Fischhoff, 1784, 49/42cm:

86. РКЦ св. Мартина бискупа, Каравуково, 1764./1785./1924./дограђена 1934-1936.

87. Упоредном анализом основе првобитне цркве из 1785. године, чија је основа позната преко сачуваног архивског плана (МДА, ЗМП XVII – XX, Т6, № 54/1 / 7928, 1784, 49 x 42 cm) и основе данашњег тробродног храма који је настао реконструкцијом и доградњом („проширењем“) раније грађевине у 20. веку може се претпоставити да је нова црква грађена око старе.

Прва црква на подручју историјске јужне Угарске, односно Бачке жупаније, која је изведена по овом пројекту је црква св. Мартина бискупа у Каравукову из 1785. године. Иако је црква у Каравукову тробродна грађевина, историјски извори сведоче да је изграђена 1785. године, годину дана након израде овог пројекта. Како и димензионално и пропорцијски данашња тробродна грађевина „одговара“ пројектованој грађевини из овог документа (а и на плану цркве из 1801. године је представљена једнобродна грађевина као са пројекта из 1784.) може се основано предпоставити да је првобитна црква знајачнијим изменама и доградњом бочних бродова променила карактер архитектуре.

Катедрална црква св. Терезије Авилске у Суботици

Посебну анализу у оквиру овог дела студије војвођанске сакралне архитектуре завређује да добије катедрална црква св. Терезије Авилске у Суботици (1773-1798.), која се, као и неколицина раније поменутих цркава, истиче богато рашчлањеним унутрашњим простором са дубоким олтарским нишама на бочним зидовима брода али и, за своје време, јединственим решењем монументалног улазног pročеља са два звоничка торња. Фасада св. Терезије Авилске је конципирана по узору на монументалне барокне храмове централне Угарске, које су грађене са фасадом са два звоничка торња по моделу бечке Универзитетске језуитске цркве (Jesuitenkirche, Vienna, 1623-1627.), ремоделоване 1703. године по пројекту италијанског архитекте Андреа Поцо (Andrea Pozzo). Нешто касније су по истом концепту пројектована монументална улазна pročеље цистерцитске опатијске цркве Наше Госпе у Цирку (Zirc, 1732.-1751.), бенедиктинске опатијске цркве у Тихању (Tihany, после 1735.) и цистерцитских цркава св. Јана Непомука у Секешфехервару (Székesfehérvár, 1742.) и св. Франциска Борџије у Егеру (Eger, 1743.). Пројектант егерске цркве Ђовани Батиста Карлоне (Giovanni Battista Carlone) је дао исто решење улазног pročеља и за тробродну миноритску базилику у Мишколцу (Miskolc, 1743.). Црква св. Ане у Будиму (st. Anna, Víziváros, 1740-62.), Универзитетска црква у Пешти (Egyetemi

templom, раније Paulinerkirche, 1725-76.) и катедрала у Калочи, све пројекти Андреаса/Андраша Мајерхофера (Andras Mayerhoffer, 1735-1754.) и Фелнерове (Jakab Fellner) жупне цркве св. Крста у Тати (Szent Kereszt, Tata, 1751.) и св. Стефана у Папи (Pápa, 1762.-1795.) се сматрају врхунским достигнућима мађарског барока, чији су пројектанти били страни архитекти, како их Пал Воит (Voit Pál) у студији барока у Угарској назива „чланови круга дунавске барокне градитељске школе“ (*Donau-Barock Bauschule*). (Voit, 1955, 36-56)

Репрезентативне барокне цркве са монументалним улазним прочењем са два звоничка торња су у исто време грађене и у другим суседним подручјима. У Банату је, по пројекту Фишера фон Ерлаха (Joseph Emanuel Fisher von Erlach) изграђена катедрална црква у Темишвару (Catedrala Episcopala Romano-Catolica, 1736-1754.), која спада међу најлепше црквене грађевине изграђене у духу бечког барока. Монументалним прочељем са два звоничка торња и богато рашчлањеним унутрашњим простором, као и суботичка катедрална црква, истиче се и исусовачка, истовремено и жупна црква св. Миховила у Осијеку (1725-1767).

88. Универзитетска црква, Беч
1623-1627./1703.

89. Универзитетска црква, Пешта
1725-1776., Андреас Мајерхофер

90. Катедрала, Калоча, 1735-1754.
 Андреас Мајерхофер

91. Катедрала у Темишвару, 1736-1754.

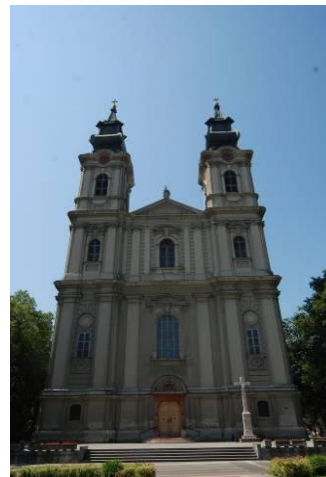
92. Св. Михаела, Осијек, 1725-1767.

93. Св. Ана, Будим, 1740-1762.
 Андреаса Мајерхофера

94. Светог Крста, Тата, 1751.
 Антон Пилгрим или Јакоб Фелнер?

95. Св. Терезије Авилске, Суботица
 1773-1798.

Каснобарокна решења и историцизам

Упадљива сличност карактеристика архитектуре, како ентеријера, тако и екстеријера, неколицине монументланих цркава грађених у већим местима Баната почетком 19. века указује на могућу изградњу по стандардном типском пројекту рађеном у некој од служби државне управе. Цркве св. Ане у Белој Цркви (1806.), св. Кларе Асишке у Новом Бечеју (1804-1809.), св. Фрање Асишког у Кикинди (1811.), Краљице крунције у Пландишту (1813.), па чак и црква Пресветог Тројства у Чоки (1813.) (која се због изразито разуђене унутрашњости убраја у цркве које одлукују богата познобарокна решења са низом олтаских ниша у бочним зидовима брода) су грађевине приближно истих димензија, просторних и обликовних карактеристика. Фасаде ових грађевина су конципиране као веома поједностављено решење пола века старије фасаде Пилграмове (Franz Anton Pilgram) барокне жупне цркве Наше Госпе у Сентготхарду (некадашња цистерцитска црква), на којој се оглдају све карактеристике надлазећег класицизма (cistercian templom, Szentgotthárd, 1748.-1764.). Све су изграђене као једнобродне грађевине са бродом рашчлањеним на три засведена травеја, светиштем ужим од брода и улазним прочењем из кога израња централни звонички торањ, које је са простором брода повезано само својим централним делом. Код свих објеката, изузев цркве у Чоки, хорска галерија захвата већи део простора првог травеја. Иако је просторно решење ових грађевина каснобарокно, у архитектонском језику ентеријера и екстеријера доминирају декоративни елементи класицизма. Претпоставка да је римокатоличка црква у Чоки саграђена, као и десетине других цркава на овом подручју, према стандардном типском пројекту наводи се и у опису цркве који је део шире документације уз Решење о заштити објекта (аноним - документација МЗЗЗСКС, 2003). Аутор текста наводи да се донаторска племићка породица Марцибањи одлучила да, од два понуђена пројекта из бироа Талер Јосипа,¹⁰⁶ за изградњу цркве прихвати решење које је храму давало изглед богатства и раскоши. У тексту није прецизно

наведен извор ових података, али се аутор позива на податке из црквеног летописа о изградњи цркве.

96. РКЦ св. Ане, Бела Црква, 1806.

97. РКЦ св. Ане, Бела Црква, 1806. – детаљ обраде прозора у ентеријеру

98. РКЦ св. Кларе Асишке, Нови Бечеј, 1804.-1809. - ентеријер

99. РКЦ св. Фрање Асишког, Кикинда, 1808.- 1811.

Класицизам

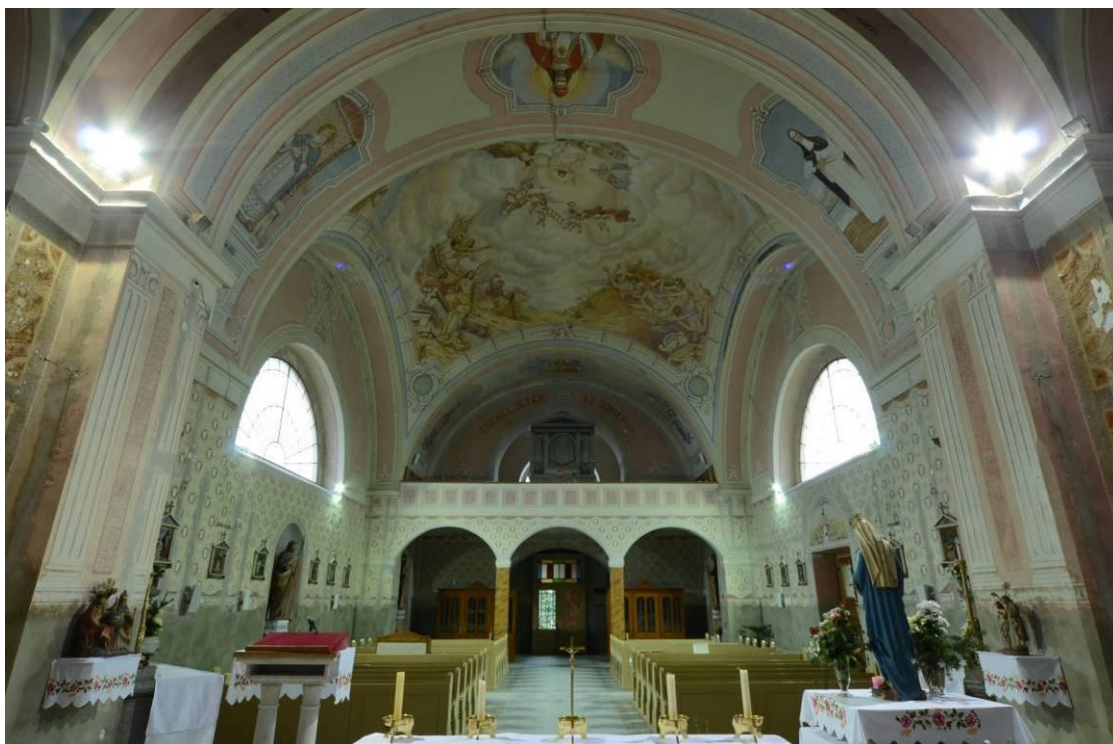
Нова епоха у историји светске архитектуре симболично је почела изградњом цркве Сан Женежјев у Паризу Жак Жермен Суфлоа. Реализацијом ове монументалне грађевине Суфле је, ослањајући се у великој мери на идеје и рационалистичку естетику Марка Антоана Ложијеа¹⁰⁷, успео да ослободи храм барокне тежине и да га уведе у сферу једноставности, финоће и величанствености, отварајући широко врата новим класицистичким идејама.

Доминацију класицистичких идеја у угарској архитектури симболично је обележила изградња нове естергомске базилике, катедрале Наше Госпе и св. Адалберга (1822-1856.)¹⁰⁸, највеће по димензијама и прве по рангу међу угарским црквама. Просторно решење ове куполне грађевине указује на прелаз са концепта подужног плана на концепт грађевине централног плана, што је касније препознато као одлика раних класицистичких грађевина.¹⁰⁹

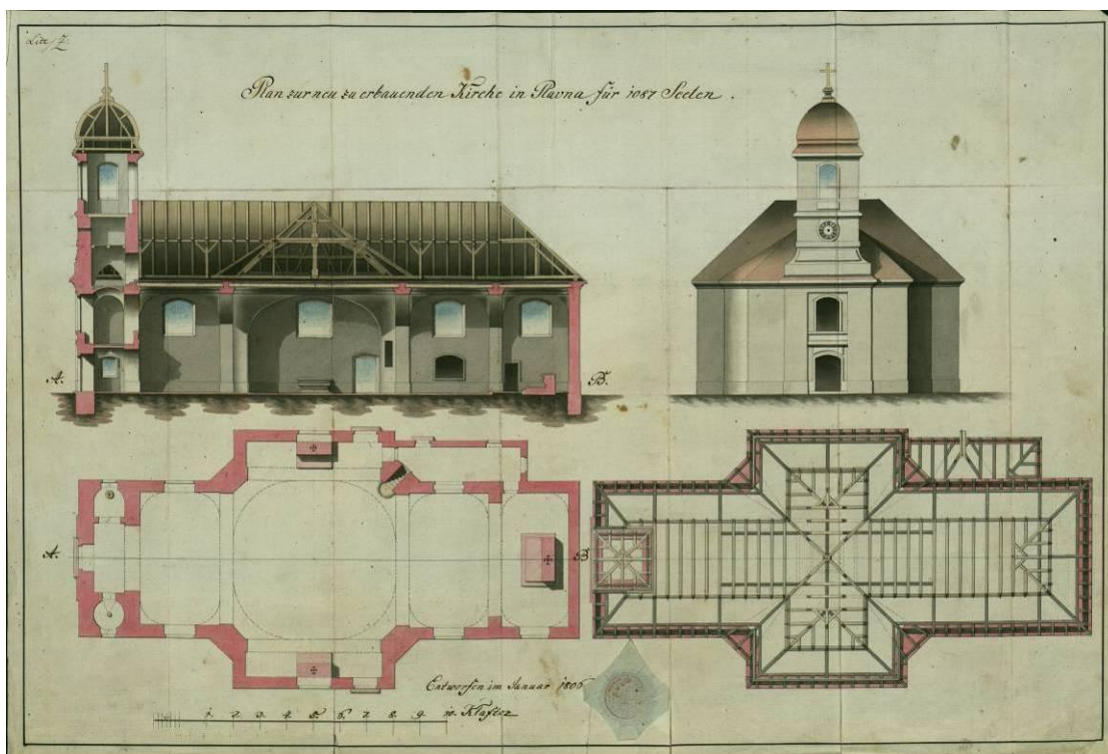

100. Базилика у Естергому, 1822.-1856.

Синтеза лонгитудиналног и централног простора каснобарокних храмова остварена је на тлу Војводине први пут у просторном решењу храма св. Ладислава краља у Богојеву (1773./1848.)¹¹⁰. Наглашен је централни, скоро квадратни, простор брода (засведен сферним сводом), ослоњен у попречном правцу на два кратка полуобличаста свода, чиме грађевина добија карактер централног плана. Изразито каснобарокно решење крстообразне основе са доминантним централним травејем предвиђено је нереализованим пројектом из 1806. године за изградњу цркве у Плавни. (МДА, Т62-726). Сличан, али знатно богатији, просторни модел реализован је код цркве св. Михаела Арханђела у Одџацима (1818-1821.), чија архитектура (посебно декоративни програм) већ носи изразите одлике класицизма. Оливера Милановић Јовић у својој студији бачких цркава износи мишљење да се на *„главној фасади цркве у Одџацима рефлектују облици класицизма изведени на најзначајнијем класицистичком објекту у Мађарској, катедрали у Вацу“* (Vás, 1761-1777.). (Милановић-Јовић, 1988: 138) Анализом ових двеју цркава уочава се већа сличност у просторном решењу обеју грађевина него у изразу и декорацији главне фасаде. Поједностављен и донекле транспонован просторни концепт Пилграмове (Franz Anton Pilgram) катедрале у Вацу антиципира се у архитектури (просторном склопу, волумену и односима маса) оџачке цркве мајстора Јохана Шмауса.¹¹¹ Осим просторног концепта класицизам суверено овладава декорацијом, како ентериера тако и екстеријера. Велики број каснобарокних грађевина карактерише класицистички конципирана улазна фасада са централним плитким ризалитом надвишеним тимпаноном и доследна употреба класицистичке декорације. Типични тродимензионални класицистички портик са тимпаноном на слободним стубовима ношеним високим постаментом, формиран испред улазне фасаде се среће само код неколицине објеката: св. Михаела Арханђела у Одџацима (1818-1821.), св. Катарине Алкесандријске у Бочару (1838.), св. Марије Магдалене у Беодри (1836-1842.) и Сњежне Госпе у Падеју (1842.).

101. РКЦ св. Ладислава краља, Богојево, 1773.-1774. / 1848. (1906.)

102. Нереализован пројекат за изградњу цркве у Плавни из 1806. године је једино изразито каснобарокно решење крстообразне основе са доминантним централним травејем међу проучаваним објектима с почетка 19. века. Извор: МДА, Т62, сигн. 726., бр. 8808, дим. 50/72 cm

„Ремоделовање“ црквене архитектуре и „превођење“ једнобродних у тробродне грађевине било је током 19. и у првој половини 20. века прихватљиво решење. Поред већ поменуте цркве у Каравукову, која је у међуратном периоду, реконструкцијом и доградњом 1934-36. године, „прерасла“ у тробродну грађевину још три бачке цркве су, у нешто ранијем периоду претрпеле сличну интервенцију. Црква у Бачком Брестовцу је, непуних сто година након изградње (1818.) реконструисана и доградена 1896. године да би постала тробродна грађевина. Старији храм у Бачком Моноштру из 1752. године је, реконструкцијом и „проширењем“ реализованим 1806. године, такође постао један од војвођанских тробродних храмова. Црква св. Шимуна и Јуде апостола у Бездану је највероватније оригинално пројектована као тробродна грађевина, али тако да се изградња новог храма врши око постојеће црквене грађевине, чиме се током радова неће ометати основна богослужбена функција објекта. Овакав приступ је одредио основне пропорције централног дела грађевине, али није утицао на оригиналност пројектантске идеје аутора безданског храма. У својој студији црквене архитектуре Оливера Милановић Јовић је изнела претпоставку о могућим узорима за тип, тробродне црквене грађевине. Прототип овог решења, површинског и запреминског, је препознала у грађевинама југозападног дела Немачке, у делима градитеља Тумба и Бера (Thumb, Beer) из Форарлбергера (Vorarlberger), као и у низу цркава у Аустрији и Мађарској, чији су архитектонски образац по мишљењу Јовићеве на подручје јужне Угарске пренели немачки колониста. У истом разматрању порекла тробродних грађевина Јовићева наводи да за разлику од узора, војвођанске цркве немају прекид галерије да би се остварио утисак постојања попречног брода и „централизујуће основе“, као што је то случај у Сенти и Апатину, које она сматра оригинално пројектованим тробродним грађевинама, што се у потпуности слаже са резултатима спроведених истраживања у оквиру ове студије. (Milanović-Jović, 1988, 123)

103. РКЦ Име блажене дјевице Марије, Бачки Брестовац, (1818.) / 1896.

104. РКЦ св. Шимуна и Јуде апостола, Бездан, (1756.) / 1846.

Академизам, романтизам и еклектика на крају 19. века

Најизразитији пример архитектуре романтизма у Угарској и узор многим градитељима монархије свакако представља комплекс римокатоличке цркве са плебанијом и школом, пројектанта Ибл Миклоша у Фоту (Ybl Miklós, Fót, 1845-1855.). Порекло облика и фасадне декорације ове грађевине неки аутори налазе у репрезентативним западним примерима – бечкој жупној цркви Алтлерхенфелдер (Altlerchenfelder Pfarrkirche, Vienna, 1853.), узорној грађевини прелазног периода класицизма у историзам и њеном узору, минхенској жупној и универзитетској цркви Лудвигскирхе (München, Ludwigkirche, Friedrich von Gärtner, 1829.) као једном од зачетника *rundbogen* стила. (*Magyar Építészet V*, 2001.)

Класицизам је у војвођанској архитектури био присутан до последњих деценија 19. века, иако је већ средином века, под јаким утицајем романтичарских идеја и великих архитектонских достигнућа у окружењу, изражена тежња за новим обликовним и ликовним изразом сакралних објеката. У просторно-обликовном смислу је то тежња ка пирамидалном степеновању маса и оживљавању облика средњевековне архитектуре. Једновременно су биле присутне романске, готске и ренесансне стилске тенденције.

Изградња нове катедралне цркве уједињене ђаковачке и сријемске бискупије 1865. године¹¹², за коју је ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер (Josip Juraj Strossmayer) нагажовао бечког архитекту Карла Роснера (Karl Rösnerom) отворила је пут владајућим средње-европским неоромантичарским идејама. Црква је грађена у неороманичком стилу, а Роснера је, по његовој смрти, на месту главног архитекте заменио Фридрих фон Шмит (Friedrich von Schmidt), чији је помоћник (а касније и сам главни архитекта) био Херман Боле (Hermann Bollé), хрватски архитекта немачког порекла. Боле је крајем века био ангажован на изградњи две значајне цркве у Срему - Сњежне Госпе на Текијама у Пероварадину (1881.) и св. Михаила Арханђела у Ердевику (1890.), у чијој архитектури се читава Болеова

наклоност ка неоготичкој обнови. Обе цркве су грађене (петроварадинска обновљена) у типичном болеовом еклектичком градитељском маниру који карактерише архитектура са *„наглашеним и слободним реминисценцијама на готичке и ренесансне облике, неретко с романтичним траговима народног градитељства“* (Надило, Грађевинар 5, 2005). Захваљујући импозантаном изгледу обих објеката, али и њиховом статусном положају, Болева архитектура је значајано утицала на прихватање и ширење идеја неоромантизма и неоготике у Срему и шире на подручју Војводине.

105. РКЦ Сњежне Госпе Текијске, Петроварадин, 1881.

106. РКЦ св. Михаила Арханђела, Ердевик, 1890. - ентеријер

Већ се на цркви св. Марије Магдалене у Беодри (Ново Милошево), која је грађена као задужбина и маузолеј грофовске породице Карачоњи од 1832. до 1842. године у класицистичком духу појављују прве назнаке романтичарске архитектуре. На фасадама, на којима се понавља мотив троугаоног тимпанона, бочни фасадни зидови су оживљени великим полукружно залученим прозорима између плитких пиластера повезаних фризом од три плитка слепа лука. Паралелно са изградњом ђаковачке катедрале на подручју Баната су изграђене две, за своје време веома

модерне гређевине. Пројекат за цркву св. Ивана Крститеља у Ечки (1862-1864.) је, за патрона цркве грофа Јована Лазар, израдио архитекта Кански, а радове је изводио Стеван Ђорђевић, који се појављује и као градитељ монументалне катедралне цркве св. Ивана Непомука у Зрењанину (1864-1868.). Декоративни програм зрењанинске катедрале и богатство облика и полукружних форми монофора, бифора, трифора, розета, фризова слепих аркадица (*богенфриз*), равне фасаде и умерени ритам прочеља говоре о тежњи аутора да прати савремене архитектонске токове и створи грађевину која одише духом, у аустрији и немачкој воема популарног, неоромантичарског рундбоген стила. (*Rundbogenstil*) Само пар година раније чувени мађарски архитекта Ибл Миклош (Ybl Miklós) је израдио пројекат за изградњу евангелистичке цркве у Кечкемету (Kecskemet, 1862-1863.), која својом композицијом, основом грчког крста и примењеним архитектонским језиком представља једну од најимпозантнијих мађарских грађевина романтичарског периода. Нешто касније у односу на зрењанинску катедралу, у мало модификованом романтичарском издању, изграђена је и црква Сњежне Госпе у Неузини (1895.).

107. РКЦ св. Марије Магдалене, Беодра – Ново Милошево, 1838.–1842.

108. РКЦ св. Ивана Крститеља, Ечка, 1862.-1864.

109. РКЦ св. Ивана Крститеља, Ечка, 1862.-1864.

110. Евангелистичка црква у Кечкемету (Kecskemét, evangélikus templom, Ybl Miklós, 1862.-1863.) Извор: <http://www.panoramio.com/photo/73521930>

111. РКЦ св. Ивана Непомука – зрењанинска катедрала, 1864.-1868.

112. РКЦ св. Герхарда бискупа,
Врбас, 1885.

113. РКЦ Сњежне Госпе у Неузини,
1895.

114. РКЦ Сњежне Госпе, Жабалъ,
1900-1901.

115. РКЦ св. Миховила Арханђела,
Бачко Градиште, 1909.

На подручју Бачке је 1885. године изграђена црква св. Герхарда бискупа у Врбасу, чије су једноставне, равне фасаде са контрафорима украшене богенфризом, полукружно залученим прозорима и розетама, што грађевини даје одлике романтизма. Одјек ових стилских схватања задржао се у Војводини све до прве деценије 20. века, о чему сведоче црква Сњежне Госпе у Жабљу (1900-1901.) и реконструисано улазно прочеље са монументалном звоничком кулом цркве св. Миховила Арханђела у Бачком Градишту (1909.), које носе јасне, мада већ значајно сведене, одлике романтизма.

Неоготика

Најстарији објект чија архитектура, кроз монументално улазно прочеље са два звоничка торња, јасно изражава потребу за оживљавањем средњовековних мотива и носи неке основне одлике ране готизације је капела Мајке Божије помоћнице хришћана на Бунарићу у Дорослову (1800-1855.). Сличан концепт рашчлањености улазног прочеља, равних зидних површина и витких декоративних торњева завршених шиљатим звоничким капама препознаје се и на Ференцхоми капели у Будиму, која је саграђена 1821. године и такође посвећена „Мајци Божијој помоћници“ (Ferenchalmi Segítő Szűz Mária-kápolna). Иако није утврђена директна веза између ових објеката може се претпоставити да је будимска капела била предложак на који су се угледали градитељи капеле у Дорослову. Врло брзо, након изградње неоготичког комплекса будимпештанског парламента (Országház, 1885-1896.), изградње монументалне базилике св. Стефана у Пешти (Szent István-bazilika, Lipótvárosi plébániatemplom, 1850-1905.) и рестаурације будимске жупне цркве св. Матије (Mátyás templom, 1874-1896.) неоготичка архитектура бива широко прихваћена и у домену изградње римокатоличких храмова, чиме се мађарска црквена архитектура „утопила“ у тренд, широм света прихваћене, неоготичке обнове. То је пре свега значило враћање моделу подужног плана, једнобродних и тробродних

грађевина и прихватање својеврсне униформности као део обликовног и изражајног неоготичког концепта.

116. Капела Мајке Божје помоћнице
Дорослово, 1800-1855.

117. Капела Мајке Божје помоћнице
Будим, 1821.

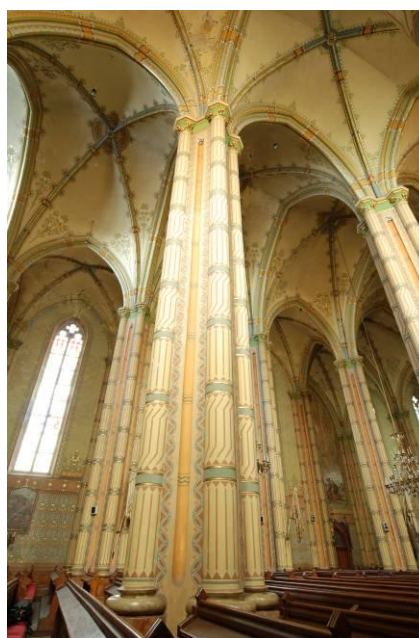
Непосредни контакт и са архитектонским токовима у суседној Хрватској утицао је, такође, на прихватање нових идеја на подручју Војводине. Прихватање неоготике у хрватској црквеној архитектури везано је за изградњу жупне цркве св. Петра и Павла у Осијеку немачког архитекте Франца Лангенберга (Franz Langenberg, 1898.) и Болеову реконструкцију загребачке катедрале (Hermann Bollé, 1880-1902.). Стил ових грађевина је свакако значајно утицао на промену укуса и схватања „лепог“ код градитеља војвођанских цркава, посебно преко Болеовог непосредног присуства на тлу Војводине изградњом цркава у Петроварадину (1881.) и Ердевику (1890.).

Једна од првих неоготичких грађевина у Бачкој је монументална жупна црква Име Маријино у Новом Саду, изведена према пројекту Георга Молнара (Georg Molnar, 1895.). Од великог значаја за ширење савремених идеја на прелазу векова на подручју Војводине свакако је имало присуство тројице великана мађарске архитектуре на овим просторима. Међусобним

пријатељским, приватним и пословним везама за Војводину су били везани Еден Лехнер (Ödön Lechner, 1845-1914), један од зачетника мађарске сецесије и двојица архитеката пореклом из Апатина, Ђула Партош (Gyula Pártos, 1845–1916) и Ференц Рајхл (Raichle József Ferenc, 1869-1960.). Фирма Лехнера и Партоша била је ангажована крајем 19. века на изградњи неколико импозантних објеката у војвођанским градовима,¹¹³ тако да је рад ових аутора био познат на нашим просторима. У исто време Лехнер је пројектовао римокатоличку жупну цркву св. Ласло у Котобањи, Будимпешта (Szent László-plébániatemplom, Kőbánya, 1894-1899.). У архитектури ове цркве, ослоњеној на француске неороманске и неоготске форме провејава нови архитектонски израз утемељен у мађарским мотивима. (*Magyar Építészet V*, 2001: 161) У сличном маниру је Лехнер деценију касније пројектовао цркву св. Ладислава (Saint Ladislaus Church, South Norwalk, Connecticut, USA, 1909-1912.) у Сједињеним Америчким државама.¹¹⁴ (Soos, *Magyar News Online* 4, 2007: 8) Најмлађи од тројице архитеката, Ференц Рајхл је пројектовао монументалну неоготичку цркву Похођења блажене дјевице Марије у Бачкој Тополи (1904-1907.).¹¹⁵

118. РКЦ св. Герхарда, Вршац, 1863. / 1902.-1912..

119. РКЦ св. Герхарда, Вршац - ентеријер 1902.-1912.

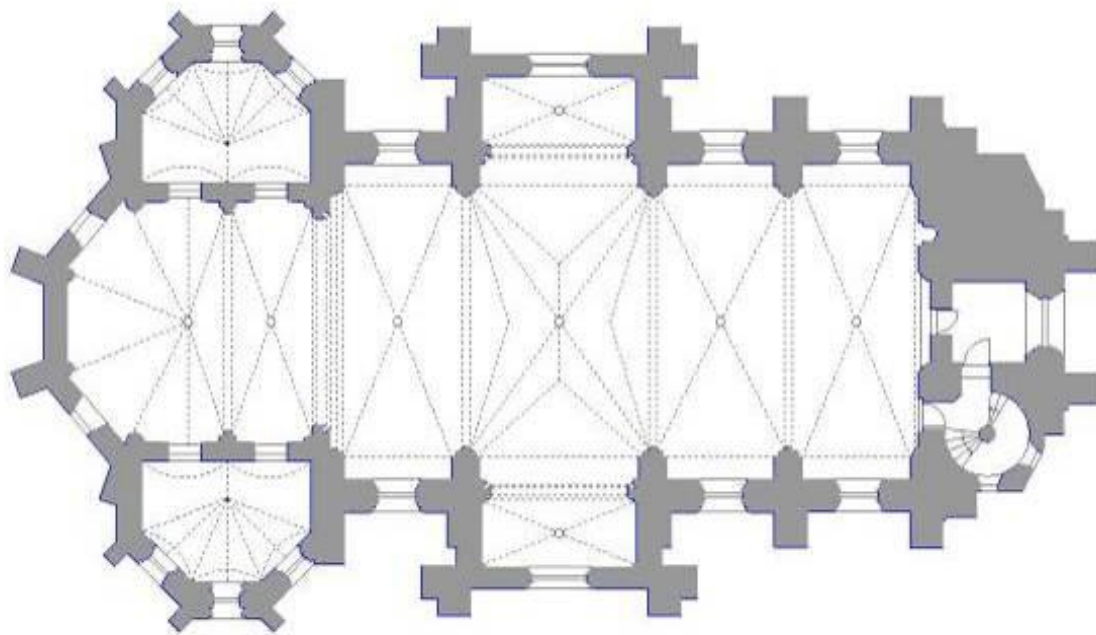
У Вршцу је почетком 20. века изграђена монументална неоготичка црква св. Герхарда (1902-1912.). Претпоставља се да је економски моћно вршачко становништво ангажовало за израду пројекта неког од немачких архитеката (Милекер, 1930: 77) или да су цркву пројектовали њени градитељи, Ернест Свобода (Ernest Swoboda) из Темишвара, који је водио надзор, предузимач Јохан Бибел (Johann Bibel), архитекта из Оравице и главни извођач Франц Брандајс (Franz Brandeisz) из Вршца. (Рацков, 2012: 134) Скоро у исто време је, недалеко од Вршца, изграђена још једна монументална неоготичка грађевина. Црква Узнесења блажене дјевице Марије у Јаши Томић изграђена је 1911. године по узору (или према истом пројекту) по коме је рализована римокатоличка црква у румунском месту Дета, удаљеном око 50км југоисточно од некадашењег Модоша. Подаци о пројектанту или градитељу модошке цркве нису позанти, али је сачуван пројекат цркве у Дети. Потписао га је архитекта Карл Харт из Темишвара, пројектант и касније шеф пројектног бироа Едуарда Рајтер.

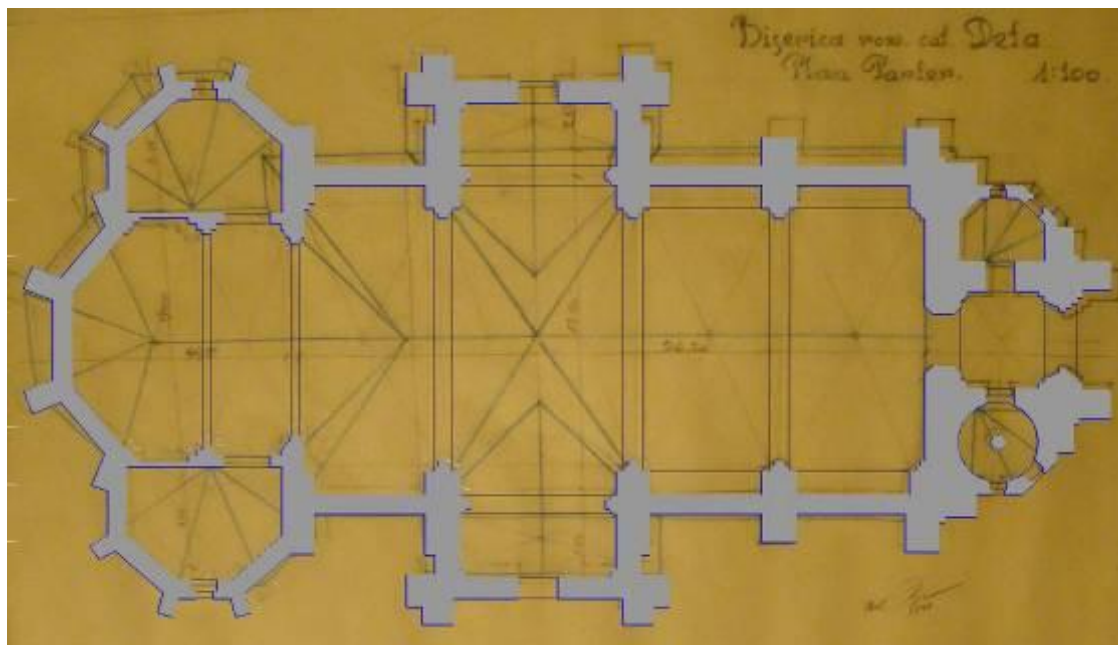
120. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марију, Јаша Томић, 1911.

121. РКЦ Дета, Румунија
Извор: АТБ, Szmid, 1901

122. РКЦ Узнесења Блажене дјевице Марије, Јаша Томић, 1911. - основа

123. Пројекат постојећег стања цркве у Дети из 1957. године је урадио архитекта Франсис Тритхалер (Francisc Trithaller) из Арада. Извор:, No. 25848/1014/8/1957.

Почетком 20. века изведени обимни радови на изградњи цркве св. Стефана при кармелићанском самостану у Сомбору (1904.) и реконструкцији цркве св. Михаила при фрањевачком самостану у Суботици (1908-1912.), које, развијеном формом тробродне базилике са монументалним улазним прочељем са два звоничка торња, представљају највиши развојни домет просторног склопа неоготичких храмова.

С обзиром на бројност једноставнијих сакралних објеката грађених у духу неоготике на подручју Војводине, треба споменути низ породичних гробних капела грађених на прелазу векова у еклектичком маниру на Бајском гробљу у Суботици, као и неколицину парохијских цркава изграђених по истом, стандардном, типском пројекту са минималним модификацијама плана. (Јерменовци, 1886., Иваново, 1892., Скореновац, 1892., Мужља, 1902. и Врањево, 1903., за коју се као градитељ спомиње Мишка Келнер)

124. Јерменовци,
1886.

125. Иваново, 1892.

126. Скореновац,
1892.

127. Мужља, 1902.

128. Врањево, 1903.

Назнаке сецесије и модерне

Изградња сакралних објеката у неоготичком стилу је била присутна на подручју Војводине све до пред Други светски рат. Монументалне цркве Пресветог срца Исусовог у Апатину (1932-1933.), Бачким Виноградима (1939.), св. Апостола Павла у Кањижи (1913-1939.), св. Фрање Асишког у Сенти (1938-39.) и неколицина мањих жупних храмова носиле су све одлике еклектичке архитектуре. Ипак и међу градитељима сакралних објеката је присутан је утицај аутентичне модерне архитектуре, који се очитује у слобонијем схватању форме и облика. План лонгитудиналне грађевине више није неприкосновени модел, а чак и код овако конципираних цркава звоник је измештен из подужне осе симетрије (Ђурђин, 1935.) или је класична форма улазног pročеља са централно постављеним звоником моделована у духу модерне архитектуре (Шид, 1932.). Крстообразна основа (св. Елизабете, Нови Сад, 1931., Ускрснуће Исусово, Суботица, 1933., Келебија, 1936-1937.,) и грађевине централног плана (капела Вереш Матијаш на Бајском гробљу у Суботици, 1928., св. Антуна Падованског Карла Молцера (Molcer Károly) у Чантавиру, 1928-1929.) са асиметрично постављеним звоником или „отворне“ форме са два звоничка торња и наткривеним приступним галеријама (св. Крижа, Сомбор, 1924., капела на калварији, Светозар Милетић, 1924.) обогаћују репертоар сакралног градитељства. Реконструкција профане грађевине за цркву св. Антуна Падованског у Бачкој Паланци (1927.) или спољна декорација цркава св. Елизабете у Новом Саду (1931.) и Разлаз апостола на Келебији у Суботици (1936-37.) доказ су да ни архитектонски језик сецесије није стран градитељима цркава овог периода.

129. РКЦ св. Крижа, Сомбор, 1924.

130. РКЦ св. Антуна Падованског, Бачка Паланка, 1927.

6. ЗАКЉУЧАК

Истраживачки рад усмерен на проучавање порекла и развоја архитектонске форме римокатоличких сакралних објеката, грађених у стилу барока, класицизма и историцизма - претежно неоготике, током 18. и 19. века, у Војводини произашао је из потребе да се досадашња истраживања систематизују и да се ова, до сада недовољно истражена тема додатно истражи, комплексно сагледа и употпуни. Чињеница да је ова тематика у ранијој стручној и научној литератури била веома мало заступљена резултат је спорадичног бављења независних истраживача или истраживачких тимова (махом у установама заштите у оквиру израде Студија заштите подручја) историјатом и архитектуром појединачних објеката. Мали број досадашњих реализованих свеобухватних истраживачких пројеката се углавном бавио *лепим уметностима*, стилем примењеним при изградњи ових објеката и покретним материјалом који се у њима чува. Проблем порекла архитектонске форме и типологија архитектонских облика ових грађевина је остала скоро потпуно неистражена, из чега се проучавање просторног концепт, односа функције и форме објеката и порекла облика и трасирање утицаја из центара средње Европе искристалисало као основни фокус истраживања.

Временски оквир истраживања типолошких карактеристика римокатоличких цркава грађених на подручју Војводине је одређен искуствено, на бази претходних знања и истраживања. Односио се на грађевине настале у периоду након коначног престанка доминације и присуства Отоманске империје на овом подручју и потписивања Карловачког мира 1699. године све до 1914. године и почетка Првог светског рата. У току рада фокус истраживања је проширен и на сакралне објекте грађене између два светска рата, од 1914. до 1939. године. Разлог овоме је континуитет изградње сакралних грађевина римокатоличке конфесије који постоји током више од два века и који је прекинут тек са

наступањем Другог светског рата. Коначно је истраживањем обухваћен 231 сакрални објекат, од чега 3 катедрална храма, 184 жупне цркве и 44 заветне, породичне или гробљанске капеле у 166 војвођанских градова и села.

Просторни опсег истраживања дефинисан је данашњом административном територијом Аутономне покрајине Војводине, односно административном територијом Зрењанинске (*Dioecesis Zrenianensis*), Суботичке (*Dioecesis Suboticana*) и Сријемске (*Dioecesis Sirmiensis*) бискупије. Делови данашње Војводине су у проучаваном периоду улазили у састав других дијецеза, које су током историје биле формиране на овом подручју – Чанадска (Темишварска), Калочка, Ђаковачка (Босанско-Сријемска, Ђаковачко-Сирјемска) али и различитих административно управних јединица – Торонталске, Бачко-Бодрошке и Сремске жупаније, територијалне јединице Српско војводство и Тамишки Банат, Војне границе и касније Слободних крунских дистрикта.

За сагледавање порекла облика и других примарних и секундарних одлика архитектуре римокатоличких цркава Војводине у проучаваном периоду значајно је било препознавање облика и типова црквених грађевина које су биле заступљене у наведеном периоду у непосредном окружењу и шире на подручју целе државе, чак и других држава централне Европе. Такође је било важно и осветљавање ситуације у временима која су претходила проучаваном периоду - како утицаја средњевековног наслеђа, традиционалног градитељства, тако и утицаја из периода отоманске владавине на овом подручју.

Теоријски оквир истраживању представља феномен савремене, доминантне државне културне политике – дискурс официјелне културе, уметности и архитектуре Аустро-Угарске монархије, која се донекле развила из идеје религиозног унитаризма, која се симболично везује за аустријску царицу Марију Терезију, за коју је унитаризам био неопходан предуслов мирног јавног живота.

Основни циљ спроведеног истраживања је било научно аргументовано утврђивање и објашњавање начина на који се дискурзивна културолошка, друштвено-политичка и религиозна клима, која је владала у хабсбурској монархији (од 1745., Аустријској царевини од 1804. до 1867., односно Аустро-Угарској монархији од 1867. до 1918. и њеним провинцијама, манифестовала у архитектури црквених грађевина, државно доминантне, римокатоличке конфесије. Дефинисању општих теоријских знања претходио је комплексан истраживачки процес и обимна анализа информација о предмету истраживања. Истраживање самих сачуваних објеката је подразумевао теренски рад и систематизацију прикупљених података. У периоду од три године за већину проучаваних објеката (162) урађена комплетна фотодокументација ентеријера и екстеријера и делимична техничка документација постојећег стања (за највећи број објеката је урађен само снимак карактеристичних основа). Прикупљање и проучавање извора који се односе на истраживану тему чиниле су четири целине. Проналажење изворне историјске грађе, у коју спадају одлуке и уговори о градњи, дозволе за изградњу цркава, административне забелешке и скице или пројекти за изградњу или реконструкцију објеката и критичка анализа прикупљеног материјала са више проблемских аспеката је била од виталног значаја. Најзначајнији извори ове групе у највећем броју нису публиковани, а истражени су у 22 архива и музеја у 6 земаља. Извори који се баве архитектуром римокатоличких цркава са подручја Војводине, извори које се баве сакралном архитектуром других делова некадашње монархије (Аустрија, Мађарска, Румунија, Хрватска) и извори који се односе на општу и културну историју подручја и проблематику везану за религијске каноне, литургијску церемонију и црквене редове чинили су корпус од 276 коришћених ојављених извора (224 библиографске јединице коришћене литературе и 52 објављена шематизма и извора архивске грађе) и укупно 502 референтне јединице релевантне објављене литературе (414) и објављених шематизама и објављених извора архивске грађе (88). На основу прикупљеног материјала спроведен је научно-истраживачки

поступак систематског проучавања прикупљених података. Методолошка стратегија је обухватила примену метода класификације и компарације, аналитичког и синтетичког истраживања у циљу доношења закључака и индуктивне методе у циљу дефинисања општих теоријских знања. Сprovedена је упоредна анализа свих појавних облика црквених грађевина, уз сагледавање и откривање узрочно-последичних веза између политике, идеологије, религије и друштвене улоге цркве и начина њиховог испољавања у дискурисма литургијског ритуала и архитектуре као његове сцене. Као коначни резултат истраживачког поступка урађена је типолошка систематизација истраживаних објеката, кроз сагледавање процеса развоја црквених грађевина у односу на решавање проблема функционалних, конструктивних, технолошких и ликовних захтева у архитектури црквених грађевина, као и односа грађевине са њеним непосредним и ширим окружењем.

Сprovedено истраживање је засновано на матричном методу¹¹⁶, односно комплексној методологији која укључује осам критеријума по којима се сваки истраживани објекат анализира и систематизује. То су: 1. архитектонска композиција маса, 2. карактер унутрашњег простора, 3. архитектонски језик ентеријера, 4. архитектонски језик екстеријера, 5. конструкција и материјали, 6. величина и капацитет грађевине, 7. однос према непосредном окружењу - микроконтекст и 8. однос грађевине према ширем окружењу - макроконтекст. На основу спроведених анализа по основу сваког од ових критеријума може се извести закључак да су кључни фактори који одређују карактер грађевине, односно групе сродних грађевина или тип: а) развој плана, као резултат унутрашње функционалне организације простора, б) употреба конструкције у функцији обликовања унутрашњег простора, ц) архитектонска композиција маса која одређује спољни волумен и д) друштвена клима и урбани контекстуални фактори. Архитектонски језик ентеријера и екстеријера, који су одређени владајућим стилем у архитектури, нису од пресудног значаја за систематизацију

архитектонских типова, иако је у већини ранијих исраживања управо стил био пресудни критеријум. Однос грађевине према ширем окружењу има великог значаја код проучавања начина и токова преношења утицаја и омогућава да се географски омеђе и трасирају главне промене у истраживаном периоду.

Проучавањем великог броја примера и њиховом проценом из угла различитих вредносних аспеката извојили су се узорни – репрезентативни објекти, на шта је поред формалих одлика архитектуре, архитектонског израза, стила и историјског значаја, утицала и улога објекта у оквирима урбаног профила насеља у коме је храм изграђен и улога објекта у оквирима црквене организације. У периодима владавине различитих стилских праваца фаворизоване су различите архитектонски композициони склопови, као и различит декоративни програм. Поред архитектонске композиције грађевине, која настаје као резултат суочавања проблема функције и конструкције, обликовања, пропорцијских односа и стварања жижних тачака акцентовањем појединих делова објекта, просторни односи које грађевина успоставља са својим непосредним, али и ширим окружењем, одређују позицију, значај и утицај грађевине и у просторном и у временском контексту. Овако дефинисаним критеријума по којима је спроведена анализа свих проучаваних објеката створена је могућност откривања свих постојећих комбинација и класификације проучаваних грађевина. Пажљивом анализом сваког проучаваног архитектонског објекта као целине (тумачењем сличности у техници градње и конструкцији, просторном склопу и међуодносу елемената, декорацији и ликовности, као и запажањима заснованим на искуству) извршено је груписање споменика према општим принципима и сродностима архитектуре у једну од седам основних типолошких група: ТИП I: Једнобродне грађевине наткривене равном таваницом, ТИП II: Једнобродне грађевине јединственог засведеног унутрашњег простора, ТИП III: Једнобродне грађевине рашчлањеног унутрашњег простора на једнаке

травеје, ТИП IV: Једнобродне грађевине са просторно наглашеним делом ентеријејра, ТИП V: Једнобродне грађевине крстообразне основе, ТИП VI: Тробродне грађевине и ТИП VII: Грађевине централног плана. У оквиру сваке типолошке групе је издвојен низ подтипова и њихових варијетета. Систематизација споменика према припадности одређеној типолошког групи отворила је два нова питања - временске блискости у изградњи објеката који припадају групи сродних грађевина и њихове географске повезаности. Преклапањем типолошке класификације и хронолошког прегледа изградње проучаваних објеката и картирањем резултата указано је на промене, развој и усложњавање (или смиривање) архитектонског програма који је одредио појаву сродних група грађевина и временски оквир њихове доминације у изградњи римокатоличких сакралних објеката у Војводини.

Основно полазиште за ово истраживање је била раније усвојена класификација на четири велика градитељска периода, који чине грађевине чија је архитектура заснована на средњовековним узорима, барокним утицајима, стилу позног барока и класицизма. На основу спроведеног истраживања усвојена је нешто другачија периодизација, заснована на тумачењу промена у архитектури војвођанских римокатоличких цркава у односу на кретања у архитектури великих градитељских центара, али и других рубних подручја монархије. Свака градитељска временска целина је везана за године почетка и завршетка одређеног периода, што у раду није прихваћено дословно, с обзиром да рана или касна изградња у одређеном периоду почиње пре или завршава након годинама оквирно дефинисаног периода. Први је период раног барока (1700.-1745.), а други зрелог барока, који почиње тридесетих година 18. века, али се доминантно везује за низ објеката грађених у другој половини 18. века (1745.-1795.). Трећи период позног барока (1795.-1845.) је везан за изградњу објеката богатијих и сложенијих просторних решења у последњим деценијама 18. века и објеката с почетка 19. века које карактерише комбинација каснобарокних и

класицистичких решења. Четврти је период класицизма (1845.-1895.), а пети период историзма/академизма почиње у другој половини 19. века, али се у усвојеној периодизацији везује за прелаз 19. у 20. век (1895.-1914.). У овом периоду владају еклектичка схватања и настају и прве грађевине са изразитим одликама романтизма и неоготике. Шести период је време апсолутне доминације неоготике у римокатоличкој црквеној архитектури (1895.-1939.). Утицаји модерних праваца 20. века се срећу „у траговима“ и не могу се издвојити као период који карактеришу специфичне одлике и високи домети архитектуре.

Из изнетог се може закључити да је истраживање и систематизација проучаваних објеката утемељено на утврђивању токова и праваца преношења архитектонско-уметничких и градитељских утицаја са једне стране и дефинисања промена у архитектонском обликовању као последице промене верске идеологије и архитектонског програма са друге. Потврђено је да су промене у архитектонском обликовању проучаваних објеката настале као последица утицаја владајућих архитектонско-уметничких стилова преко новоизграђених објеката у урбаним или религијским центрима или посредством страних мајстора или аутора-градитеља, који доносе стилске новине и примењују нова техничко-технолошка решења и материјале. Доказано је да су промене у архитектонском обликовању истраживаних објеката настале и као последица промена у схватању улоге, потреба и концепта архитектуре као оквира богослужбеног ритуала. Истраживањем и систематизацијом проучаваних објеката по основу ова два критеријума доказано је и да је настанак и развој типа грађевина одређен јасним временским оквиром, бројем грађевина које припадају одређеном типу или су његов варијетет, територијалном распрострањеношћу типа и снагом идеја и утицаја које грађевине које припадају одређеном типу преносе.

Резултати истраживања су показали да су се градитељи римокатоличких храмова на овом подручју угледали на узорне монументалне објекте

грађене у значјаним верским и друштвеним центрима и да су тежили да овладају новим знањима и техникама обликовања и конструисања све сложенијих грађевинских склопова. Такође се показало и да су мање заједнице у сиромашнијим срединама посезале за готовим моделима користећи непретенциозна, рационална решења која су пружали типски пројекти настали у оквиру институција државне управе.

Истраживање је такође показало да су инвестистори (или донатори) изградње војвођанских храмова и сами тежили све вишем квалитету пројекта, изградње објекта и финалне занатске обраде и опреме храмова. Значајна је чињеница да су за изградњу проучаваних храмова неретко ангажовани познати савременици, архитекти или градитељи. Већ крајем 19. века су за све репрезентативне објекте ангажовани еминентни архитекти, инжењери, бирои и грађевинске фирме, а витражи и мобилијар за опрему ентеријера су поручивани у најпознатијим радионицама тога доба.

Истраживањем просторног концепта римокатоличких цркава подигнутих у периоду 18., 19. и првих деценија 20. века (1699.-1939.) на подручју Војводине може се пратити еволуција у схватању организације просторног решења црквене грађевине и владајућих стилских вредности током посматрног периода. Промене у схватању просторне организације се манифестују кроз развој архитектонских облика и конструктивних решења и одређују унутрашњу поделу и функционалну организацију, начин формирања простора, избор конструктивних елемената и склопова, волумен и укупно просторно решење грађевине. Доминација одређених стилова у појединим временским периодима одредила је не само примену стилско-декоративног програма него и будући карактер унутрашњег простора, који дефинише примењен просторни концепт.

Истраживачки рад, који је започет у циљу стицања нових сазнања о архитектури римокатоличких цркава грађених током 18. и 19. века на подручју Војводине, поред значајног доприноса у домену продубљивања знања у аспекту историографије имаће опрадање и у будућој примени

остварених резултата. Са аспекта историографије резултати овог истраживања ће бити драгоцене основа за будућа истраживања у области историје архитектуре посматраног периода у Војводини и другим деловима некадашње Аустро-Угарске монархије, како римокатоличке, тако и других конфесија. Резултати истраживања спроведеног у циљу израде ове дисертације, нова сазнања и изведени закључци о месту, улози и вредности проучаваних објеката представљају научно утемељену основу за извођење нове валоризације објеката који су предмет истраживања и могу бити полазиште за ревизију споменичког фонда Војводине, која је у надлежности установа које се баве заштитом споменика културе. С обзиром на велики број отворених питања везаних за проучавану тему рад ће такође бити значајан као основа за нова истраживања која се баве овом или сродном тематиком.

ИЗВОРИ – ПРОЈЕКТНА ДОКУМЕНТАЦИЈА И АРХИВСКА ГРАЂА

Заводи за заштиту споменика културе

Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине

Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица

Међуопштински завод за заштиту споменика културе Панчево

Међуопштински завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица

Општински завод за заштиту споменика културе Нови Сад

Општински завод за заштиту споменика културе Зрењанин

Архиви

Архив Војводине, Нови Сад

Архив Срема, Сремска Митровица,

Историјски архив града Новог Сада, Нови Сад

Техничка архива града, Нови Сад

Историјски архив Суботица

Историјски архив Сомбор

Историјски архив Вршац

Историјски архив Панчево

Историјски архив Кикинда

Историјски архив Мол

Архив Зрењанинске бискупије, Зрењанин

Архив Суботичке бискупије, Суботица

Архив Сремске бискупије, Петроварадин

Бискупијски архив, Ђаково, Хрватска

Дијецезански архив и књижница, Ђаково, Хрватска

Архив Надбискупије у Естергому / Esztergomi Prímási Levéltár (Esztergom Primatial Archives), H-2501 Esztergom, Mindszenty tér 2

Архив Бискупије у Калочи / Kalocsai Érseki Levéltár + A Kalocsai Főkáptalan Levéltára (Kalocsa Archiepiscopal Archives + Kalocsa Archdiocesan Chapter Archives), H-6301 Kalocsa, Szentháromság tér 1

Архив Темишварске бискупије, Темишвар, Румунија

Државни архив, Осијек, Хрватска

Хрватски државни архив, Загреб, Хрватска

Аустријски државни архив (*Das Österreichische Staatsarchiv*), Беч, Аустрија

Мађарски државни архив (*Magyar Országos Levéltár*), Будимпешта, Мађарска

Wiener Stadt- und Landesarchiv, Беч, Аустрија

Војни архив (*Kriegsarchiv*), Беч, Аустрија

Библиотеке

Универзитетска библиотека у Болоњи (Biblioteca Univeristaria di Bologna)

Државна мађарска библиотека Сечењи (*Országos Széchényi Könyvtár*),

Будимпешта, Мађарска

Музеји

Музеј Војводине, Нови Сад

Историјски музеј Нови Сад

Историјски музеј Суботица

Историјски музеј Зрењанин

Историјски музеј Кикинда

Историјски музеј Сента

Историјски музеј Вршац

Историјски музеј Сремска Митровица

Историјски музеј Панчево

Хрватски повијесни музеј, Загреб, Хрватска

Спомен музеј Josipa Jurja Strossmayera, Ђаково, Хрватска

Музеј Ђаковштине, Ђаково, Хрватска

ПОПИС И ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

1. Упоредна карта територије данашње Војводине са подручјем римокатоличких угарских бискупија – Калочке, Чанадске и Босанско-Сријемске крајем 18. века.

Извор: цртеж аутора према Nagy, Béla: A Latin Szertatrású Katoikus Egyházigazgatás 1790-ben, *Magyar Építészet*, 4, 2002: 57

2. Насловна и две стране Протокола капеле Мајке Божје помоћнице на Бунарићу, писан од 1807. године.

Извор: Жупна архива РКЦ св. Емерика у Дорослову. Фото: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК

3. Насловна и две стране из историјата жупе, у коме се могу пратити пратити историјат жупе, али и одлуке о обновама, ток радова и други подаци везани за реконструкцију и проширење РКЦ Узвишења св. Кржа у Србобрану.

Извор: Жупна архива РКЦ у Србобрану. Фото: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК

4. Tabula Hungariae (Ingolstadt, 1528.) - најстарија сачувана штампана карта на којој је представљена територија Краљевине Мађарске, укључујући и комплетну територију данашње Војводине. Карта је уврштена на листу светске културне баштине UNESCO-а 2007. године, а чува се у Националној библиотеци Сечењи (*Országos Széchényi Könyvtár*) у Будимпешти.

http://www.kincstar.oszk.hu/html/kepek/cimlapok/images/lazarus_nagy.jpg

5. Карта Петроварадинске тврђаве из 1698. Извор: ...
6. Карта Петроварадинске тврђаве из 1720. Извор: ...
7. Карта Војне границе у Војводини 1717. године Рудолфа Шмит, штампана у издању Историјског друштва у Новом Саду, 1940. године.

Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 533

8. Упоредна карта територије данашње Војводине са подручјем угарских жупанија којима припадала – Бачко-Бодрошке, Торонталске и Сријемске жупаније и делом Војне границе у 18 веку.

Извор: цртеж аутора према Nagy, Béla: Magyarország Kőzigazgatása 1718-1790, *Magyar Építészet*, 4, 2002: 7.

9. Упоредна карта територије данашње Војводине са подручјем Српско Војводство и Тамишки Банат, у периоду 1846-1860.

Извор: цртеж аутора према Nagy, Béla: Magyarország Kőzigazgatása 1849-1860, *Magyar Építészet*, 5, 2003: 97.

10. Детаљ административне карте Ђаковачке и Сријемске бискупије (1963. - 2008.) Карту приредио Антун Јарм, дизајн др Сања Лозић.

Извор: Издање Бискупског ординаријата Ђаково (Јарм, 2000.)

11. Административна карта жупаније Торонтал из 1889. Године
Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 519, дим.107,5/74см
12. Део триптиха Штефана Јегера *Насељавање Шваба у Банат*.
Извор: Stefan Jäger, Die Anwaderung der Schwaben in das Banat, 1910., димензија 1,5х5,0м.
13. Урбанистички пројекат за места Колут, Бездан, Бачка Топола, Бачки Брестовац
Извор: МДА, Т1, инв. бр. 278, сигн.163
14. Урбанистички пројекат за уређење места Кула, Врбас и Сивац.
Извор: МДА, архивски фонд Т1, инв. бр. 279, сигн.164
15. План за изградњу звоничке капе на цркви св. Јурја у Кули (1770./1828.). Пројекат урадио Г. Маловић (G.Mallovits) 1810. године, највероватније у оквиру припреме документације за велику обнову и доградњу храма реализовану 1828. године.
Извор: МДА, Т62, сигн. 9339, бр. 1093_001, дим. 22/34 см
16. Пројекат Антона Шмита (Anton Schmidt) за изградњу торња или торњева (није назначено које) темишварске цркве из 1833. године.
Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, синг. 133, дим.25,5/36см
17. Детаљ основе и пресека кровне конструкције из пројекта за изградњу римокатоличке цркве у Старој Кањижи Јохана Вернер (Johann Werner) из 1855.
Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 347, 63/96см
18. Ситуациони план цркве св. Рока у Новом Саду из 1884. године
Извор: АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 478, аутор А.Молнар, дим. 24/36см
19. Преклопљен ситуациони план цркве св. Рока у Новом Саду из 1884. са ситуацијом храма и његовог окружења 2012. године.
Извори: цртеж аутора према плану АВ, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 478, аутор А.Молнар, дим. 24/36см и снимак са сајта *Google earth*
20. План Панчева и Јабуке са околином из 1896. године.
Извор ВА, ЗПМ (1718-1956) 1-1134, сигн. 589, дим. 64,5/52,5 см
21. Карта данашњег насеља Ново Милошево на којој је назначена локација РКЦ св. Марије Магдалене у некадашњој Беодри.
Извор: цртеж аутора на снимку са сајта *Google earth*
22. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина ТИП I: Једнобродне грађевине наткривене равном таваницом.
Извор: цртеж аутора.

23. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина ТИП II: Једнобродне грађевине јединственог засведеног унутрашњег простора.

Извор: цртеж аутора.

24. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина ТИП III: Једнобродне грађевине рашчлањеног унутрашњег простора на травеје.

Извор: цртеж аутора.

25. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина ТИП IV: Једнобродне грађевине са просторно наглашеним делом ентеријејра.

Извор: цртеж аутора.

26. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина сврстаних у ТИП V: Једнобродне грађевине крстообразне основе.

Извор: цртеж аутора.

27. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина сврстаних у ТИП VI: Тробродне грађевине.

Извор: цртеж аутора.

28. Карта Војводине са назначеном локацијом сакралних грађевина сврстаних у ТИП VII: Грађевине централног плана.

Извор: цртеж аутора.

29. РКЦ св. Јурја, Петроварадин, 1701.

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК

30. Пештанска фрањевачка црква (Pesti ferences templom, Budapest, 1727.)

<http://budapestcity.org/05-templomok/05/templom-Ferenciek-tere/index-hu.htm>

31. Пештанска фрањевачка црква (Pesti ferences templom, Budapest, 1727.)

32. Фотографија цркве св. Јураја у Петроварадину пре рушења оригиналног звоника и изградње звонаре на улазном прочељу.

Извор: Споменица Новог Сада, Историјско друштво у Новом Саду, Нови Сад, 1933. стр.29

33. Фотографија цркве фрањевачког самостана редовника Босанске бискупије (Kirche der bosnischen Franziskaner, 1733-1735.) снимљена пре уништења.

Извор: АТБ, разгледница Темишвара с почетка 20. века

34. Црква кармелићанског самостана у Ђеру (Győr, karmelita templom, 1721-1728.)

Извор: <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszeti/index.php>

35. РКЦ св. Тројства при фрањевачком самостану у Сомбору (1752-1762), данас сомборска жупна црква

36. Црква Узнесења блажене дјевице Марије при фрањевачком самостану у Бачу (~XV век)

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК: сл. 35-36.

37. РКЦ св. Михаила у Пешти (Belvárosi Szent Mihály Templom, Budapest, 1700.)

Извор: снимак аутора.

38. РКЦ св. Јурја, Кула (1770./1828.)

39. РКЦ св. Јурја, Кула (1770./1828.)

40. РКЦ св. Апостола Павла, Бач (1773./1780.)

41. РКЦ св. Апостола Павла, Бач (1773./1780.)

42. РКЦ Пресветог Тројства, Чока, 1813

43. РКЦ Пресветог Тројства, Чока, 1813

44. РКЦ св. Михаела Арханђела, Одзаци, 1818-1821

45. РКЦ Име БДМ, Станишић, 1815

46. РКЦ св. Марије Магдалене, Беодра, 1836.-1842

47. РКЦ св. Катарине, Бочар, 1838-40

48. РКЦ св. Сњежне Госпе, Падеј, 1842

49. РКЦ св. Шимуна и Јуде апостола, Бездан, 1846.

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК. Сл. 38-49.

50. Упоредна анализа планова садашње и претходне безданске цркве.

Извор: цртеж аутора према сопственом снимку и архивском плану: МДА, ЗМП XVII – XX, Т6, № 546 / 8586, 1797, 42 x 52 cm

51. РКЦ св. Михаела арханђела, Ердевик, 1890

52. РКЦ св. Ивана Крститеља, Ечка, 1862-1864

53. Катедрални храм св. Ивана Непомука, Зрењанин, 1867

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК, сл. 51-53.

54. РКЦ Похођења блажене дјевице Марије, Бачка Топола, 1904.-1907

Извор: [http:// www/...](http://www/...)

55. РКЦ св. Герхарда де Сангредо, Вршац, 1863./1902.-1912

56. РКЦ св. Рока, Суботица, 1896

57. РКЦ св. Ивана непомука, Путинци, 1898.-1900

58. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марије, Јаша Томић, 1911

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК. Сл. 55-58.

59. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марије, Јаша Томић, 1911. – основа

Извор: цртеж аутора

60. РКЦ св. Герхарда де Сангрето, Вршац, 1863./1902.-1912. – ентеријер

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК

61. РКЦ св. Герхарда де Сангрето, Вршац, 1863./1902.-1912. – ентеријер

Извор: цртеж аутора према документацији ПЗЗЗСК

62. РКЦ св. Јосипа радника, Ђурђин, 1935

Извор: снимак аутора

63. РКЦ Пресветог срца Исусовог, Шид, 1932.

Извор: жупна архива РКЦ Шид.

64. Храм из Арпадове ере у Карчи (Karcsa Árpád-kori templom), 12. Век.

Извор: <http://www.google.com/search=karcsa+ArpAd-kori+templom>

65. Црка у Бодрогсентешу (*Bodrogszentes*) из 1228. године.

Извор: <http://www.muemlekem.hu/hatareset?id=70>

66. Црка у Чароди, 13. век (Csarodai református templom)

Извор: http://hu.wikipedia.org/wiki/Csarodai_reformatus_templom

67. Црква у Саболчу, графика, Ференц Тамаш (Szabolcs, Ferenc Tamás grafikája)

Извор:

http://www.lavanyterkep.hu/magyar/oldal/szabolcs_templom_a_foldvar_mellert/

68. Капела св. Анутна Пустиняка у шуми Гувниште код Бача

69. Капела св. Анутна Пустиняка у шуми Гувниште код Бача

70. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марије на гробљу у Моровићу, 13. Век

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК, сл. 68-70.

71. Дворац Лајоша Редл у Растини, 19. век – остаци средњовековне грађевине

Извор: <http://www.dvorci.info/dvorci/rastina/galerijas.php>

72. РКЦ Пресветог Тројства у Сремским Карловцима (1728)

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК

73. РКЦ Пресветог Тројства у Сремским Карловцима (1728)

74. РКЦ св. Јурја, Петроварадин, 1701

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК, сл. 72-74.

75. РКЦ св. Јурја, Петроварадин, 1701

Извор: цртеж аутора

76. Пројекат комплекса самостана босанских фрањеваца у Темишвару
(Kirche der bosnischen Franziskaner, Temeswar, 1733.-1735.)

Извор: АТБ, фонд: *Piaristenorden*, досије: *Abriß der St. Nepomuk-kirche 1911.*,
потписао: *2. Martij 1789, Joh: Theod: Kostka, Königl:Kayl:Ing.*; дим. 86,5/49 cm

77. Основа базилике Марија Радна, 1757-1767

Извор: Roos, 2010.

78. РКЦ св. Тројства у Сомбору, 1752-1762.

Извор: цртеж аутора

79. РКЦ св. Тројства, Сомбор, 1752.-1762

80. РКЦ св. Тројства, Сомбор, 1752.-1762

81. РКЦ св. Тројства, Сомбор, 1752.-1762

82. РКЦ св. Апостола Павла, Бач, 1773.-1780

83. РКЦ св. Јурја, Кула, 1770. / 1828.

84. РКЦ Пресветога Тројства, Сремски Карловци, 1726.

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК, сл. 79-84.

85. Предња и задња страна цртежа типског плана за изградњу
римокатоличких цркава у јужној Угарској, који се чува у Мађарском
државном архиву у одељку „Т“, у Збирци планова из заоставштине
Пеџ Шамија.

Извор: Magyar Országos Levéltár, Т62, инв.бр. 7928, сигн. 54/1, J.Fischhoff, 1784,
49/42cm

86. РКЦ св. Мартина бискупа, Каравуково, 1764./1785./1924./дограђена
1934-1936

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК

87. Упоредна анализа основе првобитне цркве из 1785. године и основе
данашњег тробродног храма који је настао реконструкцијом и
доградњом („проширењем“) раније грађевине у 20. Веку

Извор: цртеж аутора према сопственом снимку и архивском плану МДА,
ЗМП XVII – XX, Т6, № 54/1 / 7928, 1784, 49 x 42 cm

88. Универзитетска црква, Беч 1623-1627./1703

89. Универзитетска црква, Пешта 1725-1776., Андреас Мајерхофер

Извор: снимак аутора, сл. 88-89.

90. Катедрала, Калоча, 1735-1754. Андреас Мајерхофер

Извор: <http://www/...>

91. Катедрала у Темишвару, 1736-1754

Извор: снимак аутора

92. Св. Михаела, Осијек, 1725-1767
Извор: [//http://www/...](http://www/...)
93. Св. Ана, Будим, 1740-1762. Андреаса Мајерхофера
Извор: снимак аутора
94. Светог Крста, Тата, 1751. Антона Пилгрим или Јакаба Фелнер
Извор: [//http://www/...](http://www/...)
95. Св. Терезије Авилске, Суботица 1773-1798
96. РКЦ св. Ане, Бела Црква, 1806
97. РКЦ св. Ане, Бела Црква, 1806
98. РКЦ св. Кларе Асишке, Нови Бечеј, 1804.-1809
99. РКЦ св. Фрање Асишког, Кикинда, 1808.- 1811
Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК. Сл. 95-99.
100. Базилика у Естергому, 1822.-1856
Извор: [//http://www/...](http://www/...)
101. РКЦ св. Ладислава краља, Богојево, 1773.-1774. / 1848. (1906.)
Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК
102. Нереализован пројекат за изградњу цркве у Плавни из 1806. године.
Извор: МДА, Т62, сигн. 726., бр. 8808, дим. 50/72 с
103. РКЦ Име блажене дјевице Марије, Бачки Брестовац, (1818.) / 1896
104. РКЦ св. Шимуна и Јуде апостола, Бездан, (1756.) / 1846
105. РКЦ Сњежне Госпе Текијске, Петроварадин, 1881
106. РКЦ св. Михаела Арханђела, Ердевик, 1890
107. РКЦ св. Марије Магдалене, Беодра – Ново Милошево, 1838.– 1842
108. РКЦ св. Ивана Крститеља, Ечка, 1862.-1864
109. РКЦ св. Ивана Крститеља, Ечка, 1862.-186
Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК. Сл. 103-109.
110. Евангелистичка црква у Кечкемету (1862.-1863.)
Извор: <http://www.panoramio.com/photo/73521930>
111. РКЦ св. Ивана Непомука – зрењанинска катедрала, 1864.-1868.
112. РКЦ св. Герхарда бискупа, Врбас, 1885
113. РКЦ Сњежне Госпе у Неузини, 1895
114. РКЦ Сњежне Госпе, Жабал, 1900-1901

115. РКЦ св. Миховила Арханђела, Бачко Градиште, 1909

116. Капела Мајке Божје помоћнице Дорослово, 1800-1855.

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК, сл. 111-116

117. Капела Мајке Божје помоћнице Будим, 1821

Извор: снимак аутора

118. РКЦ св. Герхарда, Вршац, 1863. / 1902.-1912

119. РКЦ св. Герхарда, Вршац, 1863. / 1902.-1912

120. РКЦ Узнесења блажене дјевице Марију, Јаша Томић, 1911.

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК. Сл. 118-120.

121. РКЦ Дета, Румунија

Извор: АТБ, Szmid, 1901.

122. РКЦ Узнесења Блажене дјевице Марије, Јаша Томић, 1911.

Извор: снимак аутора

123. Пројекат РКЦ у месту Дета у Румунији је 1957. године је урадио архитекта Франсис Тритхалер (Francisc Trithaller) из Арада.

Извор: цртеж аутора преклопљен са пројектом No. 25848/1014/8/1957

124. Јерменовци, 1886.

125. Иваново, 1892.

126. Скореновац, 1892.

127. Мужља, 1902.

128. Врањево, 1903.

129. РКЦ св. Крижа, Сомбор, 1924.

130. РКЦ св. Антуна Падованског, Бачка Паланка, 1927.

Извор: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК, сл. 124-130

ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ

Стр. 113-162: Прегледне табле сакралних грађевина на подручју Баната (113-125), Бачке (127-154) и Срема (152-162)

Стр. 199: Прилог 1

Стр. 200: Прилог 2

Стр. 203, 206, 212-214, 217, 221, 225, 228: типолошке табле

Извор: Цртежи аутора рађени на основу самосталног техничког снимка или ређе на основу документације надлежних завода за заштиту споменика културе. Фото: Недељко Марковић, ПЗЗЗСК. Неколицина фотографија је преузета са званичних интернет презентација надлежних бискупија.

ПОПИС ХРАМОВА

По азбучном реду места са вишејезичним и старим називима насеља

BANAT / RKC

1. Arača / Novi Bečej			XIII	Aracs / Törökbecse	
2. Banatska Topola	Bezgrešnog začća BD Marije		1899.	Töröktopolya	Maršala Tita 21
3. Banatsko Arandelovo	Sv. Antuna Padovanskog		1869-70.	Oroszlámos	Partizanska 54
4. Banatski Karlovac	Sv. Karla Boromejskog		1809.	Károlyfalva	Žarka Zrenjanina 50
5. Bela Crkva	Sv. Ane		1806.	Fehértemplom	Miletićeva 50
6. Belo Blato	Sv. Elizabete Arpadovske		1901.	Nagyország	Maršala Tita 1
7. Boka	Navještenja BD Marije		1840.	Bóka	Maršala Tita 74
8. Borča	Uzvišenja sv. Križa		1905.	Óborcsa	Branka Radićevića 34
9. Bočar	Sv. Katarine Aleksandrijske		1838.	Bocsár	Trg Oslobođenja 4
10. Veliko Središte	Kraljica Krunice		1898.	Nagyszered	Železnička 103
11. Vrbici	Sv. Ivana Krstitelja		1938.		Maršala Tita 69
12. Vršac	Sv. Gerhada		1863.	Versec	Žarka Zrenjanina 31
13. Vršac	sv. Križa, kapela na kalvariji		1729.	Versec	
14. Vršac	kapela sv. Roka			Versec	
15. Glogonj	Sv. Ane		1841.	Galagonyás	Borisa Kidriča 6
16. Gudurica	Rođenja sv. Ivana Krstitelja		1787.	Kutas	Nušićeva 5
17. Dobrićevo	Blažene Djevice Marije		1861.	Udvarszállás	JNA 18
18. Elemir	Sv. Avgustina		1796.	Elemér	
19. Ečka	Rođenja sv. Ivana Krstitelja		1862.	Écska	
20. Zrenjanin	Sv. Ivan Nepomuk / katedrala		1867.	Nagybecskerek	Trg Slobode 4
21. Zrenjanin	gimnazijska			Nagybecskerek	
22. Zrenjanin	samostanska			Nagybecskerek	
23. Zrenjanin	kapela na groblju Sv. Križa		1893.	Nagybecskerek	
24. Ivanovo	sv. Vendelina opata		1892.	Szándoregyháza	29. Novembra 71

25. Jazovo	sv.Mihovil Arhandeo	1901.	Hódegyháza	Maršala Tita 95
26. Jasenovosv. Josipa zaručnika	1909.	Karasjeszenő		Maršala Tita 58
27. Jaša Tomić	Vaznesenja BD Marije	1911.	Módos	Maršala Tita 103
28. Jermenovci	sv. Ane	1886.	Ürményháza	Maršala Tita 77
29. Kikinda	Sv. Franje Asiškog 1811.	Nagykikinda		Trg srpskih dobrovoljaca 44
30. Konak	Sv. Ivana Krstitelja	1862 / 1895.	Kanak	
31. Kovin	sv. Terezije Avilske	1772 / 1830.	Kevevára	Trg Oslobođenja 4
32. Krušica	Sv. Venceslava kneza	1911.		
33. Lukino Selo	Rođenja BD MArije	1841-44.	Lukácsfalva	
34. Međa	Sv Ivana Nepomuka	1804.	Pardany	Prvomajska 26
35. Mihajlovo	Sv. Mihovila Arhandela	1856.	Magyarcsyentmihály	Petefi Šandora 7
36. Mokrin	Uzvišenja sv. Križa	1850.	Mokrin	
37. Mužlja	Imena BD Marije	1902.	Muszlya / Felsőmuzslya	Mađarske komune 56
38. Neuzina	Snježne Gospe	1895.	Nezsény	Berkovičeva 40
39. Nova Crnja	Sv. Agate blažene djevice	1842.	Magyarcsernye	JNA 115
40. Novi Bečej	Sv. Klare Asiške	1804-09.	Törökbecse	Maršala Tita 2
41. Novi Bečej	Sv. Stjepan Kralja	1903.	Törökbecse	Karadorđeva 83
42. Novi Kneževac	Sv. Đorđa	1858.	Törökkanizsa	Kralja Petra I Kradorđevića 7
43. Novo Miloševo	Sv. Marije Magdalene	1836/1842.	Karlovaabeodra	Maršala Tita 129
44. Opovo	Sv. Elizabete Arpadovske	1776.	Ópáva	Bratstva I jedinstva 5
45. Ostojićevo	Sv. Josipa	1907.	Tiszaszentmiklós	Maršala Tita 36
46. Padej	Snježne Gospe	1842.	Padé	Maršala Tita 54
47. Pančevo	Sv. Karla Boromejskog	1713/1757/1790.Pancsova / Pancsal		Vuka Karadžića 3
48. Pančevo	Sv. Ane	1923.	Pancsova / Pancsal	Oslobođenja 74a
49. Perlez	Bezgrešnog začeca BD Marije	1777.	Perlasz	Trg Slobode 3
50. Plandište	Kraljice Krunice	1813.	Zichyfalva	Maršala Tita 57
51. Rusko Selo	Bezgrešnog začeca BD Marije	1802.	Töröktopolya / Torontáloroszi	
52. Rusko Selo	Sv. Petra I Pavla	1933.	Töröktopolya / Torontáloroszi	Bratstva I jedinstva 163

53. Sajan	Sv. Stjepana kralja	1810.	Szaján	Maršala Tita 4
54. Sanad	Rođenja BD Marije	1804.	Szanád	Maršala Tita 47
55. Skorenovac	Sv. Stjepana Kralja	1892.	Székelykeve	JNA 28
56. Srpska Crnja	Sv. Josipa	1868.	Szerbcsernye	Partizanska 37/2
57. Srpski Itebej	BD Marije izbaviteljice	1897.	Szerbittebé	Žarka Zrenjanina 3
58. Starčevo	Sv. Mauricija	1790/1868/1870.	Tárcsó	Matije Gupca 1
59. Toba	Presvetog Trojstva	1872.	Tóba	Kiš Ferenc 43
60. Torda	Sv. Ivana Nepomuka	1848.	Torontáltorda	Žarka Zrenjanina 1
61. Hetin	Presvetog Trojstva	1868.	Tamásfalva	Borisa Kidriča 75
62. Češko Selo	Sv. Ivana Nepomuka	1900.	Fábián	Jana Husa / Vračev gaj
63. Čoka	Presvetog Trojstva	1813.	Csóka	Potiska 1a
64. Šurjan	Sv. Katarine mučenice	1886.	Surján	

BAČKA / RKC

65. Ada	Presvetog Trojstva	1795./ 1879./ proširivana 1909.	Ada	Trg Oslobođenja 17
66. Ada	<i>kapela na groblju</i>	1880.	Ada	
67. Adorjan / Nadrjan	Pohodeња BD Marije	1858.	Adorján	Maršala Tita 1
68. Apatin	Presvetog Srca Isusovog	1932-33.	Apatin/Aranyán/Apáti	Maršala Tita 28a
69. Apatin	Uznesenja BD Marije	1798.	Apatin/Aranyán/Apáti	
70. Apatin	<i>kapela na kalvariji</i>	1879.	<i>Apatin/Aranyán/Apáti</i>	
71. Bajmok	Sv. Petra I Pavla	1817.	Bajmok	Trg Maršala Tita 3
72. Bajša	Uznesenja BD Marije	1760.	Bajsa	Trg Oslobođenja 1
73. Bač	sv. Apostola Pavla	1773-80.	Bács	J.N.A. 3
74. Bač	franjevački samostan	XIII?	Bács	
75. Bač	<i>kapela sv. Antuna u šumi</i>	XIII?	Bács	

76. Bač	<i>kapela na kalvariji</i>	1830-33.	Bács	
77. Bačka Palanka	Bezgrešnog začeca BD Marije	1787.	Palánka	Trg Bratstva Jedinstva 28
78. Bačka Topola	Pohodjenja BD Marije	1907.	Topolya	Jadranska 1
79. Bački Breg	Sv. Arhandela Mihela	1786.	Béreg	Rade Končara 5
80. Bački Brestovac	Ime BD Marije	1818.	Szilberek / Bresztovác	
81. Bački Vinogradi	Presvetog Srca Isusovog	1939		Beogradska 19
82. Bački Gračac	Sv. Filipa I Jakova apostola	SRUŠENA!!!	Szentfűlöp/Filipova	
83. Bački Monoštor	Sv. Petra I Pavla	1752.	Mónostorszeg	Oslobođenja bb
84. Bačko Gradište	Sv. Mihovila Arkhandela	1854./1909.	Bácsföldvár	N.O.vojske 20
85. Bačko Novo Selo	Sv. Ane	1827.	Bácsújlak/Novoszelló	
86. Bačko Petrovo Selo	Svih svetih	1803./1937-38.	Péterréve	Doža Đerđa 2
87. Bezdan	Sv. Šinuma I Jude apostola	1846.	Bézdán	Maršala Tita 9
88. Bezdan	<i>kapela na starom groblju</i>	1737/1832.	Bézdán	
89. Bezdan	<i>kapela na groblju</i>	1881.	Bézdán	
90. Bezdan	<i>kapela na gornjem groblju</i>	1885.	Bézdán	
91. Bečej	sv. Antuna Padovanskog	1903.	Óbecse	Republikanska 137
92. Bečej	Uznesenja Bl. Djevice Marije	1776.	Óbecse	Glavna 4
93. Bogojevo	Sv. Ladislav kralj	1773.	Gombos / Bogojeva	Adi Endre 4
94. Bogojevo	<i>kapela na groblju</i>	1899.	Gombos / Bogojeva	
95. Bođani	Sv. Ilija	1855.	Bogyán	
96. Budisava	Kraljica svete krunice	1908.	Tiszakálmánfalva	Vojvodanska 107
97. Vajska	Sv. Juraj	1842.	Vajsza	Vuka Karadžića 2
98. Vrbas	Bezgrešno začeca BD Marije	1885.	Vérbasz	Maršala Tita 137
99. Gajdobra	Sv. Martina Bikupa	1788.	Szépliget	
100. Gakovo	Sv. Martina Bikupa	1787.	Gádor/Gákova	
101. Gornji Breg	Sv. Josipa radnika	1890.	Felsőhegy	
102. Gunaroš	Rođenja BD Marije		1925.	Maršala Tita 84
103. Deronje	Sv. Josipa	1805.	Dernye / Derenye	

104. Doroslovo	Sv. Emerica	1800.	Doroszló	Nikole Tesle 46
105. Doroslovo	<i>kapela na Bunariću</i>	1825.	<i>Doroszló</i>	
106. Đurđinu	Sv. Josipa radnika	1935.		Đurđin 325
107. Žabali	Snježne Gospe	1901.	Zsabyia / Zsebyie	
108. Žednik	Sv. Marka Evanđeliste	1910-12.	Nagyfeny (Ujagyfeny / Ujzsednik)	Trg Slobode 10
109. Zmajevo	Sv. Mihovila Arhandela	1816.	Ókér	
110. Kanjiža	Sv. Anđela čuvara	1768.	Mgyarkanizsa	Školski trg 2
111. Karavukovo	Sv. Maritna Biskupa	1764.	Bácsordas /Karavukova	
112. Kevi	Kraljice svete Krunice	1900.		Košut Lajoš 4
113. Kljajićevo	Pohodaenja BD Marije	1767.	Kérény / Kernyáya	
114. Kolut	Sv. Ivana Krstitelja	1825.	Küllöd	
115. Kruševlje	Kraljice presvete Krunice	SRUŠENA!!!		
116. Krušić	Sv. Stjepana kralja	1783.	Vepröd	1. maj 2
117. Kula	Sv. Juraja	1770.	Kúla	Lenjinova 13
118. Kula, kapela na groblju		1888.	<i>Kúla</i>	
119. Kupusina / Apatin	Sv. Ane	1808.	Apatin/Aranyán /Apáti	Adi Endre 2
120. Kucura	Svih svetih	1859.	Kucora	I.L. Ribara 62
121. Lok	Kraljice svete krunice	1913-14.	Sajkáslak	
122. Mali Iđoš	Sv. Ane	1788.	Kishegyes	Glavna ulica 24
123. Martonoš	BD Marije	1814.	Martonos	Trg Slobode 8
124. Mladenovo	Sv. Ivana Krstitelja	1812./ dogr. 1939.	Dunabókény	
125. Mladenovo	<i>kapela na groblju</i>	1879.	<i>Dunabókény</i>	
126. Mol	Sv. Juraja	1824.	Mohol	Maršala Tita 84
127. Mol	<i>kapela na groblju</i>	1826.	<i>Mohol</i>	
128. Mošorin	Presvetog srca Isusovog	1913.	Moszor	
129. Novi Sad	Ime Marijino	1885.	Újvidék	Katolička porta 3
130. Novi Sad	sv. Roka	1803.	Újvidék	Ćirila I Metoda 11
131. Novi Sad	sv. Elizabete	1931.	Újvidék	

132. Obrovac	Sv. Ferdinanda Biskupa	1884.	Boróc / Obrovác	Maršala Tita 47
133. Odžaci	Sv. Mihaela Arkandela	1800.	Hódság	Knez Mihajlova 26a
134. Palić	BD Marije	1892. ???	Palicsfürdő/Palics	Biskupa L.Budanovića 2
135. Pačir	Sv. Križa	1824.	Pacsér	
136. Pačir	<i>kapela na groblju</i>	1862.	<i>Pacsér</i>	
137. Plavna	Sv. Jakova apostola	1813.	Palona	Maršala Tita 46
138. Prigrevica	Sv. Ivana Krstitelja	1788.	Bácsszentiván	
139. Prigrevica	<i>kapela na kalvariji</i>	1806/1871.	<i>Bácsszentiván</i>	
140. Prigrevica	<i>kapela sv. Roka na groblju</i>	1851.	<i>Bácsszentiván</i>	
141. Prigrevica	<i>Kapela sv. Vendelina</i>	1788/1882.	<i>Bácsszentiván</i>	
142. Ratkovo	Sv. Ivana Nepomuka	1818.	Paripas / Parabuty	
143. Ridica	Kraljice presvete krunice	1817.	Regöce / Legyen	
144. Svetozar Miletić	BD Marije	1818.	Nemesmilitics	Trg Slobode 4
145. Svilajevo / Apatin	Sv. Stjepana kralja	1905-06.	Apatin/Aranyán/Apáti	Glavna 54
146. Selenča	Presvetog Trojstva	1795.	Bácsújfaly	Maršala Tita 225
147. Senta	Presvetog srca Isusovog	1906.	Zenta	Madač Imre 3
148. Senta	Sv. Antuna Padovanskog	1910.	Zenta	Karađorđeva 18
149. Senta	Sv. Franje Asiškog	1938-39.	Zenta	Radnoti Mikloš / Lj.Popović 35
150. Sivac	Ime Marijino	1868.	Szivác/Újszivác/Ószivác	
151. Sombor	kapela sv. Ivana Nepomuka	1751.	Zombor	
152. Sombor	sv. Trojstva	1752-72.	Zombor	Trg Cara Lazara 2
153. Sombor	Karmelićanski samostan	1904.	Zombor	
154. Sombor/ Čićovi?	<i>kapela Snježne gose</i>	1788.	<i>Zombor</i>	
155. Sombor	<i>Kapela sv. Apostola Pavla</i>	1807.	<i>Zombor</i>	
156. Sombor	Sv. Križa	1924.	Zombor	Georgi Dimitrova 1
157. Sonta	Sv. Lovra mučenika	1812.	Szonta	Vojvođanska 60
158. Sonta	<i>kapela na kalvariji</i>	1842.	<i>Szonta</i>	
159. Srbobran	Uzvišenja sv. Križa	1815.	Szenttamás	Cara Lazara 17

160. <i>Srbobran</i>	<i>kapela na kalvariji</i>	1869.	<i>Szenttamás</i>	
161. Srpski Miletić	Uzvišenja sv. Križa	1824.	Militics/Rácmilitics/Szerbmilitics	
162. Stanišić	Ime BD Marije	1815.	Órszállás / Stanisics	
163. Stara Moravica	Sv. Ivana Krstitelja	1844.	Bacskóssuthfalva	
164. Subotica	sv. Terezije	1773-97	Szabadka	Trg Sv. Terezije 3
165. Subotica	sv. Roka	1738. ?	Szabadka	
166. Subotica	kapela sv. Roka	1738. ?	Szabadka	
167. <i>Subotica</i>	<i>kapela sv. Ane na groblju</i>	1886.	<i>Szabadka</i>	
168. <i>Subotica</i>	<i>kapela Žalosne gospe na groblj</i>	1878.	<i>Szabadka</i>	
169. <i>Subotica</i>	<i>kapela Vonić</i>	1886.	<i>Szabadka</i>	
170. <i>Subotica</i>	<i>kapela Loekinger</i>	1892.	<i>Szabadka</i>	
171. <i>Subotica</i>	<i>kapela Duli</i>	1892.	<i>Szabadka</i>	
172. Subotica	franjevački samostan, sv. Mihailo	1730.	Szabadka	
173. Subotica	sv. Križa	1896.	Szabadka	27. Marta 1
174. Subotica	sv. Jurja	1897.	Szabadka	Trg P. Kujundžića 2
175. Subotica	Uskrsnuća Hristovog	1933.	Szabadka	Gajevo 2
176. Subotica	Razlaz Apostola	1936/37.	Szabadka	
177. Tavankut	Presvetog srca Isusovog	1909.	Tavankút	J.M. Spartaka 4
178. Telečka	BD Marije	1898.		Kiš Ferenc 1
179. Temerin	Sv. Rozalije	1804./1853./ proširivana 1928.		Novosadska 350/1
180. Titel	Uznesenja BD Marije	1812.	Titel	Glavna 3
181. <i>Titel</i>	<i>kapela na groblju</i>	1868.	<i>Titel</i>	
182. <i>Titel</i>	<i>kapela na kalvariji</i>	1892.	<i>Titel</i>	
183. Tovariševo	Sv. Karla Boromejskog	1882.	Bácsótóváros	
184. Tornjošu	Sv. Krunice	1900.	Tornyos	Nadšor 9
185. Totovo Selo	Sv. Josipa	1909.	Tóthfalu	Košut u. 4
186. Trešnjevac	Sv. Mikaela Arkandela	1908 / 1912.	Oromhégyes	Maršala Tita 66
187. Futog	Srca Isusovog	1906-08.	Futak	Carice Milice 5

188. Hajdukovo	Sv. Katarine djevice mučenice	1824. / 1936-38.	Ludas/Suplyak	Borisa Kidriča 2
189. Horgoš	Sv. Ivana Nepomuka	1776.	Horgos	Karaš u. 17
190. Crvenka	Presvetog Srca Isusovog	1896.	Cservenka	
191. Čantavir	Sv. Antuna Padovanskog	1928/29.	Csantavér	Trg Petefi Brigade 6
192. Čelarevo	Uznesenja BD Marije	1822.	Dunacséb	
193. Čonoplja	Svih Svetih	1819.	Csonoplya	Nikole Tesle 15

SREM / RKC

194. Gibarac	Sv. Ivana Nepomuka	1802-1890.	Gibárt	Svetog Save 7
195. Golubinci	Sv. Juraj	1884-85.	Golubince	Đurđevska 6
196. Erdevik	Sv. Mihaela Arhandela	1890.	Erdövég	Živojina Mišića 2
197. Zemun	Uznesenja BD Marije	1795.	Zimony	Veliki trg 4
198. Zemun	Sv. Roka		Zimony	
199. Zemun	franjevački samostan Sv. Ivan Kapistran		Zimony	
200. Indija	Sv. Petra apostola	1868-1872.	India	Vojvode Stepe 3
201. Irig	Svi Sveti	1803-05.	Ireg	Zmaj Jovina 70
202. Kukujevci	Presveto Trojstvo	1770.	Kukujevce	Sv. Save 5
203. Maradik			Maradék	
204. Morović	Sv. Roka	1826.	Morovity	Matije Gupca 2
205. Morović	kapela na groblju	XIII	Morovity	
206. Neštin				
207. Nikinci	Sv. Antuna Padovanskog	1842.	Nyékica	Trg Branka Radičevića 8
208. Novi Banovci	Rođenja BD Marije	1766.	Újbánovce	Vojv0đanska 16
209. Novi Slankamen	Sv. Mihaela	1862.	Újszalánkémén	Cara Dušana 140
210. Petrovaradin	Sv. Jurja	1701.	Pétervárad	Štrosmajerova 20
211. Petrovaradin	Uzvišenje svetog Križa	1812.	Pétervárad	Koste Nada 21

212. Petrovaradin	Sv. Roka	1808.	Pétervárad	Preradovićeva 160
213. Petrovaradin	Snježne (Tekijske) Gospe	1716 / 1881.	Pétervárad	Preradovićeva
214. Putinci	Sv. Ivana Npomuka	1898-1900.	Putince	Vase Raičevića 3
215. Ruma	Uzvišenja sv. Križa	1808-1813.	Árpatarló	Glavna ulica 178
216. Sot	Sv. Katarine djevice mučenice	1742.	Szot	Moše Pijade 14
217. Sremska Kamenica	Našašća Svetog Križa	1759.	Kamenica	Zmajev trg 17
218. Sremska Mitrovica	Sv. Dimitrije đakon mučenik	1811.	Szávaszentdemeter	Svetog Dimitrija 12
219. Sremska Mitrovica	Kapela sv. Roka na groblju		Szávaszentdemeter	
220. Sremska Mitrovica	Kapela Žalosne Gospe Mitrovačke u gradu		Szávaszentdemeter	
221. Sremska Mitrovica	Kapela na kalvariji		Szávaszentdemeter	
222. Sremski Karolvci	PResvetog Trojstva	1726.	Karlóca	Trg Branka Radičevića 4
223. Sremski Karlovci	Kapela miira	1817.		
224. Stari Slankamen	Sv. Nikole	1501/1759.	Ószalánkémén	
225. Surčin	Presveto Trojstvo	1896.	Szurcsin	Vojvođanska 283
226. Hrtkovci	Sv. Klement papa I mučenik	1824 / 1913.	Herkóca	Karađorđeva 1
227. Čereviću	Sv. Josipa	1776.	Cserevics	Kralja Petra I 14
228. Šid	Presvetog Srca Isusovog			Cara Dušana 18

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

ВОЈВОДИНА

1. Алманах Петровград (Велики Бечкерек), уредник А. М. Станојловић, Петровград, 1938.
2. Андрић, Станко: Самостан Светог Крижа у Франкавили (Манђелосу), *Историјски часопис* 52 (2005), 33-81.
3. Андрић, Станко: *Потонули свијет: расправе о славонском и сријемском средњовјековљу*, Славонски Брод, 2001.
4. Антић, Ђорђе: *Из прошлости Сомбора*, Сомбор, 1966.
5. Бакић, Светлана: Градитељско наслеђе насеља на територији општине Бечеј, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XX*, Нови Сад, 2004.
6. Balla, Ferenc: *A bezdáni Szentháromság fogadalmi kápolna*, Bezdan, 1994.
7. Balla, Ferenc: *Bezdán törtnete a kezdetektől 1914-ig.*, Bezdan, 1993.
8. Bassle, Stephan; Becker, Jakob, *Kurze Geschichte der Apatiner Kirche der Gemeinde Apatin, zur hundertjährigen Jubileums der Kirche 1898*
9. Бакић, Светлана: Архитектонско урбанистичко наслеђе Кикинде, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII*, Нови Сад, 1996.
10. Бакић, Светлана: Градитељско наслеђе насеља на територији општине Нови Бечеј, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XX*, Нови Сад, 1999, 9-55.
11. Бакић, Светлана: Рестаураторски радови на три цркве у Зрењанину, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXI*, Нови Сад, 2004, 15-38.
12. Бакић, Светлана: Архитектонско урбанистичко наслеђе Зрењанина, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXII- XXIII*, Нови Сад, 2008, 7-79.
13. *Банат кроз векове – слојеви култура Баната*, зборник радова, Београд, 2010.
14. Барбарић, Младен: Бач – цртица за његову повијест, *Фрањевачки вјесник* 5-6, Београд, 1936.
15. „Бачка кроз векове“, Зборник радова са Научног скупа „Слојеви култура Бачке“, Издавач: Вукова задужбина, Огранак Вукове задужбине у Бачкој Паланци, Београд, 2012. – необјављен текст
16. Беседеш, Валерија: *Капела светог Роке Суботица*, Суботица, 2003.
17. Böhm, Leonhard: *Geschichte des Temescher Banat*, Leipzig, 1861.
18. Valkai, Zoltán: *A templom építészeti leírása*, Историјски архив у Сенти – необјављен текст
19. Васић, Павле: *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Нови Сад, 1978.

20. Васић, Павле са сарадницима: *Уметничка топографија Сомбора*, Нови Сад, 1984.
21. Ваш, Геза, Прчић Вујновић, Гордана и Болић, Горан: *Црква свете Терезије Авилске, Суботица*, 2003.
22. *Војводина I и II*, Нови Сад, 1939, уредник Д.Ј.Поповић
23. Гавриловић, Славко: Извештај коморског саветника Г.И.Еберла о Славонији и Срему прве половине XVIII века, // *Зборник Матице српске за историју* 22 (1980), Нови Сад, 1980, 111-131.
24. Гавриловић, Славко: *Митровица у Срему XVIII и XIX века (1716-1848)*, Београд, 1984.
25. Гавриловић, Славко: *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад, 1979.
26. Гавриловић, Славко: *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века*, Нови Сад, Матица српска, 2006
27. Гашић, Емерик: *Повијест жупе и мјеста Моровић, Ђаково*, 1936.
28. Goss, Владимир Петер: Лобор – Клокоч – Моровић: прилог разматрању каролиншке присутности у предманици континенталне Хрватске / *Марасовићев зборник* (2003.), 194-198.
29. Goss, Владимир Петер: Црква Мајке Божје у Моровићу / *Перистил* 12-13 (1969-70.), 15-22.
30. Девић, Антун: *Жупа Кукујевци*, Јармина, 2006.
31. Девић, Антун: *Жупе Черевих и Беочин*, Јармина, 2008.
32. Девић, Антун: *Жупе Хртковци и Никинци*, Јармина, 2010.
33. Девић, Антун: *Жупа Рума*, 2012. необјављен рукопис
34. Dobai, Jozsef: *Torda jubileumai*, Torda 2003.
35. Доброних, Реља: Ишчезли средњовјековни редови у Сријему и Бачкој, // *Croatica Christiana periodica* 11, 19 (1987), 77-82.
36. Ђукановић, Дубравка: *Српске православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој*, Нови Сад, 2009.
37. Eng, Philip: *Neu und Alt Sivas 1786-1936*, Novi Vrbas, 1936.
38. Engel, Franz Stefan: *Опис краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад, 2003.
39. Ердунхели, Мелхиор: *Историја Новог Сада*, Нови Сад, 1894.
40. Евлија, Челеби: *Путопис*, прев. Х. Шабановић, Сарајево, 1967.
41. Ivanji, Istvan: *Szabadka szabad kiraly varos története, I resz, Szabadka, 1886, II resz 1892.*
42. Ivanji, Istvan: *Basc-bodrog varmegye és történelmi helyévtara I-IV*, Subotica, 1909.
43. Илијашев, Бисерка: *Киkinда – векови пролазе, град остаје*, Киkinда, 2002.
44. Јањушевић, Богдан: *Стамбене палате у војвођанским градовима од барока до историзма 1718 – 1914*, Нови Сад, 2011.
45. Јачов, Марко: *Срем на прелому два века (XVII-XVIII)*, Београд, 1990.
46. Jurg, Hans: *Apatin, Heimatbuch der gröstern Donaudeutschen Gemeinde*, Apatin, 1940.

47. Кадијевић, Александар: Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век), Београд, 2005.
48. *Medieval monasteries as part of the collective cultural heritage tourism, and as a potentially important factor of sustainable development*, IPA Cross border Cooperation Serbia-Hungary, каталог пројекта, Нови Сад, 2012.
49. Кашанин, Милан; Петровић, Вељко: *Српска уметност у Војводини од доба деспота до уједињења*, Нови Сад, 1927.
50. Кљајић, Марко: *Голубинци кроз повијест*, Петроварадин, 1996.
51. Кљајић, Марко: *Св. Јурај у Петроварадину*, Петроварадин, 2004.
52. Крашњак, Иван: Herman Bollé у Сријему / *Осијечки зборник* 27 (2004), 181-201.
53. Крстић, Бошко: *Суботица*, Суботица, 2000.
54. Кукуљевић Сакцински, Иван: *Повјесни опис Хрватске, Славоније и Сријема са свими градовима, развалинама, опкопама, манастирима, црквама, црквишћима, старинама и осталим знаменитостима*, Загреб, 1854-1857.
55. Laszovski, Emilij, Arbanasi (Klementinci) u Hrtkovcima i Nikincima i Sogagnijeva gramatika arbanaškog jezika, *Hrvatski list*, IV/1923, broj 42, 43, 44, Osijek, 1923.
56. Лех, Јакоб: *Филипово (1763-1938)*, Нови Сад, 1937.
57. Љубичић, Сава; Болић, Горан: *Извештај о стању сакралних објеката на територији Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица*, Суботица, 2005 – необјављен текст
58. *Magyarország Vérmegyei, es Varosai, Básc-Bodrogh Vármegye*, уредник Borovszky, dr Samu, Budapest, 1909.
59. *Magyarország Vérmegyei, es Varosai, Torontál Vármegye*, уредник Borovszky, dr Samu, Budapest, 1911.
60. Мајсторовић, Весна, Каравида, Весна, Којичић, Бојан: *Познати архитекти и њихове грађевине у Великом Бечкереку у XIX веку до Првог светског рата*, каталог изложбе, Зрењанин, 2006.
61. Медаревић, Радован: *Сећање – монографија Банатског Двора, Житиште*, 2002.
62. Мечкић, Л: *Нови Бечеј и Врањево кроз историју од најранијих времена до 1941*, Нови Бечеј, 1989.
63. Милановић-Јовић, Оливера: *Уметност у Бачкој у XVIII и првој половини XIX века - архитектура*, Нови Сад, 1988.
64. Милановић-Јовић, Оливера: *Из архитектуре, сликарства и примењене уметности Бачке – Топографски попис споменика културе у Бачкој*, Нови Сад, 1989.
65. Milleker, Feliks: *Kulturgeschichte der Deutschen in Banat*, Vršac, 1930.
66. Милекер, Феликс: *Повесница слободне краљевске вароши Вршца*, Панчево, 1886.
67. Muhi, Janos: *Zombor története*, Zombor, 1944.
68. Nagy, Sándor: *Домбо, средњовековна опатија и тврђава*, Нови Сад, 1985.

69. Недвидек, Софија: Конзервација и почетни радови на презентацији локалитета „Градина“ – манастирски комплекс „Домбо“ у Новом Раковцу, *Грађа за проучавање споменика културе VI-VII*, 1976, 215-17.
70. Панчево, 850 година касније, уредник Борислава Крушка, Панчево, 2003.
71. Пашкал, Вјекослав Цвекан: *Суботички фрањевачки самосатн и црква: повјесно културни приказ*, Суботица, 1977.
72. Пашкал, Вјекослав Цвекан: *Фтањевачки самостан у Бачу*, Бач, 1985.
73. Пауловић, др Роберт, Милошевић, Милоје: Самостан св. Јурја у Петроварадину, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине III*, 1959, 18-29.
74. Пејин, Јован: *Из прошлости Кикинде*, Кикинда, 2000.
75. Петровић, Момир: О ранохришћанским и раносредњовековним црквама у Војводини, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII*, Нови Сад, 1996, 71-75.
76. Радојичић, Никола, Руњанин, Петар: *Историја села Кузмина*, Српска манастирска штампарија, 1936.
77. Рацков, Даринка: *Вршачке цркве*, Нови Сад – Вршац, 2012.
78. Секулић, др Анте: *Трагом фрањевачког самостана у Суботици*, Сплит, 1978.
79. Секулић, др Анте: *Древни Бач*, Сплит, 1978.
80. Секулић, др Анте: *Хрватски сријемски мјестописи*, Загреб, 1997.
81. „Срем кроз векове“, Зборник радова са Научног скупа „Слојеви култура Фрушке горе и Срема“, Издавачи: Вукова задужбина, Огранак Вукове задужбине у Беочину и Институт за књижевност и уметност, Београ, 2008.
82. Стајић, Васа: *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад, 1947.
83. Станојев, Небојша: *Арача: цркве, некропола, манастир*, Нови Сад, 2004.
84. Степановић, Милан: *Стара здања сомборска*, ур. Павле Перишкић, ур. Раде Шумоња, Сомбор, 2003.
85. Тодић, Миланка, Тодић, Бранислав: *Црква Вазнесења Господњег у Чуругу*, Чуруг, 2012.
86. Toman, Rolf: *Wien: Kunst und Architektur*, Köln, Könnemann, 1999.
87. Tormasy, Gabor: *F. M. Szabadkai romai kath. föplebania története*, Szabadka, 1883.
88. Feldtänzer, Oskar: *Joseph II. und die Donauschwäbische Ansiedlung – dokumentation der kolonisation im Batscherland 1748-1787*, Linz, 1990.
89. Fodor, István: *A templom építésének története*, Историјски архив у Сенти – необјављен текст
90. Хегедиш, Антал: *Средњовековни споменици Бачке и Срема у архивском фонду Cassa parochorum*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VIII-IX, Нови Сад, 1978-1979, 344.
91. Hepp, Nikolaus: *150 Jahre Bačka Palanka*, Novi Vrbas, 1930.
92. Hepp, Nikolaus: *Die Vergagenheit der Geminde Kravukovo, Zur 150 Jahrfeier der Kirche*, Karavukovo, 1935.
93. Хорват, М., *Фрањевачки самостан Св. Марије, Бач*, Нови Сад, 2000.

94. Цвекан, Пашкал: *Фрањевци у Бачу*, Вировитица, 1985.
95. Чанак – Медић, Милка: *Средњевековна црква у Арачи*, ЗЛУ 10, Нови Сад, 1974., 17-45.
96. *Чуруг кроз историју*, уредник Живко Благојев, Нови Сад, 2002.

МАЂАРСКА И АУСТРИЈА

1. Buzás, Gergely: *Gótika és kora reneszánsz – A tatárjárástól Buda elfoglalásáig (1241-1541)*, *Magyar Építészet II*, Főszerkesztő – glavni urednik Ritoók, Pál, Budapest, 2001.
2. Velladics, Márta: *A barokk, a rokokó és a copf – A szatmári békétől József nádor koráig (1711-1808)*, *Magyar Építészet IV*, Főszerkesztő – glavni urednik Ritoók, Pál, Budapest, 2001.
3. Voit, Pal: *Der Barock in Ungarn*, Budapest, (1955), 1970.
4. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Graz*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 1979.
5. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Burgenland*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 1980.
6. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Tirol*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 1980.
7. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Vorarlberg*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 1983.
8. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Salzburg*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 1986.
9. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Niederösterreich I*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 1990.
10. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Niederösterreich II*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 2003.
11. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Oberösterreich I*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 2003.
12. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Wien I. Bezirk*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 2003.
13. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Wien II. Bis IX und XX. Bezirk*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 2003.
14. Dehio – Handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, *Wien X. Bis XIX und XXI bis XXIII. Bezirk*, Institut für österreichische Kunstforschung, Wien, 2003.
15. Dercsényi, Baláyzs; Marosi, Ernő: *Churches in Hungary*, Officina '96 Publishing House, Budapest, 2003.
16. Ehrenfried Kluckert, *Wiener Architektur - Kunst und Architektur von der Antike bis zur*, Potsdam, Ullmann, 2010.
17. Zador, Anna – Radoš, Jenő: *A Klaszizicizmus építészete Magyarországon*, Budapest, 1943.
18. Ritoók, Pál: *Klasszicizmus, historizmus – A Szépitő Bizottmánytól az Ezredéves kiállításig (1808-1896)*, *Magyar Építészet V*, Főszerkesztő – glavni urednik Ritoók, Pál, Budapest, 2001.

19. Ritoók, Pál; Fehérvári, Zoltan; Hajdú, Virág: A huszadik század – Az Ezredéves juállítástól a hannoveri magzar pavilonig (1896-2000), *Magyar Építészet VI*, Főszerkesztő – glavni urednik Ritoók, Pál, Budapest, 2001.
20. Szántó, dr. Konrád: *A katolikus egyház története I-III*, Budapest, Ecclesia Könyvkiadó, 1987.
21. Soos, Paul: Lechner in America, *Magyar News Online*, Issue 4, October 2007, pg. 8
22. *Wien – Kunst und Architektur*, ed. Rolf Toman, H.F. Ullmann, Potsdam, 2010.
23. Tóth, Endre; Buzás, Gergely: A rómaiaktól a roman korig – Magyarországi építészet a kezdetektől 1241-ig, *Magyar Építészet I*, Főszerkesztő – glavni urednik Ritoók, Pál, Budapest, 2001.
24. Feld, István: Késő reneszánsz és kora barokk – Buda elfoglalásától a szatmári békéig (1541-1711), *Magyar Építészet III*, Főszerkesztő – glavni urednik Ritoók, Pál, Budapest, 2001.
25. Friedrich, Urban: *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae... Sanctissimi Slavatoris, Cassoviae*, 1759.
26. Callahan, William James; Higgs, David: *Church and Society in Catholic Europe of the Eighteenth Century*, Cambridge University press, 1979.
27. Wiebenson, Dora & Sisa, József: *The architecture od Historic Hungary*, USA, Massachusetts Institute of Tehnology, 1998.

XPBATCKA

1. Bösendorfer, Josip: *Crtice iz Slavonske povijesti s osobitim obyriom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske, Baranjske, Vukovarske i Srijemske te kr.i sl. grada Osijeka u srednjem vijeku*, Osijek, 1910.
2. Гашић, Емерик: *Кратки повјесни прелед бискупија босанско-ђаковачке и сријемске*, Осиек, 2000.
3. Голдстеин, Иво: *Хрватске жупаније кроз сољећа*, Загреб, 1996.
4. Дамјановић, Драган: *Herman Bollé и изградња те опремање катедрале у Ђакову: (1876.-1884.)*, Загреб, 2008.
5. Дамјановић, Драган: Сакрална архитектура Ђаковачке и сријемске бискупије у вријеме бискупа Јурја Strossmayera (Church Architecture of Djakovo-Srijem Diocese during the Ministry of Bishop Josip Juraj Strossmayer) / *Вјесник Ђаковачке и Сријемске бискупије* (1331-0879) 133., 2, 3, 4, 6, 7/8 (2005): 156-158, 252-255, 344-346, 536-545, 640-645.
6. Дамјановић, Драган: Неоготичка архитектура у опусу Hermana Bolléа, *Простор*, Vol.17, No.2(38), Загреб, 2009, 243-266.
7. Дамјановић, Драган: Herman Bollé и обнове барокних сакралних грађевина у стилу њемачке неоренесансе, *Простор*, Vol.19, No.1(41), Загреб, 2011, 42-59.

8. Дамјановић, Драган: Проблеми неороманичког описа Hermana Bollé, *Простор*, Vol.20, No.2(44), Загреб, 2013, 264-281.
9. Добронић, Леља: Аугустинци у средњовјековној Славонији и Хрватској, // *Croatia Christiana periodica* 11, 20 (1987), 1-25.
10. Добронић, Леља: Посједи и сједишта темплара, ивановаца и сепулкралаца у Хрватској, // *Рад ЈАЗУ* 406 (1984),
11. Добронић, Леља: Регуларни каноници Св. Гроба Јерузалимског у Хрватској, // *Croatia Christiana periodica* 8, 14 (1984), 1-35.
12. Добронић, Леља: *Витешки редови: темплари и ивановци у Хрватској*, Загреб, 1984.
13. Добронић, Леља: *Темплари и ивановци у Хрватској*, Загреб, 2002.
14. Zefiq, Frok: *Albanci Klementinci u Hrtkovcima I Nikincima (1737-1997)*, Zagreb, 1997.
15. Исусовачка баштина у Хрвата: каталог изложбе, уредник Бисерка Rauter Планчић, Загреб, 1992.
16. Јарм, Антун: *Катедрала у Ђакову, Ђаково*, 1988.
17. Марковић, Владимир: *Цркве 17. И 18. Стољећа у Истри – типологија и стил*, Загреб, 2004
18. Марковић, Владимир: *Архитектура у Хрватској / Хрватска и Еуропа. 3: Барок и просвјетитељство: култура, знаност, умјетност*, Загреб, 2003, 599-616.
19. Марушевски, Олга: *Фрањевачке цркве у обзору 19.стољећа / Мир и добро: умјетничко и културно наслеђе Хрватске фрањевачке провинције св. Ђурила и Метода: каталог изложбе*, Загреб, 2000, 261-272.
20. Nadilo, Branko: Herman Bollé – veliki hrvatski graditelj i pedagog, *Грађевинар*, Vol.57 (5/2005), Zagreb, 2005, 801-807.
21. Остојић, Иван: *Бенедиктинци у Хрватској*, Сплит, 1963-1965.
22. Радауш, Вања: *Споменици Славоније из раздобља XVI до XIX стољећа*, Загреб, 1975.
23. *Славонија, Барања и Сријем – врела еуропске цивилизације*, уредник Божо Бишкупих, монографија уз истоимену изложбу, главна координаторица изложбе Бранка Шулиц, Загреб, 2009.
24. Сокол Гојник, Зорана, Црнчевић, Анте, Обадић Шћитароци, Младен: *Утјецаји на преобразбе кршћанске литургијске архитектуре до 20. стољећа*, *Простор*, 19 (2011), 2(42), Загреб, 2011.
25. Хорват, Анђела: *Барок у континентаној Хрватској*, Загреб, 1983.
26. Хорват, Анђела: *Валово, Винковци, Вировитица, Вуковар, Ђаково, Илок, Микановци, Нашице, Нова Градишка, Осијек, Пакрац, Славонски Брод, Славонска Пожега, Сухопоље, Тренково, Церник*, ЕЛУ, Загреб, 1959-1966.
27. Хорват, Анђела: *Између готике и барока / Умјетност континенталног дијела Хрватске од око 1500. до око 1700*, Загреб, 1975.
28. Хорват, Анђела: *Нови прилози романици средњовјековне Славоније / Перистил* 18-19 (1975-1976), 11-22.

29. Хорват, Анђела: О класицизму у Славонији / *Осјечки зборник* 17 (1979), 289-303.
30. Хорват, Анђела: *Споменици у Хрватској*, Загреб, 1956.
31. Хорват, Анђела - Матејчић, Радмила - Пријатељ, Круно: *Барок у Хрватској*, Загреб, 1982.
32. Хошко, Фрањо Емануел: *Фрањевци у континенталној Хрватској кроз столећа*, Загреб, 2000.

РУМУНИЈА

33. Bárány, Ágoston : *Torontál vármegye hajdana*, Buda, 1845.
34. Bárány, Ágoston : *Temesvármegye emléke*, Nagy-Becskerek, 1848.
35. Borovsyky, Samu: *Magyarország Vármegyéi és Városai, monografiája I-II*, Torontál vermegye, Budapest, 1911.
36. Erös, Lajos: *Adalékok a Zrenjanini – Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*: Rusko Selo, 1993.
37. Roos, Martin: *Die Alte Diözese Csanád – Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, I & II, Temeswar, 2010.
38. Szmid, Ludwig: *Grossgemeinde Detta*, Temesvar, 1901.
39. Vártaci-Medelet, Rodica: *Barock im Banat - Eine europäische Kulturlandschaft*, Regensburg, 2012.

ОПШТЕ

1. Bácsai, Vera: *Small towns in East Central Europe* / Clarke, Peter: *Small towns in Early Modern Europe*, Cambridge, 2002.
2. Benevolo, Leonardo: *Die Stadt in der europäischen Geschichte*, München, Verlag Beck, 1999.
3. Бешлин, Бранко: *Насељавање Немаца у Војводини*, Нови Сад, 2006.
4. Brinckmann, Dr A. E.: *Die Baukunst des 17. Und 18. Jahrhunderts in den romanischen Ländern*, Berlin, 1915.
5. Гавриловић, Славко: *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање са Војном границом (1745-1749)*, *Зборник за друштвене науке*, број 25, Нови Сад, 1960.
6. Гашић, Емерик: *Кратки повијесни преглед Бискупства Босанско-Ђаковачке и Сријемске*, прев. Стјепан Сршан, Осијек, 2000.
7. Goss, Vladimir Peter: *Military Orders between Sava and Drava rivers: Sculpture* / *Радови института за повјест умјетности* 30 (2006), 51-65.
8. Дуранци, Бела: *Ликовно стваралаштво Мађара у Војводини 1830-1930*, Суботица, 1973.
9. *Leksikon кришћанства*, Загреб, 1979. ???
10. Lorenz, Hellmut: *Architektur / Barock – Geschichte der bildenen Kunst in Österreich*, München, 1999, 219-302.

11. Јанкулов, Борислав: *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад, 1961. (Панчево, 2003.)
12. Callahan, J. William, Higgs, David: *Church and Society in Catholic Europe of the Eighteenth Century*, Cambridge University Press, 1979.
13. Klain, Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség* / „Synagogues in Hungary 1782-1918, Genealogy, Typology and Architectural Significance, Budimpešta, 2011.
14. Clark, Peter: Introduction. // *Small towns in early modern Europe*, ed. Peter Clark, Cambridge, 1995, 1-21.
15. Cowan, Alexander: *Urban Europe: 1500-1700*, London, 1998.
16. *Лексикон иконографије, литургије и симболике западног кришћанства*, приредио Анђелко Бадурин, Загреб, 1979, 2(1990).
17. Кулетин Ђулафић, *Естетичка теорија архитектуре Марка-Антоана Ложијеа*, Београд, 2011.
18. Мако, Владимир: *Барокна уметност и обликовање простора*, Едиција Архитектоника, св. 18, Београд, Архитектонски факултета Универзитета у Београду, 1997.
19. Махдић, Доминик: *Фрањевачка Босна*, Рим, 1968.
20. Међународни знанствени скуп Josip Juraj Strossmayer поводом 190. обљетнице рођења и 100. обљетнице смрти: зборник радова / уредник Фрањо Шањек, Загреб – Ђаково, Хрватска академија знаности и умјетности, 2005.
21. Molnár, Mónika F., *Le ricerche ungheresi del fondo Marsigli di Bologna, "Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi"*, Bologna, 2005, 38-49
22. Moravszky, Akos: *Die Architektur der Donaumonarchie*, Berlin, 1988.
23. Mumford, Lewis: *Град у историји: његов постанак, његово мењање, његови изгледи*, Загреб, 1988.
24. Новак, др Милан: *Прописи о црквеној грађевној дужности, то јесте о дужности градити и поправљати жупне цркве, дворове и господарске зграде и о поступку при црквеним грађњама у краљевинама Хрватској и Славонији*, Загреб, 1908.
25. Norberg-Schulz, Christian: *Late baroque and rococo architecture*, London, 1979.
26. *Опћи религијски лексикон*, Загреб, 2002.
27. Stoye, John: *Marsigli's Europe, 1680-1730: the life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso*, New Haven – London, 1994.
28. Taylor, Alan John Percivale: *Хабсбуршка монархија: 1809-1918*, Загреб, 1990.
29. Toman, Rolf: *Barok- Architektur, Skulptur, Malerei*, H.F. Ullmann, Königswinter, 2007.
30. *The Times History of Europe*, Times Books, London, 2002.
31. Ђелап, Лазар: Колонизација Немаца у данашњој Војводини, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 32-33, Нови Сад, 1962, 115-124.
32. Франзен, Аугустин: *Преглед повијести цркве*, Загреб, 1983.
33. Wagner Rieger, Renate: *Vom Klassizismus bis zur Secession*, Wien, 1973.

ШЕМАТИЗМИ

1. Драгановић, Крунослав (уредник): *Опћи шематизам Кароличке цркве у Југославији*, Сарајево, 1939.
2. Јарм, Антун: *Бискупија Ђаковачка или Босанска и Сријемска – Шематизам 1999./2000*, Ђаково, 2000.
3. Јубиларни шематизам крижевачке епархије, Загреб, 1962, Бачки викаријат (обрадио Roman Miz)
4. *Опћи шематизам католичке цркве у Југославији 1974*, Загреб, 1975.
5. *Шематизам бискупије Босанске и Сријемске са сједиштем у Ђакову*, Ђаково, 1943.
6. *Шематизам Босанско-сријемске или Ђаковачке бискупије и Апостолске администратуре сјеверне Славоније и Барање*, Ђаково, 1963.
7. *Шематизам Бискупија Ђаковачке или Босанске и Сријемске 1999/2000*, Ђаково, 2000.
8. *Schematismus venerabilis cleri dioecesium Bosnensis seu Diacovensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo Nato 1916*, Ђаково, 1916.
9. *Schematismus venerabilis cleri dioecesium Bosnensis seu Diacovensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo Nato 1921*, Ђаково, 1921.
10. *Schematismus primus Dioecesis Suboticanae ad annum Domini 1968 qui est annus foundationis Dioecesis, Suboticae*, 1968.
11. *Schematismus cleri dioecesium Bosnensis seu Diacovensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo Nato 1888*, Ђаково, 1887.
12. *Schematismus cleri dioecesium Bosnensis et Sirmiensis atque Administraturae Apostolice Baraniae et Slavoniae septentrionalis 1928*, Ђаково, 1928.
13. *Schematismus Dioecesis Suboticanae, Suboticae*, 2009.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЕВИДЕНЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

1. Архивска грађа о нашој земљи у архивама Н.Р.Мађарске, свеска шеста, Архив Војводине, Сремски Карловци, 1976.
2. Balázs, Péter: *Guide to the Archives of Hungary*, Hungary. Kulturális Minisztérium. Levéltári Igazgatóság, 1976.
3. Bittner, Lidwig: *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, Wien, 1936-1940.
4. Brandt, Edward Reimer: *Contents and addresses of Hungarian Archives: with supplementary material for research on German ancestors from Hungary*, Baltimore, Maryland, USA, 1993.
5. Бранковић, Данијела: *Komesarijat za Srednju I Donju Bačku / Regierungscommissariat für Nieder – und MettelBatschka / Sombor (1849-1853)*, Analitički inventar (1852) XI/3, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2003.
6. Бранковић, Данијела: *Komesarijat za Srednju I Donju Bačku / Regierungscommissariat für Nieder – und MettelBatschka / Sombor (1849-1853)*, Analitički inventar (1853) XI/4, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2003.
7. Валрабенштајн, Јован: *Komesarijat za Srednju I Donju Bačku / Regierungscommissariat für Nieder – und MettelBatschka / Sombor (1849-1853)*, Analitički inventar (1849-1851) XI/1, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1997.
8. Валрабенштајн, Јован: *Ilirska dvorska kancelarija - Beč (Illyrische Hofkanzlei - Wien)*, Analitički inventar X/3, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1997.
9. Валрабенштајн, Јован: *Komesarijat za Srednju I Donju Bačku / Regierungscommissariat für Nieder – und MettelBatschka / Sombor (1849-1853)*, Analitički inventar (1851-1852) XI/2, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1998.
10. Валрабенштајн, Јован: *Ilirska dvorska komisija, deputacija – Beč 1745-1777 (Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis - Wien)*, Analitički inventar XIII/1, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2000.
11. Валрабенштајн, Јован; Karaba, Jovan: *Ilirska dvorska komisija, deputacija – Beč 1745-1777 (Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis - Wien)*, Analitički inventar XIII/2, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2010.
12. Водич кроз архивске фондове и збирке Државног архива у Осијеку, Осијек, 2007.
13. Гросингер, Тадија: *Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat (Landesverwaltung der Serbischen Woiwodscgaft und des Temescher Banats)*, II/7, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1992.
14. Ђаковачка и Сријемска бискупија: бискупски процеси и извјештаји: 17. и 18. столеће, приредили Антун Девих, Илија Мартиновић / *Monumenta croatica Vaticana*, 2 / *Croatica christiana*, Fontes, 15 / Загреб, 1999.

15. Живковић, Синиша: *Југословенске земље на старим географским картама XVI, XVII и XVIII века*, Београд, 1990.
16. *Живот и дјело Josipa Jurja Strossmayera*, пригодна изложба у поводу 190. Обљетнице рођења и 100. Обљетнице смрти бискупа Јосипа Јурја Strossmayera: избор из грађе Музеја Славоније, Државног архива и Галерије ликовних умјетности у Осијеку, Осијек, 2005.
17. Inventar des Allgemeinen Archives des Ministeriums des Innern, *Inventare Österreichischer Archive*; 1, Wien, 1909.
18. Inventar des Kriegsarchives Wien, *Inventare Österreichischer Archive*; 8, 1-2, Wien, 1953.
19. Inventar des Wiener Hofkammerarchivs, *Inventare Österreichischer Archive*; 7, Wien, 1951.
20. Јакшић, Дејан: *Torontalska županija (1731-1849)*, Katalog odabranih sadržaja dokumenata (1731-1785 XV/1, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2008.
21. Јарм, Антун: *Бискупнија Ђаковачка или Босанска и Сријемска – Шематизам 1999./2000.*, Ђаково, 2000.
22. Канонске визитације: Сријем (1735.-1768.) / уредник Стјепан Сршан, Осијек, 2007., књига IV
23. Коларевић - Ковачић, Ружица: Извори за повијест Сријемске жупаније у Хрватском државном архиву у Загребу, *Жупанија вуковарско-сријемска: уз 250. Обљетницу жупаније*, Винковци, 1997., 161-171
24. Kraus, Wilhelm: 10 Jahre Österreichisches Staatsarchiv: 1945-1955, *MÖStA* 8 (1995)
25. Крејић, Митар: *Tamiška županija (1779-1849)*, Katalog odabranih sadržaja dokumenata (1782-1849) XIV/2, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2008.
26. Матковић, Лајчо: *Бачко – Бодрошка жупанија (1688-1849), каталог одабраних регистара (1771-1779)*, VIII/4, Архив Војводине, Нови Сад, 1993
27. *Преглед архивских фондова и збирки Републике Хрватске*, Загреб, 2006.
28. Радовановић, С. Слободан: *Distriktski vrhovni komesarijat za Bačku, Torontal i Vršac (Districts ober – Commissariat für Bacska, Torontal und Verschetz) – Sombor (1849-1852)*, IX/1, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1993.
29. Радовановић, С. Слободан, приређивач: *Distriktski vrhovni komesarijat za Bačku, Torontal i Vršac (Districts ober – Commissariat für Bacska, Torontal und Verschetz) – Sombor (1849-1852)*, IX/2, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1994.
30. Радовановић, С. Слободан, приређивач: *Distriktski vrhovni komesarijat za Bačku, Torontal i Vršac (Districts ober – Commissariat für Bacska, Torontal und Verschetz) – Sombor (1849-1852)*, IX/3, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1996.
31. Радовановић, С. Слободан: *Komesarijat za Gornju Bačku (Regierungscommissariat für OberBatschka) – Baja (1850-1853)*, Analitički inventar (1850-1853), XII, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 1998.

32. Taube, Wilhelm Friedrich: Опис Славоније и Срема, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига 4. и 5., 1956-1957., Нови Сад, 1958.
33. Taube, Friedrich Wilhelm von: *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Heryogtums Syrmien*, Leipzig, 1777, Bd. 1-3.
34. Taube, Friedrich Wilhelm von: *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, превод Бошко Петровић, Нови Сад, 1988.
35. Тодоровић, М. Владислав: *Tamiška županija (1779-1849)*, Analitički inventar (1731-1782) XIV/1, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 2005.
36. Фердо, Хауптман: Југословенско-мађарски архивски преговори и њихови резултати, *Гласник архива и друштва архивиста БиХ*, Сарајево, 1961.
37. Хегедиш, Антал: Средњевековни споменици Бачке и Срема у архвиском фонду Cassa parachorum, *Građa za proučavanje spomenika kulture VIII-IX*, Novi Sad, 1978, 344.
38. Хорбец, Ивана (уредник): *Хрватска на тајним земљовидима 17. и 18. стољећа*, Сријемска жупанија, Загреб, 2001.
39. *Хрватска на тајним земљовидима 18. и 19. стољећа*, уредник Мирко Валентић, 3: Петроварадинска пуковнија; 4: Сријемска жупанија; Загреб, 1999-2002.

¹ Четири године након израде магистарске тезе под насловом „Православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој – типологија архитектонских облика“, одбрањене на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, прерађен и допуњен текст је као монографија објављен под насловом: Ђукановић, Дубравка: *Православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој*, Нови Сад, 2009.

² Укупан број проучаваних објеката обухвата све црквене објекте изграђене на подручју Војводине у проучаваном периоду и већи број капела, изабраних на основу слободне процене аутора истраживања о њиховом архитектонском, уметничком или статусном значају.

³ Васић, 1978.; 1984.; Гавриловић, 1979.; 1980.; 1984.; 2006.; Гашић, 1936.; Девић, 2010.; Девић, необјављени рукописи.

⁴ На подручју Хабсбуршке монархије (1745-1918), којима је владала аустријска грана династије Хабсбург-Лотринген (Habsburg-Lothringen), проглашено је 1804. године наследно Аустријско Царство (*Kaisertum Österreich*, 1804-1867.), чији је следбеник била царска и краљевска двојна монархија Аустро-Угарска (*Österreichisch-Ungarische Monarchie / Osztrák-Magyar Monarchia*, 1867-1918), вишнационална средњеевропска држава, којом су управљали владари из куће Хабсбург.

⁵ Buzás: 2001.; Velladics: 2001.; Pál: 2001.; Pál, Fehérvári, Hajdú: 2001.;

⁶ Хорват: 1956.; 1956-1966.; 1975-1976.; 1979.;

⁷ Код свих проучаваних грађевина насталих у периоду 1699.–1939. године уочава се јасна развојна нит истог градитељског програма, а објекти се међусобно разликују према примењеном просторном концепту и архитектонским и уметничким одликама карактеристичним за одређени временски период и стилски правац.

⁸ За потребе истраживања састављена је обимна библиографија од 502 референтне јединице, од чега је 224 јединице непосредно коришћене литературе и 52 јединице коришћених шематизама и објављених извора и архивске грађа објављене у периоду од више од 350 године. Најстаија референтна објављена књига која се

бави проучаваном тематиком, конкретно старијом историјом посматраног подручја, је дело Фридриха Урбан (Friedrich, Urban) *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae... Sanctissimi Slavatoris* из 1759. године. У обимној продукцији из 2012. године издваја се обимна монографија о бароку у Банату *Barock im Banat - Eine europäische Kulturlandschaft* Родице Вартичу Меделет (Vârtaciu-Medelet, Rodica).

⁹ У студији сакралне архитектуре Бачке Оливера Милановић Јовић је дефинисала постојање четири градитељска периода током 18. и 19. века, који се могу повезати са стилским одредницама архитектуре или градитељским узорима. Прву групу објеката представљају грађевине, чија је архитектура заснована на средњевековним облицима, грађене почетком 18. века. Другу групу чине грађевине чија је архитектура настала под доминантним барокним утицајем. Грађене су у првој половини 18. века. Трећу групу чине познобарконе грађевине из друге половине 18. и с почетка 19. века, а четврту класицистичке цркве настале током 19. века. (Милановић, 1998: 110) Ову је периодизација усвојена као одговарајућа и у студији православних цркава Бачке (Ђукановић, 2009.), тако да је прихваћена и као основа за истраживање и периодизацију изградње римокатоличких цркава.

¹⁰ Проблемима обликовања простора у доба владавине барока се бавио В.Мако. (Мако, 1997.)

¹¹ О појму, појави, месту и улози академизма и естетици академске архитектуре детаљно је писао Александар Кадијевић у првом делу књиге *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*. (Кадијевић, 2005: 7-290)

¹² Под појмовима историјска Мађарска или Угарска се подразумевају територије које су некеада припадале средњевековној Угарској краљевини, у чијем су саставу биле и Хрватска и Славонија, Трансилванија и Војна крајина. Иако је Угарска имала независну управу, стварну власт над свим хабсбуршким територијама је држао аустријски двор. Два највиша државна управна тела, која су контролисала рад аустријских институција које су управљале Мађарском, су била Краљевска Угарска канцеларија (*Königliche Ungarische Hofkanzley*) са седиштем у Бечу (одговоран за мађарска питања упућена владару и питања краљевских уредби) и Краљевско

угарско намесничко веће (*Königliche Ungarische Statthalterey* or *Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*), са седиштем у Будиму (пет департмана овог већа су се бавила домаћим питањима као што су религија, образовање, војна обавеза и економија).

¹³ Сремска жупанија (*Comitatus Sirmiensis*) се спомиње у фондацијској исправи за опатију Белакут (Belakut) 1237. године (Ладислав, Добрица, *Славонија, Барања и Сријем* I, 2010., 175.)

¹⁴ Хабсбурзи су након сабора у Пожуну (1687.) коначно регулисали односе са Угарском у циљу њеног изједначавања са осталим хабсбуршким наследним земљама и увођења апсолутистичке власти. Пожунском дијетом су добили наследно право на угарску краљевску круну и укинута је право угарским сталезима да оружаним отпором против краља бране одредбе Златне буле Андрије II. У Бечу су основана централна државна управна тела (Ратни дворски савет, Дворска комора за финансијске послове, Дворски савет за спољне послове) задужена за вођење свих виталних државних послова. Као одговор на апсолутистичку власт Аустрије, Мађари су 1703. године, под Ракоцијем, дигли устанак. (*Војводина II*, 2008. / Раонић, 41; Симеоновић-Чокић, 48-49.)

¹⁵ Борба са Отоманском империјом за доминацију на Балкану утицала је на историјски благонаклон став угарских владара према миграцијама српског становништва са југа. Срби су се, бежећи од Турака, насељавали у средњој Европи још од 15. века. Населили су подручје између Дунава и Темишвара у данашњем Банату у 16. веку, а у великим сеобама 1690. и 1739. године су се настанили на знатном делу јужних и централних угарских територија све до Будима и Пеште. (Ђукановић, 2009.)

¹⁶ План развоја Угарске је саставила Неоаквистика комисија (*Neoaquistica commisio*), стручни одбор Леополда I за економска и војна питања, на чијем је челу био кардинал Леополд Колонић. Два главна покретача развоја земље су по овом плану били привредна обнова и „импопулација“ опустелих подручја, због које је Комисија донела први Патент о насељавању (*Impopulationspatent*) 1689. године. (Бешлин, *Банат кроз векове – слојеви култура Баната*, 2010., 647-662)

¹⁷ Први талас колонизације је назван „каролинска сеоба“ по Карлу IV у чије је време, од 1711. до 1740. колонизација спроведена и након чијег је Патента о колонизацији донетог 1723. године добила на замаху. Друга колонизација је названа „терезијанска“, по царици Марији Терезији, која је у периоду од 1744. го 1768. године у Банату насељавала криминогене особе, а од издавања Патента о колонизацији 1763. године, уз принудно расељавање Срба и Румуна и немачке ратне ветеране и инвалиде. Најмасовнија је била трећа „јозефинска“ колонизација која је уследила након Патента о насељавању Јосифа II од 21. септембра 1782. године. Како оригинални документ Патента није сачуван, нити се његово постојање може повезати са аутентичним документима неки аутори писмо Јосифа II упућено Kollowrat-у, након путовања по угарским провинцијама 1783., сматрају основним документом за експанзију становништва у Угарској (Feldtänzer, 1990). Други га аутори ни не спомињу и добар одзив колониста повезју са Патентом о толеранцији Јосифа II из 1781. године, којим су протестантима дата грађанска права и значајно повећана државна помоћ намењена немачким колонистима, као основ масовног насељавања.

¹⁸ Новоформирана покрајина Тамишки Банат је обухватала подручја Тамишке, Крашовско-северинске и Торонталске жупаније, односно целокупну територију доњег дела Алфелда између река Мориш, Тиса и Дунав (*Банат кроз векове – слојеви култура Баната*, 2010, 647-662.), за коју се у мађарској језику, како наводи Агнеш Озер према тумачењу Лајоша Киш (Kis, Lajos: 1978), употребљавао назив Баншаг (Bánság). Позивајући се даље на један број мађарских историчара деветнаестог века (Фриђеш Пешти, Агоштон Барањ) Озер оспорава и појам Тамишки Банат, тумачећи ову територију (историјски само географска, а не државно-управна целина) и титулу *Temesiensis Comes* (велико-жупанска, а не банска титула) као оруђа за оспоравање права угарске круне. Даље у истом тексту објашњава да је име Банат (Bánát) заправо појам одомаћен међу Мађарима у бившој Југославији и да означава територију јужног и западног дела историјског Баната, која је ушла у састав те државе.

¹⁹ Током последњег аустро-турског рата (1788-1791) Турци су поновно опустошили јужни Банат, спаливши 147 насеља, међу којима Ковин, Панчево, Белу Цркву и Нову Паланку.

²⁰ Оскар Фелтанцер сматра да је одлука Јосифа II саопштена у писму Kollowrat-у, након сагледавања стања у угарским провинцијама, одредила да се главни ток колонизације преусмери са Галиције на Угарску и да се положај емиграната више не везује за државну управу него за локалне земљопоседнике и племство. Цар је овим потезима желео да створи стабилну организациону базу за насељавање и избегне раније настале проблеме.

²¹ Габор Тормази, аутор прве монографије о суботичкој катедралној цркви, наводи да су у камену темељцу, поред осталог, забележени и подаци о градитељу цркве: „Francisco Kaufman maurariorum magistro pestiensi ad perficiendum cum Dei Benedictione aedificum electo“. (Tormasy, 1883, 165-168)

²² У извештају, који су саставили зидарски мајстор Адам Хајер (Ádám Hayer) и тесар Леринц Лаи (Lörinc Lay), стоји да је градња зидова заустављена на висини два хвата и пет стопа (око 5,30м, прим. аутора) и да је покривен само простор светишта. (Ваш, 2003) Данас је то најстарији доступан план. Чува се у Историјском архиву у Суботици

²³ Недоумице у вези са током грађења цркве, које су присутне код истраживача овог храма, резултат су неусаглашености сачуваних планова, који сви датирају из 1789. године. У делу рада посвећеном цркви св. Терезе Авилске Оливера Милановић Јовић детаљно тумачи разлике између ових планова, отвара нерешена питања у вези са историјатом грађења цркве и поставља тезу да су на цртежима из 1789. читљиви и првобитно замишљен Кауфманов пројекат (који није сачуван) и све касније планиране, нереализоване или реализоване измене. (Milanović-Jović, 1988, 117-119)

²⁴ Црква у Филипову, данашњем Бачком Грачацу је срушена, а о њеном постојању и изгледу сведочи сачувани архивски пројекат. Црква у Каравукову је данас тробродна грађевина, што је резултат замашне обнове и доградње у првој половини 20. века. На основу историјских извора се зна да је првобитна црква изграђена 1764., а обновљена 1785. године. Како Кишов пројекат представља

црквену грађевину скоро идентичну као и она која је представљена на сачуваном, архивском пројекту из 1784. може се предпоставити да је Киш за неке потребе радио пројекат изведеног стања грађевине. Сличну судбину је доживела и црква у Бачком Брестовцу, која је обновљена и дограђена 1896. године, када је добила и два бочна брода. Црква у Србобрану је генерално обновљена и дограђена 1903. године, али су у структури грађевине препознатљиве пропорције и елементи првобитног објекта.

²⁵ Необјављене текстове који тумаче архивску грађу која се чува у Историјском архиву у Сенти Иштвана Фодора, директора Историјског Архива у Сенти (Fodor, István: A templom építésének története) и Золтана Валкаи (Valkai, Zoltán: A templom építészeti leírása) сам добила љубазношћу господина Варга Јожефа (József Varga) из Горњег Брега.

²⁶ Карл Харт (Karl Hart, 1858. -) је био пројектант , а касније и шеф пројектног бироа Едуарда Рајтера (Eduard Reiter) у Темишвару. Планови за цркву у Дети (Detta) су урађени још 1895. године у Рајтеровом бироу, али их је Харт припремио за „велику комисију“, а касније му је поверено и извођење овог објекта. (Szmidá, 1901.) Због велике сличности цркава у Дети и Јаши Томић, а и чињенице да је Рајтеров биро био присутан на подручју данашње Зрењанинске бискупије (1878. Године им је поверено пројектовање комплекса римокатоличког самостана часних Сестара наше госпе у Зрењанину) може се претпоставити да је пројектант обе грађевине исти архитекта или исти пројектни биро.

²⁷ „Papa Silvester II je u aprilu 1001. godine u Raveni gde se upravo nalazio, potpisao povelju o uspostavljanju mađarske crkvene organizacije, tada je osnovao nadbiskupiju Esztergom; 1002. je osnovana biskupija Kalocsa, a potom pre 1009. biskupije Győr i Eger, 1009. Pécs, Veszprém, Erdély, pa između 1018. i 1038. Bihar i Vác.” (Szántó: 1987: 312-313.) – слободан превод Марта Палић

²⁸ Релативно једноставно прилагођавање хришћанских богомоља потребама исламског ритуала (минималне ентеријерске интервенције и изградња минарета) и обрнуто, претварање џамија у хришћанске цркве (уклањање михраба и рушење минарета) резултовало је честим преузимањем и прилагођавањем богомоља друге вере за верске потребе освајача. Архитектонски простори погодни за

богослужбене ритуале трију великих религија (јеврејска, хришћанска и исламска) су у основи веома слични – просторну доминанту представља јединствени централни брод (велики јавни простор намењен окупљању верних) са издвојеним или наглашеним светиштем и простором за свештеника - проповедника. С обзиром да је критеријум у погледу погодности архитектонског простора за богомоље ових трију „друштвених“ религија (религије заједнице) концептуално исти (без обзира на разнородност архитектонских форми), промене, које је потребно извршити да би се хришћанска богомоља или јеврејска синагога преотвориле у муслиманску џамију, и обрнуто, су минималне.

²⁹ За време владавине Беле III основани су манастири Егреш (Egres) 1179., Цирк (Zirc) 1182., Сентготхард (Sentgothard) 1183. године. Под утицајем монаха који су дошли из Потинија (Potigny) Клервоа (Clairvaux) Троафонтена (Troisfontaines) и Асија (Asey) основана је опатија Девице Марије у Пилишу (Pilis/Pilisszentkereszt) 1184. године, а монаси из Егреша и Клервоа су основали манастире Керц (Kerc) 1202. и Топуско (Topuszkó) 1205. године. (Marosi, 2003., 9-40.) Калочки надбискуп Угрин је 1232. године, након што је постао „господаром Пожере“ у Кутјеву утемељио цистерцитску опатију. (Андрић, *Славонија, Барања и Сријем I*, 2008, 259.)

³⁰ Припадници аристократије су основали фрањевачке самостане и цркве, који су представљали најважније споменике свога доба: Тамаш Сечењ (Tamás Szécsényi) је оснивач фрањевачког самостана у Сечењу (Szécsény), Иштван Лакфи (István Lackfi) је дао да се изгради фрањевачка црква у Кештељу (Keszthely), а породица Дараи (Darai) и Стибор Вајда (Stibor Vajda) су подигли цркве августинског реда у Шиклошу (Siklós) и Вађихељу (Vágújhely).

³¹ Доминиканске и фрањевачке цркве 13. века (Buda-Margit Siget, Sopron, Pozsony,) су грађене као монументалне једнобродне грађевине покривене дрвеном таваницом са издвојеним засведеним бочним олтарским хорским просторима намењеним монасима.

³² Станко Андрић у тексту „Црквене структуре предтурске Славоније“ наводи да је „Петроварадинска опатија била је један од најбогатијих самостана средњовјековног Угарско-хрватског краљевства. Осим што су држали више градова и много села у Сријемској и Бачкој жупанији, петроварадински су опати

убирали и десетину на подручју винородне жупе Келенфолд (*Kelenföld*) покрај Будима, а имали су и своју кућу у будимском нутарњем граду. У десетљећима прије турског освајања, опатијом су упављали угелдни „комендатари“: око 1490. Кардинал Родриго Борџија (*Rodrigo Borgia*), каснији папа Александар VI и потом калочки надбискупи.“ (Андрић, Славонија, Барања и Сријем I, 2008. 265.)

³³ Самостан је укинут крајем 18. века у црквеним реформама Јосифа II. Црква је претворена у житни магацин, а касније је цео комплекс претворен у гарнизонску болницу. Црква и једносратни самостански клаустар са два дворишна бунара су и данас јасно уочљиви у комплексу данашње Војне болнице. (Милановић-Јовић, *Грађа XVI*, 1990, 30-37)

³⁴ Овај податак у свом тексту о Самостану Св. Јураја у Петроварадину наводи Милоје Милошевић, позивајући се на рукопис који се чува у Народној библиотеци у Бечу (Милошевић, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине III*, 1959, 18-29.)

³⁵ Хришћанска литургија заузима значајно место у црквеном богослужењу и у основи је дијалог између бога и човека и између свештеника и пастве. Општи облици богослужења су молитва, појање, читање Светог писма и проповедање и изражавају се уз помоћ речи (говор и појање), радњи (молитва, благослов, освећење дарова, помазивање, погружавање у воду у тајни крштења...) и симбола у виду симболичних радњи (благослов, полагање руку, освећење...) или предмета (хлеб, вино, вода, уље, тамјан, одежде, утвари...). Од најстаријих времена света места, намењена искључиво богослужењу, су била капеле и цркве. (Ђукановић, 2009.)

³⁶ Словенски народи, насељени широм Европе, хришћанску веру су примали почевши од 7. па све до 11. века. Сматра се да су Словени насељени на подручју Паноније примили хришћанство током 9. века.

³⁷ Одвајање свештенства од верника се јавља и у западној и у источној цркви већ у петом и шестом веку. У источној, православној цркви је опстала византијска традиција која захтева да се део литургијског ритуала одвија у иконостасном преградом, физички и визуелно, издвојеном олтарском простору. У западној литургији је у касном средњем веку ова традиција потпуно напуштена и цео

олтарски простор је отворен. Реформацијске промене умањују учешће верника у богослужбеном ритуалу (са тенденцијом потпуног укидања) и олтарски простор своди на сто за причешће и само један заједнички олтар (укинут култ светаца).

³⁸ Процесија се, као битан део ритуала, задржала и у римокатоличкој и у православној литургији. У неким земљама западне литургије је сачувана у облику циркуларне процесије кроз насеље (од једне до друге цркве, капеле, светог места), која је била уобичајена у средњем веку. У процесијској шетњи се симболично евоцирају света места као што су Витлејем, Голгота или Свети гроб.

³⁹ Католичка црква је, као одговор на теолошке и еклезиолошке изазове Реформације, сазвала деветнаести екуменски сабор (одржан у Триденту, данашњем Тренту, у три етапе, у периоду од 1545. до 1563. године) са циљем да се реши (анатемише) питање протестантизма, дефинише доктрина Католичке цркве и потакне обнова монашког живота. Одлуке Триденстког концила (сабора) су представљале догматске каноне и декрете, којима се учвршћују темељни принципи вере, потврђује католичко учење о спасењу, светим тајнама и библијском канону и ауторитет римског папе и свештенства и којима се осуђују протестантска гледишта. Тридентске реформе је спроводио месни клер, а римски изасланици су у бројним визитацијама контролисали њихово спровођење, али и сагледавали стварну ситуацију убрзаног ширења протестантизма.

⁴⁰ Исусовци су, у оквиру напора да створе *cordon sanitaire* у одбрану тридентскога „здравља“, у кратком року у Осијеку и Петроварадину развили мисионарску делатност и у близини тих градова утемељили најважнија маријанска ходочасничка средишта: Госпу од Уточишта у Аљмашу (од 1704.) и Мајку Божју Снежну или Госпу Текијску код Петроварадина. Стари средњевековни фрањевачки ред је у пост-тридентском величању Христове спаситељске жртве препознао везу са сопственим идентитетом и традицијом и одиграо значајну улогу у ширењу „тридентских истина“ на овим просторима, величајући спаситељску улогу мука Христових и везујући се за свеце из властитих редова (sv. Paskal Baylon, sv. Didak iz Alcalá, sv. Ivan Kapistran, sv. Petar iz Alcántare). У Земуну је и данас активан фрањевачки самостан св. Ивана Капистрана.

⁴¹ Свети Рок (1295-1327.) је био наследник француске грофовске породице, који је своје богатство поделио сиромасима и као ходочасник се упутио у Рим. На ходочасничком путу је дворио болесне, док и сам није оболео од куге. Заштитник је оболелих од лепре, куге, колере и других заразних болести, инвалида и хирурга. Култ св. Рока су широм католичких земаља пронели фрањевци и капуцини.

⁴² Јан Непомук (1340-1393.) је био викар прашке надбискупије. Убијен је по налогу краља јер није одао исповедну тајну чешке краљице. Као мученик и жртва исповедне тајне је проглашен блаженим 1721, а светим 1729. године. Заштитник је поплава, мостова, лађара, рибара, воденичара и свих свештеника, а посебно исповедника. Култ св. Ивана Непомука се раширио у католичким земљама у пост-тридентском раздобљу и његови бројни споменици су подизани као симболи угледа и значаја католичког клера.

⁴³⁴³ На уљаној слици на којој је аутор, највероватније бајмочанин Стипан Копиловић, забележио изглед центра насеља почетком 20. века види се кип св. Тројства на празном простору иза цркве резервисаном за пијацу. (документација ПЗЗЗСК, 1991. – необјављена грађа)

⁴⁴ Седиште Сестара Наше Госпе за Суботичку бискупiju је у Суботици, а самостани постоје у Ади, Апатину, Бачкој Тополи, Бачким Виноградима, Бачком Петровом Селу, Бечеју, Богојеву, Чантавију, Гунарошу, Хоргођу, Кањижи, Кули, Малом Иђођу, Маротношу, Сенти, Србобрану и Темерину.

⁴⁵ Место где се, по веровању, приказала Девица Марија или где се чува слика или скулптура којој се придаје натприродна моћ.

⁴⁶ Прву цркву на Текијама посвећену Блаженој дјевици Марији су подигли цистерцити у 13. веку. На истом месту су, у 16. веку, уместо срушене средњовековен црквице Турци подигли џамију, која је била у функцији све до њиховог одласка из Срема 1687. године. По доласку у Петроварадин исусовачки редовници су џамију претворили у капелу посвећену Безгрешном зачећу БДМ. Након победе над отоманском војском на Текијама 1716. године принц Еуген Савојски је капелици поклонио копију слике Мајке Божје Сњежне из римске базилике Санта Марија Мађоре (Santa Maria Maggiore), а језуити су установили

годишњу процесију на дан Сњежне госпе из цркве св. Јурја до капеле. Заветна капела је ускоро постала велико ходочасничко средиште.

⁴⁷ Извор са чудотворним својствима у парохији Бајкут се први пут помиње 1382. године, а верује се да се Богородица приказала на извору више пута и да одатле потиче исцелитељска моћ изворске воде. Прва капела је на Бунарићу изграђена 1796., а друга 1809., а трећа данашња 1825. године.

⁴⁸ Назив капела потиче од латинских речи капа (лат. сарра), што значи огртач и купела (лат. сурела), што значи мали гроб.

⁴⁹ Ове грађевине, од прве скупине црквених објеката изграђених око 1700. године у Бохемији, преко низа грађевина зиданих у Чешкој, јужној Немачкој, Аустрији и северној Италији све до краја епохе, око 1770. године, карактерише убедљива барокна реторика. Градитељи ових цркава били су браћа Кристоф и Јохан/Георг Динценхофер (Christoph und Johann/Georg Dientzenhofer), Килиан Игњац (Kilian Ignaz) у Чешкој, Јохан Михаел Фишер (Johann Michael Fischer), Доминикус Цимерман (Dominikus Zimmermann) и Балтазар Нойман (Balthasar Neumann) у Баварској и Јохан Бернхард Фишер (Johann Bernhard Fischer), Јохан Лукас фон Хилдебрант (Johann Lukas von Hildebrandt) и Јакоб Прандтауер (Jakob Prandtauer) у Аустрији. Браћа Даинценхофер су деловала крајем 17. и почетком 18. Века у Прагу, центру чешког барока. Старији брат Георг Даинценхофер (Georg Dientzenhofer) је од 1685. до 1689. године на немачко-чешкој граници, у месту Валдсасен (Waldsassenu), пројектовао и изградио ходочасничку цркву троугаоне основе окружене полукружним капелама. Млађи брат Кристоф (Christoph Dientzenhofer) је од 1707. до 1721. године био ангажован на изградњи цркве Свете Маргарите у склопу бенедиктинског манастира Бревнов (St. Margarita, Brevnov), а урадио је и пројекат ходочасничке цркве Марија Лорето (Maria-Loreto), чију је изградњу водио његов син Килиан Игњац (Kilian Ignatz). Балтазар Нойман (Balthasar Neumann) је унутрашњост цркве Свете Тројице у Гаибаху (Dreifaltigkeitskirche, Gaibach) из 1742-45. године је пројектовао у виду овала на укрштању централног и бочних бродова, док је централни брод ходочасничке цркве Четрнаест светих помагача у Маинталу (Wallfahrtskirche Vierzehnheiligen, Maintal) из 1743-72. године композиција два овала. Комбинација централног и лонгитудиналног плана је још израженија код

пројекта опатијске цркве у Нерешајму (Abteikirche Neresheim) из 1745-92. године, чија је издужена, крстообразна основа надвишена овалним сводовима. Концепт овалне централне грађевине применио је и Доминикус Цимерман (Dominikus Zimmermann) код ходочасничке и парохijske цркве Св. Петра и Павла у Штајнхаузену (St. Peter und Paul, Steinhausen), која је грађена између 1729-1733. године и код ходочасничке цркве у Вајсу (Wies) из 1743. године. Хармоничним повезивањем архитектуре, сликарства и гипсаних украса досегнут је врхунац илузионизма у ходочасничким црквама у Дјевице Марије у Бирнау на Боденском језеру (Marien-Wallfahrtskirche, Birnau) из 1748-50. и Свете Ане у Хајгерлоху (St. Anna, Haigerloch) из 1753-55 године. Вајар Јозеф Антон Фехтмајер (Joseph Anton Frechtmayr) и сликар Готфрид Бернард Гетц (Gottfried Bernhard Goetz) су илузионистичком барокном декорацијом, једноставном издуженом броду и полигоналној остарској апсиди цркве у Бирнау, дали карактер „рококо простора“. Сличан просторни утисак је остварио и архитекта Јохан Михаел Фишер (Johann Michael Fischer), чија је, скромније декорисана, црква Св. Ане пројектована са идеалним просторним пропорцијама, оствареним једнаким дужинама главног брода и тренсепта. (Norberg-Schulz, 1979, 53-119; Toman, 2007, 214-246)

⁵⁰ Инспирацију за цркву Светог Михаила у Минхену Ehrenfried Kluckert налази у Албертијевој базилици Светог Андрије у Мантови (Leon Battista Alberti, Sant'Andrea di Mantua). Архитектонски концепт минхенског Св. Михаила следили су, између осталих, цео век касније, од 1686. до 1701. године, Михаел Тумб (Michael Thumb) приликом изградње премонстратске манастирске цркве Св. Петра и Павла у Обермархталу (Prämonstratenserkerche St. Peter und Paul, Obermarchtal) и Јохан Михаел Фишер (Johann Michael Fischer) 1739. године, при изградњи цркве Св. Михаила на бреју (St. Michael in Berg am Laim, München) такође у Минхену. (Toman, 2007, 230-237)

⁵¹ Зимперт Крамер (Simpert Kraemer) ради пројекат за изградњу бенедиктинске цркве у Отоберену (Kirche der Benediktinerabtei, Ottobeuren), уводећи у барокни концепт грађевине централног плана строги линијски распоред и равно завшени хор. Ове новине је касније, својим интервенцијама, преобликовао Јохан Михаел Фишер.

⁵² Катедрала у Сасцбургу је грађена од 1614. до 1628. године, по пројекту северно-италијанског архитекте Сантина Соларија (Santino Solari, Salcburg Dom), који је на овом објекту увео нови, барокни архитектонски концепт. У исто време је настала и погребна капела Св. Катарине Александријске (маузолеј Фердинанда II) у Грацу, је дело Пијетра де Помиса (Giovanni Pietro de Pomis, St. Katharina, Graz), која је након његове смрти завшена по замисли Јохана Бенарда Фишера фон Ерлаха (Johann Bernhard Fischer von Erlach). Црква Марије Помоћнице (Mariahilferkirche, Graz) у истом граду је такође дело Пијетра де Помиса, мада је касније прерађена по решењу архитекте Јозефа Хубера (Joseph Hueber). Тежећи да се приближе врхунским остварењима барока или примењујући готова решења (Пијетро де Помис је покривање двоспратне кружне основе капеле Св. Катарине решио по узору на грађевине италијанског маниризма), италијански архитекти који су живели и радили на подручју Аустријске царевне одиграли су значјану улогу у ширењу и прихватању барокних схватања на подручје централне Европе. (Ehrenfried, *Wiener Architektur*, 2010)

⁵³ По неким изворима се као аутор пројекта за изградњу доминиканске цркве спомиње Ђовани Ђакомо Текала (Giovanni Giacomo Tecala), италијански архитекта. (Ehrenfried, *Wiener Architektur*, 2010)

⁵⁴ Архив Војводине, Архивски фонд Бачко-Бодрошке жупаније (1688-1849), књига VIII/1: Fasc.28.Lit.BD. сигн.1724/22; Fasc.29.Lit.AK. сигн.1725/8; Fasc.29.Lit.BE. сигн.1725/23; Fasc.29.Lit.EH. сигн. 1725/91-92; Fasc.29.Lit.FJ. сигн. 1725/144; Fasc.30.Lit.AG. сигн. 1726/8; Fasc.30.Lit.KK. сигн. 1726/72; b.s. сигн. 1728/58.

⁵⁵ Едикт краља Андрије II (Aranybulla, II. András király) из 1222. године.

⁵⁶ Бенедиктинци су своје, традиционално организоване манстирске комплексе са тробродним базиликалним црквама, имали у Панонхалми, Шомођвару и Сермоноштору (Pannonhalma, Somogyvár, Szermonostros). Други реформски ред, цистерцити, су неговали чврсту везу са својим матичним манастирима у француској. Премонстрати су имали свој манастиру у Варадхеђифоку (Váradhegyfok), а поред неколицине мањих једнобродних цркава са галеријом и два торња су, по угледу на бенедиктинце, изградили две тробродне базилике у Жамбеку (Zsámbék) и Тирју (Türje). Присуство Доминиканаца и Фрањеваца се на

простору Мађарске са сигурношћу прати од друге половине 13. века, када у насељима почињу да граде своје цркве од чврстог материјала, о чему сведоче сачуване фрањевачке цркве из Шопрона (Sopron) и Позоња (Pozsony) из последњих деценија века. Црквене грађевине просјачких редова су у Мађарској скоро по правилу имале пространи брод наткривен дрвеном равном таваницом, а иза олтарског зида засведени хор намењен монасима одвојен попут капеле великим прозорима. Захваљујући једноставној грађевинској техници (конструкцију чине камени стубови, сводна ребра и прозорски рамови, а зидна испуна је од јефтиног локално набављеног материјала) примењеној при конструисању ових грађевина, оне су значајно утицале на касније, у урбаној структури, грађене парохijske цркве.

⁵⁷ Одлике ренесансне архитектуре су препознатљиве само на неколицини мађарских сакралних објеката. Архитектура гробне капеле Тамаша Бакоча у Естергому (Tamás Bakócz, Esztergom) је настала под утицајем фирентинске ренесансе, а сматра се да је била узорни модел за изградњу бискупских капела Светог Сигисмунда у Кракову (Kaplica Zygmuntowska, Wawel Cathedral, Kraków) и Јаноша Лазоја у Ђулафехервару (János Lázói, Gyulafehérvár).

⁵⁸ У 16. веку су у Мађарској преовладле реформацијске идеје, којима се приклонила већина становништва. Наредних више од два века је обележила борба ове две верске идеологије у којој је католицизам осетно јачао у периодима владавине апсолутистичких хабсбуршких владара, почевши од Леополда I. Већ 1704. године је краљевским декретом регулисано да патрони морају да потпомажу парохijske свештенике. Законски су регулисани и други парохijski приходи. Поред права наплате служби крштења, венчања, сахране и других сличних служби парохijaма је припадао и шеснаести део бискупског „десетка“. Године 1724. је за решавање црквених питања основана Верска дворска комисија. Верска питања је у Уграској коначно регулисао краљ Карло III (брат цара Карла IV Хабсбуршког и краљ Мађарске и Хрватске) доношењем тридесетих година 18. века два законска документа. Строгим законом из 1731. године (познат као Carolina resolution) је католичка црква добила огромну подршку за свој развој, а декретом из 1733. године је основан Општи парохijski фонд (Cassa generalis parochorum) са годишњим учешћем од 16000 форинти у државном буџету за разне потребе Цркве.

Из овог фонда су владари повремено „позајмњивали“ значајне суме за финансирање ратова или других државних пројеката, али се исто тако у овај фонд слило и богатство манастира које је Јосиф II укинуо у деветој деценији 18. века. Захваљујући статусу који су јој обезбедиле законски регулисане повластице, институција Цркве је у другој половини 18. века била на свом врхунцу. Имала је огроман утицај на начин живота католичког, али и некатоличког живља, а кроз покрет симболичног назива *Regnum marianum* (старим католичким називом за Мађарску *Regnum Marianum* или Маријино краљевство везаним за традицију првог мађарског краља Стефана и његову понуду краљевске круне и мађарске земље Девици Марији јер није имао наследника истицана је јака веза између мађарске државе и католичке цркве) је радила на подстицању религиозне посвећености широких маса. Коначан прогон Протестаната, али и припадника других вера, коначно је окончан доношењем Декрета о толеранцији Јосифа II 1781. године, након чега је 1786. године донео декрет којима се распуштају монашки редови. (Marosi, 2003; Király in Callaghan, Higgs: 1979, 106-122.)

⁵⁹ Свети престо или часна трпеза (грч. τράπεζα: трпеза) је камени или зидани сто који симболише јасле у којима је Христ рођен, гроб у који је положен, сто за којим се одиграла Тајна вечера и престо на који ће Христ по повратку сести.

⁶⁰ Одавде потиче честа употреба назива хор (скраћено од олтарски хор) за олтарске ложе. У овој студији се за бочне олтарске галерије/хорове/ложе искључиво користи термин „олтарска ложа“, а термин „хор“ се користи да дефинише галеријски отворен простор лоциран супротно од олтарског дела, који је превасходно намењен певачком хору.

⁶¹ Архивски план из 1801. године за изградњу цркве у Каравукову, који је примењен при изградњи још девет храмова у местима Бачке жупаније, даје решење једнобродног храма са низом ниша на бочним зидовима. Рашчлањавање бочних зидова нишама кулминирало је у последњим деценијама 18. века у архитектури црква у Кукујевцима, св. Тројства у Сомбору, св. Апостола Павла у Бачу, Кули и Чоки.

⁶² Мала кула звонара, која израђа директно из корпуса крова, изграђена је на следећим објектима: капела св. Антуна Пустињака у шуми код Бача (пре

1526./1817.); заветна капела, Бездан (1737./1832.), капела св. Рока на гробљу у Сомбору (1756.), капела Гроба Исусовог на Горњем гробљу у Бездану (1885.), капела Анђела чувара на гробљу у Тителу (1868.) и на цркви св. Јосипа, Јасеново, за чије потребе је реконструисана једна сеоска кућа (1899-1909.).

⁶³ Позиционирање звоника на олтарској страни (и то асиметрично) среће се и код цркве св. Јосипа Радника у Ђурђину (1935.), али се код овог (модерног) архитектонског остварења једноставних форми позиција звоника може тумачити као ауторско опредељење пројектанта, а не као типолошка одредница, која је тема овог истраживања.

⁶⁴ Улазно прочеље са два звоничка торња има и црква св. Крижа на гробљу у Сомбору (1924.), али се због потпуно савременог просторног решења грађевине и позиционирања звоника на крајевима наткривених колонада које затварају отворени приступни плато не сврстава ни у једно стандардно типолошко решење које је препознато овом студијом.

⁶⁵ На основу сачуване архивске грађе се зна да је за изградњу цркве св. Ђорђа у Бечеју (1851-1858.) био ангажован Андрија Шмаус, брат Јована Шмауса, градитеља римокатоличке цркве у Оџацима. Сачувани пројекат за изградњу цркве Вазнесења Господњег у Чуругу (1862.) носи потпис Јулијуса Шмауса (Јована, Јакова или неког трећег члана градитељске породице Шмаус), док се на основу архитектуре цркве св. Николе у Сивцу (1868-1873.) може основано претпоставити да је и у њену градњу био укључен неко од чланова породице Шмаус, или је постојала блиска веза градитеља сивачке цркве са неким од чланова породице Шмаус. (Милановић-Јовић, 1988: 107, 132-133; Ђукановић, 2009: 60-63, 282-296; Тодић, 2011:)

⁶⁶ Први профани објекти, који носе одлике барокне архитектуре, грађени су у склопу Петроварадинске тврђаве: у Доњем граду зграде Старе ратне команде (пре 1713.), Градске већнице (1726.) и Главни арсенал, а у Горњем граду Официрски павиљон (1718.). (Јањушевић, 2012: 22-24)

⁶⁷ У то време су изграђене родна кућа бана Јелачића (1745.) у подргађу Петроварадинске тврђаве, Топовњача (1755-1760.) на Горњем граду, као и Грашалковићева палата у Сомбору (1750-1763.).

⁶⁸ Од последње деценије 18. века грађени су први профани објекти са изразитим одликама класицизма: кућа Димитрија Анастасијевића Сабова у Сремским Карловцима (1790.), зграда Бачко-Бодрошке жупаније у Сомбору (1805-1808.), зграда магистрата у Сремским Карловцима (1805-1811.). Изградња профаних зграда у стилу класицизма задржала се у Војводини скоро до краја 19. века. Највећи број објеката са одликама позног класицизма изграђен је у Новом Саду током обнове после бомбардовања 1849. (Јањушевић, 2012.)

⁶⁹ Куће апотекара Трешчика у Земуну из 1828. и куће Баротолмеја Графа у Панчеву из 1830. године су први профани објекти са одликама романтизма у Војводини. (Јањушевић, 2012: 27)

⁷⁰ Као најинтересантније јавне палате историзма Б. Јањушевић наводи палату Министарства финансија у Зрењанину изграђену по пројекту Иштвана Киша (1893.), зграду новосадског Магистрата архитекте Ђерђа Молнара из 1894. године (годину дана касније по његовом пројекту изграђена жупна црква Име Маријино у Новом Саду), плату Централног кредитног завода у Новом Саду пројектанта Франца Вурда (1895.), градску кућу у Зрењанину (Велики Бечкерек, 1885-1888.) аутора Едена Лехнера и Ђуле Партоша, зграду новосадског суда (данас Музеј Војводине) архитекте Ђуле Вагнера (око 1900.) и палату правде у Зрењанину (1908). (Јањушевић, 2012: 29)

⁷¹ Матрични метог типолошког одређења грађевина је уз минималне модификације преузет из методологије представљене у монографији *Синагоге у Мађарској 1782-1918, порекло, типологија и архитектонски значај* (наслов оригинала: *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség / Synagogues in Hungary 1782-1918, Genealogy, Typology and Architectural Significance*, 2011.), а коју је академик Рудолф Клајн (Rudolf Klein) применио приликом типолошког одређења синагога грађених у историјског Мађарској током 19. века.

⁷² Термин „призидан звоник“ користи се да означи просторни однос масе звоника и брода цркве, а не терминолошку одредницу „накнадно дозидан“. Овакав звоник је једновременно грађен са бродом цркве, али је у просторном односу са њим такав да споља гледано изгледа као да је прислоњен, односно призидан, мада је у

конструкцијском смислу источни зид звоника „утопљен“ у масу западног зида брода цркве. (Ђукановић, 2009.)

⁷³ Перзбитериј (лат. из грч. πρεσβύτερος [presbiteros]) је издвојен култни простор уз главни црквени олтар у коме свештеник обавља богослужбени ритуал. Назива се и светиште или санктуариј (лат.).

⁷⁴ Равноправни третман свих наведених одредница архитектуре дефинише тип као групу сродних грађевина, насталих у неком временском периоду на одређеном географском подручју и на којима су примењени исти архитектонски, конструктивни, просторно-обликовни и стилски принципи, (Ђукановић, 2009.).

⁷⁵ Традиција градње тробродних цркава је на подручју Мађарске веома друга. Већ крајем 11. и почетком 12. века је овај тип грађевина, пореклом из северне Италије и Ломбардије, широко прихваћен у Мађарској. Катедрале у Печују, Егеру, Шомођвару и Гарамсентбендеку (Pécs, Eger, Somogyvár, Garamszentbenedek) припадају типу тробродних цркава. Репрезентативне катедралне, редовничке и неке жупне цркве су од овог периода најчешће конципиране по типу тробродне грађевине.

⁷⁶ Пројектант цркве св. Стефана Мартона Витвер (Márton Wittwer), члан реда кармелићана, је око 1726. године пројектовао скоро идентично конципирану фасаду на, скоро цео век млађој, цркви св. Игнација Лојоле при бенедиктинском самостану у Ђеру (Győr, benedictine templom, 1634-1641). Уз фасаду бенедиктинске цркве су 18. веку обострано призидани звоници. (Dercsényi, 2003: 60-65)

⁷⁷ Динамични црквени ентеријери, оживљени бочним олтарским нишама, промовисани су архитектуром најутицајнијих барокних грађевина Хилдебрандовом црквом св. Петра у Бечу (Johann Lucas Hildebrand, Peterskirche, Graben, Vienna, 1703.) и Денценхоферовим црквама св. Јана Непомука и св. Николе у Прагу (Kilian Ignaz Dientzenhofer: sv. Jan Nepomucký na Hradčanech, 1720-1728., Sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí, 1735.).

⁷⁸ Овакве жупне цркве, скромних просторних решења и једноставног декоративног програма, без изразитих стилских особености су изграђене у местима Каравуково (1764/1785.), Кљајићево (1767.), Кањижа (1768/1857.), Кукујевци (1770.), Бајша (око 1770.), Хоргош (1776.), Безгре БД Марије, Бечеј (1776.), Крушчић (1783.), Бачки Брег (1786.), Бачка Паланка (1786.), Гаково (1787.), Гајдобра (1788.), Пригревица

(1788.), Мали Иђош (1788.), Селенча (1795.), Земун (1795.), Дорослово (1800.), Бачком Петровом Селу (1803.), Ириг (1803-1805.), Нови Бечеј (1804), Дероњама (1805), Купусини (1808.), Чоки (1813.) и много млађи храм у Боки (1840.).

⁷⁹ Овако је решена група цркава грађених у Банату, највероватније по истом типском пројекту - св. Ане у Белој Цркви (1806.), св. Кларе Асишке у Новом Бечеју (1804-1809.), св. Фрање Асишког у Кикинди (1811.), Краљице крунице у Пландишту (1813.) и нешто богатије решење цркве Пресветог Тројства у Чоки (1813.), које је ближе зрелобарокној варијанти примењеној на бачким црквама. Сличан концепт имају и храмови у Темерину (1804.), Сремској Митровици (1811.), Тителу (1812.), Риђици (1817./1878.), Чонопљи (1819.), Челареву (1822.), Пачиру (1824.), Хртковци (1824.), Моровић (1826), Бачком Новом Селу (1827.), Ковин (1830.), Бочару (1838.), Вајској (1842.), Торди (1844.), Новом Кнежевцу (1847-1858.) и Бођанима (1855.).

⁸⁰ Класицистички портик са стубовима надвишеним тимпаноном поред цркве у Оцацима имају и храмови изграђени у Бочару (1838.), Беодри (1836-1842.), Падеју (1842.) и код тробродна црква у Стаништићу (1815.).

⁸¹ На основу спроведених анализа констатовано је да је цркве у Бездацу највероватније оригинално пројектована као тробродна грађевина око постојеће једнобродне цркве.

⁸² Концепт улазног pročеља који чини портик са четири до шест стубова је био популаран у Мађарској у другој половини 19. века. Фасаде су конципиране у равни, код цркве св. Розалије на калварији у Комарому (Szent Rozália kálváriatemplom, Komárom, 1830-1839.) где је тимпанон подухваћен плитким пиластрима (сматра се, због велике сличности са црквом св. Ане у Естергому, да је пројектант био Јанош Пак – János Packh, Kerek templom st. Anna, Esztergom, 1828-1837.) или је формиран истурен портик са слободним стубовима, као код главне фасаде цркве Ењингу (Nemromuki Szent János Templom, Enying, 1838-1841.) или епископске катедрале у Егери Јожефа Хилд (József Hild, Eger, 1831-186.). За ово истраживање је интересантна упадљива сличност решења улазног pročеља цркве св. Шимуна и Јуде у Бездану (1756/1846.) са улазним pročељем пештанске евангелистичке цркве на тргу Деак (Deák téri evangélikus templom, 1799-1811.), које је 1856. године

пројектовао Јожеф Хилд, пројектант естергомске базилике и катедрале у Егеру. Иако ови објекти немају других сличности - просторни концепт и архитектура ових овјеката су потпуно различите, сличност између фасада ова два објекта отвара везе пројектанта безданске реконструкције са Хилдовим пројектом.

⁸³ Пројектанти неколицине војвођанских цркава су, све до прве половни 20. века, следили идеје романтизма, примењујућих их на архитектуру цркава св. Герхарда бискупа у Врбасу (1885.), Сњежне Госпе у Неузини (1895.), Сњежне Госпе у Жабљу (1900-1901.) и реконструисано улазно прочеље цркве св. Миховила Арханђела у Бачком Градишту (1909.)

⁸⁴ Георг Молнар (Georg Molnar) је 1895. године пројектовао жупну цркву Име Маријино у Новом Саду, а Ференц Рајхл (Ferenc Raichle) цркву Похођења блажене дјевице Марије у Бачкој Тополи (1904-1907). Ференц Вјанингер је пројектовао цркву св. Тројства у Футогу (1908.). У Вршцу је изграђена жупна црква св. Герхарда (1902-1912.) највероватније по замисли Ернеста Свобода (Ernest Swoboda) из Темишвара, а у Модошу (Јаша Томић) црква Узнесења блажене дјевице Марије (1911.), можда по пројекту арадског архитекте Франсис Тритхалер (Tritthaler Francisc), аутора цркве близнакиње из оближњег румунског места Дета.

⁸⁵ Пресветог срца Исусовог у Апатину (1932-1933.), Пресветог срца Исусовог у Бачким Виноградима (1939.), св. Апостола Павла у Кањижи (1913-1939.). Разлаз апостола у Суботици на Келебији (1936-1937.) и св. Фрање Асишког у Сенти (1938-39.).

⁸⁶ Ричард Вагнер (Richard Wagner) је у своја два есеја објављена 1849. године промовисао идеју уједињења сестринских уметности, коју је материјализовао изградњом Бајерског фестивалског позоришта (Bayreuth Festspielhaus, 1872-1882) према прерађеном нереализованом пројекту минхенске опере Готфрида Семпера (Gottfried Semper) и из чега је у наредним деценијама искристалисао јасан теријски поглед на презентацију уметничког дела као јединства различитих уметничких дисциплина.

⁸⁷ Назнаке сецесијског архитектонског језика се срећу на цркви св. Антуна Падованског у Бачкој Паланци (реконструисана профана грађевина 1927. године) и св. Елизабете у Новом Саду (1931.).

⁸⁸ Цркве св. Елизабете у Новом Саду (1931.) архитекте Михајла Плавеца, Ускрснуће Исусово у Суботици (1933.) и Разлаз Апостола на Келебији у Суботици (1936-1937.) су грађевине крстообразне основе. Цркве св. Антуна Падованског Карла Молцера (Molcer Károly) у Чантавиру (1928-1929.) је куполна грађевине централног плана. „Отворне“ форме са два звоничка торња и наткривеним приступним галеријама су реализоване код цркве св. Крижа у Сомбору (1924.) и капеле на калварији у Светозару Милетић (1924.)

⁸⁹ Овај период одређују два важна историјска догађаја - потписивање Карловачког мира 1699. године и почетак Првог светског рата 1914. Током истраживања ова је студија проширена у односу на постављене временске одреднице, тако да су обухваћене и сакралне грађевине настале у периоду од 1914. до 1939., односно до почетка Другог светског рата.

⁹⁰ Прве епископске цркве, које су представљале врхунске градитељске домете црквене архитектуре свога доба, су све замењене новим грађевинама у касном средњем веку, а касније и премоделоване као одговор на нове литургијске захтеве у доба барока. О њима се зна веома мало, а за неке још није утврђена ни тачна локација. Прва катедрала у Печују (Pécs) је изгорела 1064. године, црква у Естергому (Esztergom) је замењена новом грађевином у 12. веку. За бенедиктинску опатију у Панонхалми се зна да је имала три средњовековне градитељске фазе (први пут освећена..., други пут 1137., а трећи пу 1224. године).

⁹¹ Базиликалне цркве бенедиктинског манастира у Панонхалми (*Pannonhalma*) из 1001. године и светишта Дјевице Марије краља Стефана у Секешфехервару (*Székesfehérvár*) имају слично конципиран унутрашњи простор. Захваљујући монументалним димензијама у овим се грађевинама могла организовати процесијска литургија, а уједно је могао бити постављен и велики број олтара за религијске култове.

⁹² Архелошким ископавањем које су 1930. године за музеј у Кечкемету водили Калман Сабо (Kálmán Szabó) и Ласло Пап (László Papp) утврђен је облик једноставне једнобродне парохијске цркве са полукружном олтарском апсидом формираном у ширини брода у атару села Фелшемоноштор (*Felsőmonostor*). У оквиру истих истраживања лоцирано је и место Алшомоноштор (*Alsómonostor*),

такође са црквом. Ни овим ни каснијим истраживањима ни једно од откривених насеља није повезано са траженим локалитетима манастира Петермоноштор (Pétermonostor) и Палмоноштор (Pálmonostor), за које се, као и за манастир Бугацхаза (Bugaczháza), на основу писанх извора зна да су постојали у истраживаном подручју у 12. веку све до инвазије Монгола на прелазу 13. у 14. век. Последњим археолошким ископавањима спроведеним 2011. године утврђено је постојање остатака манастира Петермоноштор на локалитету Моноштордомбо (Monostordomb). (Каталог IPA..., 2012: 104-109.)

⁹³ Меремпрни крстови нађени у оближњој некрополи датираној у 11. век симболично указују на рано монашко присуство на овој локацији.

⁹⁴ Подаци о археолошким налазима на локалитетима Раковац Домбо, Арача и Моноштордомбо су преузети из резултата истраживачког пројекта *Medieval monasteries as part of the collective cultural heritage tourism, and as a potentially important factor of sustainable development*, који је реализован у оквиру међуграничен сарадње Србије и Мађарске - IPA Cross border Cooperation Serbia-Hungary, у периоду од октобра 2010. до марта 2012. године.

⁹⁵ Једнобродна грађевина коју су највероватније бенедиктинци, по свом доласку, посветили Свим Светим.

⁹⁶ Манастир је основан крајем 15. века, а Турци су га заузели 1551. године.

⁹⁷ Bela IV (1206-1270.), хрватско-угарски краљ од 1235. до 1270. године.

⁹⁸ Арачки камен, на коме су поред византијских мотива плетера, птица и коња приказани, каснијим клесањем, и црква, једно свештено лице и донатори, откопан је у 19. веку и однет у Будимпешту, где се и данас чува. Претпоставља се да је то била надвратна плоча, касније коришћена као заветна (ex voto) или надгробна плоча. Резултати најновијих истраживања указују на то да се клесана представа односи на цркву чији су темељи нађени у средњем броду базилике.

⁹⁹ У оквиру вишегодишњег развојног пројекта интегративне заштите наслеђа на територији општине Бач „Векови Бача“ стручњаци Покрајинског завода за заштиту споменика културе су приликом рестаураторских радова на комплексу фрањевачког самостана у бачу, спроведених 2012. године, открили сегмент

фреске „Распеће Христово“ на источном зиду клаустра. На фресци су претстављени ликови распетог Христа и Богородице. Величина сачуваног сегмента је око једног квадратног метра.

¹⁰⁰ Од бројних теза о могућем ктитору моровићке цркву овај навод у писаном документу се сматра најверодостојнијим показатељем у ком правцу би могла бити усмерена даља истраживања о томе ко је и када дао да се изгради овај храм. Ближе датовање би изградњу везало на једног од пет угарско-хрватских краљева који су носили име Стефан. (*Свети Стефан Велики (Szent István, око 975 - 1038), први мађаски краљ (1001-1038) и оснивач династије Арпадових; Стефан II (István II), угарско-хрватски краљ од 1116. до 1131.; Стефан III. (István III, 1147- 1172.), угарско-хрватски краљ од 1162. до 1172.; Стефан IV. (István IV, 1147- 1172.), угарско-хрватски краљ неколико месеци током 1163. године; Стефан V. (István V, 1240. - 1272.) угарско хрватски краљ од 1270. до 1272. године.*)

¹⁰¹ Архитектура низа храмова насталих у Угарској у доба поновног полета хришћанства се ослања на средњовековну традицију угарских парохијских „двоспратних“ цркава.

¹⁰² Начин осветљавања брода са два реда прозора примењен је и на нешто млађој исусовачкој цркви св. Миховила у Осијеку (1725-1767.).

¹⁰³ Већ на заветној цркви св. Петра и Павла, која се сматра последњим ранобарокним објектом у Славојини, а коју је принц Еуген Савојски изградио 1722. године у Топољу, традиционално полигонално светиште је замењено импозантном полукружном апсидом. Петпоставала се да је пројектант ове монументалне барокне грађевине Лукас фон Хилдебрадт (Lucas von Hildebrandt), принчев дворски архитекта. (*Slavonija, Baranja I Srijem II, 2008: 337*)

¹⁰⁴ Монументалним прочељем са два звоничка торња ова грађевина подсећа на нешто млађу темишварску катедралу (1736-1754.) Фишера фон Ерлаха, која према свом просторном склопу и другим одликама архитектуре носи одлике зрелог бечког барока.

¹⁰⁵ У студији сакралне архитектуре Славоније, Барање и Срема наводи се да је ово типолошко решење зрелобарокне просторне организације први пут примењено приликом изградње жупне цркве Безгрешног зачећа Дјевице Марије у Валпову

(1727-1735.). Порекло овде примењеног просторног облика „дворнаске цркве“ везује се за решења доњоаустријских храмова у Потендорфу (Pottendorf, 1714-1717.), Аспердорфу (Asperdorfu, 1730.) и Странцендорфу (Stranzendorfu, 1733.) и сматра се да је „одиграло парадигматску улогу у изградњи славонске, барањске и сријемске сакралне архитектуре тијekom друге половине 18. стољећа“. (Slavonija, Baranja I Srijem II, , 2008: 337-338)

¹⁰⁶ Највероватније се мисли на мађарског архиткету аустријског порекла Јожефа / Јосипа Талера (Tallherr József, 1730-1807.), чији је биро, кроз који је прошао велики броја архитеката онога доба, бројним пројектима у великој мери утицао на ширење класицизма у Угаркој. Од пројекта за изградњу сакралних објеката, рађених у Талеровом бироу. истичу се будимпештанска жупна црква св. Јосипа (Szent József plébániatemplom), евангелистичка црква у Зелмечбањану (Selmecbányán) и нереализовани пројекат из преве деценије 19. века за изградњу дебрецинске цркве (Debreceni Nagytemplom), који је касније послужио Карољу Рабл (Károly Rabl) као предложак за израду пројекта по коме је црква и изграђена.

¹⁰⁷ Марк Антоан Ложије (1713.-1769.), по образовању свештеник, припадник језуитског реда, био је један од водећих есејиста и теоретичара архитектуре 18. века, чије су напредне идеје у великој мери одредиле токове поимања и тумачења архитектуре. У свом првом делу из ове областси, објављеном 1752. године, *Есеј о архитектури* Ложије је изнео напредне ставове о увођењу новина у црквену архитектуру и поставио принципе рационалистичке естетике. У другој књизи *Опсервације о архитектури* (Observations sur l'architecture, 1765) се бавио проблемима готичке архитектуре и кроз конкретан пројекат тумачио своје теоријске замисли. Одбацујући све карактеристике типичне за барокне цркве 17. века Ложије је заступао став да у цркви све треба да буде једноставно, мужевно, свечано и озбиљно. Сматрао је да декорација мора поштовати хармонију у духу и стилу читаве архитектуре, али и да не постоји ризик да се приликом декорације цркве, којој треба пружити што раскошнији изглед, оде предалеко. (Кулетин Ђулафић, 2011: 125-156)

¹⁰⁸ Изградњу нове базилике је иницирао надбискуп Шандор Руднаи (Sándor Ruday). Након нереализованих планова, које је у 18. веку израдио Ференц Баркоци (Ferenc

Barkóczy), коначно решење су израдили Пал Кунел (Pált Kühnel) и Јанош Пах (János Páskh) и градња је започела 1822. године. Након пуних педесет година, које су обухватале и дуге периоде стагнације базилика је завршена 1856., године по плану који је претрпео измене по идеји последњег градитеља Јозефа Хилда (József Hild).

¹⁰⁹ Тумачећи појаву прелаза црквених грађевина са концепта подужног на концепт централног плана Оливера Милановић Јовић указује на решење цркве св. Павла архитекте Јозефа Рајмингера (Josef Reiminger) у Деблингу у околини Беча (Döbling-Hofziele) из 1829.године. Основу наоса ове грађевине карактерише проширење бошних зидова у виду ризалита, чиме је акцензован средишњи простор брода. Јовићева се позива на истраживање Вагнер Ригер-а (R. Wagner Riger) који ову грађевину сврстава међу грађевине централног плана. (Милановић, 1988.)

¹¹⁰ У старијим изворима се наводи да је римокатоличка црква св. Ладислава краља у Богојеву је саграђена 1773-74. године, а обновљена је 1848. године. (Borovsyku, 1903, 89; *Schematismus*, 1968), док се у Решењу о утврђивању објекта за добро под претходном заштитом наводи да је данашња црква изграђена 1848. године, јер се насеље Богојево тек формирало почетком 18. века. (Аноним - Документација ПЗЗЗСК, необјављен текст)

¹¹¹ Слично концептуално решење може се препознати у просторном склопу жупне цркве св. Терезије у Пожеги, у Славонији (1756-1763.), где су уз средишњи травеј формиране бочне заобљене капеле. И за ову цркву се предпоставља да је далеки одјек катедрале у Вацу, мада је као ближи узорни модел препозната четворолисна жупна црква у Ехренхаузену (Ehrenhausenu) у Штајерској, мариборског архитекте Јозефа Хофера (Josef Hoffer).

¹¹² Катедрала св. Петра у Ђакову је данас стона црква Ђаковачко-осијечке надбијскупије. Израђена је на основу трећег пројекта архитекте Роснера у периоду од 1866. до 1882.

¹¹³ Градска кућа у Зрењанину, 1885-1856.; капела ћерке Симеона Леовића на православном гробљу у Суботици, 1889.; Гимназија у Сремским Карловцима, 1890.; палата Симеона Леовића, 1892.

¹¹⁴ Трећи Лехнеров пројекат за изградњу сакралног објекта, цркве св. Елизабете, познате као Плава црква у Братислави (Kostol svätej Alžbety, Bratislava, 1907-1913.), потпуно је урађен у духу сецесије.

¹¹⁵ Извођење радова је било поврено Лајошу Фазекаш, чије је грађевинско предузеће (Фазекаш и Молцер) нешто раније било ангажовано на изградњи неоготичке Керске цркве у Суботици (РКЦ св. Рока, 1896.) пештанских архитеката Иштвана Керестеса (István Keresztes) и Гвида Хефнер (Guido Höpfner). В. Митровић наводи да се Лајош Фазекаш среће и као градитељ других неоготских цркава у Војводини, у Горњем Брегу, Сенти и Врањеви (Митровић, 2011: 105), што овим истраживањем није потврђено. Цркву св. Јосипа Радника у Гоњем Брегу (1890.) је пројектовао Иштван Козич (Kozits István), који је препројектовао првобитни пројекат калочког архитекта Велетуна Граиф (Vélhetően Greif), а као извођач се спомиње Миклош Гферер (Gfreger Miklós). Око изградње цркве св. Срца Исусовог у Сенти (1893-1896.) се спомиње будимпештански архитекта Јаноша Силађи (János Silagy). Као пројектант цркве св. Стјепана краља у Врањеви у Новом Бечеју (1903.) се наводи Мишка Келнер. (Мечкић, 1989: 267).

¹¹⁶ Матрични метод је истраживачки протокол који је 2011. године представио Рудолф Клајн у оквиру резултата истраживања и типолошке систематизације синагога грађених на подручју историјске Мађарске објављених у студији *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség* / „Synagogues in Hungary 1782-1918, Genealogy, Typology and Architectural Significance. (Klain, 2011)

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Школовала се у Новом Саду и Београду. Дипломирала на Архитектонском факултету Универзитета у Београду (1990) и за најбољи дипломски рад из области унутрашње архитектуре награђена из *Фонда арх. Даница Којић*. На истом факултету одбранила магистарску (2005) и предала докторску тезу (2012) са темом „Порекло и развој архитектонске форме римокатоличких цркава XVIII и XIX века у Војводини“.

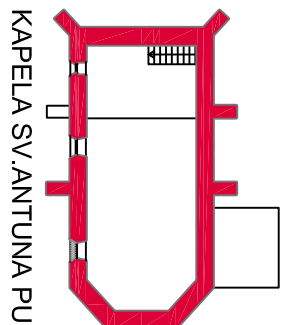
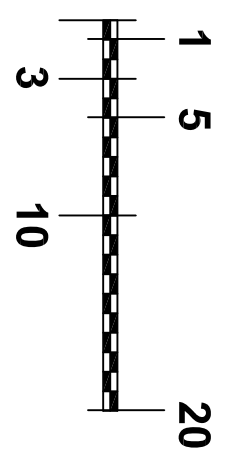
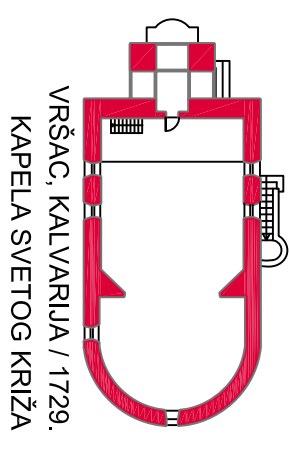
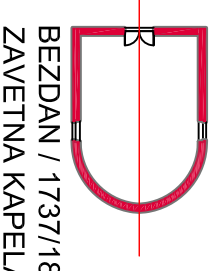
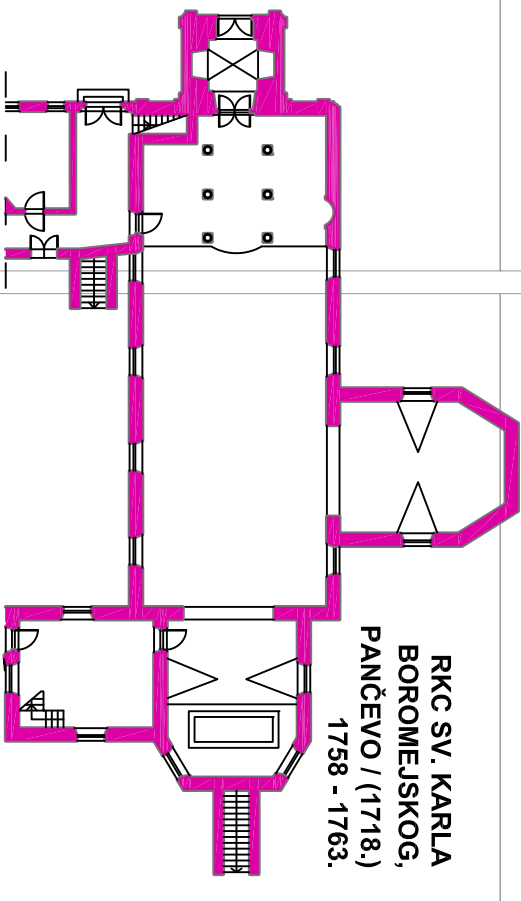
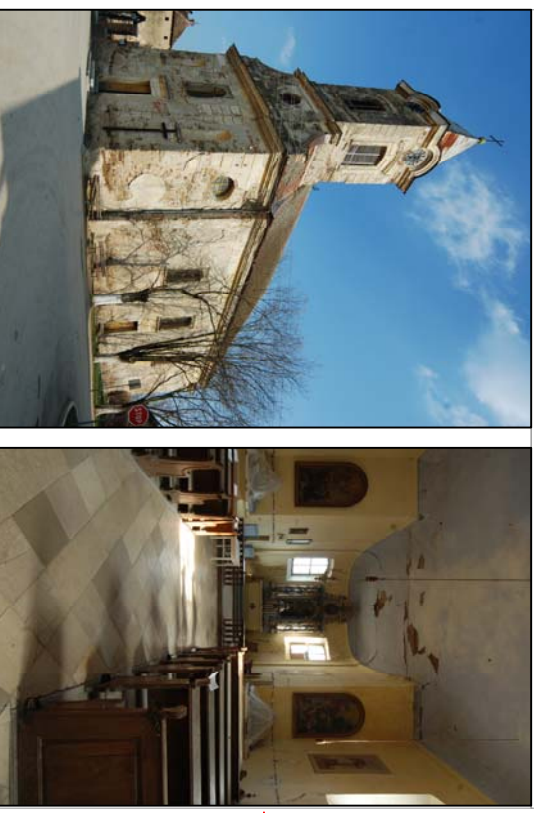
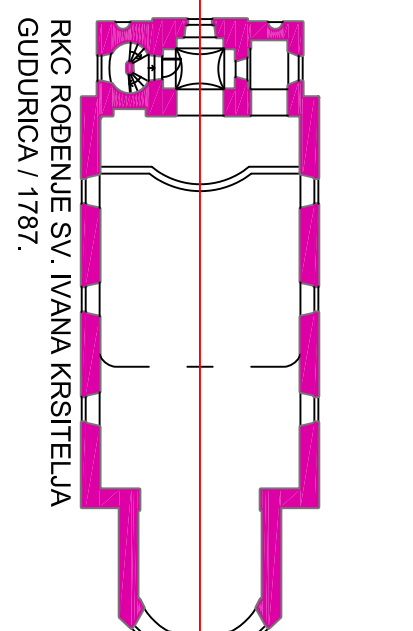
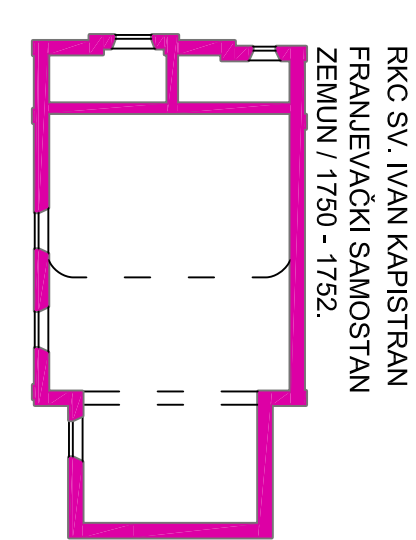
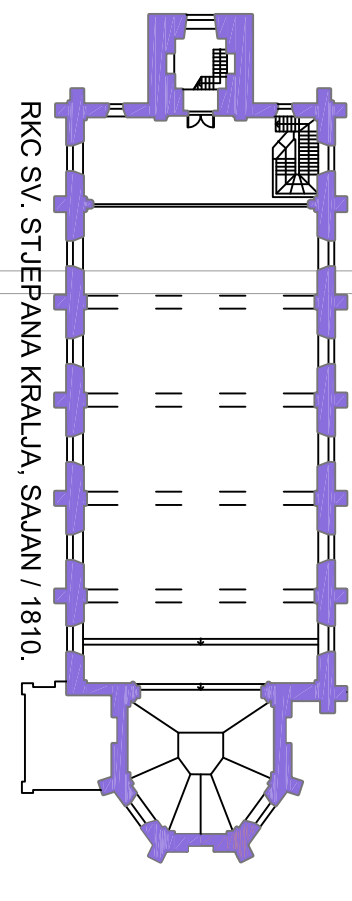
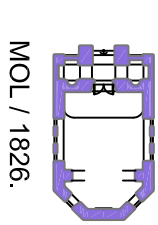
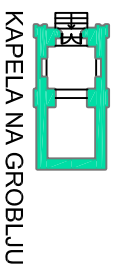
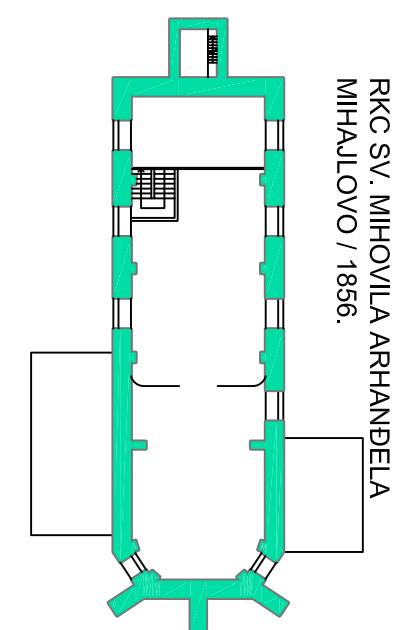
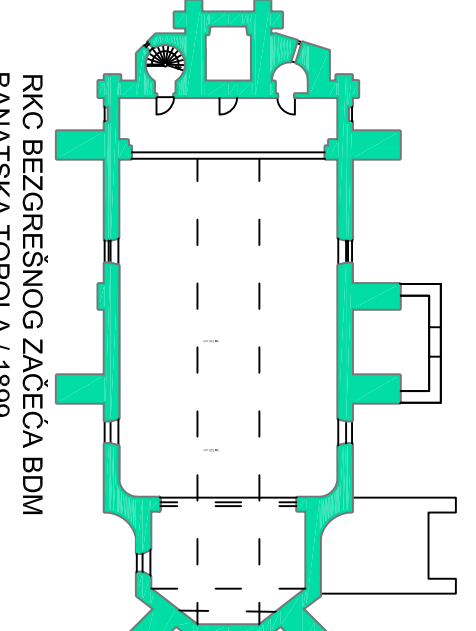
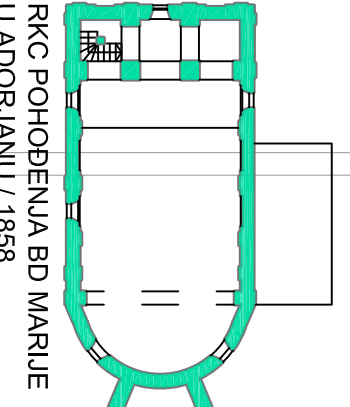
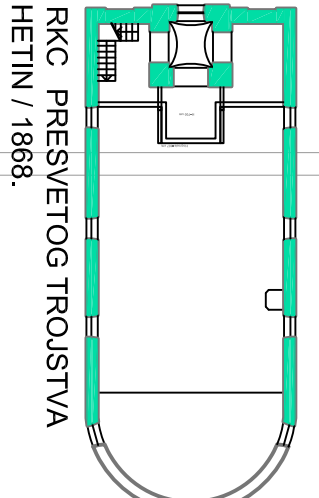
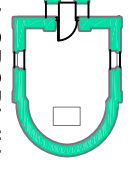
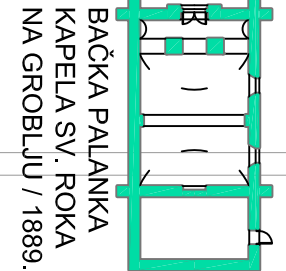
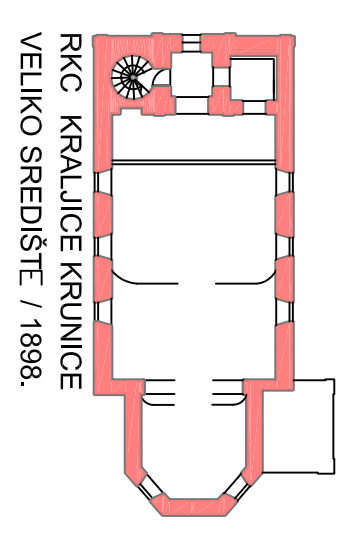
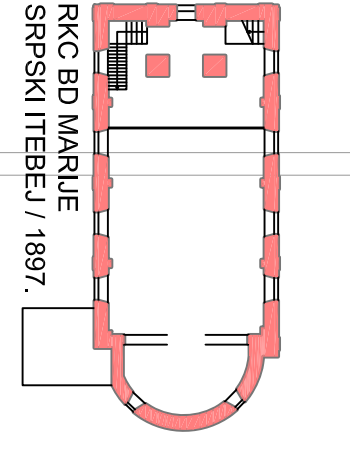
Професионални рад започела 1991. у новосадском општинском, а наставила у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе. Од 2001, као помоћник директора за пројектовање, води пројектни биро АД ПРО-ИНГ из Новог Сада. Године 2004. добила *Повељу Капетан Миша Анастасијевић* за најбољу пословну жену Војводине. Од 2005. године води сопствени биро STUDIO D'ART (www.studiodart.rs). Архитектонске реализације у више наврата представљане у домаћим стручним часописима и на изложбама *Аутори, дела и методи у српској архитектури на прелому векова*, М. Јанакова, Београд, 2005. и *Зобилазне стратегије – архитектура у Војводини на почетку 21. Века*, В. Митровић, МСУВ, Нови Сад, 2012.

Од 1999. је ангажована као стручни сарадник на Департману за архитектуру и урбанизам, ФТН, УНС, где је од 2005. запослена на месту асистента. Као предавач гостовала на Miklos Ybl Faculty of Architecture, Szent István University, Budapest, HU (2010) и на летњој школи архитектуре Векови Бача у Бачу (2011). За реализацију студентског конкурса награђена *Повељом Салона архитектуре* у Новом Саду (2010).

Аутор више текстова у домаћој и страној стручној и научној литератури и аутор монографије „*Српске православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој*“, за коју је награђена *Наградом Ранко Радовић* за теоријски текст (2010). Стручни консултант и рецензент већег броја стручних радова и књига.

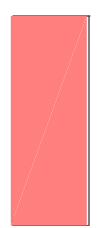
Члан ИКС, ДКС и ICOMOS.

TIP I: Jednobrodna
ravna tavanica

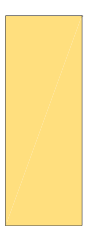
T.1-1: Apside u širini broda drvena zvonička kula izranja iz krova		T.1-2: Zvonik pridžan uz ulazno pročelje		T.1-3: Zvonik flankiran visokim bočnim krlima, uzalno pročelje uže od broda		T.1-4.1: Zvonik "izranja" iz mase izdvojenog ulaznog pročelja, koje je šire od broda		T.1-4.2: Zvonik "izranja" iz mase širokog integriranog ulaznog pročelja	
	 KAPELA SV. ANTUNA PUSTINJAKA, BAČ izgrađena pre 1526. / rekonstruirana 1817.								
BAČ, KAPELA SV. ANTUNA PUSTINJAKA IZGRAĐENA PRE 1526. / REKONSTR. 1817.									
BEZDAN, ZAVETNA KAPELA, 1737./1832.	 BEZDAN / 1737./1832. ZAVETNA KAPELA	VRŠAC, KAPELA SV. KRIZA NA KALVARIJU, 1729.		SOT, RKC SV. KATARINE, 1742.					
									
		PAŃČEVO, RKC SV. KARLA BOROMEJSKOG (1718) / 1756. / 1783.		GUĐURICA, 1787. RKC ROĐENJE SV. IVANA KRISTITELJA		ZEMUN, RKC SV. IVANA KAPISTRANA FRANJEVAČKI SAMOSTAN, 1750-1752.			
									
		SAJAN, RKC SV. STJEPANA KRALJA, 1810.						MOL., 1828. KAPELA RASPETOG KRISTA NA GROBLJU	
	 KAPELA ANDELA ČUVARA NA GROBLJU TITEL / 1868.								
TITEL, 1868. KAPELA ANDELA ČUVARA NA GROBLJU		BODANI, 1855. RKC SV. ILIJE	MIHALOVO, 1856. RKC MIHOVILA ARHANDELA	BAVAJSKA TOPOLA, RKC BEZGREŠNOG ZAČEĆA BLAŽENE DJEVICE MARIJE, 1899.				ADORJAN, 1858. RKC POĐENJA BD MARIJE	
									
		DOBRICEVO, RKC ROĐENJA BDM, 1861.						HETIN, RKC PRESVETOG TROUSTVA, 1868.	
									
		PACIĆ, KAPELA TUŽNA BOGORODICA NA GROBLJU, 1862.	KAPELA NA GROBLJU PACIĆ / 1862.			ŠUPJAK, RKC SV. KATARINE, IZGR. 1824, PROŠIRENA 1873. / TORANJ, 1902.		BAČKA PALANKA, 1889. KAPELA SV. ROKA NA GROBLJU	
									
JASENOVO, RKC SV. JOSIPA, 1899-1909.									
						VELIKO SREDIŠTE, 1898. RKC KRALJICE SVETE KRUNICE		SRPSKI ITEBEJ, RKC BD MARIJE, 1897.	
								KEVI, 1900. RKC KRALJICE SVETE KRUNICE	

TIP I: Jednobrodna - ravna tavanica

1895-1914.

1914-1940.

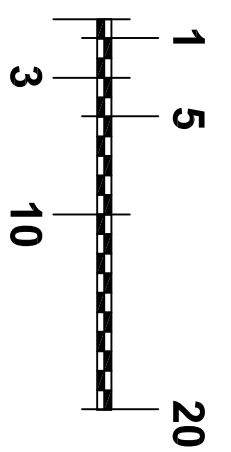
TIP II: Jednobrodna T.II-1 Zvonik prizidan uz ulazno pročelje

T.11-2 Zvonik flankiran visokim bočnim krilima

T.II-3 Zvonik "izvanja" iz mase ulaznog pročelja, a podzvonički prostor je integrisan sa brodom crkve

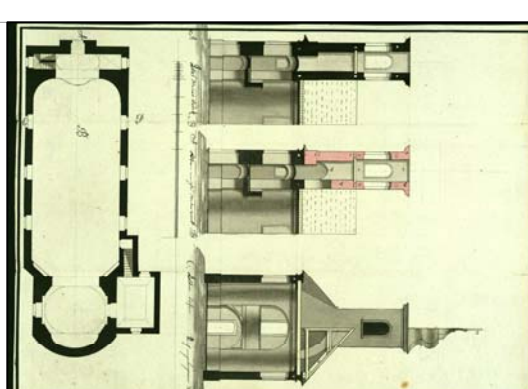
T.11-4 Kontinuirana svodna konstrukcija poprečnim lucima podeljena na segmente

TIP II: Jednobrodna
jedinственог
unutrašnjeg
proštora
1745-1795.

[illegible]

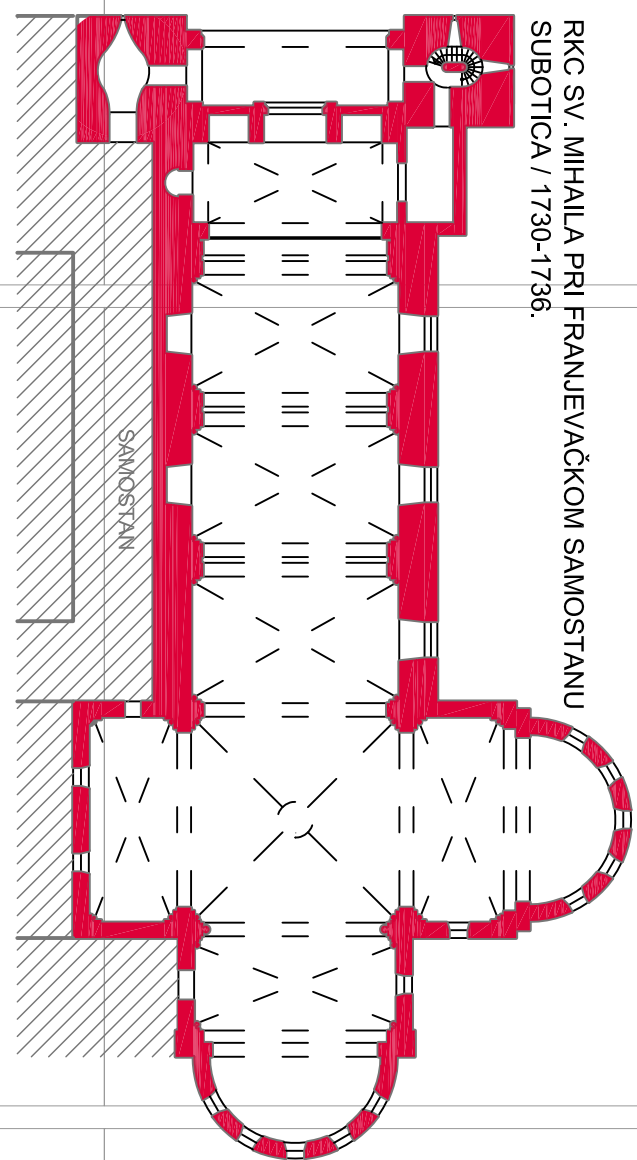
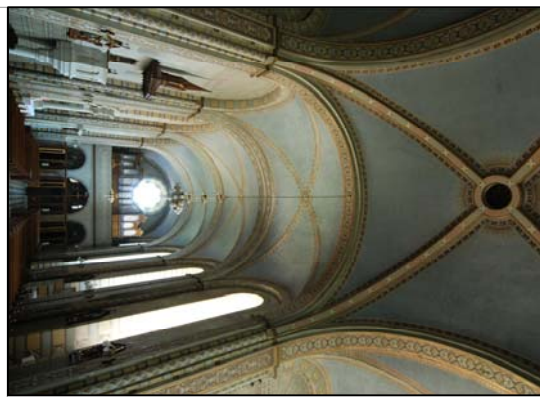
TIP III: Jednobrodna raščlanjenog un. prostora na 3 traveja 1745-1795.

III-2

 BEZDAN, RKC SV. ŠIMUNA I JUDE APOSTOLA ARHIVSKI PROJEKAT IZ 1797. GODINE																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						
--	---	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

TIP III: Jednobrodna - unutrašnji prostora raščlanjen na dva zasvedena traveja

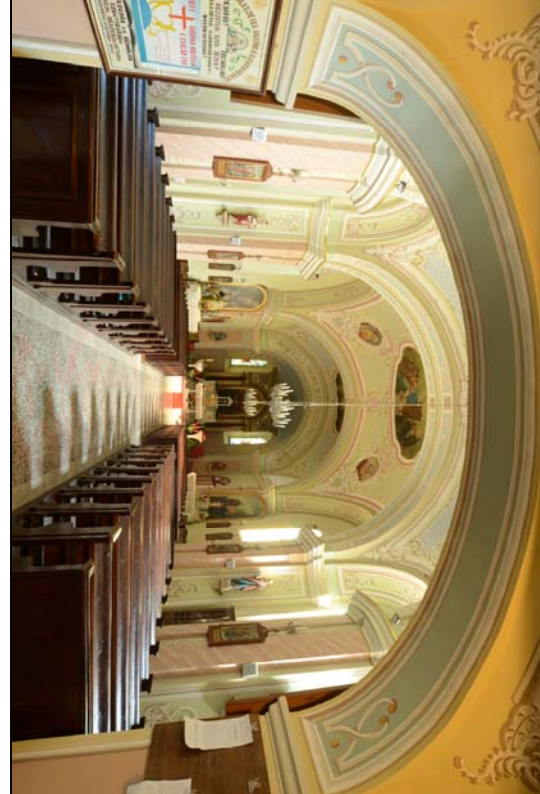

SUBOTICA, FRANJEVAČKI SAMOSTAN
RKC SV. MIHALA, 1730-1736.

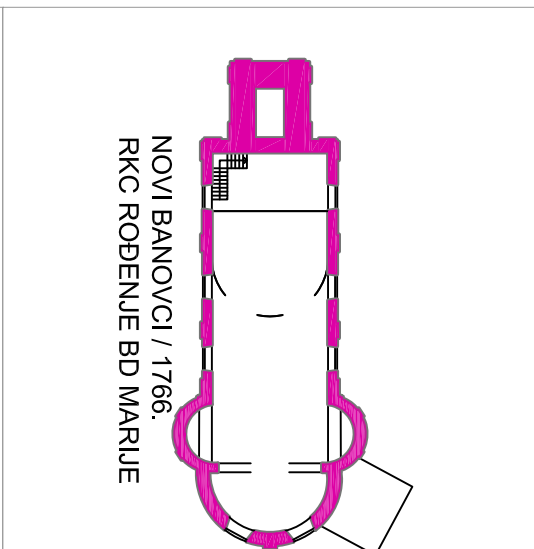
T.V-2. Građevina sa trojono rešenim oltarskim delom
i monumentalnim pročeljem sa dva zvonika tornja

T.V-3. Bočne oltarske prizide otvorene prema oltaru
i monumentalno pročelje sa dva zvonika tornja

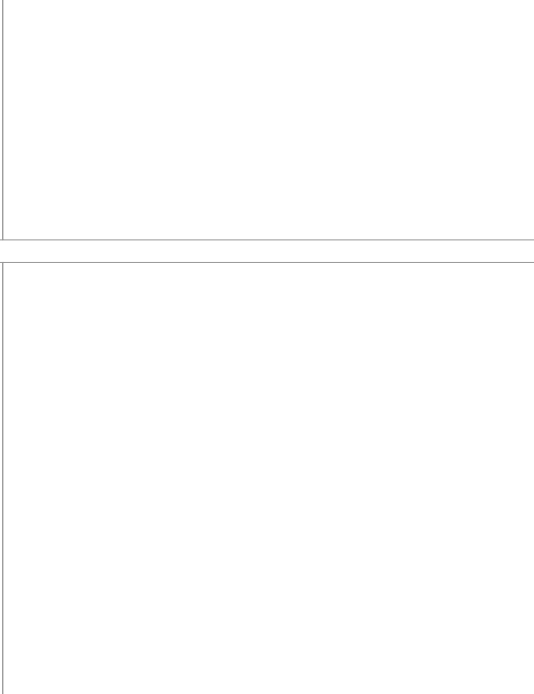
RKC SV. MIHALA, PRI FRANJEVAČKOM SAMOSTANU
SUBOTICA / 1730-1736.

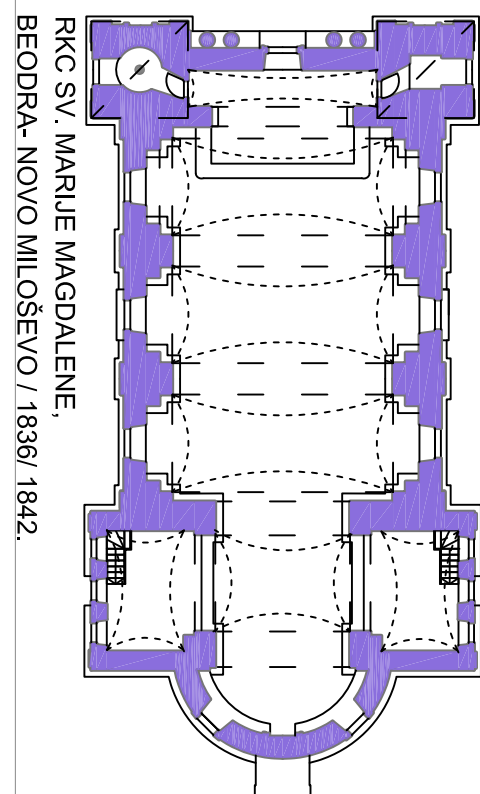
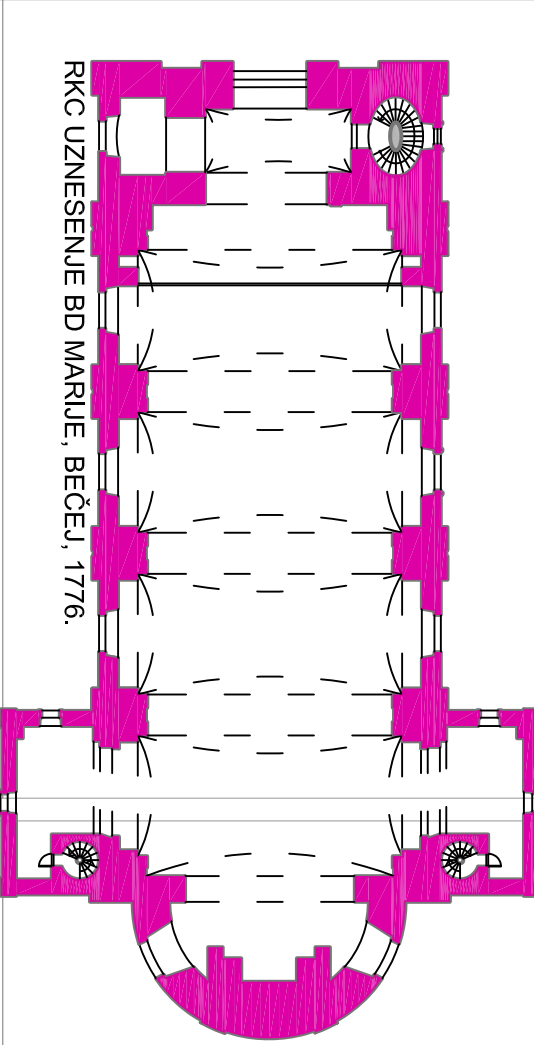
T.V-1. Građevina sa trojono rešenim oltarskim delom
i prizidanim zvonikom (ili krova zvonika kula)

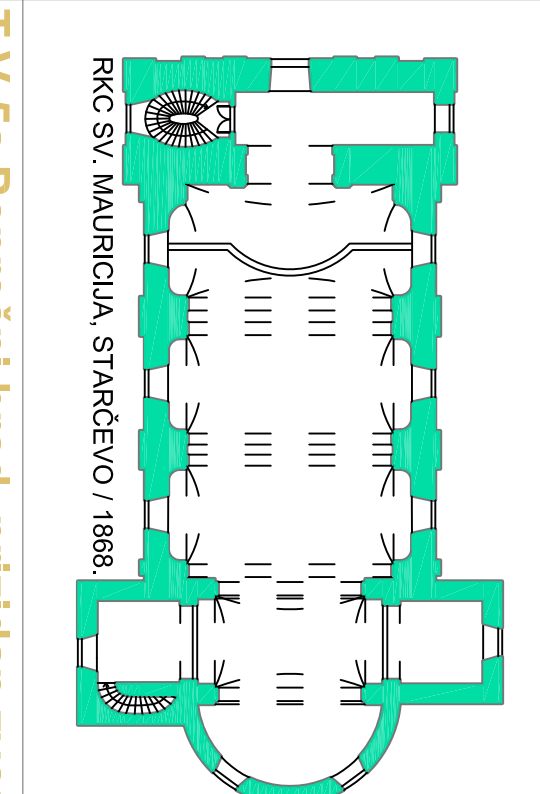
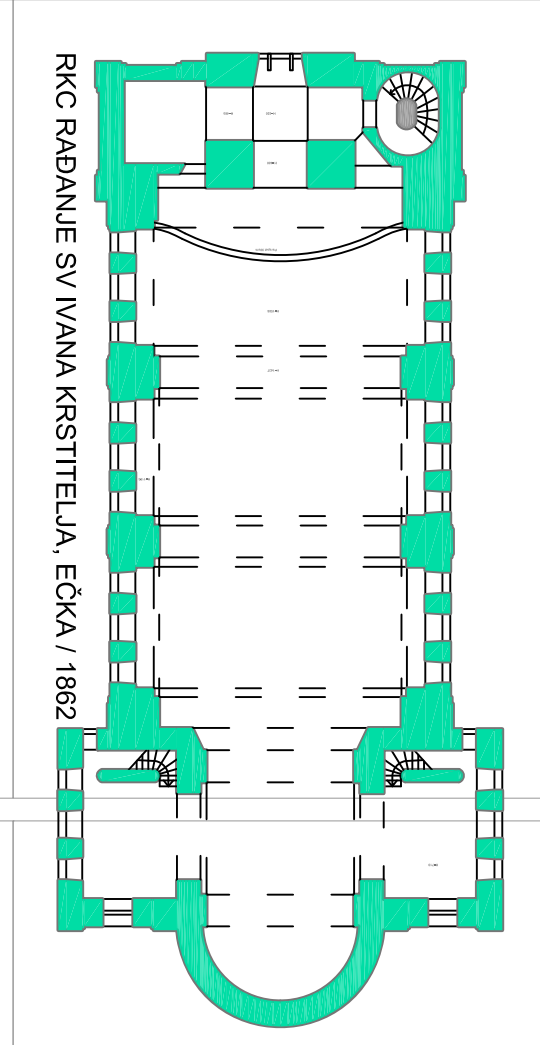
NOVI BANOVI, 1766.
RKC ROĐENJE BLAŽENE DJEVICE MARIE

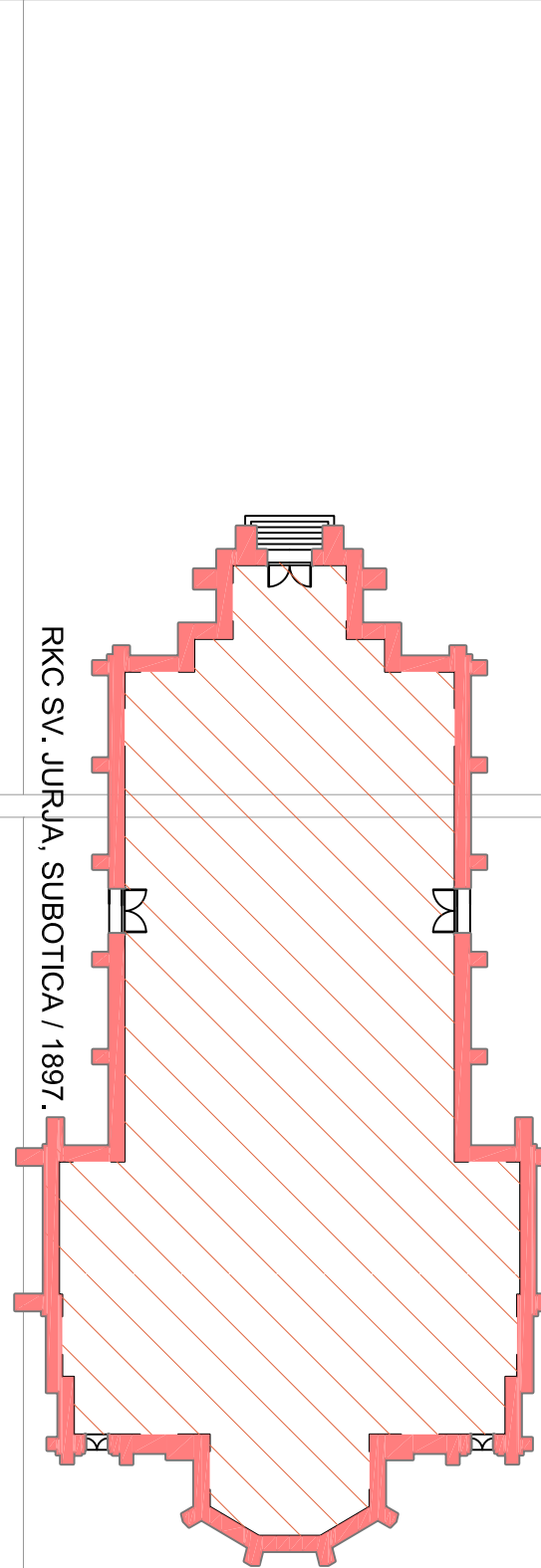
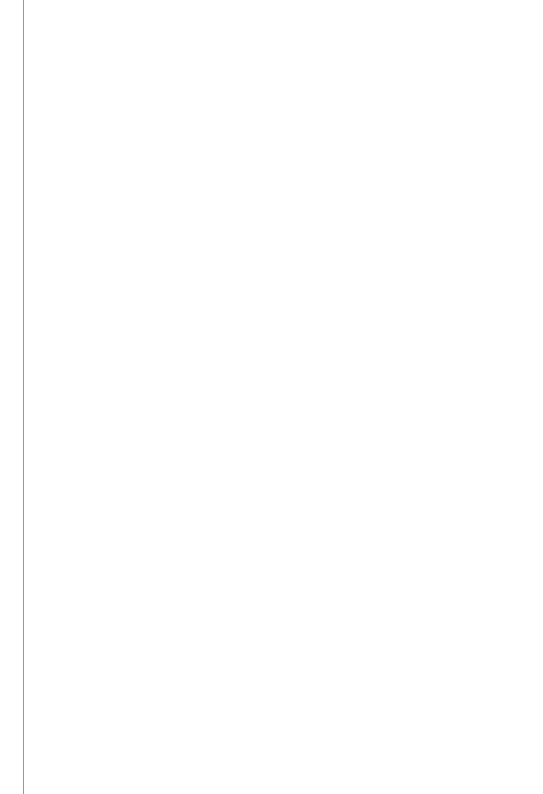
BEČEL, RKC UZNESENJE BD MARIE, 1776.

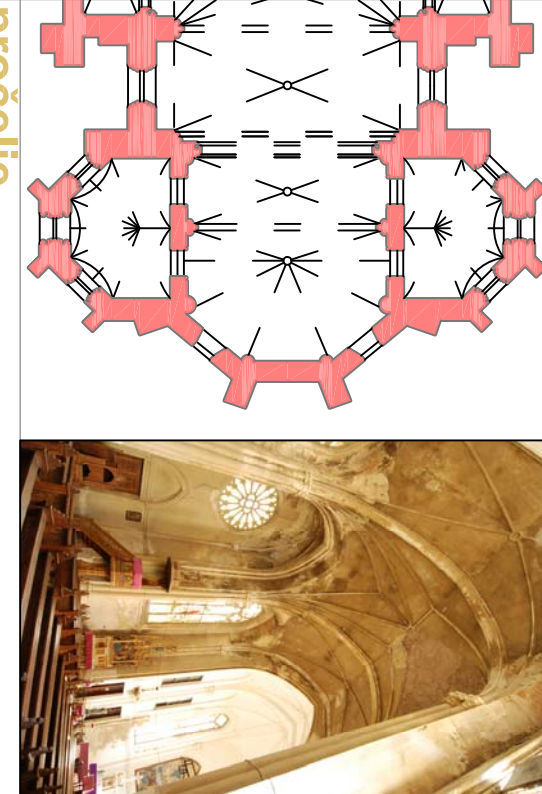
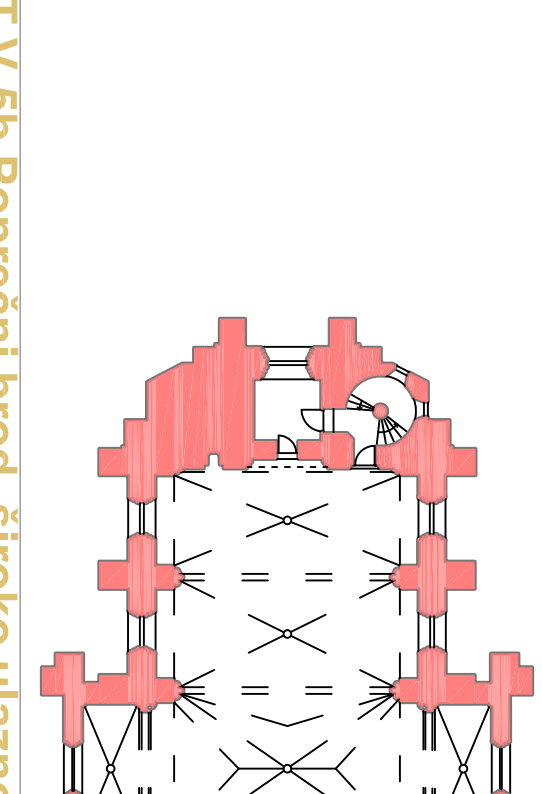
NOVO MILOŠEVO, 1836-1842
RKC SV. MARIE MAGDALENE

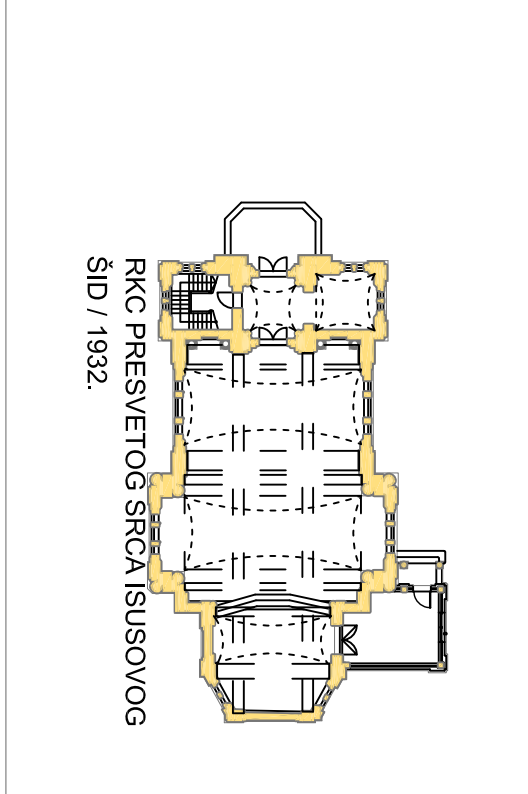
STARČEVO, RKC SV. MAURICIJA, 1868.

RKC UZNESENJA BD MARIE, JAŠA TOMIĆ / 1911.

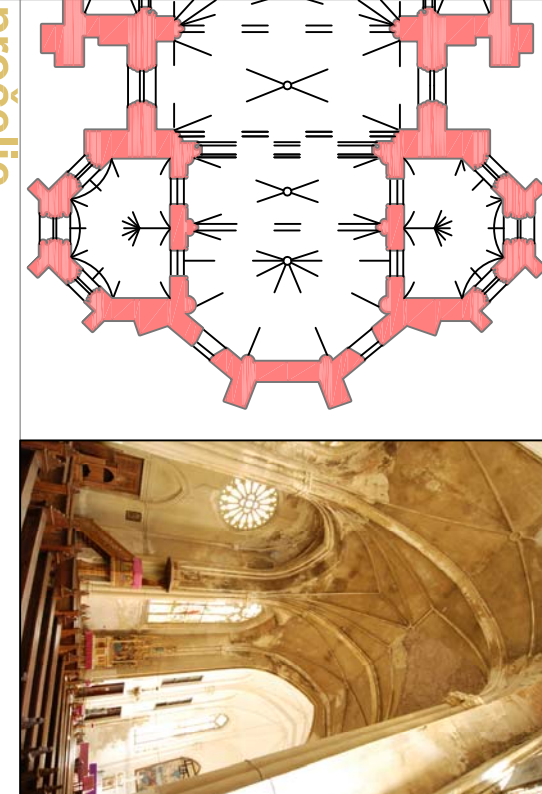
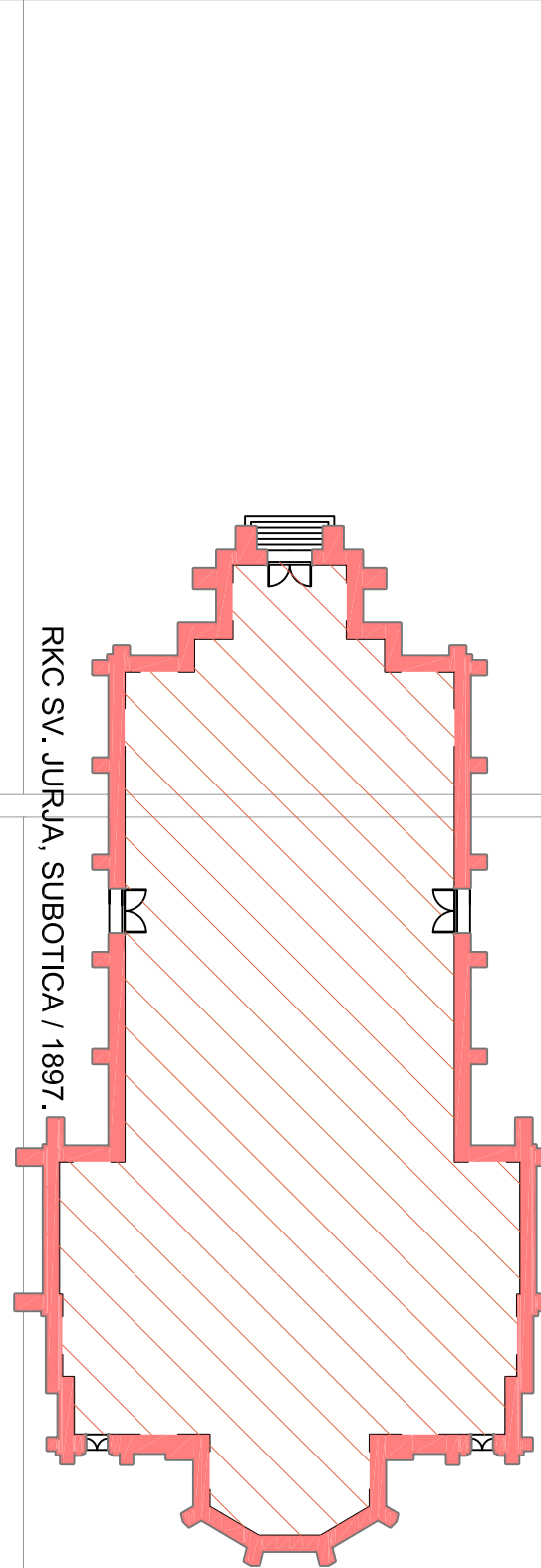
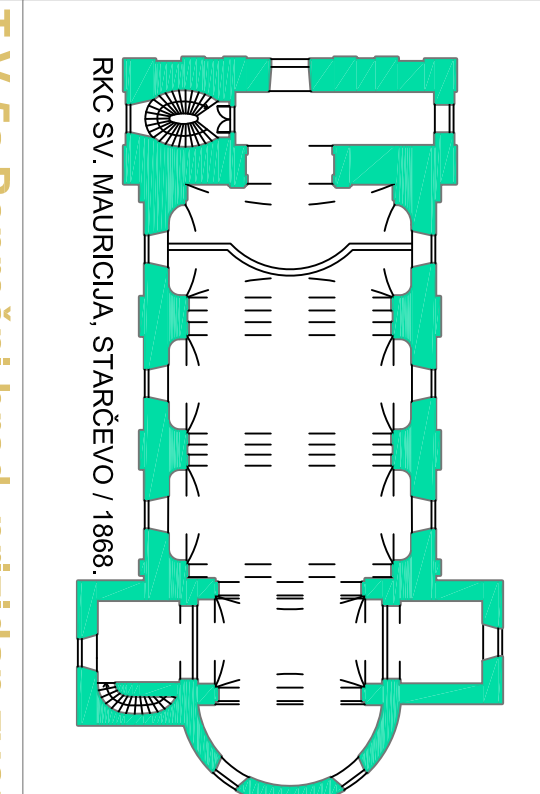
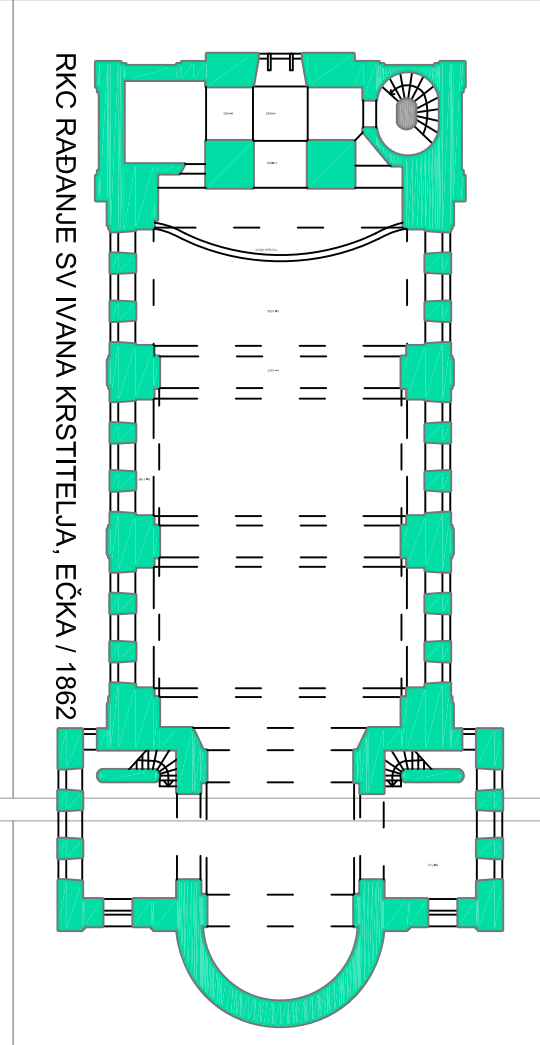
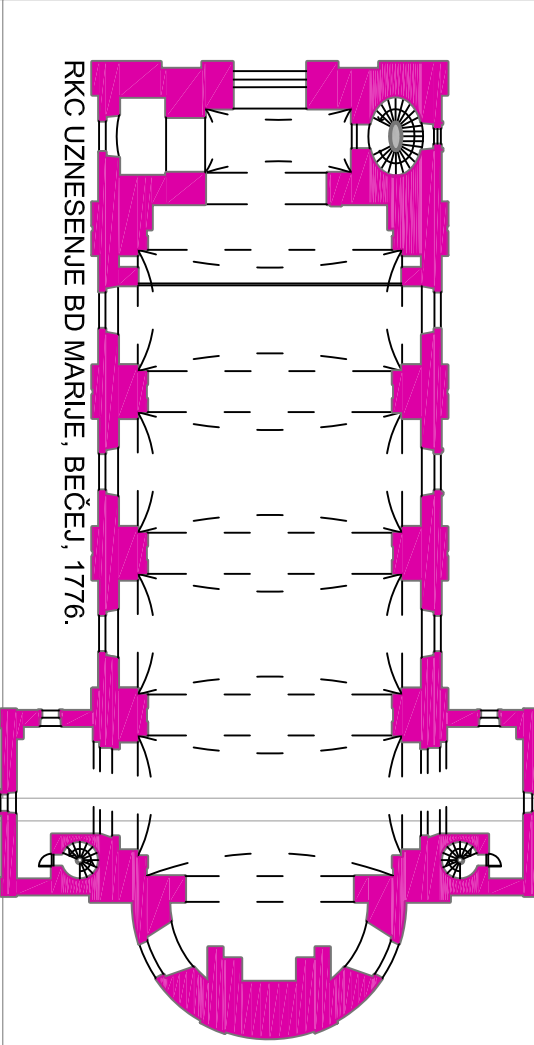
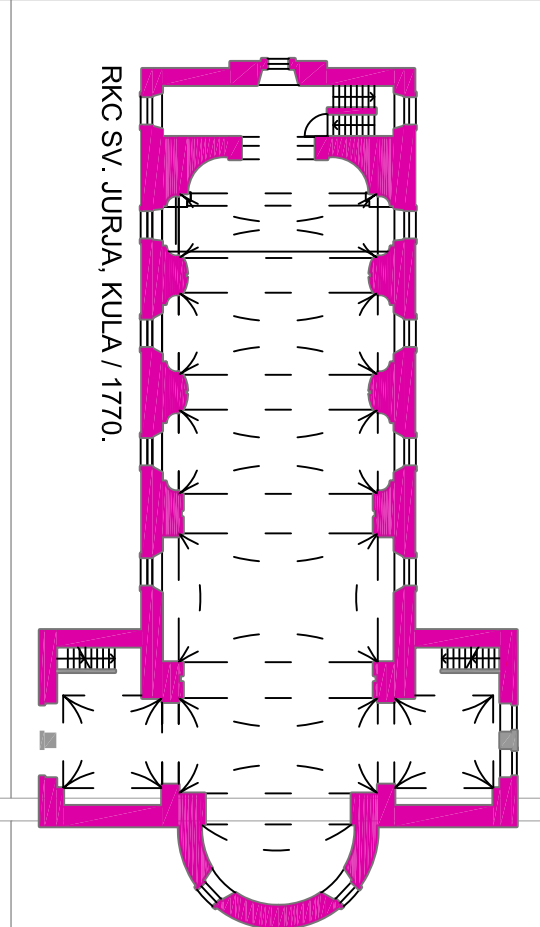

T.V-5b Poprečni brod, široko ulazno pročelje,
bočne oltarske prizide otvorene prema oltaru

SID, 1832.
RKC PRESVETOG SRCA ISUSOVOG

T.V-4. Bočne oltarske prizide otvorene prema oltaru
jedan zvonik toranj flankiran visokim bočnim krilima

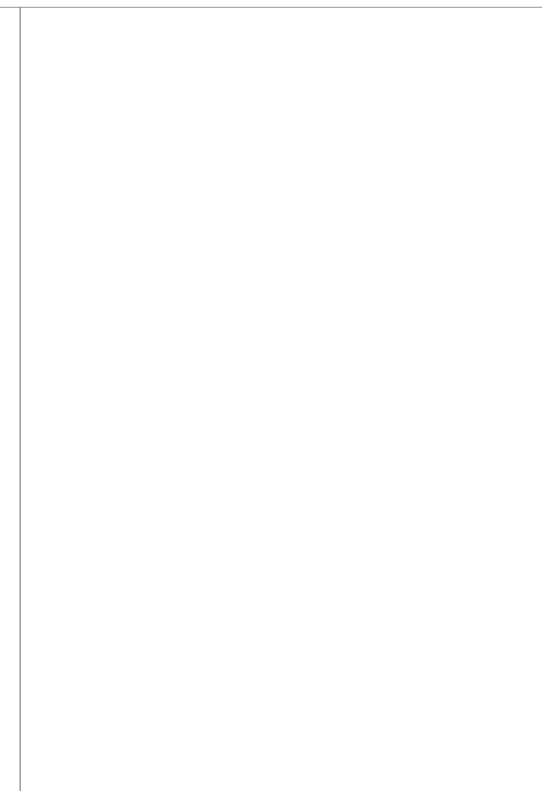
JAŠA TOMIĆ, 1911
RKC UZNESENJA BD MARIE

SID, 1832.
RKC PRESVETOG SRCA ISUSOVOG

SVILOJEVO, 1905-1906.
RKC SV. STEJANA KRALJA

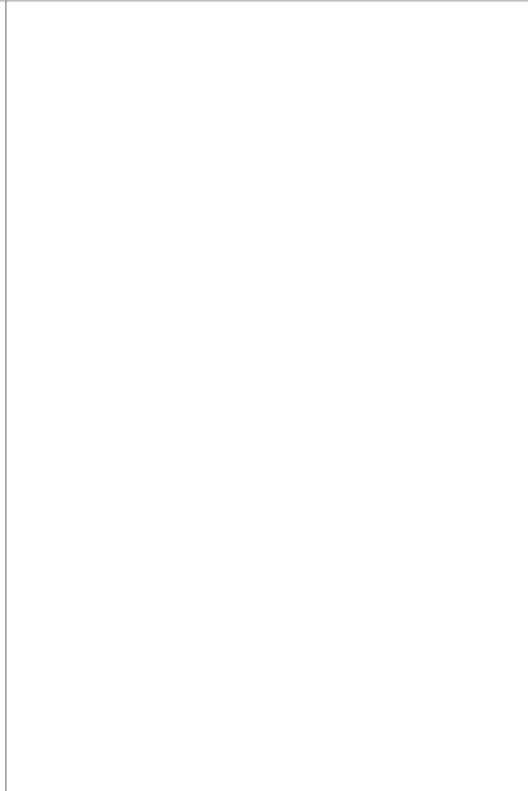
LOK, 1913-1914.
RKC KRALJICE SVETE KRUNICE

SUBOTICA, RKC SV. JURJA, 1897.

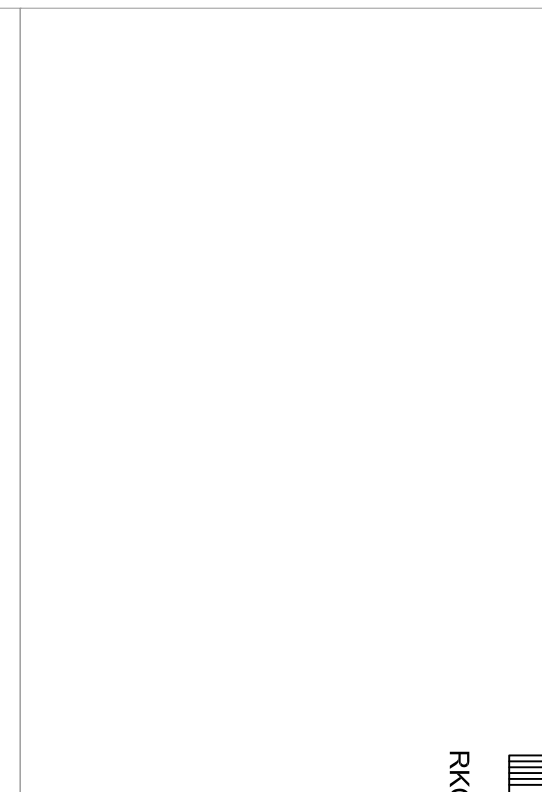
JAŠA TOMIĆ, 1911
RKC UZNESENJA BD MARIE

SID, 1832.
RKC PRESVETOG SRCA ISUSOVOG

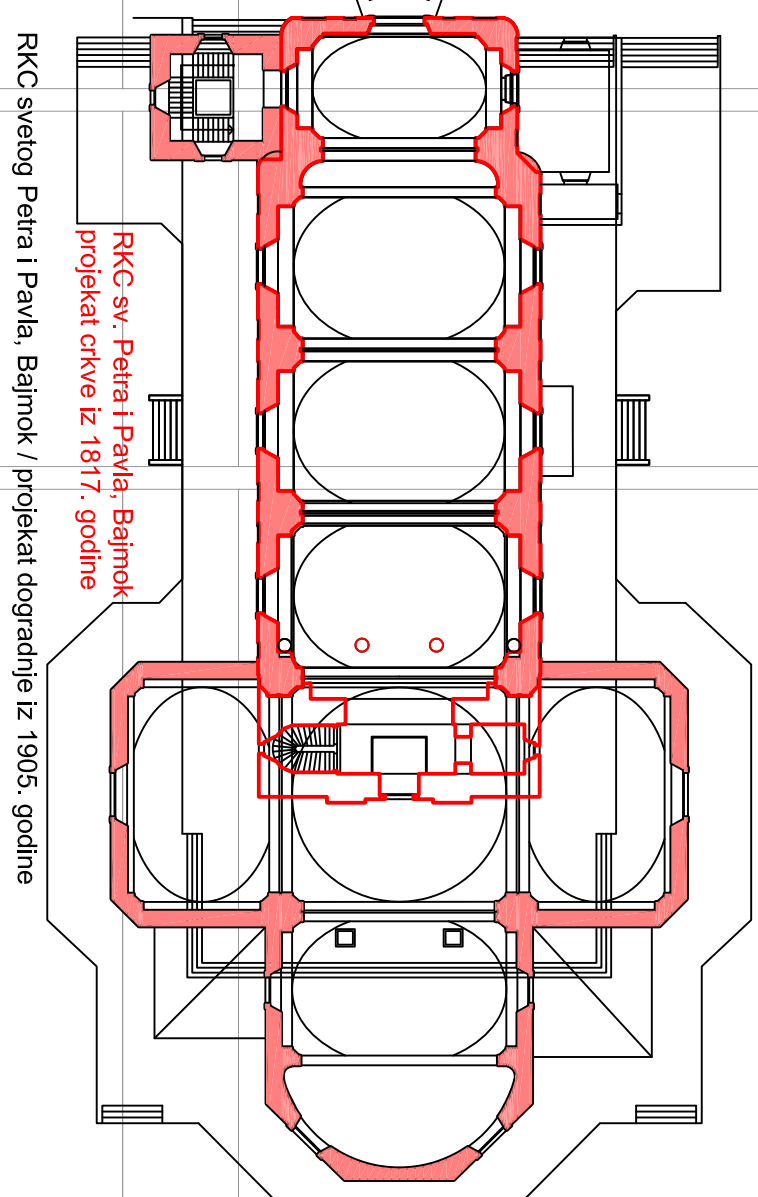
BAJMOK, 1905.
RKC SV. PETRA I PAVLA

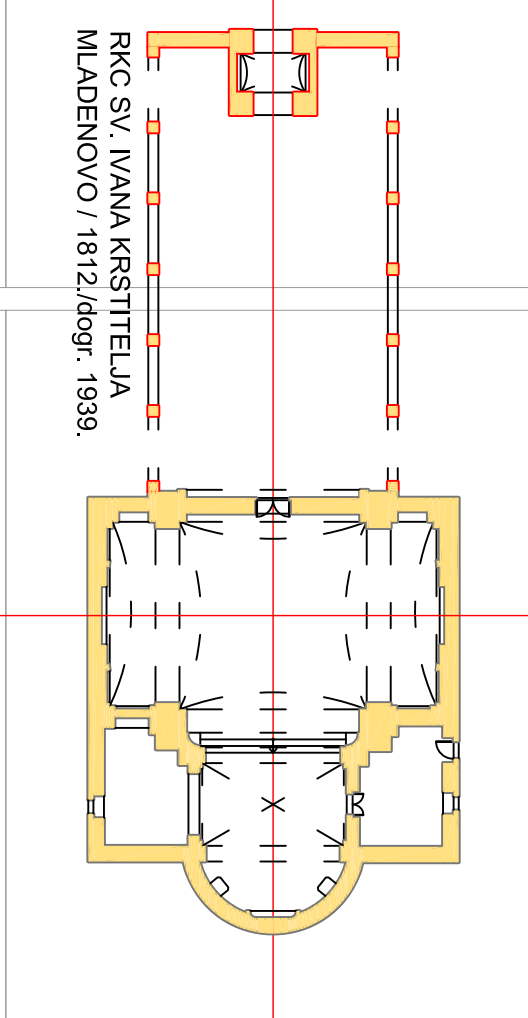
MLADENOVO, 1936.
RKC SV. IVANA KRISTITELJA

MLADENOVO, 1936.
RKC SV. IVANA KRISTITELJA

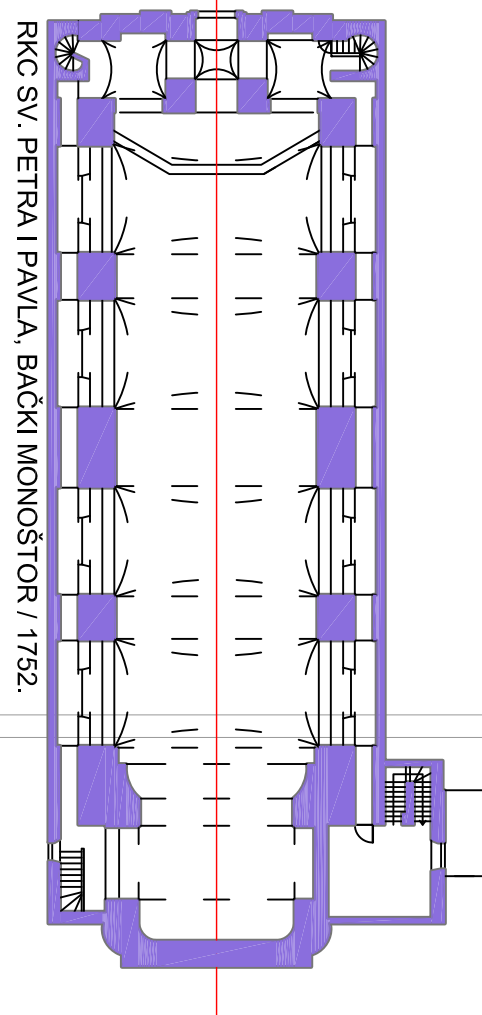

RKC sv. Petra i Pavla, Bajmok / projekt dograđeno iz 1905 godine

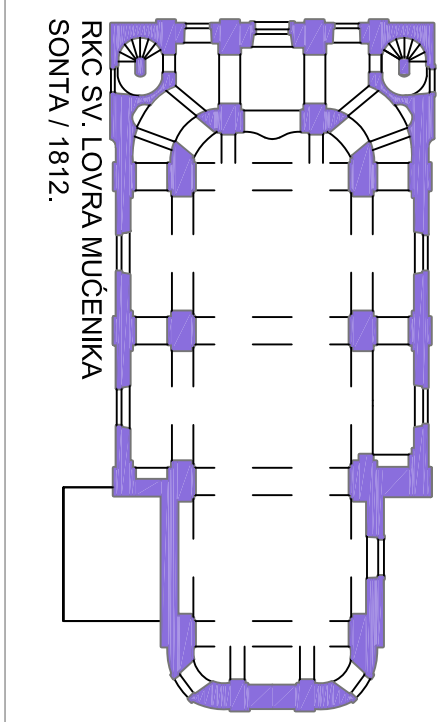

RKC SV. IVANA KRISTITELJA
MLADENOVO / 1936 dograđeno iz 1938

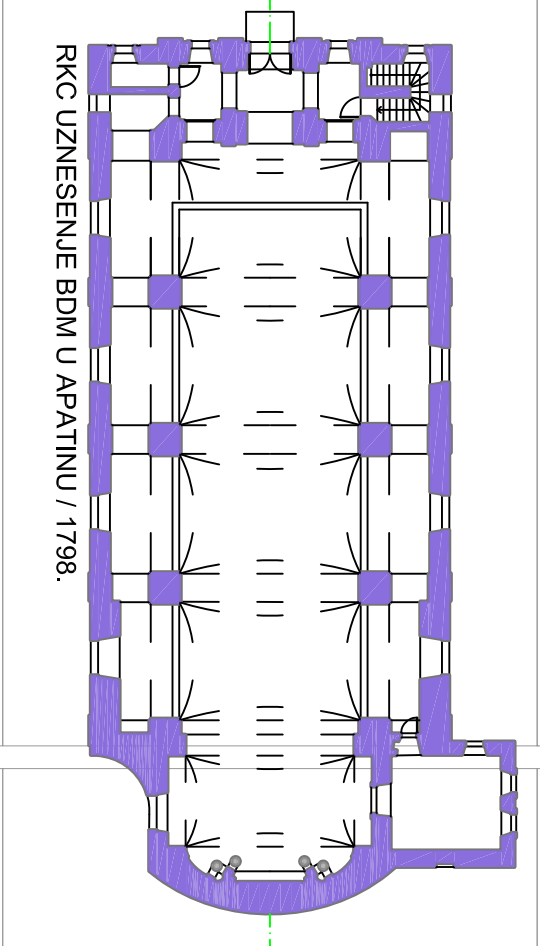
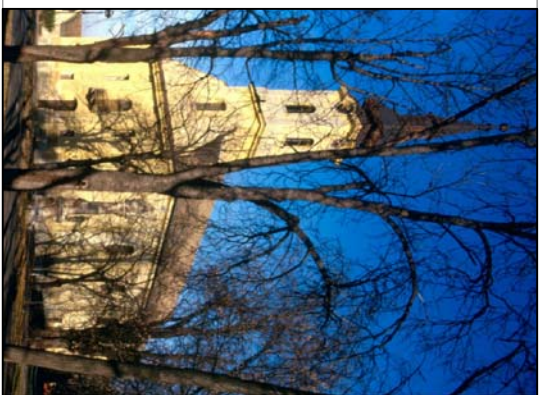
1795-1845.

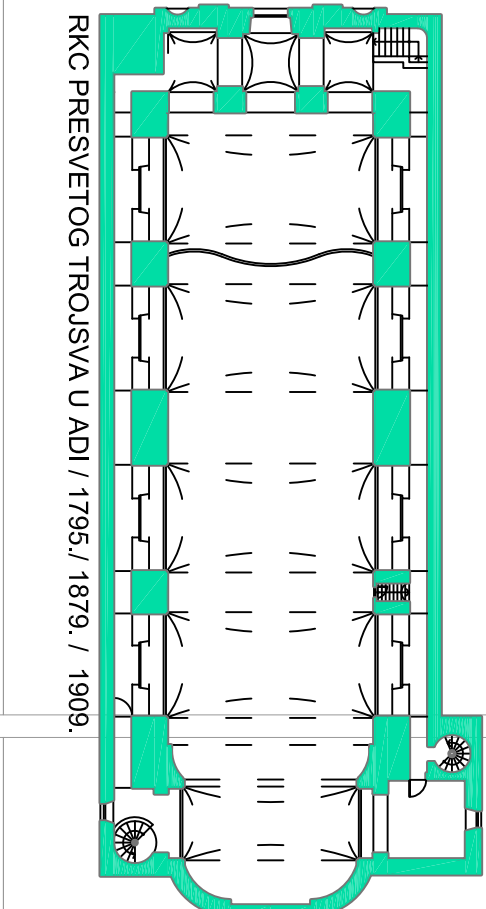
BAČKI MONAŠTOR, 1732.
RKC SV. PETRA I PAVLA

SANTA, RKC S. LOVRA MUČENIKA, 1812

APATIN, 1798
RKC UZNEŠENJE BD MARUE

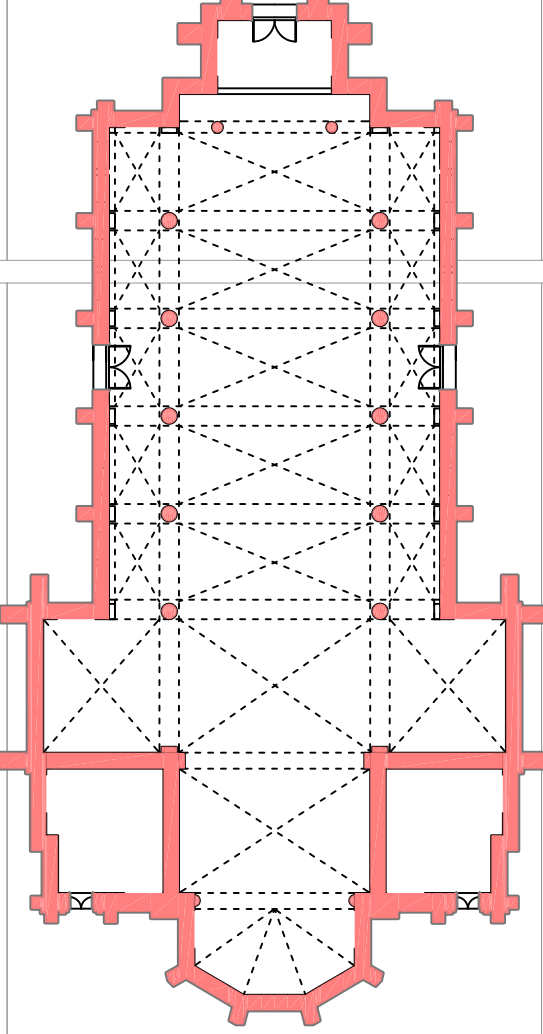
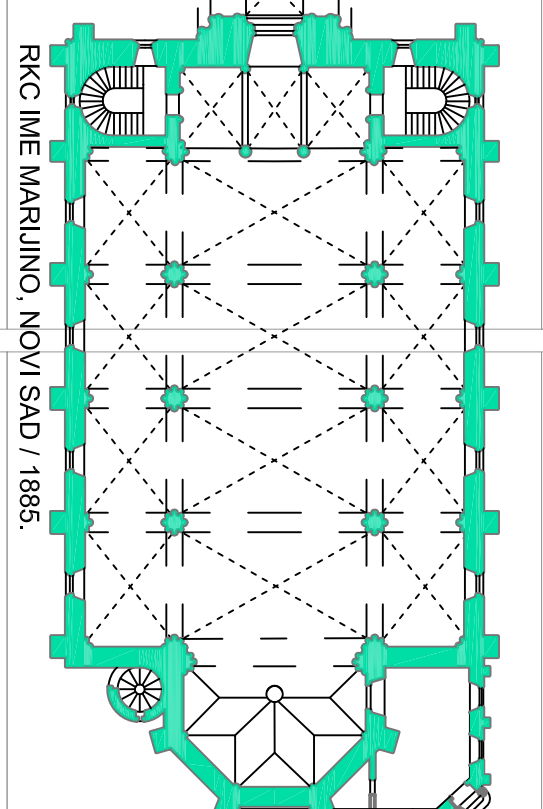
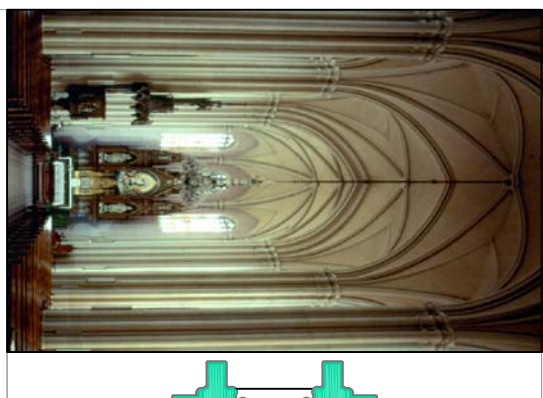

ADA, RKC PRESVETOG TROJSTVA
1785. / 1879. / 1909.

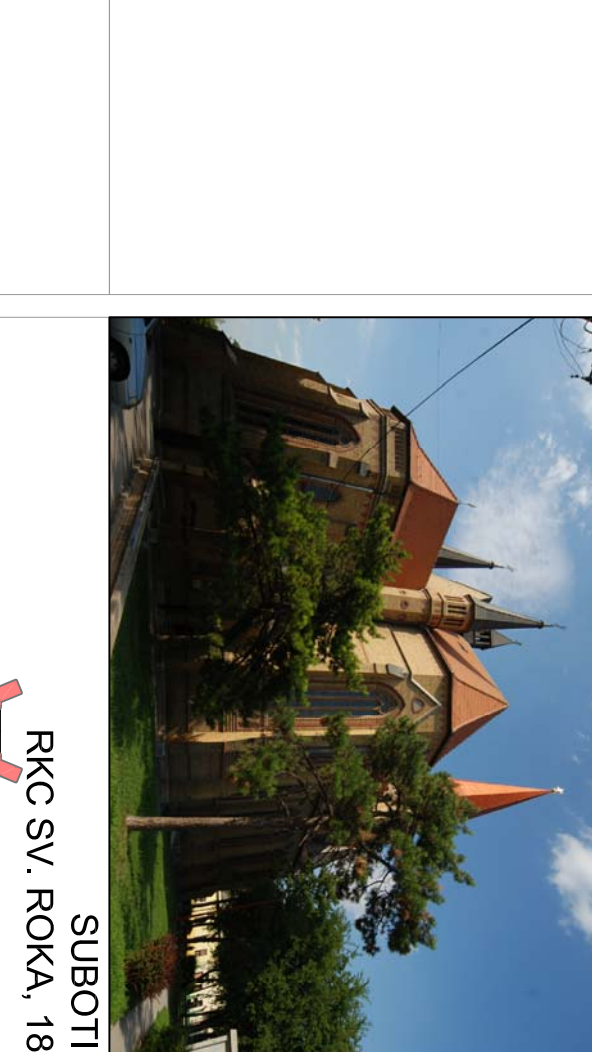
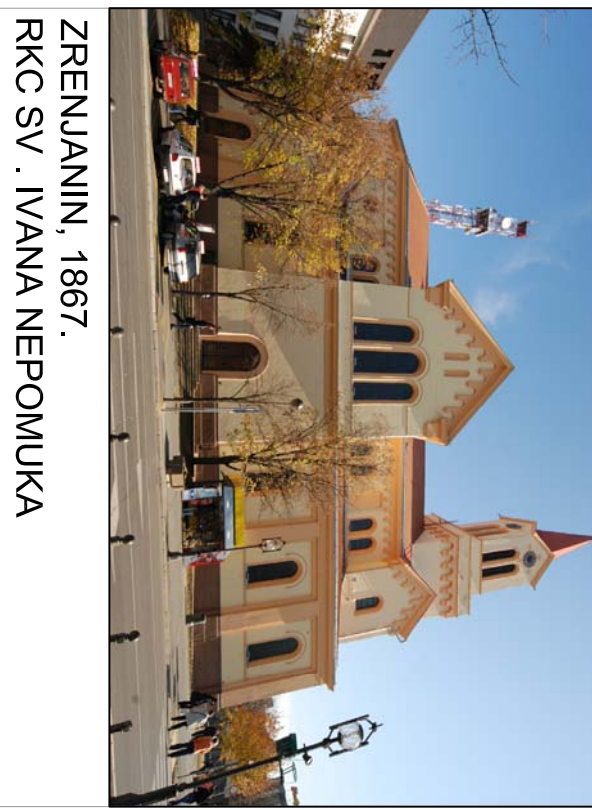
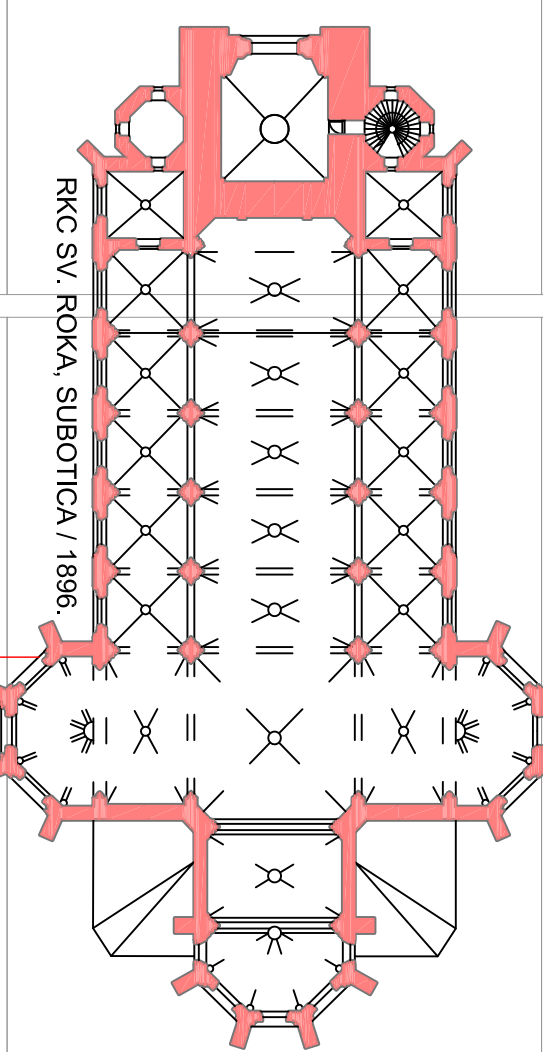
1845-1895.

NOVI SAD, RKC IME MARIJINO, 1895.

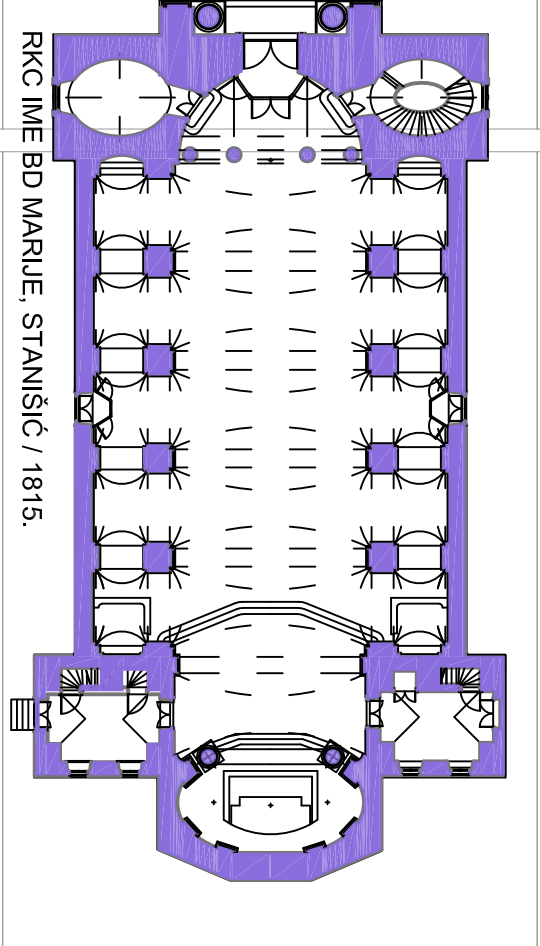
RKC SV. JURJA
SUBOTICA, 1897.

ZRENJANIN, 1887.
RKC SV. IVANA NEPOULJKA

RKC SV. ROKA
SUBOTICA, 1896.

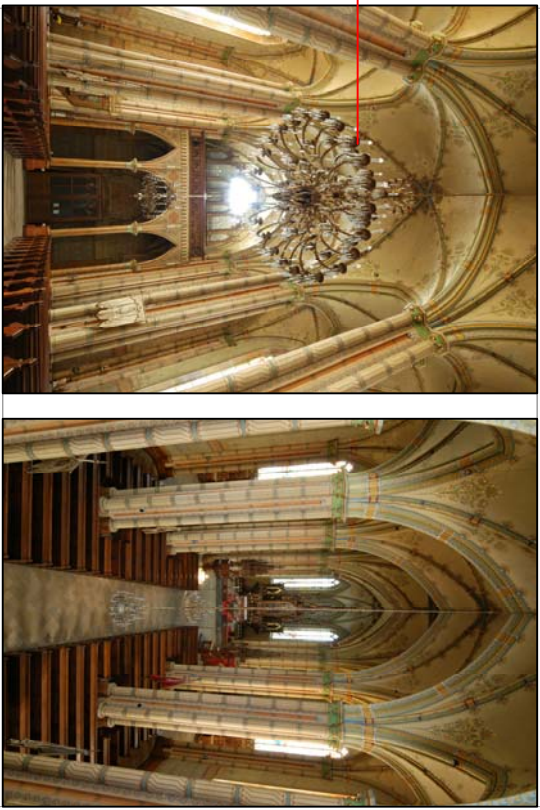
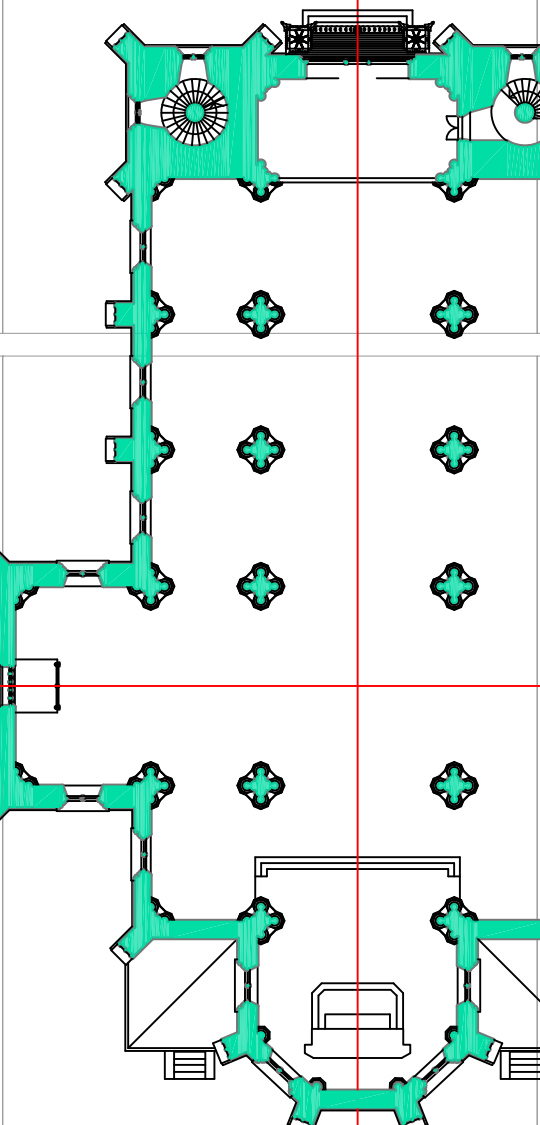
T.VI-4 Brodovi jednakih visina,
ulazno pročelje uže od broda

STANIŠIĆ, RKC BD MARUE, 1815.

T.VI-3 Bočni brodovi niži, širi ulazni deo -
transept, krstobrazno rešen oltarski deo

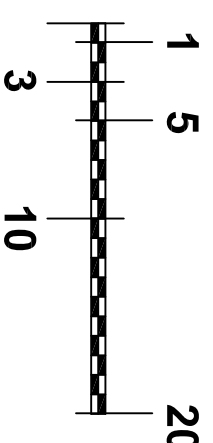
T.VI-5 Krstobraznos naglašena
i u enterijeru i u eksterijeru

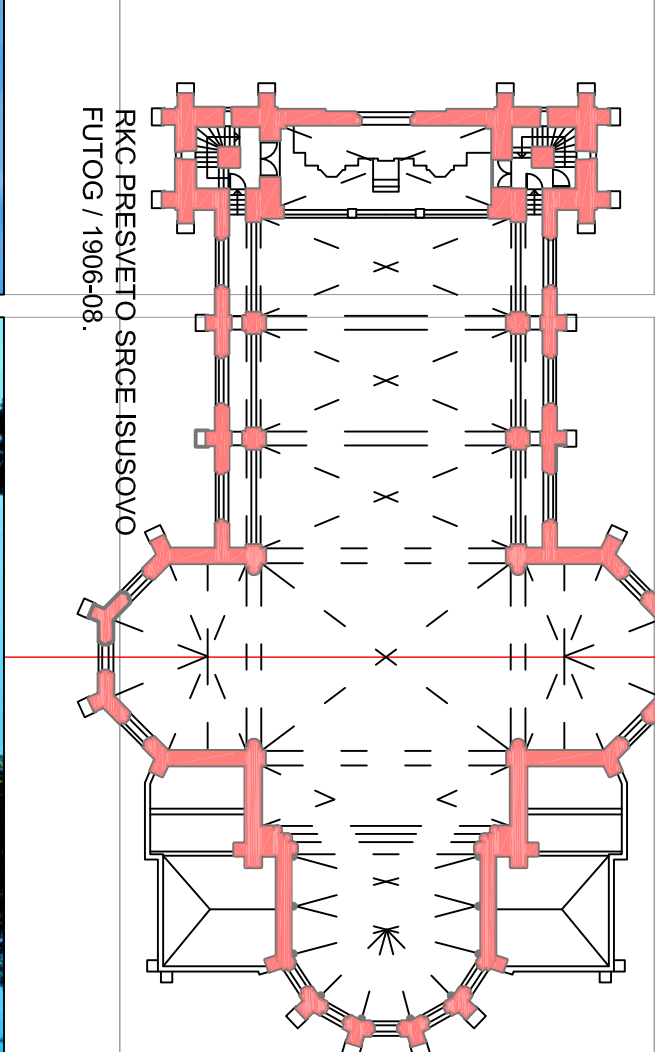
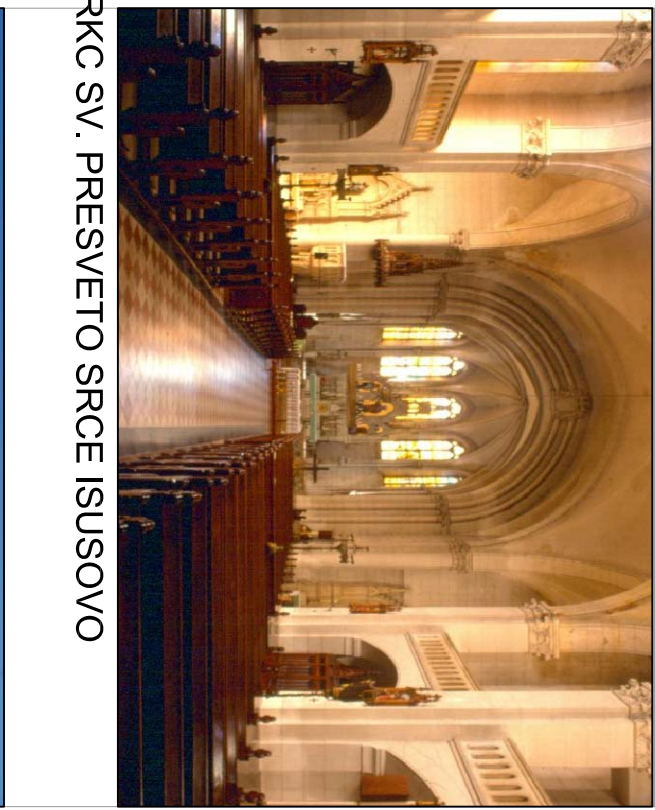
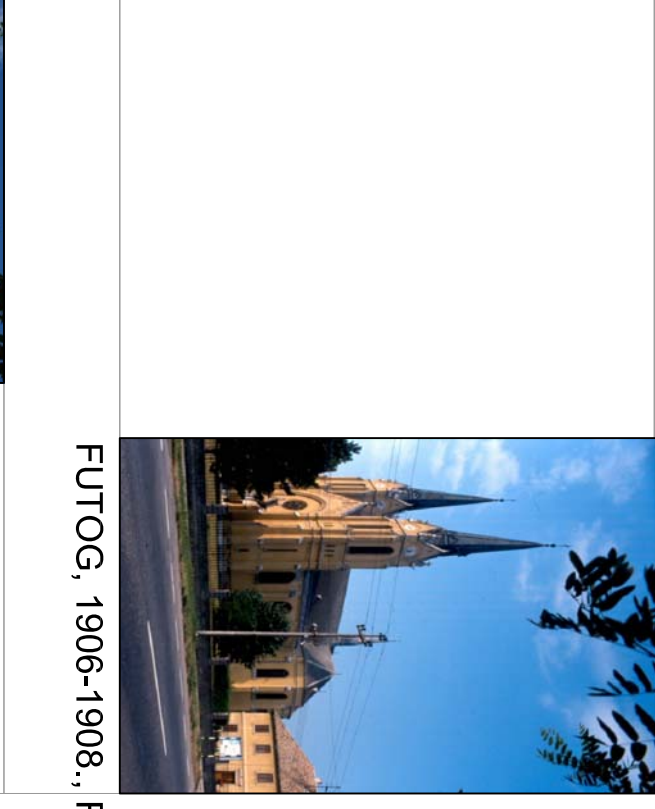
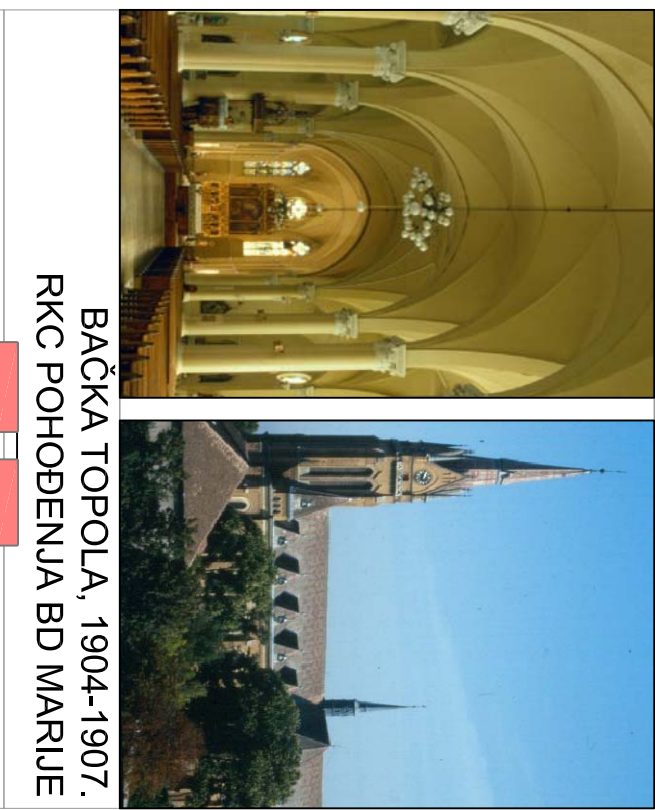
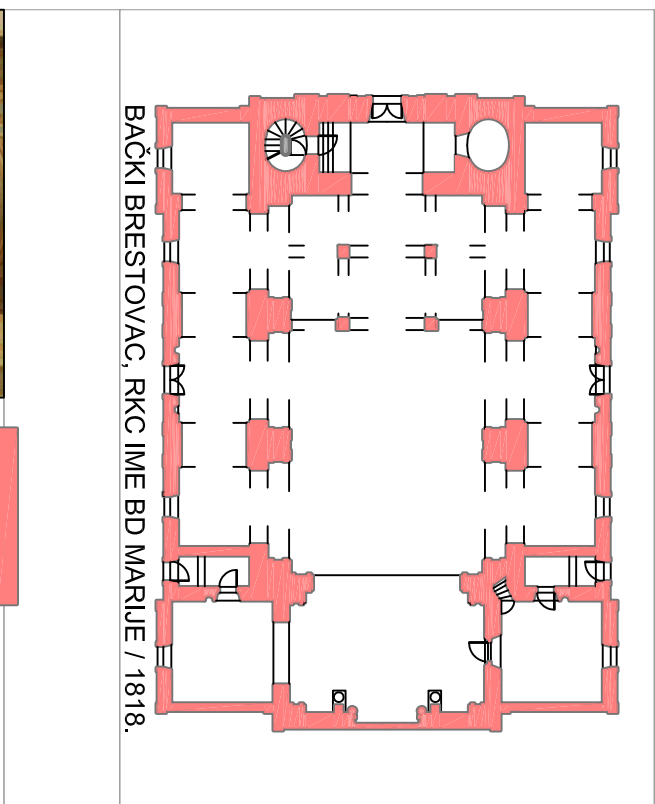
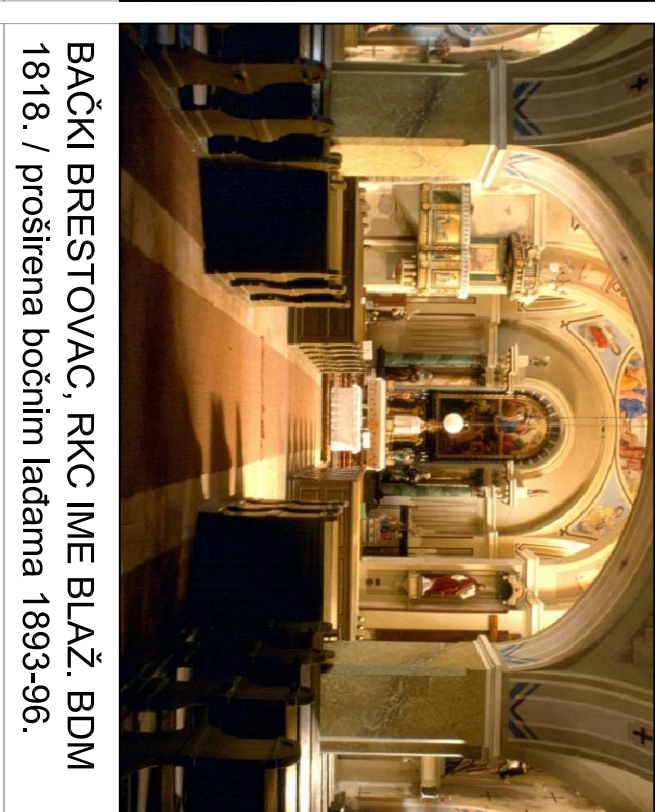
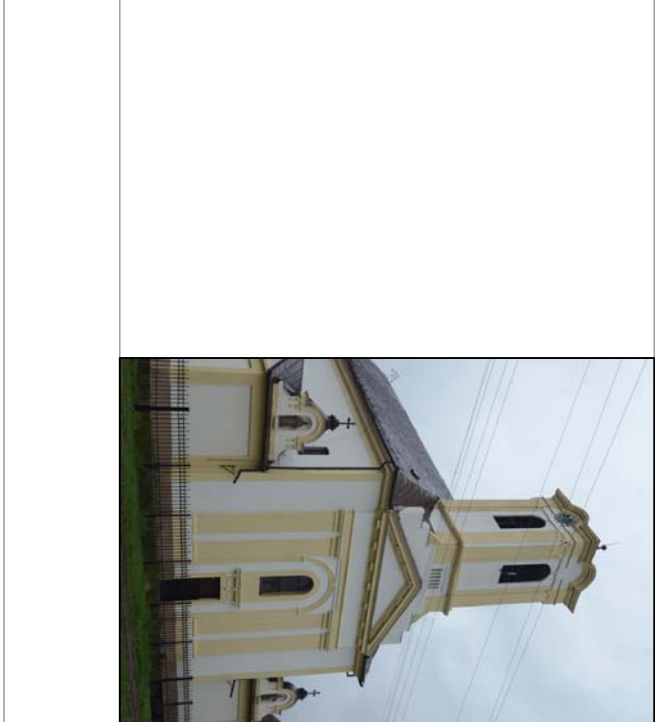
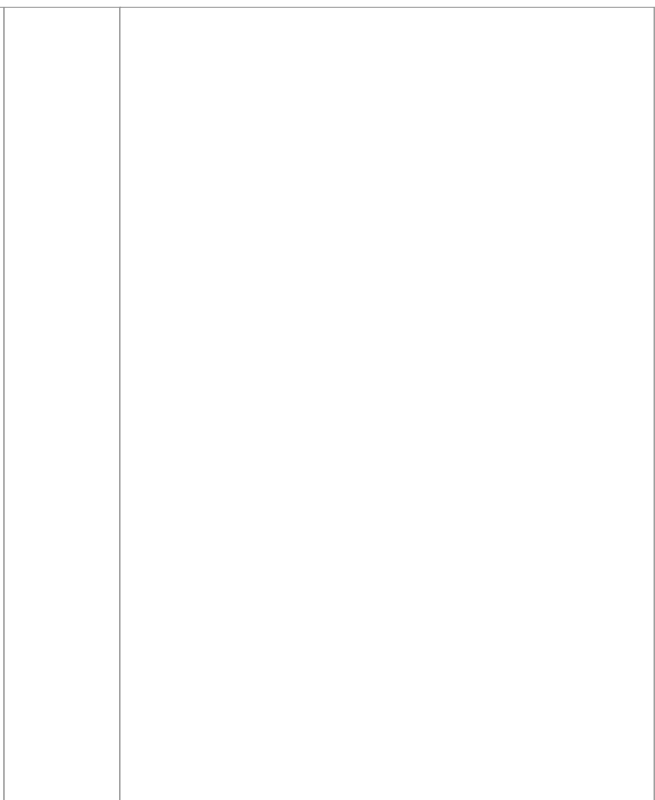
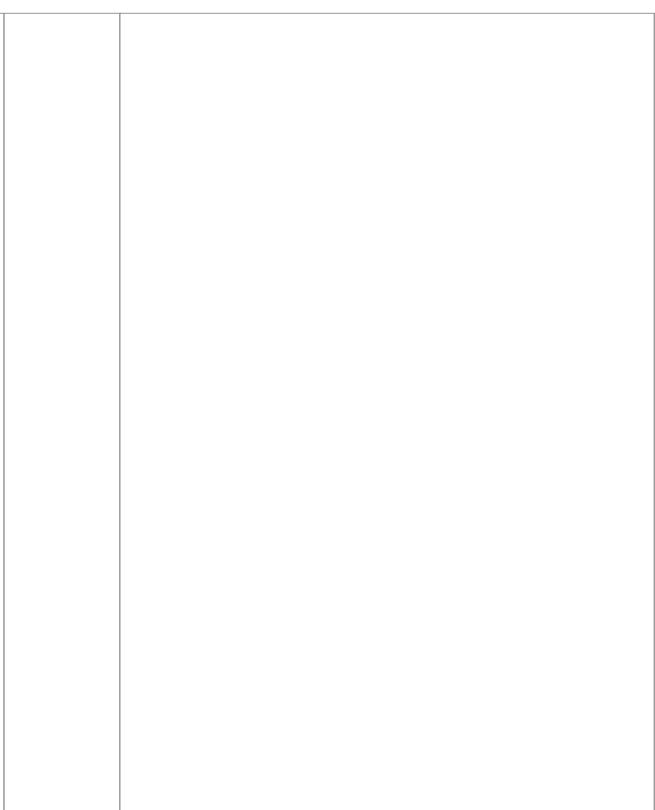
VRŠAC, RKC SV. GERHARDA, 1863-1912

T.VI-7 Troisno rešen oltarski deo

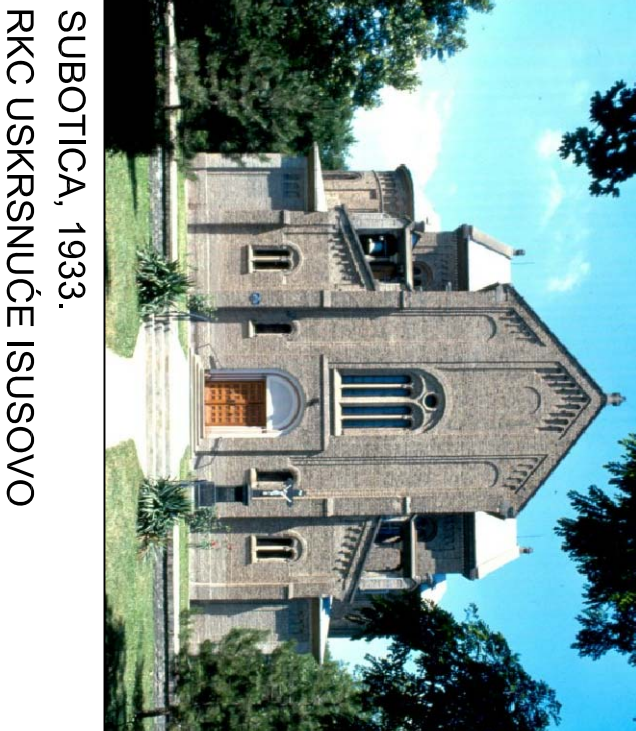
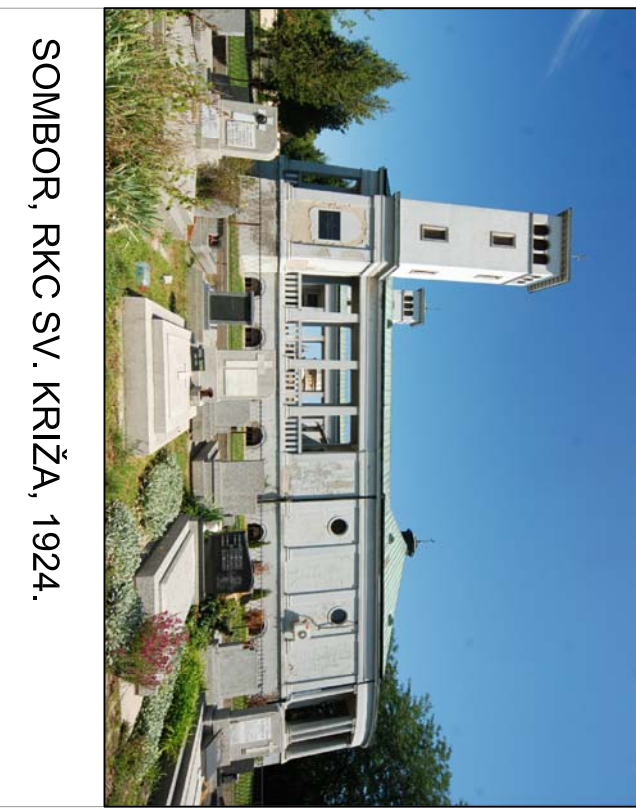
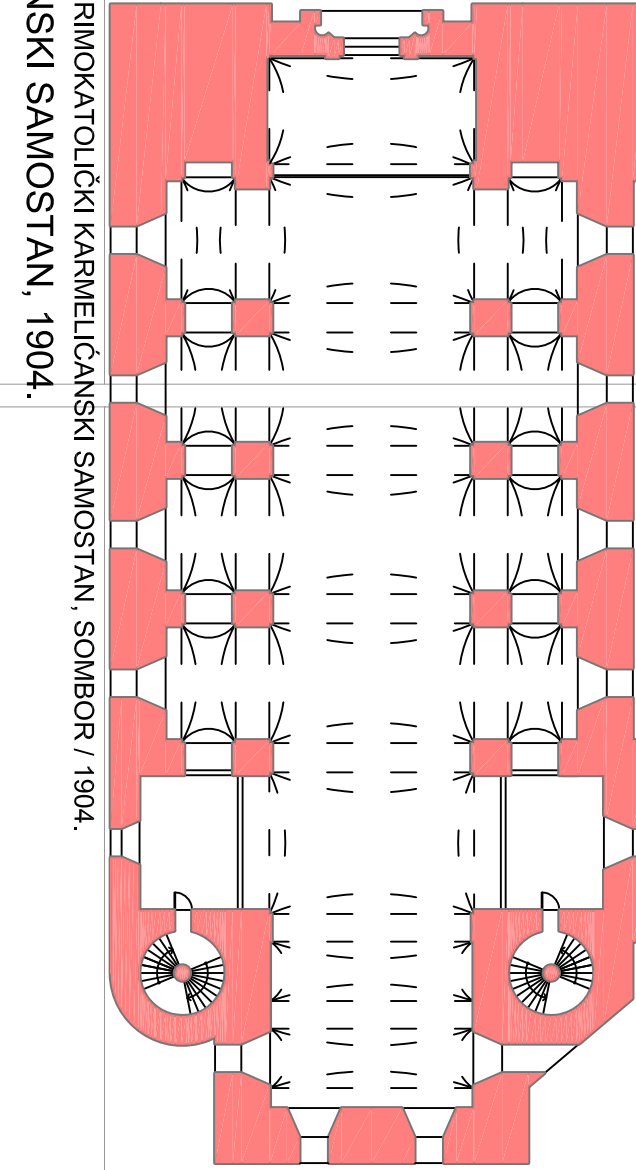
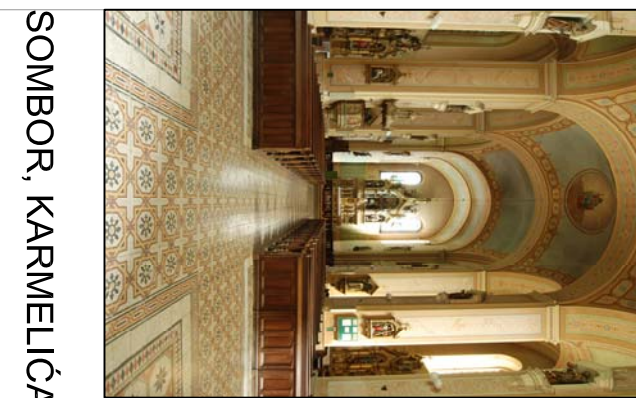
1895-1914.

BAČKI BRESTOVAČ, RKC IME BLAŽ BDM
1818. / proširena bočnim ladama 1893-96.

BAČKA TOPOLA, 1904-1907.
RKC POHODENA BD MARUE

FUTOG, 1906-1908.
RKC SV. PRESVETO SRCE ISUSOVO

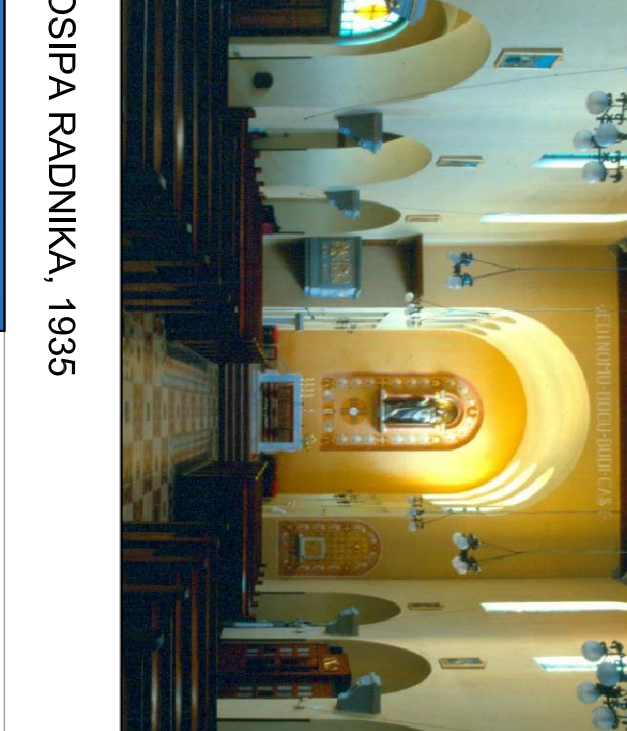
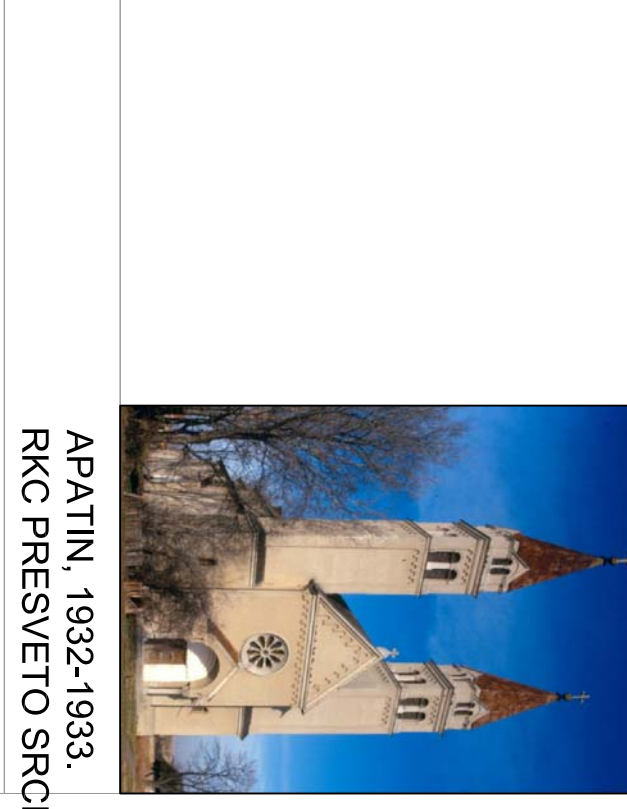
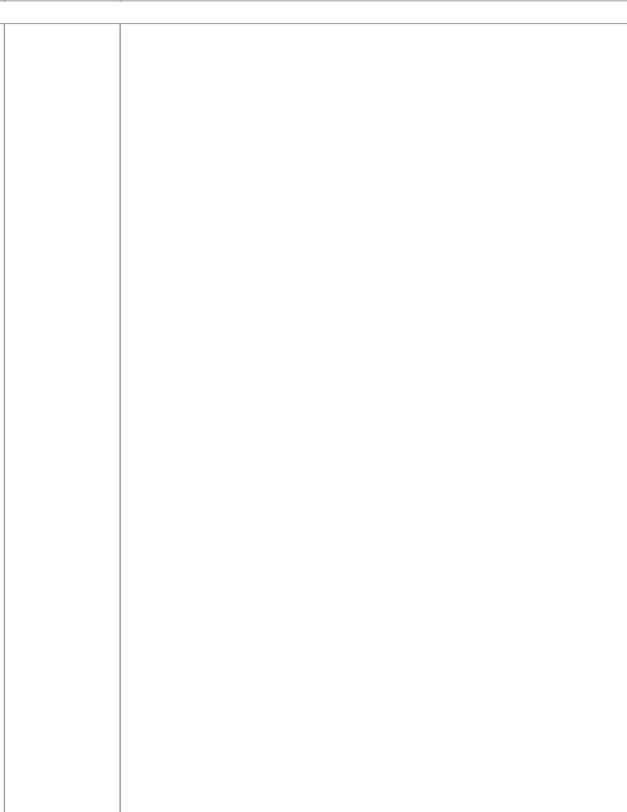
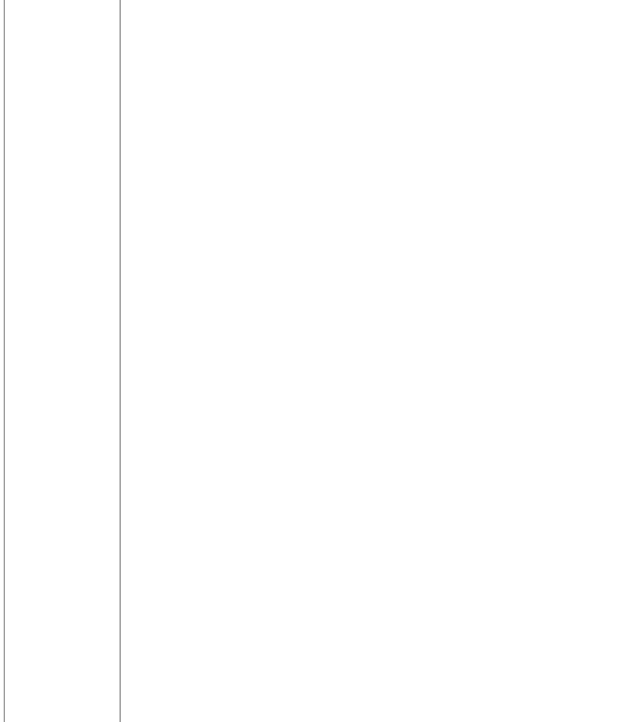
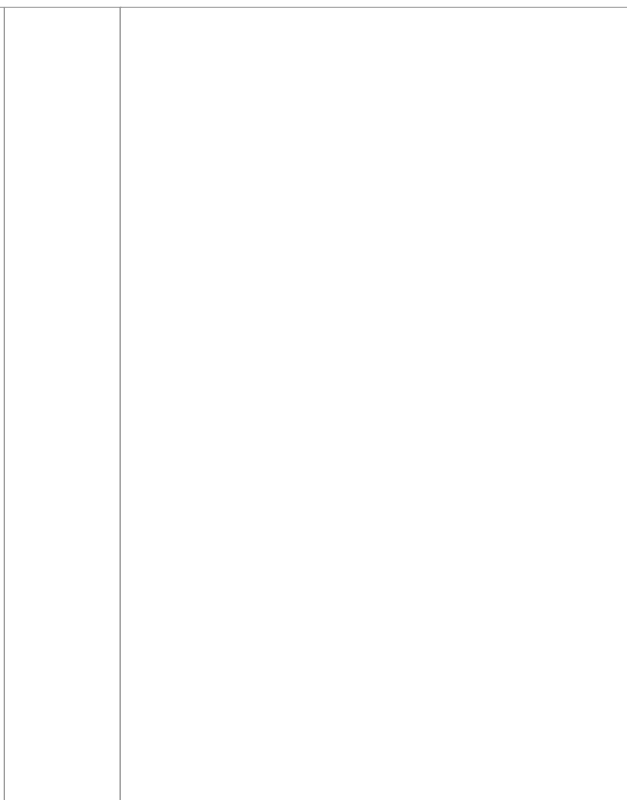
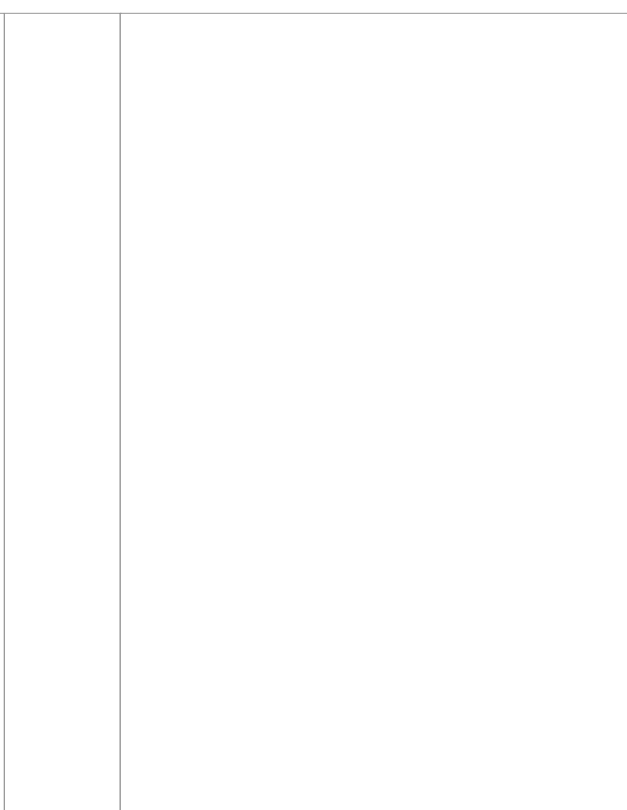

SOMBOR, KARMELIĆANSKI SAMOSTAN, 1904.

SOMBOR, RKC SV. KRIŽA, 1924.

NOVI SAD, 1931.
RKC SV. ELZABETE

SUBOTICA, 1933.
RKC USKRŠNICE ISUSOVO

KARAVUKOVO, RKC SV. MARTINA BISKUPA
1764. / 1785. / 1933-1934.

APATIN, 1932-1933.
RKC PRESVETO SRCE ISUSOVO

DURBIN, RKC SV. JOSIPA RADNIKA, 1935

SUBOTICA, RKC RAZLAZ APOSTOLA, 1937.

TIP VI: Trobrodne građevine

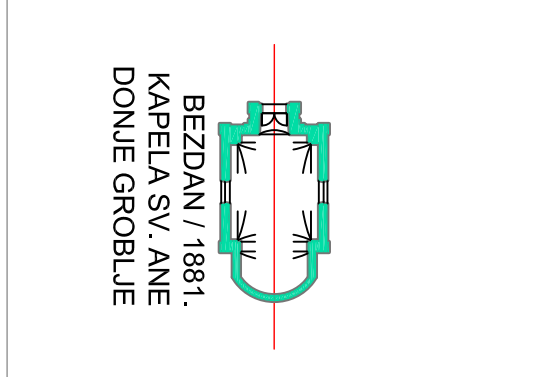
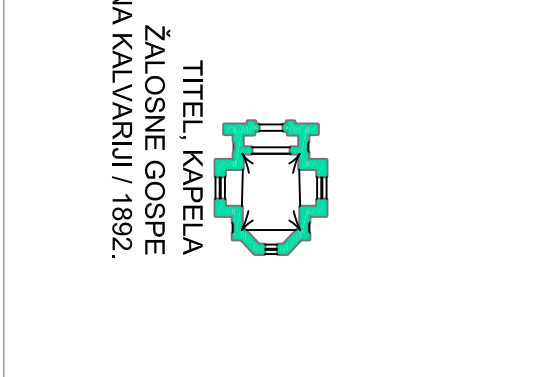
1914-1940.

T.VII-1 Kupojne građevine

1700-1745.	1745-1795.	1795-1845.	1845-1895.	1895-1914.	1914-1940.
 	 	 	 	 	

T.VII-2a Centralni prostor pod sfernim svodom, u nastavku apsida, zvonara izranja iz krova

T.VII-2b Centralni prostor pod sfernim svodom, u nastavku apsida, prizidan zvonik ili pročelje					
 	 	 	 	 	

T.VII-3 Jednbrodna građevina sa jednim centralnim kvadratnim zasvedenim travejem